

บทความประสาธนาการล้มมณะ

ซึ่งได้รวบรวมธรรมคาสถ์:

2477 - 2527

เรื่อง

คัมภีร์ทางดารเมืองของปรีดี พนมยงค์

บทความประกอบการสัมมนา

กึ่งศตวรรษธรรมศาสตร์ : ๒๕๓๗ - ๒๕๖๗

เรื่อง ความคิดทางการเมืองของปรีดี พนมยงค์

โดย

เฉลิมเกียรติ ฝวนาล

เอกสารวิชาการหมายเลข ๔๘

จัดโดย

สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

๑๑ พฤษภาคม ๒๕๖๗

สมบัติของศูนย์วิจัย

สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์



PRIDI-PHOONSUK
ปรีดี - พูนศุข พนมยงค์

www.pridi-phoonsuk.org

ChangeFusion OPENBASE.in.th



เนื้อหาทั้งหมดใน OpenBase ถูกเผยแพร่ภายใต้สัญญาอนุญาต Creative Commons Attribution-Noncommercial-Share Alike BY-NC-SA 3.0 Unported License ท่านสามารถนำเนื้อหาทุกชิ้นไปใช้และเผยแพร่ต่อได้ โดยต้องอ้างอิงแหล่งที่มา นำมาไปใช้เพื่อการค้า และต้องใช้สัญญาอนุญาตชนิดเดียวกันนี้เมื่อเผยแพร่งานที่ดัดแปลง เว้นแต่จะระบุเป็นอย่างอื่น

สารบัญ

<u>บทนำ</u>	วิธีการศึกษา : ความคิดกับกาลเวลา	... ๑
<u>บทที่ ๑</u>	ลักษณะทั่วไปของความคิดทางการเมืองไทยโบราณ ความคิดทางการเมืองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แนวคิดแบบพระศรีอาริย์	... ๑๕
<u>บทที่ ๒</u>	การเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยและความคิดทางการเมืองแบบใหม่	... ๓๗
<u>บทที่ ๓</u>	ชีวิตและงานทางการเมืองของ ปรีดี พนมยงค์	... ๖๗
<u>บทที่ ๔</u>	ความคิดทางการเมืองระยะแรก	... ๑๓๕
<u>บทที่ ๕</u>	ความคิดทางการเมืองระยะหลัง	... ๑๗๑
<u>บทที่ ๖</u>	ความคิดทางการเมืองของ ปรีดี พนมยงค์ : การทบทวน ว่าด้วยรากฐานความเป็นจริงของโลกและชีวิต ว่าด้วยทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคม ว่าด้วยความรักชาติและความเห็นแก่ผู้อื่นเป็นส่วนรวม ว่าด้วยประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ ว่าด้วยความยุติธรรมทางสังคม ว่าด้วยพุทธธรรมและสังคมพระศรีอาริย์	... ๒๑๗
<u>บทที่ ๗</u>	ปรีดี พนมยงค์ กับสังคมไทย : ฐานะของแนวความคิด และบทเรียนจากการปฏิบัติ	... ๒๕๓

บทนำ

วิธีการศึกษา : ความคิดกับกาลเวลา

ว่าด้วยความคิดทางการเมือง

งานวิจัยชิ้นนี้ มุ่งหมายจะศึกษา "ความคิดทางการเมือง" ของบุคคลหนึ่งในอดีต คำว่า "ความคิดทางการเมือง" ก็เป็นแนวคิดหนึ่งเหมือนกับแนวคิดอื่น ๆ ทางสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์อีกเป็นจำนวนมาก ที่ไม่มีการกำหนดความหมาย หรือนิยามอันเฉพาะเจาะจงแน่นอน และเป็นที่ยอมรับกันทั่วไป ผู้ศึกษาหลายคนต่างให้ความหมายผิดแผกกัน และมีจำนวนไม่น้อยด้วยที่กล่าวถึง "ความคิดทางการเมือง" โดยไม่ให้ความหมายเฉพาะใด ๆ ราวกับเป็นสิ่งที่รู้กันอยู่แล้ว ในที่นี้ เราจึงเริ่มด้วยการพยายามหาความหมายของแนวคิดนี้

ใน What is Political Philosophy? and other Studies

ศาสตราจารย์ ลีโอ สเตร้าส์ (Leo Strauss) ได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า :

"ความคิดทางการเมือง" นั้นได้แก่ การสะท้อนความคิดความหมายใด ๆ อันมีความสำคัญทางการเมือง ไม่ว่าจะเป็นจินตนาการ ความเห็น หรืออะไรที่จิตอาจคำนึงถึง อันว่าด้วยหลักเบื้องต้นทางการเมือง

"หลักเบื้องต้นทางการเมือง" นี้ดูจะมีความหมายที่กว้างขวาง โดยรวมถึงเรื่องของระเบียบแบบแผน และนโยบายทางการเมือง สเตร้าส์ได้แยก "ความคิดทางการเมือง" (Political Thought) ออกจาก "ปรัชญาการเมือง" (Political Philosophy) ซึ่งแนวคิดหลังหมายถึง ความพยายามที่จะรู้ถึงธรรมชาติของสิ่งที่เป็นการเมืองและระเบียบทางการเมืองที่ถูกต้องดีด้วย ปรัชญาการเมืองมุ่งที่จะหาความรู้ที่เป็นสากลเกี่ยวกับชีวิตทางการเมืองของมนุษย์ เพื่อบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดของกิจกรรมทางการเมือง ในทัศนะของสเตร้าส์ กิจกรรมอันเป็นการเมืองคือ กิจกรรมที่มุ่งจะพิทักษ์รักษา หรือเปลี่ยนแปลง การมุ่งพิทักษ์รักษาหมายถึง การพยายามป้องกันไม่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่เลวลง และเมื่อมุ่งจะเปลี่ยนแปลงก็หมายถึงการพยายามที่จะกระทำบางสิ่งที่ดีกว่าเดิม ในแง่นี้ กิจกรรมทางการเมืองจึงสัมพันธ์

กับความคิดที่ว่า อะไรคือความดี ประชากรการเมืองจึงเกี่ยวข้องรวมถึงการประเมินคุณค่า
เกี่ยวกับความดีของชีวิต หรือสังคมที่ดี อันเป็นความดีทางการเมืองนั่นเอง

ตามทัศนะของสเตอร์ล ความหมายของ "ความคิดทางการเมือง" มีขอบเขตแคบ
กว่า "ประชากรการเมือง" และมีคัมภ์เกี่ยวข้องกับ "ความรู้ที่แท้" โดยตรง หากแต่เป็น
"จินตนาการ ความเห็น หรืออะไรที่จิตอาจคำนึงถึง" อย่างไรก็ตาม ยังมีผู้ให้คำนิยามของ
"ความคิดทางการเมือง" ที่กว้างขวางกว่าของสเตอร์ล ใน Political Thought
เวเปอร์ (C.L. Wayer) ได้ให้ความหมายว่า :

ความคิดทางการเมืองคือ ความคิดเกี่ยวกับรัฐ, โครงสร้าง, ธรรมชาติ และ
วัตถุประสงค์ของมัน มันเกี่ยวข้องเป็นสำคัญกับ "ปรากฏการณ์ทางศีลธรรมของ
พฤติกรรมมนุษย์ในสังคม

ความหมายของเวเปอร์นี้ บ่งถึงทั้งความรู้ที่แท้ใน "ธรรมชาติ" และ "วัตถุประสงค์" ของรัฐ
รวมทั้งการประเมินคุณค่าทางศีลธรรม ซึ่งทั้งสองเป็นลักษณะของ "ประชากรการเมือง" ใน
ทัศนะของสเตอร์ล ที่ว่า เป็นความพยายามที่จะรู้ถึงธรรมชาติของสิ่งที่เป็นการเมือง และ
ระเบียบทางการเมืองที่ดี ในความหมายของการดำรงอยู่ในรัฐ

นั่นเป็นตัวอย่างของสองทัศนะที่บ่งถึงลักษณะสำคัญของความคิดทางการเมือง การ
ศึกษาเรื่องนี้จะต้องค้นคว้าเข้าสู่ความคิดเกี่ยวกับความเป็นจริงของรัฐ ในฐานะที่เป็นสังคมการ
เมือง และเข้าสู่ันยทางจริยศาสตร์ อันว่าด้วยชีวิตที่ดี ตามแนวทางที่สอดคล้องกับความเป็นจริง
นั้น ซึ่งจะบ่งถึงลักษณะของรัฐที่ดี หรือพึงปรารถนา งานวิจัยชิ้นนี้ จึงจะใช้คำว่า "ความคิด
ทางการเมือง" ในความหมายที่กว้าง ซึ่งหมายถึงความคิดเห็นใด ๆ ที่มีความสำคัญทางการ
เมือง อันเกี่ยวกับรัฐ, โครงสร้าง ธรรมชาติ และวัตถุประสงค์ของมัน ซึ่งมีความรวมถึงกรอบ
ระเบียบและนโยบายของรัฐ ตลอดจนมีลักษณะการวินิจฉัยคุณค่าทางจริยธรรม อันพัวพันถึงการ
พิทักษ์รักษาและวิจารณ์สภาพที่เป็นอยู่ และการเปลี่ยนแปลงไปสู่สภาพที่ดีกว่าหรือตก ถึงยังถึงสิ่ง
ที่ควรจะเป็นด้วย

การศึกษา "ความคิด"

วิธีการศึกษา "ความคิด" ที่ใช้กันทั่วไปวิธีหนึ่ง โดยเฉพาะในหมู่นักปรัชญา คือ การศึกษาตัว "ความคิด" นั้น ๆ โดยตรง คือศึกษา "ข้อเขียน" (text) แต่ละชิ้นของนักคิด ผู้ศึกษาที่พยายามตอบคำถามต่าง ๆ ทางปรัชญา หรือแก้ไขปัญหาสับสนทางเมตาฟิสิกส์หรือ ทฤษฎีความรู้ ย่อมต้องการรู้ความคิดหรือทัศนะของนักคิดคนอื่น ๆ เพื่อที่เขาอาจจะเข้าใจ เรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องได้ดีขึ้น. ความคิดทั้งหลายของคนอื่น ๆ นั้น เป็นเสมือน "เชื้อเพลิง" ของการคิดของเขา เขาต้องการพบแหล่งรวมข้อถกเถียงต่าง ๆ ที่พิจารณาเห็นว่าเกี่ยวข้องกับ ปัญหาของเขา เพื่อพบร่องรอยของคำตอบที่เป็นไปได้. ในแง่นี้ จุดสำคัญจึงไม่ได้อยู่ที่ว่า ใครเป็นผู้พูด, พูดกับใคร และพูดเมื่อใด หากแต่อยู่ที่ตัวคำพูดนั้นเองว่าแสดงความคิดอะไร เพื่อที่จะเข้าใจ และวิพากษ์วิจารณ์จากแง่ของผู้ศึกษาเอง

การเน้นศึกษาที่ตัวความคิดโดยเฉพาะนี้ จึงมีแนวโน้มจะปฏิเสธหรือยอมรับเพียง เล็กน้อยว่า มีข้อผูกพันกันอยู่ระหว่าง "ข้อเขียน" หรือตัวความคิด กับสภาพการณ์ของผู้เขียน (นักคิด) ในประวัติศาสตร์. จุดที่พึงสนใจอยู่ที่ "ข้อเขียน" หรือตัวความคิดนั่นเอง. ตัวความคิด ทุกอย่าง หรือข้อเขียนทุกชิ้น เป็นสิ่งเฉพาะในตัวเอง โดยเราต้องสันนิษฐานว่า "ข้อเขียน" ทั้งหมดเกิดขึ้นจากบุคคลผู้ทรงเหตุผล ซึ่ง "ความมีเหตุผล" (rationality) เป็นคุณสมบัติ สากลที่เราก็มองเหมือนกับพวกเขา. จะเห็นได้ว่า ทัศนะเช่นนี้สะท้อนถึงการมองว่าปัญหาปรัชญา เป็นสิ่งนิรันดร์ ไม่เกี่ยวข้องกับกาลเวลา

ตัวอย่างของทัศนะเช่นนี้ ปรากฏในบทนำของหนังสือ The Great Philosophers ของ คาร์ล จาสเปอร์ส (Karl Jaspers) เขากล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า :

วิธีที่ดีที่สุดที่จะเข้าถึงบรรดาปรัชญาเมธีผู้ยิ่งใหญ่ ... ก็คือ การมองในอาณาบริเวณ ที่ไร้กาลเวลาของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์. เราจะเข้าใจพวกเขาได้ดีที่สุด โดยการตั้งคำถามพวกเขา แต่ละแง่มุม โดยไม่ต้องคำนึงถึงประวัติศาสตร์ และฐานะของพวกเขานี้ในประวัติศาสตร์

หรือตัวอย่างจากบทความวิจัยเรื่อง "บทสนทนาของ Plato และ The Prince ของ Machiavelli ในฐานะจุดเริ่มต้นของการศึกษาปรัชญาการเมือง" (คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ ได้ให้เหตุผลถึงการศึกษา Socrates ในฐานะจุดเริ่มต้นของปรัชญาการเมือง มีความตอนหนึ่งว่า :

สิ่งที่ทำให้ Socrates เป็นจุดเริ่มต้นที่ดียิ่งของปรัชญาการเมือง ก็เพราะว่าคำถามเหล่านี้ (เช่น อะไรคือศาสนธรรม? อะไรคือคุณธรรม? อะไรคือความยุติธรรม?) มิใช่เป็นคำถามของโลกตะวันตกเท่านั้น หากเป็นคำถามสากล (universal) ซึ่งถามได้โดยไม่มีข้อจำกัดทางเวลา (time) และภาวะแวดล้อม (space) และโดยที่ปรัชญาการเมือง เน้นหลักที่การตั้งปัญหากับการแสวงหาคำตอบ คำถามเหล่านี้จึงพร้อมที่จะถูกนำมาใช้ในการสอนปรัชญาการเมือง ที่ไหนและเมื่อใดก็ได้ โดยไม่มีข้อจำกัด

ชัยวัฒน์เห็นว่า นี่เป็นวิธีการศึกษาอย่างหนึ่งอันเหมาะสม ซึ่งจะทำให้ผู้ศึกษาเกิดความรักในวิชา และการค้นคว้าแสวงหาคำตอบ

แนวทางอย่างหนึ่งที่ใช้ในการศึกษาแบบนี้ คือ การวิเคราะห์ข้อเขียนหรือตำรา (textual analysis) ลีโอ สเตราส์ ได้ใช้วิธีนี้ในการศึกษา "ข้อเขียน" ของนักคิด วิธีนี้มีหลักกว้าง ๆ ว่า เนื่องจากความขัดแย้งอันเป็นนิรันดร์ระหว่างปรัชญากับอำนาจทางการเมืองและคนส่วนใหญ่ในสังคม ผู้ไม่มีความพร้อมทั้งทางปัญญาและประสบการณ์ที่จะล้มระบอบปรัชญา นักปราชญ์ทั้งหลายทุกยุคสมัยต้องระมัดระวังในการเสนอความคิดหรือความรู้ของตนออกมา วิธี การหนึ่งก็คือ การยอมรับกฎเกณฑ์ของสังคมแต่ภายนอก แต่รักษาเสรีภาพทางความคิดและจินตนาการไปฝั่งต่าง ๆ เอาไว้ภายในตัวเอง ถ้าจะต้องเขียนหรือบันทึกลงเป็นลายลักษณ์อักษร ก็ต้องเขียนอย่างมีศิลปะ มีเงื่อนไขครอบคลุม "ความจริง" ที่ต้องการจะถ่ายทอด ไม่ให้คนส่วนใหญ่เข้าใจโดยตรง แต่วาง "ปริศนา" และ "ร่องรอย" ไว้ให้ผู้มีปัญญาและประสบการณ์ ได้ใช้เป็นกุญแจที่จะเข้าถึง "ความรู้" ที่แท้จริงของปราชญ์ผู้นั้น

สมบัติ จันทรวงศ์ ได้ใช้วิธีวิเคราะห์เช่นนี้ใน ปรัชญาการเมืองเบื้องต้น :

บทวิเคราะห์โสเกรตีส เขากล่าวไว้ตอนหนึ่งในบทนำว่า :

วิธีการนำเสนอบทวิเคราะห์ ตลอดจนถึงหัวใจความของการแปลความหมาย ของบทสนทนาของเพลโตในที่นี้ ผู้เขียนได้พยายามรักษารูปแบบเดิมที่เคยศึกษา มาเป็นหลัก ... เป็นของแน่ที่ว่า ผู้อ่านส่วนมากจะไม่เคยชินกับวิธีการนำเสนอ อย่างที่กระทำในหนังสือเล่มนี้ แต่ผู้เขียนก็เชื่อว่า เมื่อเปรียบเทียบกับวิธีการ ศึกษาความหมายตรงตามตัวอักษร หรือการอ้างเหตุผลทางประวัติศาสตร์อย่างกว้าง ๆ แบบที่มักจะทำกันแล้ว วิธีนี้เป็นการให้ความเคารพต่อภูมิปัญญาของตัวปรัชญา เมธีและของผู้อ่านมากกว่า

สมบัติได้เสนอให้ใช้วิธีชีวิตของโสเกรตีส เป็นแก่นในการศึกษาปรัชญาการเมือง แล้วตีความ ในทางการเมืองให้กว้างขวางออกไป การพิจารณา "วิถีชีวิตของโสเกรตีส" คือ พยายาม ศึกษา "ปัญหาหลัก" หรือ "คำถามที่มีอยู่ตลอดเวลา" โดยมีสมมุติฐานว่า ในการศึกษา นักคิด คนอื่น ๆ ปัญหาเหล่านี้ก็จะถูกหยิบยกขึ้นมาถกอีกตลอดเวลา หากแต่ในสถานะแวดล้อมที่แตกต่าง กันออกไป

ตามวิธีการดังกล่าว การศึกษา "ความคิด" ของนักคิดในอดีต จึงเป็นไปเพื่อ แสวงหาเหตุผล ข้อถกเถียง และแนวคำตอบใหม่ ๆ ในประเด็นที่เกี่ยวข้อง โดยมองความคิด เหล่านั้นจากแง่ของผู้ศึกษาเอง อย่างปราศจากเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์หรือเวลา ผู้ศึกษา จะเน้นที่ตัวเนื้อหาสาระทางการใช้เหตุผล (logical content) เป็นหลัก ซึ่งอยู่ในข้อเขียน จุดเด่นของวิธีการศึกษาเช่นนี้คือการสนทนาถกเถียงระหว่างผู้ศึกษา (ในปัจจุบัน) กับความคิด (ในอดีต) และเป็นเงื่อนไขที่จะก่อให้เกิดชุมชนทางความรู้ที่เป็นสากลได้ กล่าวคือ ผู้ศึกษาสามารถ ถกเถียงกับความคิดในอดีตของนักคิดทั้งหลายทั่วไป ในประเด็นที่เกี่ยวข้องได้เสมอ ในฐานะที่ ปัญหาปรัชญาเป็นสิ่งนิรันดร์ อยู่นอกเหนือขอบเขตของกาล เวลาและสถานที่

ความคิด VS เวลา

แต่วิธีการศึกษาเฉพาะตัว "ความคิด" ก็มีปัญหาบางอย่างในตัวเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกาลเวลา การถือว่าข้อเขียนแต่ละชิ้น เป็นสิ่งเฉพาะในตัวเอง และปัญหาปรัชญาเป็นเรื่องสากล เป็นสิ่งนิรันดร์ที่ไม่เกี่ยวข้องกับกาลเวลา ทำให้วิธีการศึกษาเป็นนามธรรม จนเสียบริบททางประวัติศาสตร์ (historical contexts) และมีแนวโน้มจะทำให้ความคิดของนักคิดมีลักษณะหยุดนิ่งในตัวเอง

ใน "ปฏิกริยา" หรือข้อวิจารณ์ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ นักประวัติศาสตร์ ต่อบทคัดลอกความคิดทางการเมืองและสังคมไทย ของ สมบัติ จันทรวงศ์ กับ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้ตั้งคำถามต่อวิธีการศึกษาเอาไว้ตอนหนึ่งว่า :

... ผู้เขียนก็ไม่ได้อาศัยแนวการศึกษาประวัติศาสตร์แท้ ๆ ในการศึกษา และด้วยเหตุดังนั้น จึงไม่สู้จะสนใจกับ "เวลา" มากนัก ... ทำให้ "ความคิดทางการเมือง" ของไทยตลอดระยะเวลาหลายศตวรรษนี้หยุดนิ่งกับที่ ในทางประวัติศาสตร์ แนวคิดเช่นนี้เป็นสิ่งที่น่าสงสัย ... ด้วยเหตุที่ไม่มีการเชื่อมโยงความคิดทางการเมืองกับประวัติศาสตร์นี้เอง ที่ทำให้ผู้อ่านรู้สึกว่ ความคิดทางการเมืองทั้งหมดที่กล่าวในหนังสือนี้ เป็นสิ่งที่อยู่ลอย ๆ เป็นเหมือนอุคมคติ สิ่งที่เป็นเพียงอุคมคติ และไม่มีอิทธิพลต่อชีวิตจริงเลย ก็เกือบจะเท่ากับสิ่งที่ไม่เป็นจริง (unreal)

อันที่จริง แต่ละบทศึกษาของ ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย ก็ได้ให้ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ไว้พอสมควร แต่เมื่อมีไต่ถกปัจจัยนี้ขึ้นเป็นสำคัญเชื่อมโยงกับความคิด ก็ทำให้นักประวัติศาสตร์เกิดข้อสงสัย

จุดที่การศึกษา "ความคิด" ถูกตั้งคำถาม ก็เนื่องมาจากเหตุสำคัญประการหนึ่งคือ ความสนใจในปัญหาหรือความรู้ที่เป็นอิสระจากกาลเวลา และขาดความเกี่ยวเนื่องกับสภาพการณ์ทางสังคม เหตุผลที่ว่า "ข้อเขียน" หรือ "คำรา" เป็นผลิตผลทางปัญญาที่สามารถพิจารณา

อย่างเอกเทศ หรือเก็บใส่วงเล็บ แยกออกจากสภาพแวดล้อมทำให้เกิดปัญหาดังกล่าว ถึงแม้วิธีการทางปรัชญาจะเป็นการถกเถียงและพิสูจน์โต้แย้งด้วยเหตุผล แต่เมื่อปรัชญาหรือความคิดก็สัมพันธ์กับตัวผู้คิด ซึ่งอยู่ในสภาพแวดล้อมหรือบริบททางสังคมในเวลาหนึ่ง ๆ ดังนั้นจึงต้องคำนึงว่า ความคิดของนักคิดนั้นถือกำเนิดขึ้นมา และย่อมสัมพันธ์กับบริบททางสังคม การศึกษาบริบททางสังคมประกอบกับความคิดจึงเป็นสิ่งสำคัญ นั่นคือ การวิเคราะห์ข้อเขียนก็ควรรวมถึงการแสดงความหมายและความคิดที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา

แนวคิดเช่นนี้ นำไปสู่ข้อเสนอให้ศึกษา "ความคิด" หรือปรัชญาทางการเมือง ในเชิงประวัติศาสตร์ เพราะถึงแม้ว่าเราจะเห็นได้ง่าย ๆ ว่า บรรดาปรัชญาเมธีรับปัญหาต่าง ๆ มาจากคนอื่น แต่เมื่อพิจารณาลึกลงไปแล้ว ก็จะพบว่า ปัญหาหลักที่สำคัญ ๆ รวมถึงข้อมูลที่จะแก้ไขนั้น สัมพันธ์กับบรรยากาศทางปัญญาของสังคมในยุคสมัยต่าง ๆ ด้วย นอกจากนี้ถ้าแนวคิดสากลเป็นผลผลิตผลมาจากการถอดลักษณะร่วมออกจากบรรดาสังเฉพาะทั้งหลายในบริบทของชีวิตทางสังคม ก็กล่าวได้ว่า แนวคิดนั้น ๆ ต้องได้รับผลมาจากลักษณะเฉพาะต่าง ๆ ทางประวัติศาสตร์ด้วย ตัวอย่างเช่น เราสามารถเห็นได้ไม่ยากว่า แนวคิดหรือคำศัพท์อย่าง "เสรีภาพ", "ความยุติธรรม", หรือ "ประชาธิปไตย" เกิดขึ้นในข้อเขียนทางปรัชญาต่าง ๆ ตั้งแต่เพลโต, อริสโตเติล, ฮ็อบส์, ล็อก และ รัสโซ และต่อมาถึง มิลล์ และ มากซ์ แต่ความหมายของศัพท์เหล่านี้ ก็แตกต่างกันไปในต่างวาระและต่างสภาพการณ์ทางสังคม/วัฒนธรรม ดังนั้น จึงคาดได้ว่า การศึกษาประวัติศาสตร์จะทำให้เรื่องราวกระจ่างชัดขึ้น

แต่ข้อเสนอเช่นนี้ มิได้หมายถึงแนวความคิดแบบสุดโต่งของลัทธิประวัติศาสตร์นิยม (Historicism) ลัทธินี้ตรงข้ามกับสิ่งที่จาสเปอร์ส หรือ สเตร้าส์ คิดอย่างสิ้นเชิง ในขณะที่สองคนหลังกล่าวถึงการศึกษาตัว "ความคิด" อย่างที่เป็นสิ่งสมบูรณ์ในตัวเอง และสามารถแปลความหมายในตัวเองได้อย่างเป็นสากล นักประวัติศาสตร์นิยมจะยืนยันถึงหลักของสภาพการณ์ในเวลา "ข้อเขียน" จะถูกมองเน้นไปในแง่ของคำถามทางประวัติศาสตร์ ซึ่ง "ความหมาย" ของมันจะสัมพันธ์ใกล้ชิดกับบริบททางสังคม ทำให้การศึกษาประวัติความคิด

มุ่งไปที่ขอบเขตทางประวัติศาสตร์และโครงสร้างทางสังคมของยุคสมัย ความเป็นสากลของแนวคิด จะถูกแทนที่ด้วยลักษณะเฉพาะของบริบทหนึ่ง ๆ คอลลิงวูด (R.G. Collingwood) ได้กล่าวไว้ใน Autobiography ว่า :

ท่านจะไม่สามารถพบได้เลยว่าเขาหมายความว่าอะไร? หากท่านเพียงแต่ศึกษาคำพูดหรือข้อเขียนต่าง ๆ ของเขา ถึงแม้ว่าเขาจะพูดหรือเขียนด้วยภาษาอันสมบูรณ์และความตั้งใจอย่างซื่อตรงเต็มที่ การที่จะพบความหมายของเขา ท่านต้องรู้ด้วยว่าคำถามคืออะไร... ซึ่งหมายถึงว่าสิ่งที่เขาพูดหรือเขียนนั้นจะเป็นคำตอบ

พวกนักสังคมนิยม (realists) คิดว่า ปัญหาต่าง ๆ ที่ปรัชญาเกี่ยวข้องกับอยู่ด้วยนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ผันแปร พวกเขาคิดว่า เพลโต, อริสโตเติล, ชาวเอพิคิวเรียน, ชาวสโตอิก กลุ่มที่คิดแบบเดส์คาร์ทส์ และอื่น ๆ ได้ถามตัวเองด้วยคำถามแบบเดียวกัน แต่ให้คำตอบแตกต่างกัน

ถ้ามีปัญหาที่ถาวรตายตัวอยู่อย่างหนึ่ง เช่น พี เราก็อาจถามได้ว่า "คานท์, หรือ ไลง์นิตซ์ หรือ เบิร์คเลย์ คิดอะไรเกี่ยวกับ พี?" และถ้าคำถามนั้นสามารถพบคำตอบ เราก็อาจถามต่อไปได้อีกว่า "แล้ว คานท์ หรือไลง์นิตซ์ หรือ เบิร์คเลย์ คิดเกี่ยวกับ พี ได้ถูกต้องหรือ?" แต่สิ่งที่เราคิดว่าเป็นปัญหาถาวรคือ พี นั้นจริง ๆ แล้ว คือกลุ่มปัญหากลุ่มหนึ่งที่ไม่ถาวรตายตัว คือ พี๑, พี๒, พี๓ ซึ่งลักษณะเฉพาะต่าง ๆ ของแต่ละคำถามนี้ ถูกทำให้พร้อมไว้โดยบุคคลที่ชาวฟิสิกส์ชั้นกว้างไกลทางประวัติศาสตร์ ซึ่งเขาจับมันไปปะรวมเข้าด้วยกัน ภายใต้ชื่อเดียวกันคือ พี.

ข้อสงสัยอันลึกซึ้งของคอลลิงวูดเกี่ยวกับปัญหาอันถาวรทางปรัชญา ตรงข้ามกับสมมุติฐานของจาสเปอร์ส ดังที่กล่าวข้างต้น วิธีการของเขาเป็นวิธีการทางประวัติศาสตร์ และแนวความคิดในการศึกษาประวัติศาสตร์ ความคิดของเขาก็เป็นแบบหนึ่งที่ใช้กันในการศึกษาความคิดในอดีต

แต่ทัศนะของคอลลิงวูด ที่เน้นปัจจัยทางประวัติศาสตร์อื่นเป็นลักษณะเฉพาะ และคิดเกินเลยไปเกี่ยวกับความหมายทางปรัชญาที่ไม่มี ความเกี่ยวข้องกันจริง ๆ เลยนี้สภายุคนี้เรื่องยากจะเชื่อถือได้ แน่่อนว่ากาลเวลาผันแปรไปเช่นเดียวกับสภาพการณ์ทางสังคม แต่ปัจจัยบางอย่างเกี่ยวกับตัวมนุษย์ (เช่น ความสามารถที่จะคิดอย่างมีเหตุผล, ความต้องการที่จะพ้นจากทุกข์) ก็มีเสถียรภาพในระดับสูง และสามารถคงอยู่ผ่านเหตุการณ์อันหลากหลายได้ มีปัญหาใหม่ ๆ เกิดขึ้นมา แต่ปัญหาเดิมก็ยังคงอยู่ การถือว่าความหมายที่สัมพันธ์กับสภาพการณ์ทางสังคมผันแปรอยู่เสมอ จึงไม่น่าพอใจเท่า ๆ กับการถือว่ามันตายตัวแน่นอน

เหตุผลอีกประการหนึ่งก็คือ การเน้นอย่างมากที่บริบททางสังคมหรือปัจจัยทางสังคมวิทยาในวิธีการทางประวัติศาสตร์ ทำให้ "ความคิด" มีแนวโน้มจะกลายเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดจากสภาพแวดล้อม ตัวอย่างเช่น การตีความปรัชญาสังคมของமாகซ์ว่า "การดำรงอยู่ทางสังคมของบุคคลได้กำหนดความสำนึกของเขา" เป็นความจริงว่ามากซ์เน้นการดำรงอยู่เหนือกว่าความสำนึก เขาบ่งว่า ความสำนึกจะสอดคล้องกับการดำรงอยู่ทางสังคมในระดับหนึ่ง และจะเปลี่ยนแปลงไปตามการเปลี่ยนแปลงทางวัตถุหรือปัจจัยและความสัมพันธ์ทางการผลิตอย่างไรก็ดี การมองความคิดนี้แต่เพียงด้านเดียวว่า การดำรงอยู่ทางสังคมกำหนดความสำนึกของบุคคล ก็เป็นเรื่องที่ผิดพลาด เพราะเป็นการละเลยแง่ "กิจกรรมอันกระตือรือร้น" ของตัวมนุษย์เอง สำหรับมากซ์ มนุษย์ยังอยู่ในฐานะผู้สร้างประวัติศาสตร์ ดังที่เขาเขียนไว้ว่า :

หลักวัตถุนิยม (แบบที่ตรงข้ามกับของมากซ์ - ผู้เขียน) ที่เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมต่าง ๆ และการศึกษา ได้ลืมนำว่ามนุษย์คือผู้เปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อม และตัวนักการศึกษาเอง ก็ต้องได้รับการศึกษา

มนุษย์ยังคงถูกมองว่า เป็นผู้ที่สามารถคิดและกระทำการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมของเขาเองได้ ซึ่งเน้นหมายถึงการมีสมรรถภาพบางอย่างเหนือระดับการดำรงอยู่ตามปกติ สำหรับมากซ์เขาเพียงต้องการ เน้นลักษณะแบบปรนัย (objective) ของความสำนึกจากแง่ของสภาพความเป็นจริงทางวัตถุที่สอดคล้องกัน ซึ่งในมุมมองนี้ เป็นการขจัดองค์ประกอบที่เป็นนามธรรมแบบ

อัตวิสัย (subjective) เกี่ยวกับความเป็นจริงทางสังคม บริบททางสังคมและปัจจัยทางประวัติศาสตร์จะได้รับการพิจารณาด้วยในระดับหนึ่ง แต่ไม่ใช่ในฐานะที่เป็นตัวกำหนดความคิด หรือกิจกรรมของมนุษย์โดยสิ้นเชิง

การสังเคราะห์ความคิดกับกาลเวลา

เราได้พิจารณากันถึงวิธีการศึกษาที่เป็นหลักแตกต่างตรงกันข้ามสองแบบ คือ วิธีแบบวิเคราะห์เชิงปรัชญา ที่เน้นศึกษาตัว "ความคิด" โดยเฉพาะ กับวิธีการแบบลัทธิประวัติศาสตร์นิยม ที่ลดความสำคัญของ "ความคิด" ในตัวเอง โดยดึงเข้ารวมอยู่ในกระแสของเวลาและบริบททางสังคม ทั้งสองวิธีต่างมีจุดเด่นและด้อย

วิธีการแบบที่เน้นศึกษาตัวความคิด มีจุดเด่นอยู่ที่การจับปัญหาและสนทนาถกเถียงกับข้อเสนอด่าง ๆ ของบรรดานักคิด ทั้งในอดีตและปัจจุบัน เพื่อแสวงหาคำตอบที่เป็นไปได้และน่าพอใจ นี่เป็นการทำให้ความคิดในอดีต ยังคงมีความหมายอยู่ในปัจจุบันและจะสืบต่อไปถึงอนาคต มิใช่ความคิดในอดีต เพียงอยู่ในเงื่อนไชต่าง ๆ ของอดีตเท่านั้น

แต่การศึกษาความคิด โดยตัดขาดออกจากบริบททางสังคมของตัวนักคิด ก็มีจุดอ่อนบางอย่างอยู่ความคิดย่อมไม่อาจเป็นสิ่งนามธรรม ลอยล่อง แยกจากสภาพการณ์ของตัวผู้คิดเอง ที่กระทำกิจกรรมเชิงปฏิบัติในยุคสมัยของเขา วิธีการทางประวัติศาสตร์สามารถแก้ไขจุดนี้ได้ และช่วยให้เราพิจารณาได้ถึงสิ่งที่นักคิดต้องการหมายถึงจริง ๆ ในยุคสมัยของเขา อย่างไรก็ตาม เราไม่อาจถือได้ว่าประวัติศาสตร์เป็นตัวกำหนดปัจจุบันอย่างสิ้นเชิง หรือเงื่อนไชต่าง ๆ ในบริบททางสังคมเป็นตัวกำหนดความรู้สึกนึกคิดของบุคคล บุคคลยังคงเป็นมนุษย์ที่มีกิจกรรมอันกระตือรือร้น และสามารถใช้เหตุผลตลอดจนสมรรถภาพอื่น ๆ เข้าใจบรรดาเงื่อนไชทั้งหลาย และหาทางปลดปล่อยตัวเองได้ ถึงแม้ประวัติศาสตร์จะเป็นสิ่งสำคัญ และสภาพแวดล้อมก็อยู่เบื้องหลังความคิดที่บุคคลแสดงออก แต่เราก็ต้องพิจารณาบุคลิกภาพของนักคิด ทั้งในแง่สำราษและรูปแบบ ตลอดจนสไตล์ของเขา นี่เป็นเอกลักษณ์ของบุคคลที่ไม่อาจมั่งงำข้ามได้

วิธีการที่น่าพอใจของเราในที่นี้ จึงเป็นการสังเคราะห์ทั้งสองวิธี โดยเลือก
ลักษณะเด่นของทั้งคู่ แต่มีใช้เป็นการประนีประนอม หาทางออกอย่างง่าย ๆ ประเด็นสำคัญ
ก็คือ เราต้องการที่จะเชื่อมโยงปัจจัยที่เป็นอัตนัยของบุคคล (เช่น ความต้องการ, ความตั้งใจ
ของเขา) เข้ากับปัจจัยที่เป็นปรนัยของบรรยากาศทางสังคม จริง ๆ แล้ว ความคิดหรือ
ปรัชญาย่อมพัวพันอยู่กับสปีริตของนักคิด และสภาพแวดล้อม ซึ่งคลบคลุ้งให้เกิดความคิดนั้นขึ้นมา
ถ้าถือว่าความรู้แบบใช้เหตุผลเป็นหลักนั้น สืบมาจาก "หลักการ" และความรู้ทางประวัติศาสตร์
จากข้อมูลเชิงประจักษ์ วิธีการของเราในที่นี้ ก็เป็นการใช้ทั้งสองเพื่อบูรณาการให้ได้ภาพอัน
ชัดเจนที่สุด เท่าที่จะเป็นไปได้

การศึกษา "ความคิด" ของนักคิดเช่น ปรีดี พนมยงค์ จะทำให้เราเห็นได้ไม่ยาก
เลยว่า ปัญหาหลาย ๆ อย่างของท่าน ยังคงเป็นปัญหาของเราในยุคนี้ ความคิดของบุคคลในอดีต
หลายร้อยปีที่ผ่านมา ก็ยังสามารถร่วมสมัยกับเราได้ เนื่องจากนักคิดเห็นบางสิ่งได้ลึกซึ้งกว่าเรา
และหลายสิ่งในความคิดของพวกเขา ก็คงอยู่ผ่านสิ่งแวดล้อมทางประวัติศาสตร์ แม้จะมีการตี
ความต่อกันมาอีกหลากหลายก็ตาม ตัวอย่างเช่น เราสามารถเรียนรู้สิ่งที่เขาคิดเกี่ยวกับโลก
และชีวิต, รัฐและมนุษย์, รัฐที่ดีและชีวิตที่ดี ถึงแม้นักคิดจะจบชีวิตลงแล้วและวันเวลาก็ผ่านล่วง
มาพร้อมกับเกิดปัญหาใหม่ ๆ แต่เรายังคงต้องเผชิญกับปัญหาเก่า ๆ ของเขาอยู่ การเปรียบ
เทียบถึงสิ่งที่เราคิดว่าเรารู้และเราให้คุณค่าต่าง ๆ อยู่ในขณะนี้ กับความคิดและคุณค่าที่นักคิด
ในอดีตได้แสดงไว้ ย่อมเป็นทางที่จะช่วยให้เราได้ทบทวนไตร่ตรองถึงอุดมคติต่าง ๆ ของเรา
และทำให้มันชัดเจนขึ้น นี่เป็นวิธีการที่ยังคงให้ความสำคัญต่อบุคคลและความคิดของเขา และมี
คือแก่นอันเป็นสากลของ "ความคิด" ที่เราสามารถสนทนาด้วยได้เสมอ

ส่วนการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์จะช่วยให้เราเห็นลักษณะเฉพาะบางอย่าง คือ
การสำนึกถึงความต้องการส่วนตัวของนักคิดเอง ตลอดจนสภาวะเงื่อนไขต่าง ๆ ของเขาใน
ช่วงเวลาหนึ่ง ๆ ในแง่นี้จะช่วยให้เราเข้าใจได้มากขึ้นว่า นักคิดกำลังพยายามทำอะไรต่อ
สภาพการณ์ของเขา และเห็นถึงกิจกรรมในทางปฏิบัติของความคิดด้วย

วิธีการศึกษาของเราจึงจะเกี่ยวข้องกับตัวเนื้อหาสาระของความคิด, ภูมิหลังทางสังคมโดยส่วนรวม และสภาพการณ์ส่วนตัวของนักคิดในช่วงหนึ่ง ๆ ผู้อ่านจะพบทั้งสามส่วนนี้ในงานวิจัย แม้ว่าบางครั้งจะเสนอในลักษณะที่แยกแต่ละส่วนออกจากกัน ก็มีวัตถุประสงค์เพียงเพื่อความชัดเจนในการเข้าใจและเพื่อการวิเคราะห์เฉพาะประเด็น ตามวิธีการเช่นนี้ผู้อ่านก็คงจะคาดได้แล้วว่า การศึกษา "ความคิดทางการเมือง" ของเราจะพิจารณาสัมพันธ์กับสภาพการณ์ทั้งทางสังคม และส่วนตัวของนักคิดเองด้วย รากฐานของความคิดทางการเมืองย่อมสัมพันธ์กับการที่นักคิด (รวมถึงประสบการณ์ต่าง ๆ ส่วนตัวของเขาตั้งแต่วัยเด็ก) สังเกตใคร่ตรองถึงสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ในสังคมของเขา, ความเป็นมาในอดีต ตลอดจนการเมืองธรรมชาติของมนุษย์ในสังคม ความคิดทางการเมืองจึงมิได้เกิดขึ้นลอย ๆ ตัดขาดจากสังคม แม้แต่จินตนาการของนักคิด เรื่องสังคมในอุดมคติ (เช่น "สังคมพระศรีอารีย์") ก็พิจารณาได้ว่าเป็นปฏิกิริยาของเขาต่อสภาพสังคมที่เป็นอยู่

งานวิจัยชิ้นนี้ จึงประกอบด้วยบทต่าง ๆ คือ บทแรกเป็น "ลักษณะทั่วไปของความคิดทางการเมืองไทยโบราณ" ที่มุ่งหมายจะให้เห็นแนวความคิดส่วนรวมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และความคิดเรื่องพระศรีอารีย์ อันเป็นพื้นฐาน การเสนอเน้นที่ตัว "ความคิด" มากกว่าลำดับทางเวลาและภูมิหลังทางสังคม ทั้งสองปัจจัยหลังปรากฏเด่นในบทที่สอง ว่าด้วย "การเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยและความคิดทางการเมืองแบบใหม่" ซึ่งเสนอเหตุการณ์ในสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พุทธศตวรรษที่ ๒๔ วิธีการศึกษาจะมีทั้งประเด็นสำคัญ ๆ ของความคิดที่พิจารณาต่อเนื่องในกระแสเวลา, ภูมิหลังทางสังคม และประสบการณ์ของนักคิดสำคัญบางคน เช่น เทียนวรรณ และ พระยาสุรียานุวัตร (เกิด บุญนาค) บทที่สองจบลงด้วยความคิดและการกระทำที่พยายามเปลี่ยนแปลงสังคมไทย ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ เรื่องจึงสืบเนื่องมาถึงบทที่สาม อันเป็น "ชีวิตและงานทางการเมืองของ ปรีดี พนมยงค์" ผู้เป็นกุญแจหรือมันสมองของคณะราษฎร บทนี้ได้พยายามแสดงประสบการณ์ส่วนตัวของท่านปรีดี ตั้งแต่ภูมิหลังทางครอบครัว, วัยเด็ก, การศึกษา, ตลอดจนการทำงานทางการเมืองด้านต่าง ๆ ควบคู่

กับภาพเหตุการณ์ในสังคมไทยที่ท่านเกี่ยวข้องด้วย ทั้งนี้เพื่อเป็นพื้นฐานในการเข้าใจ "ความคิดทางการเมือง" ของท่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ปรากฏออกมาในข้อเขียนต่าง ๆ ทั้งในช่วงขณะที่ท่านยังทำกิจกรรมทางการเมืองอยู่ในประเทศไทย และในภายหลังที่ท่านลี้ภัยไปอยู่ต่างประเทศ

บนพื้นฐานของวิธีการศึกษาที่วางไว้ ทำให้เราแยกการเสนอ "ความคิดทางการเมืองของปรีดี พนมยงค์" ออกเป็นสองบท บทที่สี่เป็นการศึกษา "ความคิดระยะแรก" คือ การศึกษาข้อเขียนในโอกาสวาระต่าง ๆ และคำปราศรัย อภิปราย ของท่านในช่วงเวลาที่ท่านยังทำกิจกรรมทางการเมืองอยู่ในประเทศไทย ตัวอย่างข้อเขียนที่สำคัญในช่วงนี้ เช่น คำอธิบายกฎหมายปกครอง (๒๔๗๔), (ร่าง) เค้าโครงการเศรษฐกิจ (๒๔๗๖), นโยบายรัฐบาล ซึ่งท่านปรีดีเป็นนายกรัฐมนตรี (๒๔๘๔) และคำแถลงของท่านในที่ประชุมกรรมการพิจารณาเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ (๒๔๗๖) เป็นต้น จากข้อมูลเหล่านี้ช่วยให้เราเห็นถึงความมุ่งหวังตั้งใจของนักคิด, ความพยายามที่จะให้บรรลุสิ่งที่หวัง ตลอดจนการมองปัญหาต่าง ๆ ของสังคมในสมัยนั้น ความคิดบางอย่าง - โดยเฉพาะสิ่งที่มุ่งหวัง - ได้มีร่องรอยสืบต่อมาถึง "ความคิดระยะหลัง" อันปรากฏในบทที่ห้า ซึ่งศึกษาข้อเขียนและปาฐกถาจำนวนมากของท่านปรีดี ในช่วงเวลาที่ท่านลี้ภัยไปพำนักอยู่ต่างประเทศจวบจนอสัญกรรม ตัวอย่างผลงานที่สำคัญในช่วงนี้ เช่น ความเป็นอนิจจังของสังคม (๒๔๐๐), ปรัชญาคืออะไร (๒๔๑๓) ซึ่งสะท้อนถึงการพยายามไตร่ตรองถึงความเป็นจริงของโลก, ชีวิต และสังคม อันเป็นพื้นฐานของปรัชญาสังคมที่ท่านได้พัฒนาแนวความคิดสู่จุดสมบูรณ์คือ "ปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" อย่างไรก็ดี การศึกษา "ความคิดทางการเมือง" ในทั้งสองบทนี้ ยังคงวางพื้นฐานอยู่บนข้อพิจารณาต่าง ๆ ของบทที่สี่ (ชีวิตและงานฯ) เสมอ

การ "สนทนา" กับนักคิดได้ปรากฏอย่างเฉพาะเจาะจงในบทที่หก ซึ่งเป็นการทบทวนประเด็นหลัก ๆ ที่น่าสนใจ เช่น รากฐานความเป็นจริงของโลกและชีวิต, ทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคม, ความรักชาติและการเห็นแก่ผู้อื่นเป็นส่วนรวม, ประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ และอื่น ๆ ผู้อ่านจะพบคำถามต่อนักคิดและการตีความที่สับสนต่าง ๆ ของนักคิดโดยผู้วิจัย ควบคู่กับการวิพากษ์

วิจารณ์ ในขณะที่บทที่หมุ่งทบทวนตัว "ความคิด" โดยตรง บทที่เจ็ดจะทบทวนถึง "ความคิด
ทางการเมืองของปรีดี พนมยงค์" ในฐานะทางประวัติศาสตร์ของความคิดที่เรียกร้องการเปลี่ยนแปลง
ทางสังคมเพื่อชนส่วนรวมของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระแสความคิดที่เน้นปัจจัย
ทางเศรษฐกิจเป็นหลัก และจะเสนอ "บทเรียน" ของปรีดี พนมยงค์ ซึ่งท่านได้เขียนและกล่าว
วิพากษ์วิจารณ์ความคิดและการกระทำต่าง ๆ ของตัวเองเอาไว้ อันนับเป็นสิ่งที่ทรงคุณค่าสำหรับ
ชนรุ่นหลัง นี่คือบทสุดท้าย ซึ่งจะสะท้อนทั้งตัวผู้คิดและฐานะของความคิดในบรรยากาศอันตึงเครียด
ของสังคมไทย

บทที่ ๑ : ลักษณะทั่วไปของความคิดทางการเมืองไทยโบราณ

จากการศึกษาประวัติความเป็นมาของสังคมไทย ตั้งแต่สมัยอาณาจักรอโยธยา เช่น อาณาจักรลพบุรี ซึ่งดำรงอยู่ในช่วงระยะเดียวกับสมัยกรุงสุโขทัย, กรุงศรีอยุธยา, กรุงธนบุรี มาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองในพุทธศักราช ๒๔๗๕ ได้เป็นที่เห็นพ้องกันว่า สังคมไทยโบราณมีการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งพระมหากษัตริย์เป็นผู้มีอำนาจสูงสุดเด็ดขาดโดยทางการ.^๑ การปกครองแบบนี้ เป็นรูปแบบที่เก่าแก่และยืนยาวที่สุดของประเทศไทย ความคิดในการปกครองแบบนี้ มีข้อสันนิษฐานที่น่าเชื่อถือได้ว่า ประเทศไทยได้รับมาจากอิทธิพลของความคิดทางการเมืองอินเดียโบราณ ดังปรากฏในลักษณะของกฎหมายและประเพณีราชสำนัก แม้ว่าไทยจะไม่ได้รับอิทธิพลนี้จากอินเดียโดยตรงก็ตาม หากแต่ผ่านมาทางอาณาจักรใกล้เคียง เช่น รามัญ (มอญ) และ ขอม เป็นธรรมดาที่อารยธรรมเล็กย่อมได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมใหญ่ ไม่นานก็น้อย อารยธรรมอินเดียที่ไทยรับมานี้ นอกจากด้านความคิดทางการเมืองการปกครองแล้ว ยังมีที่สำคัญคือศาสนา อันได้แก่ ศาสนาพุทธ และ พราหมณ์ ซึ่งมักมีบทบาทควบคู่กันในการดำเนินพิธีต่าง ๆ ภายในราชสำนัก อย่างเป็นทางการ ในบางสมัย หลักพุทธศาสนาได้ถูกนำมาใช้เป็นเกณฑ์สำคัญของความคิดทางการเมือง แต่บางสมัยก็ผสมเข้ากับความคิดของศาสนาพราหมณ์.^๒

พื้นฐานของความคิดทางการเมืองไทยโบราณ จึงเป็นความคิดทางการเมืองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เราจะพิจารณาถึงลักษณะสำคัญของเรื่องนี้

(๑) ความคิดทางการเมืองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

การศึกษาถึงความคิดแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย จำต้องพิจารณาทั้งแง่ที่เป็นความคิดดั้งเดิมของอารยธรรมอินเดีย และที่มีการนำมาปรับใช้ในสังคมไทย ข้อพิจารณาของเราจะมีจุดเปรียบเทียบกับปรัชญาอินเดียในเรื่องสำคัญ ๆ โดยตลอด

ความคิดแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย ประกอบด้วยแนวคิดเด่น ๆ ดังนี้ :

๑.๑ จักรวาลวิทยา

การพิจารณาถึงความคิดทางจักรวาลวิทยา เป็นเรื่องของระบบโลกทัศน์โดยรวม เอกสารที่เป็นหลักฐานอันเด่นชัดชิ้นหนึ่ง ซึ่งมีอายุเก่าแก่พอ ๆ กับรัฐไทย และดูเหมือนจะเป็นต้นตำรับของความคิดทางการเมืองไทยในสมัยต่อ ๆ มา จนถึงยุครัตนโกสินทร์ที่ไทยได้รับอิทธิพลของอารยธรรมตะวันตกสมัยใหม่ ก็คือ ไตรภูมิพระร่วง สันนิษฐานกันว่าเป็นพระราชนิพนธ์ของพระเจ้าลิไท แห่งกรุงสุโขทัย ราวปี พ.ศ. ๑๘๘๘ ผู้ศึกษาบางท่านเห็นว่า ไตรภูมิ นี้เป็นรากฐานของอุดมการณ์ทางการเมืองของไทย." และบางท่านก็ได้พิจารณาถึงลักษณะของผู้ปกครอง ดังที่ ไตรภูมิ บรรยายไว้."

โครงสร้างของจักรวาลที่ปรากฏใน ไตรภูมิ ประกอบด้วย "สามโลก" ตามชื่อเรื่อง และทั้งสามโลกได้ถูกแบ่งย่อยอีกเป็น ๓๑ ระดับ กล่าวโดยทั่วไปได้ว่า ไตรภูมิ แสดงภาพเรื่องราวเกี่ยวกับบรหฺมา, สวรรค์ และมนุษย์ ตามคติและด้วยภาษาพุทธศาสนา ซึ่งได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ อันเป็นที่เกิดของสรรพสัตว์ สิ่งที่ทำให้ ไตรภูมิ มีอายุยืนยาวก็คือ การพยายามจัดระบบ, ลำดับชั้น และอธิบาย "สิ่งที่ดำรงอยู่" มีอยู่ในจักรวาล ตามความเชื่อของคนไทยในสมัยนั้น ไม่ว่าจะเป็น เทวดา มนุษย์ สัตว์ ภูติผีปิศาจ ฯลฯ โดยทุกสิ่งนี้ดำรงอยู่เป็นระดับชั้น แต่มีความต่อเนื่องกันด้วย หรืออยู่ใน "กระแสแห่งธรรมะ" อันเดียวกัน โดยมีหลักธรรมของพุทธศาสนาเป็นเครื่องอธิบายและเชื่อมโยงสิ่งเหล่านี้." นี่เป็นการเสนอภาพของจักรวาล ที่มีกฎเกณฑ์ (เรียกว่า "กฎธรรมชาติ") อันแสดงนัยทางศีลธรรม โครงสร้างจักรวาลแบบพุทธเช่นนี้ทำให้เรานึกถึง "สายโซ่อันยิ่งใหญ่ของสัจภาวะ" (Great Chain of Being) ตามโครงสร้างจักรวาลของชาวตะวันตก ที่เป็นแกนใหญ่อันหนึ่งในปรัชญา, เทววิทยา และวรรณกรรมของยุโรป มาตั้งแต่สมัยของอริสโตเติลและพลาโตใหม่ มาจนถึงตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ และต้น ๑๙." อย่างไรก็ตาม ไตรภูมิ ไม่ได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับ "การสร้างครั้งแรก" ด้วยเหตุผลที่ว่า พุทธธรรมไม่ได้มุ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว หากแต่เน้นที่สภาวะ

การดำรงอยู่ของบุคคล ตามหลักอริยสัจ และไตรลักษณ์

จุดสำคัญที่เราได้รู้จัก ไตรภูมิ ก็คือ แต่เดิมนั้น จักรวาลถูกมองเน้นไปในแง่ของ ศีลธรรม จักรวาลมีกฎเกณฑ์บางอย่างอันถาวร ควบคุมอยู่ กฎเกณฑ์นี้ครอบคลุมทั้งปรากฏการณ์ ธรรมชาติและการกระทำของมนุษย์ สำหรับมนุษย์ กฎนี้ก็คือ กฎแห่งกรรม (กรรม หมายถึง การกระทำทั้งทางกาย วาจา ใจ) เพื่อที่จะดำรงรักษาคุณค่าทางธรรมะ ให้บุคคลประพฤติดแต่ สิ่งดีงาม เพื่อจะก่อผลลัพท์ที่เหมาะสม ทั้งภายในตัวเขาเอง (เช่น การพัฒนาชีวิตสู่นิพพาน) และต่อโลกภายนอกซึ่งรวมถึงคนอื่น ๆ ทั้งในชีวิตนี้และชีวิตหน้า (ในสังสารวัฏ) สรรพสิ่งใน จักรวาลอยู่ภายใต้การควบคุมของกฎธรรมชาติแบบศีลธรรมนี้ อาจกล่าวตามคติพุทธศาสนาได้ ว่า นี่เป็นกฎธรรมชาติ ซึ่งสำหรับมนุษย์ มันมีนัยเชิงบวกคือ ศักยภาพสู่ความดีงาม ในอีกแง่ หนึ่ง แนวคิดเช่นนี้สะท้อนออกมาในคติที่มีกล่าวกันบ่อย ๆ เช่น "ฟ้าดินย่อมลงโทษคนผิด" "ธรรมะย่อมชนะอธรรม" หรือ "ความจริงเป็นสิ่งไม่ตาย" เป็นต้น."

บนพื้นฐานการมองจักรวาลแบบดังกล่าว ไตรภูมิ ได้เสนอแนวคิดทางการปกครอง โดยผู้ปกครองที่ทรงธรรม คือ "พระญาจักรพรรดิราช" ซึ่งเป็นเสมือนตัวแทนของพระพุทธเจ้า ในโลกนี้ ผู้ปกครอง ซึ่งมีอำนาจทางการเมืองอยู่ในมือ จะต้องดำรงไว้ซึ่งความยุติธรรม บน พื้นฐานของศีลธรรม และนั่นคือ "ความชอบธรรม" ทางการปกครองของเขา ภายใต้แนวคิด เรื่อง "กฎแห่งกรรม" ลักษณะของพระญาจักรพรรดิราช จึงดำเนินตามความเชื่อเรื่องอำนาจ บุญ-กรรม ตามนัยนี้ ผู้ที่ขึ้นมาเป็น "ผู้ปกครอง" จึงเป็น "ผู้มีบุญ" นั่นเอง ใน ไตรภูมิ มีความหมายตอนหนึ่งว่า :

"พระญามีบุญดั่งนั้นใจฉมวกใครพึงธรรมเทศนานัก ย่อมพึงธรรมเทศนาแต่สำนักนี้ สมณพราหมณาจารย์แลนักปราชญ์รู้อธรรมฯ และพระญานั้น ๘ ทรงบัญชาศีลทุกวารบ มิได้ขาดในวันอุโบสถศีลไสยย่อมทรงอัฐฐศีลทุกวัน อุโบสถศีลมิขาดฯ"^๕

นี่คือลักษณะของผู้ปกครองที่อยู่ในศีลธรรม การอยู่ในศีลธรรมย่อมก่อผลบุญแก่บุคคล :

"ฝูงคนในอุตรกฏฐาปีนั้น เมื่อเขาตายเขายกออกไปเกิดในจตุรกายทั้ง ๔
คือว่า นรก และเปรต แลดิรัจฉาน อสุรกายนั้นนั่นเลยๆ เขาใส่เหยี่ยวยอม
ไปเกิดในที่ดีคือ สวรรค์ชั้นฟ้าแล เพราะว่าเขานั้นยอมตั้งอยู่ในปัญญาทุกเมื่อ
และบมิได้ขาดๆ เครื่องเป็นคนดีฝูงนั้นมิรู้สิ้นสุดเลย"^๙

ไตรภูมิ ได้อบรมสั่งสอนทั้งผู้ปกครองและประชาชนทั่วไป ให้ตั้งอยู่ในศีลธรรม ซึ่งสอดคล้องกับ
กฎธรรมชาติแบบศีลธรรม

ควบคู่กับทัศนะทางจักรวาลวิทยาบนพื้นฐานของธรรมะดังกล่าว คือความคิด
เกี่ยวกับโลกและความเป็นไปของโลก ซึ่งแสดงออกมาเป็นปรากฏการณ์ทางวัตถุควบคู่กับทาง
จิตใจ ความคิดเรื่องนี้ที่ปรากฏในสังคมไทย คาดกันว่าได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมอินเดียโบราณเช่น
กัน กล่าวคือ คนไทยได้รับความเชื่อของพวกอินดูมาเป็นเวลาช้านานแล้ว.^{๑๐} ดังที่พราหมณ์เข้า
มามีบทบาทด้านพิธีกรรมในราชสำนักไทย ตามความคิดของอินดู พระพรหมเป็นผู้ดูแลควบคุม
โลกนี้อยู่ โดยท่านเป็นผู้สร้าง, ทำลาย และสร้างขึ้นใหม่ วนเวียนเป็นวัฏจักรเช่นนี้ไม่สิ้นสุด
โลกเริ่มต้นด้วยสภาวะที่มีแต่ความสุขสมบูรณ์ และเสื่อมลงเป็นลำดับในระยะยาว จนในที่สุด
โลกและทุกสิ่งจะถูกทำลายลง และพระพรหมจะสร้างขึ้นใหม่อีก ซึ่งก็จะผ่านกระบวนการ
เปลี่ยนแปลง เช่นเดิม ความคิดนี้เกี่ยวข้องกับ การแบ่งระยะเวลาของโลกออกเป็นสมัยต่าง ๆ
คือ กฤตยุค (หรือ สัตยยุค), ไตรคายุค, ทวาบรยุค และ กลียุค กฤตยุคเป็นสมัยแห่ง
ความอุดมสมบูรณ์ มนุษย์ไม่รู้จักความต้องการ ไม่มีความเจ็บป่วย ไม่ต้องทำมาหากิน มนุษย์
มีสันติสุข บริสุทธิ์ มีศีลธรรม และมีอายุยืนยาวถึงหนึ่งพันปี แต่ต่อมา มนุษย์เริ่มมีกิเลส เริ่ม
สะสมทรัพย์ส่วนตัว จากนั้นมนุษย์ก็เสื่อมลงเป็นลำดับในไตรคายุค ทวาบรยุค ไปจนถึงจุด
เสื่อมที่สุดในกลียุค ชีวิตมนุษย์หลังกฤตยุคเริ่มสั้นลง มีโรคภัยไข้เจ็บมากมาย มีสงคราม
ความยากแค้น หิวโหย เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องมาจากการที่มนุษย์ไม่ตั้งอยู่ในศีลธรรม ความ
ดีงาม.^{๑๑}

ภฤตยะยุค ไตรตายุค และทวารายุค ได้ผ่านพ้นไปแล้วตั้งแต่ก่อนพุทธกาล นับตั้งแต่พุทธกาลจนถึงปัจจุบัน มนุษย์กำลังอยู่ในภฤตยะ ซึ่งเต็มไปด้วยความเดือดร้อน ความคิดเช่นนี้ของลัทธิฮินดูสอดคล้องกับความคิดเรื่องการเสื่อมสิ้นของพุทธศาสนา ปัญจอันตรธาน และการมาช่วยให้โลกมนุษย์กลับไปสู่สภาพดั้งเดิม ที่มีแต่ความสุขสมบูรณ์อีกครั้งหนึ่งของพระศรีอาริย์ คนไทยสมัยโบราณเชื่อกันว่า พุทธศาสนาจะดำรงอยู่ได้ ๕๐๐๐ ปี โดยจะเริ่มเสื่อมลงเป็นลำดับเมื่อพ้นถึงพุทธกาล (๒๕๐๐ ปี) ไปแล้ว และในที่สุด พระศรีอาริย์จะเสด็จมาโปรดช่วยให้โลกสมบูรณ์อีกครั้ง นี่เป็นการมองเวลาแบบวัฏจักร, มิใช่แบบก้าวหน้าเป็นเส้นตรง สำหรับเรื่องความเชื่อในพระศรีอาริย์นี้ เราจะพิจารณาในภายหลัง

ไม่ว่าจะเป็นทัศนะแบบฮินดูหรือพุทธศาสนา แม้ทั้งสองจะมีคำสอนบางอย่างแตกต่างกัน แต่ในหลักพื้นฐาน ทั้งสองเห็นพ้องกันใน กฎธรรมชาติแบบศีลธรรม โดยที่สำหรับมนุษย์ก็คือ กฎแห่งกรรม ที่มีลักษณะเคลื่อนไหว แม้ว่าทัศนะเช่นนี้ จะมีนัยสื่อถึงลักษณะแบบนิยัตินิยม (determinism) กล่าวคือ ชีวิตถูกกำหนดจากสภาวะบางอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผลกรรมในอดีต แต่ในตอนต่อไปเมื่อพิจารณาถึงเรื่องธรรมชาติมนุษย์ เราจะเห็นว่า มนุษย์ในฐานะที่เป็นผู้มีศักยภาพทางศีลธรรม ยังคงเป็นอิสระ โดยส่วนตัวเขาเองในระดับหนึ่ง

๑.๒ ธรรมชาติมนุษย์

ในบรรดาสิ่งที่ดำรงอยู่ทั้งหลายในจักรวาลตาม ไตรภูมิพระร่วง หรือกล่าวให้แคบลงคือ สิ่งทั้งหลายในโลกนี้มีชีวิต คือ มนุษย์ สัตว์ และพืช ซึ่งอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติที่เป็นแบบศีลธรรม ทั้งปรัชญาฮินดูและปรัชญาพุทธต่างถือเหมือนกันว่า การดำรงชีวิตเป็นมนุษย์นับเป็น "โอกาสอันยิ่งใหญ่" กล่าวคือ ในกระบวนการอันยาวนานของการเกิดใหม่ซึ่งมีทั้งสภาพในนรกและสวรรค์ด้วยนั้น การเป็นมนุษย์ถือว่าเป็นสถานภาพอันสูงสุด เฉพาะมนุษย์เท่านั้นที่สามารถบรรลุถึง "สัจธรรมสูงสุด" ของชีวิตได้ ไม่ว่าจะเป็น "การเข้าถึงพระเจ้า" หรือ "นิพพาน" ก็ตาม ทั้งนี้เพราะมนุษย์ไม่ได้ต่างจากสัตว์ชั้นต่ำตรงที่มีสติปัญญาเท่านั้น แต่สิ่งสำคัญที่เป็นตัวแบ่งแยกความแตกต่างก็คือ มนุษย์มี ศีลธรรม เมื่อคำว่า "ศีลธรรม" มีความหมาย

ทั้งในแง่ที่เป็น "ความดี" และเป็น "กฎเกณฑ์" มนุษย์ก็คือ ผู้ที่มีความดีหรือศักยภาพสู่ความดี อยู่ในตัวเอง และสามารถตระหนักถึงกฎเกณฑ์นั้นได้.^{๑๒}

แนวคิดที่ว่ามนุษย์มีความดีงามอยู่ในตัวเองดังกล่าว เปิดโอกาสให้กับความเชื่อทั่วไปที่ว่า บัจเจกบุคคลสามารถเริ่มต้น "ชีวิตใหม่" ได้ทุกขณะตลอดการดำรงอยู่ของเขา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปรับปรุงชีวิตปัจจุบันให้ดีขึ้นในทางธรรม เพื่อผลในอนาคต นี่เป็นอีกแง่หนึ่งของชีวิต ซึ่งตรงข้ามกับทัศนคติแบบยอมนจำนวน ที่เกิดจากความคิดแบบนียัตินิยม ดังกล่าวข้างต้น มนุษย์มีศักยภาพสู่ความดีงามหรือชีวิตที่สมบูรณ์ อยู่ในตัวเขาเองแล้ว และเขาจะเป็นผู้ตัดสินใจกระทำการนั้น ความเสื่อมของชีวิตเกิดจากการที่มนุษย์ไม่ใช้ศักยภาพดังกล่าวอย่างเต็มที่ เนื่องจากเขายังคงมีวิชา, ศิลปะศาสตร์ต่าง ๆ อยู่ ทัศนคติต่อธรรมชาติมนุษย์ ทั้งในแง่ที่เป็นความดีงามและความเสื่อมทรามเช่นนี้ เป็นรากฐานของความคิดในการปกครอง ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๑.๓ บัจเจกบุคคลกับรัฐ

การมองชีวิตมนุษย์ว่าเปี่ยมด้วยคุณค่าในการดำรงอยู่และทรงธรรม แสดงให้เห็นถึงการเน้นความสำคัญของมนุษย์อย่างมาก กล่าวคือ ความสำคัญของบัจเจกบุคคล แต่ละคนมีภาระกิจที่จะต้องตระหนักถึงธรรมะ และพัฒนาจิตใจสู่ระดับสูง

แล้วความคิดเช่นนี้ ส่งผลถึงเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับสังคม (รัฐ) อย่างไร? ในแง่ที่เกี่ยวข้องกับตัวบุคคลนั้น "ตัวตน" เป็นความเป็นจริงในตัวเองอย่างหนึ่ง ซึ่งมี "เสรีภาพทางจิต" เป็นจุดหมายสูงสุดที่กิจกรรมทุกอย่างในชีวิตควรมุ่งสู่ แต่เมื่อในการดำรงอยู่ จิตต้องครองกายและทำกิจกรรมต่าง ๆ ผ่านทางกาย บุคคลก็ย่อมเกี่ยวข้องกับโลกภายนอก ดังนั้น เขาจึงสัมพันธ์กับสังคม หน่วยขั้นพื้นฐานที่สุดของสังคมก็คือ ครอบครัว.^{๑๓}

สังคมกับรัฐเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก และมักถูกมออบควบคู่กันเสมอ แม้ว่าจะมีบางทฤษฎีที่เสนอว่ารัฐเป็นผลิตผลของสังคม อันเกิดมาจากรูป "สัญญาประชาคม" (เช่นในคัมภีร์

อัครคัมภีร์ของพุทธศาสนา) ด้วยเหตุนี้ ทั้งปัจเจกบุคคลกับรัฐ จะมีปฏิสัมพันธ์กันเสมอ และ ทั้งสองต่างมีหน้าที่ต่อกัน บนพื้นฐานของธรรมะ ธรรมะเป็นพื้นฐานอันเหมาะสมเพียงอย่างเดียว สำหรับชีวิตส่วนตัว ทั้งในฐานะที่เป็นคุณธรรมและเป็นหน้าที่ และสำหรับสถาบันและองค์การทาง สังคมทั้งปวงด้วยเช่นกัน รัฐที่ดีและผู้ปกครองที่ดีจึงต้องวางอยู่บนหลักการของธรรมะ ในฐานะ ที่เป็นกฎของรัฐ

๑.๔ แนวคิดเรื่องการปกครอง

แนวคิดนี้ สืบมาจากทัศนะต่อธรรมชาติมนุษย์เอง เราได้เห็นมาแล้วว่ามนุษย์ใน ฐานะผู้มีคุณสมบัติทางศีลธรรม ถูกมองว่าเป็นผู้ที่มีศักยภาพสำหรับชีวิตอันสมบูรณ์ แต่ในขณะที่ยว กัน เขาก็ยังประกอบด้วย อวิชชา,กิเลสตัณหา และแนวโน้มต่าง ๆ อันเนื่องมาจากอดีตของ เขาเอง ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า มนุษย์มีทั้งส่วนดีและเลวอยู่ในตัว จุดสำคัญของชีวิตจึงเป็น การส่งเสริมส่วนดี และขจัดส่วนเลวออกไป

เนื่องจากมนุษย์มีส่วนเลว ดังนั้นในสังคมที่คนอยู่ร่วมกัน จึงต้องมีการปกครองดูแล และหน้าที่ในอุดมคติของการปกครองก็คือ สร้างสภาวะเงื่อนไขและโอกาสต่าง ๆ ที่จะช่วยให้ มนุษย์เอาชนะ "ส่วนเลว" ของเขาได้ เพื่อที่สังคมจะเป็นระเบียบเรียบร้อยและสันติสุข อย่างไรก็ตาม กิติ ความคิดทางการเมืองที่ตระหนักถึงภาวะที่เป็นอยู่ จำต้องให้น้ำหนักกับการควบคุมและลงโทษ ในระดับหนึ่ง เพราะนั่นหมายถึงการให้อยู่ในกรอบแห่งธรรมะ การไม่ควบคุม ไม่มีกฎหมายและ ผู้บังคับใช้ มีทางจะนำไปสู่สภาพสับสนวุ่นวาย ไร้ศีลธรรมได้ (ลัทธิฮินดูมีหลักชื่อ "มัตสยานยาเย" ซึ่งเปรียบเหมือนสภาพ "ปลาใหญ่กินปลาเล็ก" เป็นการอุปมาความเดือดร้อนกับสภาพธรรมชาติ) ดังนั้น การปกครองจึงต้องคำนึงถึงเรื่องนี้เป็นสำคัญด้วย เพื่อความสงบเรียบร้อยของสังคม นี้ เป็นหน้าที่ของผู้ปกครอง ซึ่งจะต้องคุ้มครองดูแลผู้อยู่ใต้ปกครอง และหน้าที่อย่างหนึ่งของเขาคือ การลงโทษ (ทัณฑ์)

ตรงจุดนี้ มีเรื่องหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องการปกครองซึ่งควรกล่าวถึงด้วย คือ แนวคิดเรื่องสิทธิ (rights) นี้เป็นเรื่องที่สร้างความประหลาดใจให้กับผู้ศึกษาความคิดทางการเมืองสมัยโบราณของทั้งอินเดียและไทยอยู่เสมอ ซึ่งก็ดูเหมือนจะเห็นพ้องกันเลยว่า ความคิดของทั้งสอง เน้นการพิจารณาความสัมพันธ์ของมนุษย์ในแง่ หน้าที่ มากกว่า สิทธิ。^{๑๔} เช่นการย้ำถึงหน้าที่ของผู้ปกครอง ที่จะต้องดูแลคุ้มครองประชาชน และประชาชนมีหน้าที่จะต้อง เชื่อฟัง เป็นต้น ทัศนะเช่นนี้อาจแสดงออกมาเป็นข้อความง่าย ๆ ได้ว่า เป็นการเน้นว่า "ฉันควรทำอะไรกับผู้อื่น" มากกว่า "ผู้อื่นควรทำอะไรกับฉัน" ในแง่หนึ่ง นี้เป็นการสะท้อนลักษณะปัจเจกบุคคลนิยมอย่างสูง ควบคู่กับนัยอันสำคัญทางศีลธรรม เพราะศีลธรรมเริ่มจาก "ภายใน" ตัวเรา ไม่ใช่ภายนอก

อย่างไรก็ดี คงไม่เป็นการสมควรมักที่จะสรุปว่าประชาชนภายใต้กษัตริย์ ไม่มีสิทธิอะไรเลย แน่แน่นอนว่าเราไม่พบเอกสารทางการเมืองที่จะยืนยันถึงสิทธิอันเป็นทางการของประชาชน เพราะในแง่หนึ่งที่สำคัญ เอกสารต่าง ๆ ที่เราใช้กันในการศึกษาระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็เป็นเอกสารทางการเมืองของฝ่ายผู้ปกครอง แต่มีข้อน่าสังเกตว่าอาจถือได้ว่าประชาชนมีสิทธิบางอย่างในทางธรรมซึ่งพึงปฏิบัติ เพราะหน้าที่ของกษัตริย์หรือรัฐต่อประชาชน ก็แสดงถึง "สิทธิ" ของประชาชนนั่นเอง พวกเขามีสิทธิที่จะได้รับการคุ้มครอง และได้รับการปฏิบัติจากกษัตริย์อย่างเป็นธรรม เราจะเห็นภาพในมุมกลับเช่นนี้ ได้จากการอ้างความเชื่อทางศาสนาเช่นกัน เพื่อต่อต้านการปกครอง เช่นความเชื่อเรื่องพระศรีอารียัม อันเป็นแรงคล้อยใจของการกบฏหลายต่อหลายครั้ง ซึ่งจะพิจารณาในตอนต่อไป

ควบคู่กับแนวคิดทางการเมืองการปกครอง คือแนวคิดเกี่ยวกับรัฐ ซึ่งสอดคล้องกัน แนวคิดเกี่ยวกับรัฐจะบ่งถึงรูปแบบการปกครองและความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ใต้ปกครอง ทฤษฎีเรื่องรัฐตามความคิดทางการเมืองอินเดียโบราณในคติฮินดู ซึ่งไทยรับมาใช้ด้วยนั้น คือทฤษฎีองค์คาพยพ (organic theory) ซึ่งถือว่ารัฐเป็น เช่นเดียวกับองค์คาพยพของสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ อันประกอบไปด้วยส่วนต่าง ๆ จำนวนหนึ่ง ซึ่งแม้ว่าส่วนต่าง ๆ เหล่านี้จะมีลักษณะและบทบาท

ต่างกัน แต่ก็เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน อย่างไรก็ตามก็มีส่วนต่าง ๆ เหล่านี้จะมีความหมายก็ต่อเมื่อสัมพันธ์กับส่วนรวม เปรียบเหมือนกับแขนที่สัมพันธ์กับร่างกาย ตามนัยนี้ บัณฑิตบุคคลในฐานะที่เป็นส่วนประกอบ จึงต้องขึ้นอยู่กับส่วนรวมคือรัฐ

ทฤษฎีของคัพพของฮินดู แบ่งองค์ประกอบของรัฐออกเป็น ๗ ประการ ดังปรากฏในคัมภีร์มनुศาสตร์ คือ : กษัตริย์หรือผู้ปกครอง, เจ้าหน้าที่ราชการหรืออำมาตย์, เมืองหลวงที่มีป้อมปราการล้อมรอบแข็งแรง, อาณาเขตของอาณาจักร, ทรัพย์สินหรือทองพระคลัง, กำสั่งในการดูแลหรือกองทัพ, และประการสุดท้ายคือ มิตรของรัฐ ไทยได้รับความคิดเรื่องนี้มาจัดโครงสร้างทางการปกครองเป็นแบบราชาธิปไตย โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ผู้มีอำนาจสูงสุด.^{๑๔} อย่างไรก็ตาม เราต้องคำนึงอยู่เสมอว่า ทฤษฎีนี้อยู่ภายใต้แนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติแบบศีลธรรม รัฐมิได้สำคัญเหนือปัจเจกบุคคลโดยสิ้นเชิง เพราะรัฐต้องเป็นสถาบันทางธรรม ซึ่งมีได้มีอยู่เพียงเพื่อความอยู่รอดของบุคคล หากแต่เพื่อที่เขาจะบรรลุถึงชีวิตที่ดีด้วย รัฐยังคงอยู่ภายใต้ธรรมะ อันเป็นกฎธรรมชาติเหนือทุกสิ่ง

๑.๕ ลักษณะของผู้ปกครอง

ในฐานะบุคคลผู้อยู่ในลำดับสูงสุดของรัฐ ผู้ปกครองจึงเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นที่สุดเหนืออื่นใดในรัฐแบบคัพพ เป็นศูนย์กลางของสังคม ดังนั้น ทั้งคติฮินดูและพุทธศาสนา จึงย้ำถึงคุณธรรมของผู้ปกครองอย่างยิ่ง ผู้ปกครองจะต้องรู้ทั้งคติโลกและคติธรรม และเฉพาะผู้ปกครองที่ทรงธรรมเท่านั้น จึงมีความเหมาะสมที่จะเป็นผู้ลงทัณฑ์ หรือใช้อำนาจต่าง ๆ ได้ ผู้ปกครองที่ไม่ทรงธรรม ไม่เหมาะที่จะใช้อำนาจดังกล่าว และเช่นที่ปรากฏใน มหาภารตะว่า ทรรายชัคร ถูกทำลาย หากผู้ปกครองไม่คุ้มครองดูแลประชาชน เขาก็ไม่ควรได้รับการสนับสนุนหรือตอบแทนจากประชาชนด้วย ดังที่มनुศาสตร์ กล่าวว่า "ไม่คุ้มครอง, ไม่จ่ายภาษี".^{๑๖}

การละทิ้งธรรมะ ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติและเป็นหลักประกันของสังคม จะทำให้สังคมระส่ำระสายไปหมด ซึ่งผู้ปกครองในฐานะบุคคลสูงสุด จะต้องรับผิดชอบ การปฏิบัติตนของกษัตริย์มีผลต่อชีวิตทุก ๆ ด้านในสังคม ภายใต้กฎธรรมชาติแบบศีลธรรม ผู้ปกครองต้องรับผิดชอบต่อ

แต่ผลที่เกิดจากการใช้อำนาจทางการเมืองเท่านั้น หากยังรวมถึงปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ ด้วย เช่น ความบริบูรณ์ของดินฟ้าอากาศ ซึ่งเกี่ยวพันถึงการผลิตทางเศรษฐกิจส่วนใหญ่ และพุทธภิกษุชยานานาประการ ด้วยเหตุนี้ ความสุขสบาย การที่ฝนตกต้องตามฤดูกาล ความเจ็บป่วยภัยพิบัติ และความตายที่เกิดขึ้นกับประชาชน จึงมีที่มาจากกษัตริย์ด้วย การที่กษัตริย์อยู่ในคุณธรรมจึงก่อผลดีต่อประชาชนโดยส่วนรวม หรือมีฉันทน์ ก็เป็นในทางตรงข้าม

ความเป็นธรรมของกษัตริย์ จึงบ่งถึง "ความชอบธรรม" ในการปกครองใช้อำนาจทางการเมือง เคียงข้างแนวคิดนี้ คือความคิดเรื่อง "เทวภาพ" ของผู้ปกครอง ซึ่งไทยได้รับอิทธิพลของลัทธิฮินดู.^{๑๗} เทวภาพ (divinity) ต่างจาก เทวลัทธิ (divine right) เทวภาพเป็นการเปรียบเทียบพระมหากษัตริย์ว่าเป็นเทพเจ้า หรือมาจากเทพเจ้า แต่มิได้หมายความว่าถึงการอ้างสิทธิในทางปกครองจากเทพเจ้าเสมอไป การอ้างเทวภาพมีความสำคัญทางการปกครองในด้านการสร้างความเชื่อให้กับขุนนางและประชาชน กษัตริย์ต้องการความจงรักภักดีและเชื่อฟังในหมู่ขุนนาง ข้าราชการ ดังจะเห็นได้ว่ามีการนำเอาความคิดเรื่องนี้มาใช้ในพิธีกระทำสัตย์สาบานของข้าราชการ โดยมีการอ่านโองการแข่งน้ำ เป็นต้น ส่วนในแง่ของประชาชน เทวภาพเป็นสัญลักษณ์ทางการเมืองอย่างหนึ่ง ซึ่งช่วยในการปกครองสมัยโบราณด้วยการแสดงให้คนเห็นว่า ผู้ปกครองมีคุณลักษณะพิเศษแตกต่างไปจากคนทั่วไป กล่าวคือ เป็นผู้สามารถสูงส่งเหนือธรรมดา

แต่กษัตริย์ไทยมิได้ใช้แนวคิดแบบ เทวภาพ แต่เพียงอย่างเดียว หากยังมีแบบ พุทธภาพ ด้วย ทั้งนี้เนื่องจากเหตุผลสำคัญประการหนึ่งคือ การอ้างเป็นเทพ หรือตัวแทนของเทพนั้น ยังไม่เพียงพอเพราะดังที่เราได้เห็นมาแล้วว่า สิ่งสำคัญที่สุดซึ่งเป็นพื้นฐานที่มาของอำนาจก็คือ การเป็นธรรม ดังนั้น กษัตริย์ไทยจึงมีแนวโน้มที่จะเชื่อมโยงตัวเอง และการปฏิบัติตัวเข้ากับพระพุทธรเจ้า และพระธรรม

ตามหลักฐานที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ กษัตริย์ไทยในสมัยสุโขทัยได้พยายามจะเสนอแนวความคิดที่ว่า กษัตริย์ที่บรรลุดังคุณธรรมตามหลักพุทธศาสนาจะบรรลุดัง พุทธภาพ และเป็น

ธรรมราชา ดังเช่น การตั้งพระนามว่าพระมหาธรรมราชาลิไทย เป็นต้น ต่อมาในตอนปลายสมัยสุโขทัย อิทธิพลของแนวความคิดเทวราชแบบขอม ได้ส่งผลให้กษัตริย์สุโขทัยพยายามเชื่อมโยงความเป็นกษัตริย์กับความเป็นเทพ (เทวภาพ) ส่วนสมัยอยุธยา อาจกล่าวได้ว่า อิทธิพลของแนวความคิดเทวราชมีอยู่อย่างมาก แต่แนวความคิดแบบพุทธราชาก็ยังคงอยู่เช่นกัน กษัตริย์อยุธยาจึงพยายามจะเป็นทั้งเทวราชาและพุทธราชาควบคู่กัน

ตามลักษณะเด่นของความคิดแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ดังกล่าวทั้งห้าประการนี้ จะเห็นได้ว่าแนวความคิดทางการเมืองผูกพันอยู่กับความคิดทางศาสนาอย่างลึกซึ้ง เมื่อเราเข้าใจว่า "ความคิดทางการเมือง" เกี่ยวข้องกับ เรื่องของรัฐ, ธรรมชาติ, โครงสร้าง, และวัตถุประสงค์ของมัน รวมถึงปรากฏการณ์ทางศีลธรรมของพฤติกรรมมนุษย์ในสังคม เราก็ได้เห็นว่าคุณคิดทางศาสนาพุทธและฮินดู ได้ผสมผสานกันเป็นภาพของความเป็นจริงของโลกและชีวิตขั้นพื้นฐาน และขยายไปถึงเรื่องสังคม การเมือง, ความคิดในการปกครอง ฐานะของผู้ปกครอง ตลอดจนที่มาและการใช้อำนาจโดยส่วนรวม ยิ่งกว่านั้นทัศนะทางจักรวาลวิทยายังได้ครอบคลุมไปถึงเรื่องความเชื่อผีลางแบบพื้นบ้านด้วย ดังเช่น ไตรภูมิพระร่วง เป็นตัวอย่างที่จัดระบบความเชื่อเช่นนี้เข้าไว้ด้วย บนพื้นฐานของความคิดดังกล่าว กษัตริย์ไทยในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ได้ดำรงอยู่สืบเนื่องติดต่อกันมาเป็นเวลานานหลายร้อยปี

อย่างไรก็ดี ประวัติศาสตร์การเมืองไทยก็มีปรากฏการแย่งชิงอำนาจ เปลี่ยนแปลงราชวงศ์บ่อยครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากบุคคลในกลุ่มชนชั้นสูงผู้ปกครองนั่นเอง นอกจากนี้ประวัติศาสตร์ก็บันทึกด้วยว่า ได้มีความพยายามของกลุ่มผู้ปกครอง ในการขัดขืนอำนาจรัฐ ซึ่งขยายตัวไปจนเป็นการกบฏ เป็นความพยายามที่จะล้มล้างอำนาจของผู้ปกครองที่ไม่เป็นธรรม การเสนอแต่ภาพกระแสความคิดหลักแบบสมบูรณาญาสิทธิราชจึงไม่เพียงพอ และดูจะเป็นภาพความคิดทางการเมืองที่หยุดนิ่ง ในตอนต่อไป เราจึงจะพิจารณาถึงแนวความคิดอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเป็นแรงคลาไจน์เบื้องหลังความพยายามที่จะขัดขืนอำนาจรัฐที่เป็นทางการหลายต่อหลายครั้ง นั่นคือ แนวคิดแบบพระศรีอารีย์

(๒) แนวคิดแบบพระศรีอารีย์

ดังได้เอ่ยถึงในตอนต้นแล้วว่า ชาวไทยสมัยโบราณมีความเชื่อในเรื่องสมัยพระศรีอารีย์ ซึ่งอยู่ในความเชื่อทางพุทธศาสนาแบบพื้นบ้าน ผู้ศึกษาเรื่องความเชื่อนี้ บางคนเชื่อว่าเนื่องจากพุทธศาสนาเน้น "การนิพพาน" เป็นแกนกลางของคำสอน ซึ่งเป็นเรื่องที่ตัดขาดจากทางโลกย์ จึงไม่ได้ส่งเสริมความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์เลย ทศนะ เช่นนี้เป็นการปฏิเสธว่าความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์ มิได้เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา.^{๑๘} แต่ความคิดนี้ ยากจะยอมรับได้ทั้งในแง่หลักการของพุทธศาสนาเอง และหลักฐานที่ปรากฏในสังคมไทยแต่เดิม ในแง่หลักการมีเหตุผลที่ควรพิจารณา ๒ เรื่องคือ ประการแรก เรามีข้อสังเกตที่น่าเชื่อถือได้จากการปฏิบัติตนของพุทธศาสนิกชนชาวไทยว่า มักแยกเอา "นิพพาน" เป็นจุดมุ่งหมายในระดับโลกุตระธรรม เป็นวัตถุประสงค์ของพุทธศาสนิกชนชั้นสูง โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสงฆ์ ส่วนชาวพุทธทั่วไปยังคงมุ่งหวังในเรื่องทางโลกย์ เช่น ใต้ชั้นสวรรค์ มีความเป็นอยู่อย่างสุขสบายในชีวิตหน้า หรือที่ไกลกว่านั้นคือ สุขสบายในอนาคตของชีวิตนี้ บุคคลสามารถมุ่งหวังทั้งการนิพพานและความสุขทางโลกย์ได้ ด้วยการประพฤติกรรมดี เป็นการสะสมบุญบารมี เพราะฉะนั้น ในแง่หลักการ จุดมุ่งหมายทั้งสองเพียงต่างกันที่ระดับเท่านั้น และยังคงอยู่ในแนวทางเดียวกันคือ การประพฤติธรรม

ประการที่สอง เมื่อพิจารณาจากแนวทางข้างต้น และความเชื่อของพุทธศาสนาแบบพื้นบ้านในทางปฏิบัติ กล่าวได้ว่าเรื่อง กรรม เป็นแกนอย่างหนึ่งของพุทธศาสนาด้วย เรื่องนี้สอดคล้องกับทศนะทางจักรวาลวิทยาดังกล่าวแล้ว ซึ่ง "กฎแห่งกรรม" เป็นกฎทางศีลธรรม ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติในขณะเดียวกันด้วย เราได้เห็นแล้วด้วยว่า กฎแห่งกรรมมิได้เป็นแบบนิยัตินิยมอย่างเบ็ดเสร็จ และบุคคลยังคงเป็นอิสระในระดับหนึ่ง ซึ่งสามารถตัดสินใจกระทำการต่าง ๆ ได้ เพื่อผลทั้งในชีวิตนี้และชีวิตหน้า ดังนั้น แม้ว่าจะมีข้อมูลที่แสดงให้เชื่อถือถึงระบบของกรรมที่มุ่งไปในทางที่จะให้สภาพของบุคคลดีขึ้นในชาติหน้า แต่กฎแห่งกรรมก็ยังมีพื้นฐานสำหรับพฤติกรรมที่มุ่งทำให้บุคคลสามารถปรับปรุงสภาพชีวิตของตนในปัจจุบันได้ด้วย คายส์ ได้กล่าวสนับสนุนความคิดนี้ไว้อย่างเหมาะสม เมื่อเขาพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องกฎแห่งกรรม กับ เรื่องการปรับปรุงชีวิตในปัจจุบันว่า :

"...ตามที่บุคคลได้พยายามที่จะรักษาคำอ้างที่ว่า บุคคลสามารถที่จะปรับปรุงสภาพทางสังคมของตนขึ้นได้โดยวิธีของกฎแห่งกรรม โดยบุคคลนั้นจะต้องแสดงออกถึงสิ่งที่เห็นได้ชัดของความดีงามโดยตลอดมา ดังตัวอย่างเช่น บุคคลที่บวชเป็นพระหลายพระภิกษุก็ได้แสดงถึงความเป็นคนดีทำบุญไว้มาก (คือคนที่ได้สะสมกรรมดีเอาไว้) เนื่องจากบุคคลนี้ได้ถือศีลรักษาริณีในวัดแล้ว ในตัวอย่างที่ใกล้เคียงกัน ฝ่ายบุคคลที่ได้บริจาคเงินในการก่อสร้างถาวรวัตถุในพุทธศาสนา ก็เชื่อกันว่าบุคคลผู้นี้ก็ได้สะสมบุญเอาไว้ และบุญนี้จะช่วยส่งเสริมเขาในอนาคต และก็ยังเป็นการได้แสดงถึงความมั่งคั่งของบุคคลนี้ก็เป็นผลมาจากบุญเก่าด้วย... จริ่งอยู่ที่ว่า สถานภาพทั้งหมดนั้นไม่ได้ขึ้นอยู่กับกรรมเท่านั้น บางครั้งก็อาจจะมีอำนาจเหนือจากกฎแห่งกรรมที่มีส่วนในการเปลี่ยนแปลงสภาพของคนในสังคมได้ แต่ถึงแม้บุคคลบางคนประสบความสำเร็จตามที่ตนเองต้องการโดยใช้อำนาจอื่น เช่น อำนาจจิต ความรู้พิเศษ อาวุธ ฯลฯ ก็ไม่สามารถหลบพ้นไปจากกฎแห่งกรรมไปได้โดยผู้มันเอง".^{๑๘}

แนวคิดเรื่องกฎแห่งกรรมสัมพันธ์กับเรื่องอำนาจของ "บาป-บุญ" และ "ผู้มีบุญ" สามารถจะอิทธิพลของตนเองและคนทั้งหลายที่เกี่ยวข้องกับตน มีชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้นได้ หಿತะของศาสนาทั้งหมดนี้ สัมพันธ์กับแก่นของแนวคิดเรื่องพระศรีอารีย์

ก่อนที่จะพิจารณาถึงแก่นของแนวคิดแบบพระศรีอารีย์ ในฐานะที่เป็นความคิดทางการขอให้เราดูถึงหลักฐานที่แสดงถึงแนวคิดเรื่องนี้ในสังคมไทย ถึงแม้จะไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนชัดว่า ความเชื่อเรื่องนี้มีมาตั้งแต่เมื่อใด แต่ใน ไตรภูมิพระร่วง ก็มีคำกล่าวถึงพระศรีอารีย์ไว้ทั้งในคำนำและคำลงท้าย และจากการสำรวจหลักศิลาจารึกสุโขทัยทั้งหมด ๑๖ หลักก็พบได้กล่าวถึงพระศรีอารีย์ ด้วยคำต่าง ๆ กัน เช่น "อารยไมตรี", "พระพุทธศรีอารย" และอื่น ๆ ถึง ๕ แห่ง.^{๒๐} นี้แสดงว่าแนวคิดเรื่องพระศรีอารีย์ ปรากฏอยู่ในสังคมอารยันต์สมัยสุโขทัย และกษัตริย์ไทยก็ใช้ความคิดนี้ด้วย ในการแสดงตัวเป็น "ผู้มีบุญ" หรือ "พระพุทธเจ้า" ตามแนวคิดแบบพุทธภาพดังกล่าวแล้ว เพื่อบ่งถึงการเป็นผู้มาช่วยเหลือนวมนุชย์.^{๒๑}

แนวคิด เรื่องพระศรีอารียตามที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาแบบเถรวาทของไทย (เช่นในจักรวรรดิสุตตรในพีชฌาย) และวรรณคดีที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาหลายเล่มนั้น ได้กล่าวถึงการทำนายเกี่ยวกับอายุและยุคเสื่อมของพุทธศาสนา มีความเชื่อทั่ว ๆ ไปว่า ศาสนาของพระพุทธเจ้าสมณโคดมจะยืนยาวอยู่ ๔,๐๐๐ ปี โดยจะเริ่มเสื่อมลงตั้งแต่กึ่งพุทธกาล จะเกิดมิถุนันต์ และกลียุค มนุษย์จะอายุสั้น เต็มไปด้วยอกุศลจิต เตือนรอนฆ่าฟันกันไปทั่ว หลังจากนั้น พระศรีอารียก็จะเสด็จมาโปรด พระศรีอารียหรือพระอารียะเมตไตรย จะเป็นพระพุทธเจ้าองค์ต่อไป สังคมในสมัยของพระองค์เป็นสังคมในอุดมคติแท้ ๆ ที่มีแต่ความบริบูรณ์ ทุกคนตั้งตนอยู่ในศีลธรรม ฤดูกาลสม่ำเสมอ พืชผลอุดมสมบูรณ์และมีต้น "กัลปพฤกษ์" อันเป็นไม้สารพัดนึก อยู่ทั่วทุกแห่ง โลกจะร่มเย็นเป็นสุข ไม่มีการเบียดเบียนกดขี่ ไม่มีการรบราฆ่าฟัน ปราศจากโจรผู้ร้าย ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ และสมบัติต่าง ๆ นั้น ทุกคนมีอยู่เท่าเทียมกัน.^{๒๒} อย่างไรก็ดี เกี่ยวกับเวลาที่พระศรีอารียจะเสด็จมาโปรดมวลมนุษย์ใน พ.ศ. ๔๐๐๐ นั้น ยังมีความเชื่ออีกอย่างหนึ่งที่คู่กันอยู่ว่า พระศรีอารียอาจเสด็จมาเร็วกว่าเวลานั้น โดยเชื่อว่าท่านได้มาเกิดแล้วในรูปของชนธรรมา หรือว่าคน ๆ นั้นจะตรัสรู้เป็นพระศรีอารียในเวลาต่อมา กล่าวได้ว่า นี่เป็นการย่นระยะเวลาการมาของพระศรีอารีย.^{๒๓}

เรื่องพระศรีอารียนี้ เกี่ยวโยงกับเรื่องของพระมาลัยด้วย ประมาณกันว่า เรื่องพระมาลัยเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นในลังกา ราว พ.ศ. ๑๖๕๖ และแพร่หลายเข้ามายังประเทศพม่า สุโขทัย และต่อมาถึงอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๕๐ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ (กุ้ง) ได้นิพนธ์ พระมาลัยคำหลวง ขึ้น คาดว่าเรื่องราวของพระมาลัย คงจะรู้จักแพร่หลายมากในสังคมอยุธยา ทั้งในราชสำนักและหมู่ชาวบ้าน เพราะมีประเพณีการสวดพระมาลัย ทั้งในพิธีแต่งงานและงานศพ ตามเนื้อเรื่องนั้น พระมาลัยเป็นผู้มีบุญคนหนึ่ง ผู้สามารถดับทุกข์เข็ญได้ ท่านได้ขึ้นไปเฝ้าพระศรีอารียบนสวรรค์ ซึ่งพระศรีอารียได้บอกเรื่องราวมิถุนันต์กลียุคให้พระมาลัยฟัง และแจ้งถึงการที่พระองค์จะเสด็จลงมาโปรดสัตว์โลก.^{๒๔} จากความแพร่หลายของเรื่องพระมาลัย ทำให้เราสามารถคาดได้ถึงเรื่องของพระศรีอารีย และความคิดในการดับทุกข์เข็ญเช่นกัน

ความคิดอีกเรื่องหนึ่งที่ปรากฏเกี่ยวเนื่องกันคือ เรื่องผู้มีบุญ ความคิดนี้ปรากฏมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ตามระบบจักรวาลดังกล่าวข้างต้น คือ การใช้ฐานะ "ผู้มีบุญ" เป็นข้ออ้างสำคัญสำหรับความชอบธรรมในการเป็นผู้นำ เป็นผู้ปกครอง ชันครองอำนาจ ภายในระบบจักรวาล แบบที่เป็นศีลธรรม ซึ่งมีกฎแห่งกรรมเป็นตัวเคลื่อนไหว ผู้มีบุญคือผู้ประกอบกรรมดี มีบุญบารมีสะสมมา ย่อมเหมาะที่จะเป็นผู้ปกครอง อย่างไรก็ตามก็ ปรากฏว่าผู้ที่ทำหยาต่ออำนาจรัฐก็สามารถอ้างการเป็น "ผู้มีบุญ" ได้เช่นกัน เช่นผู้นำของกบฏธรรมเถียร (ราว พ.ศ. ๒๒๓๗) และกบฏบุญกว้าง (ราว พ.ศ. ๒๒๔๑) ในสมัยอยุธยา เป็นต้น

ด้วยความเชื่ออย่างลึกซึ้งในเรื่องพระศรีอารีย์ ภายใต้ระบบจักรวาลวิทยาทางศีลธรรม ประชาชนไทยในอดีตได้ก่อการกบฏขึ้นหลายครั้ง ซึ่งเป็นการท้าทายอำนาจการปกครองโดยตรง แนวคิดแบบพระศรีอารีย์ ได้ถูกนำมาใช้เป็นอุดมคติทางการเมือง เพื่อตอบโต้กับอำนาจรัฐที่อยู่ศีลธรรม ตัวอย่างเช่น กบฏธรรมเถียร และกบฏบุญกว้าง ดังกล่าวแล้ว, กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง, กบฏพญาผาบ, กบฏเจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว เป็นต้น การกบฏเหล่านี้ มีมูลเหตุซึ่งต่างน้ำหนักกันอยู่ และผู้ศึกษาก็มีความเห็นต่าง ๆ กัน ทั้งในแง่ที่เป็นปัญหาจากวิกฤตการณ์ทางการเมือง, ปัญหาทางเศรษฐกิจ ความขัดแย้งระหว่างชนชาติทางการเมือง เป็นต้น.^{๒๔} จุดสำคัญในการศึกษาของเราผู้ตรงที่ การกบฏเหล่านี้ เป็นปฏิกิริยาจากผู้ถูกปกครอง ที่ต้องการเปลี่ยนแปลงชุมชน (สังคม) จากสภาพที่เลวร้าย สู่อุบัติสมบูรณ์ ตามแนวคิดแบบพระศรีอารีย์

แก่นของแนวคิดแบบพระศรีอารีย์ทางการเมืองนี้ มีลักษณะสำคัญ ๓ ประการ.^{๒๖} ประการแรก แนวคิดแบบพระศรีอารีย์ไม่ใช่เป็นแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ หากแต่วางอยู่บนพื้นฐานของความเชื่อและแรงคลใจทางศาสนา เห็นได้ชัดจากการที่ใช้ถ้อยคำทางศาสนาเป็นหลัก เช่นที่แนวคิดนี้ปรากฏในวรรณกรรมทางพุทธศาสนา ดังกล่าวแล้ว ประการที่สอง แนวคิดแบบนี้อยู่ภายใต้ทัศนะทางจักรวาลวิทยาแบบที่ถือกฎธรรมชาติด้านศีลธรรม เป็นการมองภาพของโลกว่าเป็นการต่อสู้ระหว่างพลังของความดีกับความชั่วร้าย และความดีจะชนะในที่สุด พลังของความดีจะก่อให้เกิดสังคมที่ดียิ่งขึ้นได้ในโลกนี้ และจะมีบางคนเท่านั้นที่เป็นผู้ได้รับการเลือกสรรให้ดำรงอยู่ใน

สังคมใหม่ ว่าเป็นการแบ่งโดยเด็ดขาดระหว่างบรรดาผู้ที่จะได้อยู่ในสังคมพระศรีอารีย์นี้กับบรรดาผู้ที่จะต้องตกนรกไป เมื่อมีการทำลายสังคมเก่าลง ก็จะมีผู้ที่ต้องเสียชีวิตไปและผู้ที่ยังรอดอยู่ในสังคมใหม่ ตามนัยนี้ จึงมีความเชื่อว่าบุคคลผู้ใดต้องการพบพระศรีอารีย์ก็ให้บำเพ็ญศีลภาวนา เพื่อรอการมาของพระองค์ที่จะโปรดให้พ้นภัยพิบัติ อาจกล่าวได้ว่านี่ เป็นการทำให้ตัวบริสุทธิ์หรือการปลดปล่อยด้วยอุคมการของศาสนา และการเข้าสู่ชีวิตใหม่ในสังคมใหม่นี้ ไม่มีข้อจำกัด เรื่องการใช้ความรุนแรงด้วย การกบฏต่าง ๆ ดังกล่าวจึงมีการใช้กำลังปะทะกับฝ่ายปกครอง

ประการสุดท้าย แนวคิดแบบพระศรีอารีย์ได้วิพากษ์วิจารณ์สังคมและการปกครองที่เป็นอยู่อย่างรุนแรง ถึงขั้นปฏิเสธสังคมปัจจุบัน ซึ่งเห็นว่าเป็นสังคมที่ชั่วร้าย และจินตนาการถึงสังคมใหม่ที่ดีกว่า สมบูรณ์กว่า ตามนัยนี้สังคมที่เป็นอยู่จึงถูกลดค่าลงมาก เช่น การระบุว่าผู้ปกครองทำผิด ไม่ประพฤติตนอยู่ในธรรม จึงทำให้สังคมระส่ำระสายไปทั่ว โดยพื้นฐานแล้วแนวคิดนี้เป็นหลักของความยุติธรรม แกมมีใช้ตามรูปแบบของกฎเกณฑ์ทางโลก หากเป็นเหมือนกับ "วันพิพากษา" ตามคำพยากรณ์ที่ทำนายถึงความเสื่อมของโลกเก่าและการปรากฏตัวของกษัตริย์องค์ใหม่และโลกใหม่ที่จะตามมา ผู้ที่จะนำการเปลี่ยนแปลงนี้เป็นบุคคลเพียงคนเดียวก็เพียงพอ คือ ตัวผู้มีบุญและเขาจะเป็นผู้ปกครอง ผู้นำของกบฏทั้งหลายดังกล่าวก็อ้างตัวเป็น "ผู้มีบุญ" เช่นเดียวกับกษัตริย์บางองค์ก็ใช้อ้างเมื่อขึ้นสู่อำนาจทางการเมือง

มีข้อสังเกตที่น่าสนใจจากลักษณะของแนวคิดแบบพระศรีอารีย์ที่เป็น "คำพยากรณ์" แบบศาสนา การวางแนวคิดบนความเชื่อทางศาสนาที่อาศัยพลังจิตใจ โดยขาดลักษณะแบบวิทยาศาสตร์ ทำให้แนวทางการเปลี่ยนแปลงสู่สังคมใหม่เป็นไปอย่างเคลือบคลุม ไม่รู้แน่ชัดว่าจะเปลี่ยนอย่างไร และสังคมใหม่ก็เป็นสังคมในอุดมคติ ตามจินตนาการ เมื่อเปรียบกับอุคมการแบบวิทยาศาสตร์ของโลกสมัยใหม่ อีกประเด็นหนึ่ง ลักษณะการเป็น "คำพยากรณ์" ที่กล่าวถึงความเสื่อมของสังคมเดิมและกำเนิดของสังคมใหม่ บ่งถึงความจำเป็นทางประวัติศาสตร์ของสังคม อันไม่อาจหลีกเลี่ยง สังคมใหม่เป็นจุดหมายที่จะต้องบังเกิดขึ้น แนวคิดแบบพระศรีอารีย์จึงแฝงลักษณะอันตนิยม (teleological) ในตัว เพราะสังคมในอุดมคตินั้นเป็นสังคมที่ดี อยู่

ในครรลองของศีลธรรมตามกฎธรรมชาติ ซึ่งต่างจากสภาพที่เป็นอยู่ปัจจุบัน การกระทำใด ๆ ที่มุ่งสู่อุดมคตินี้ จึงถือว่าเป็นการกระทำที่ดีด้วย เราจะเกี่ยวข้องกับประเด็นเหล่านี้ในตอนหลังอีก เมื่อพิจารณาความคิดทางการเมืองของท่านปรีดี

กล่าวโดยสรุป แนวคิดแบบพระศรีอารีย์ได้เป็นตัวอย่างอันสำคัญของพลังทางจิตใจที่ผลักดันความพยายามเปลี่ยนแปลงสังคม บนพื้นฐานของความคิดทางศาสนา ประชาชนผู้ถูกปกครอง ได้คำนึงถึงแนวคิดสำหรับการเคลื่อนไหวทางสังคมในแนวทางที่ก้าวหน้า ต้องการสร้างระบบใหม่ ที่มนุษย์ทุกคนมีความเท่าเทียมบนพื้นโลกทันที ทำลายระบบเดิมที่ก่อทุกข์เข็ญ "โลกพระศรีอารีย์" ไม่ได้ถูกมองว่าอยู่ใน "ชีวิตหน้า" หรือ "โลกหน้า" หากแต่เป็นความพยายามที่จะให้เกิดขึ้นบนพื้นพิภพที่นี่และเดี๋ยวนี้ สำหรับผู้ที่ตกอยู่ในทุกข์ยาก แนวคิดแบบพระศรีอารีย์เป็นพลังที่จะทำให้ชีวิตของเขามีความหมาย

ภายใต้ระบบจักรวาลวิทยาแบบศีลธรรม แนวคิดเรื่องพระศรีอารีย์ ซึ่งฝ่ายกบฏนำมาใช้ สามารถเป็นเครื่องเตือนให้ผู้ปกครองตระหนักถึงภาระหน้าที่ในอันที่จะต้องสร้างสรรค์ความยุติธรรม และสุขสมบูรณ์แก่ประชาชนทั่วไป ระบบความเชื่อของศาสนาพุทธ เน้นที่ความเป็นธรรม ดังนั้น จึงถูกใช้อ้างได้ทั้งฝ่ายผู้ปกครองและผู้ขัดขืนอำนาจ ซึ่งฝ่ายหลังมีนัยของการเปลี่ยนแปลงสังคมแฝงอยู่ ในการศึกษาความคิดทางการเมืองของ ปรีดี พนมยงค์ ในตอนต่อไป เราจะพบทัศนคติที่ต่างไปจากแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และการอ้างถึงแนวคิดแบบพระศรีอารีย์ด้วย โดยสัมพันธ์เข้ากับอุดมการณ์ทางโลกย์ของสมัยใหม่

เชิงอรรถ บทที่ ๑

๑. การศึกษาจำนวนมากได้เห็นพ้องกันในเรื่องนี้ เช่น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ", ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, "การปกครองสมัยสุโขทัย" และ "สังคมสมัยอยุธยา", รวมถึงพิมพ์ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖) สมพงษ์ เกษมสิน, การปกครองของไทย, (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๕) ภาวดี มหาจันทร์, ประวัติศาสตร์การปกครองไทย, เอกสารโรเนียว เย็บเล่มของภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ๒๕๒๔

๒. ดูเอกสารต่าง ๆ ในเชิงอรรถ (๑) และดู สมบัติ จันทร์วงศ์ และ ชัยอนันต์ สมทวณิช, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, เอกสารวิจัยหมายเลข ๖ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ ๒๕๒๓), น. ๖

๓. ชลธิรา กัลดอย, "ไตรภูมิพระร่วง : รากฐานอุดมการณ์ทางการเมืองไทย", วารสารธรรมศาสตร์, ๔ : ๑ มิถุนายน-กันยายน ๒๕๑๗, น. ๑๐๖-๑๒๑

๔. อ้อ

๔. สมบัติ และ ชัยอนันต์, อ้อแล้ว, บทที่ ๔

๕. เพ็ญอ้อ, น. ๔๔

ใน ไตรภูมิพระร่วง : อิทธิพลต่อสังคมไทย, (กรุงเทพฯ : ชุมชนศึกษาพุทธศาสตร์และประเพณี มธ. ๒๕๒๖), พระราชวรมณี ได้เสนอความเห็นถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาในทำนองเดียวกันว่า "ไตรภูมิ" กล่าวถึงสภาพต่าง ๆ ในสังสารวัฏ เพื่อให้เห็นคุณและโทษ และเสนอแนวทางให้หลุดพ้นออกไป คือ เข้าสู่โลกุตระภูมิ คือ นิพพาน

๖. C.J. Reynolds, "Buddhist Cosmography in Thai History, with Special Reference to Nineteenth Century Culture Change, "Journal of Asian Studies, Vol. XXXV. No.2, February 1976, น. ๒๐๔

๗. ลักษณะที่ควบคู่กันระหว่างแนวคิดทางศาสนา กับ ทางจักรวาลวิทยา ที่อธิบายถึงสภาวะการดำรงอยู่ของมนุษย์ และสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย เป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาพบอยู่แล้ว เช่น H.G. Quaritch Wales The Universe Around Them : Cosmology and Cosmic Renewal in Indianized South-east Asia (London : Arthur Probsthain, 1977)

ดูเปรียบเทียบแนวคิดทางศีลธรรมของธรรมชาติ (Moral conception of Nature) ในปรัชญาอินเดีย ใน D.M. Datta, "Some Philosophical Aspects of Indian Political, Legal and Economic Thought, "in C.A. Moore, (ed.), The Indian Mind, (East-West Center Press, 1967)

๘. อ้างจาก สมบัติ และ ชัยอนันต์, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, น. ๔๔

๙. เฟิ่งอ๋าง, น. ๔๗

๑๐. ผู้ศึกษาวัฒนธรรมไทยหลายท่านได้เห็นพ้องกันในเรื่องนี้ เช่น ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, สถาบันกษัตริย์, เอกสารของภาควิชาประวัติศาสตร์ มศว.ประสานมิตร (กรุงเทพฯ, ๒๕๑๖) สมบัติ และ ชัยอนันต์, เฟิ่งอ๋าง. ณรงค์ พ่วงพิศ, ประวัติศาสตร์ไทย ๓ : ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย, (กรุงเทพฯ : แสงรุ่งการพิมพ์, ๒๕๒๓)

๑๑. สมบัติ และ ชัยอนันต์, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, น. ๗-๘

๑๒. ดูเปรียบเทียบ เช่น พระราชวรมณี, ไตรภูมิพระร่วง, อ่างแล้ว. สนั่น ไชยานุกูล (แปล), ปรัชญาอินเดีย, (กรุงเทพฯ : มหาลจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔).

บทที่ ๑ T.M.P. Mahadevan, "Social, Ethical, and Spiritual Values in Indian Philosophy", in Charles A. Moore (ed), The Indian Mind, op.cit., Hajime Nakamura, Ways of Thinking of Eastern Peoples, (Hawaii: East-West Center Press, 1964), Part I : India, ch.g.

๑๓. D.M. Datta in The Indian Mind, pp. 270-271;

Tara Chand, "The Individual in the Legal and Political thought and Institutions of India", in ibid.

๑๔. เช่น หัตถะของสมบัติ และ ชัยอนันต์, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, น. ๑๐-๑๑

๑๕. เพ็ญอ้าง, น. ๑๖

และดู Datta, p.cit., น. ๒๗๔

๑๖. อ้างใน Datta, ibid., p. 276

ใน ไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์ให้ข้อสังเกตที่สำคัญว่า "ไตรภูมิพระร่วง เน้นย้ำถึงกรรมชั่ว และผลร้ายแห่งกรรมชั่วของนักปกครองหรือข้าราชการที่ข่มเหงเบียดเบียนประชาชน หรือปกครองโดยไม่ชอบธรรม (ไม่พบกล่าวถึงความผิดของผู้ใต้ปกครองต่อผู้ปกครอง) น. ๓๔

๑๗. ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย น. ๑๒-๑๕

๑๘. เช่นความคิดที่คล้ายอ้างถึงและโต้แย้ง ดู ชาร์ลส์ เอฟ. คายส์ "ความเชื่อเรื่องสมัยพระศรีอารีย ศาสนาพุทธแบบเถรวาท และสังคมไทย" แปลโดย โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ ใน วุฒิชัย มูลศิลป์ และ ธรรมนิตย์ วราภรณ์ (บรรณาธิการ), กฎหมายนา, เอกสารทางวิชาการ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ๒๕๒๕ น. ๒๓-๒๔

๑๙. เพ็ญอ้าง น. ๒๖-๒๗

๒๐. Yoneo Ishii et.al., A Glossarial Index of the Sukhothai Inscriptions (Kyoto : Shoukadoh Publishing, 1977) p. 224

พระราชนิพนธ์, ไตรภูมิพระร่วง น. ๔๒-๔๖

๒๑. ดู คายส์, อ้างแล้ว; John B. Murdoch, "The 1901-1902 Holy Man's Rebellion", Journal of the Siam Society, 62:1 (February, 1977); Yoneo Ishii, "A Note on Buddhistic Millenarian Revolts in Northeastern Siam", Journal of Southeast Asian Studies, 6:2 (September, 1975)

๒๒. สำหรับเอกสารที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ เช่น ตัวอย่างของความเชื่อในมิลลันนารีและกสิยุค ดู "เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา" ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓ เล่ม ๓๗, (จุลศักราช: ๒๔๑๒), น. ๑๒๘-๑๓๔ เพลงยาวนี้เกิดในสมัยอยุธยาและประมาณว่าคงอยู่อย่างแพร่หลายจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ส่วนเรื่องเกี่ยวกับ "พระศรีอารีย์" ดู พุทธทำนายและเทพทำนาย, (จำลองศิลปะ: ๒๔๔๘) อารยันตคุปต์, เมื่อพระศรีอารีย์มาเป็นเจ้าโลก, (จำลองศิลปะ: พิมพ์ครั้งที่ ๖, ๒๔๙๕) อารยัน, วิจารณ์พุทธทำนาย, (บรรณาการ: 2522) พิฑูร มลิวัลย์, นำเที่ยวโลกพระศรีอารีย์, (กรุงเทพฯ : คณะธรรมสาส์กฉาลานอโศก วัดมหาธาตุ, ๒๕๑๔)

๒๓. สมเกียรติ วันทะนะ, "การศึกษาประวัติศาสตร์ทางความคิดของไทย" เอกสารประกอบการสัมมนาของสมาคมประวัติศาสตร์, (พฤษภาคม, ๒๕๒๒) น. ๓๔

๒๔. เกี่ยวกับเรื่องพระมาลัย ดู สุภาพร มากแจ้ง มาเลยยเทวด เกรวตตะ: การตรวจสอบชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑ พระมาลัยกลอนสวด : การตรวจสอบชำระและการศึกษาเปรียบเทียบ (กรุงเทพฯ : ศูนย์ส่งเสริมและพัฒนาวัฒนธรรม วิทยาลัยครูธนบุรี, ๒๕๒๔) เจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศร์, พระมาลัยคำหลวง. มี ชูทอง, มาลัยเทพนิทาน หรือฎีกามาลัยเทวสูตร (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, ๒๔๙๒)

๒๕. มีผู้ศึกษากรณีกบฏเหล่านี้หลายท่าน เช่น ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "กบฏไพร่สมัยอยุธยา กับแนวความคิด ผู้มีบุญ - พระศรีอารีย์ - พระมาลัย", วารสารธรรมศาสตร์ ๙:๑, ๒๕๒๒.

และดูบทความต่าง ๆ ในกบฏขาวนา, อังแล้ว และ เอกสารในเชิงอรรถที่ ๒๑

๒๖. ดูเปรียบเทียบลักษณะเหล่านี้กับการศึกษาของ Norman Cohn, The Pursuit of the Millennium, (New York : Oxford University Press, revised edition 1970); J.L. Talmon, Political Messianism, (New York : Praeger, 1960); V. Lanternari, The Religions of the Oppressed, (New York : Alfred Knoff, 1963); E.J. Hobsbawm, Primitive Rebels, (Manchester : 1959); Amitava Ray, Political Utopianism : Some Philosophical Problems, (India : 1979)

งานต่าง ๆ ของผู้ศึกษาชาวไทย มักเน้นเฉพาะการกบฏแต่ละครั้ง โดยมีได้มุ่งพิจารณา ลักษณะเด่นของแนวคิดแบบพระศรีอารีย์ทางการเมือง ที่เป็นลักษณะร่วมของกบฏทั้งหลาย

บทที่ ๒ : การเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยและความคิดทางการเมืองแบบใหม่

เมื่อพิจารณาภาพส่วนรวมของสังคมไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๔ (คริสต์ศตวรรษที่ ๑๔) กล่าวได้ว่า เป็นสังคมแบบประเพณี ที่ผูกพันอยู่กับชนบทร่วมเนียบของสังคม ภายใต้ระบบจักรวาลวิทยาแบบเดิม บุคคลมีฐานะอันแน่นอนชัดเจนอยู่ในสังคม นับตั้งแต่เกิด ชีวิตจึงมีความหมายอย่างหนึ่งซึ่งไม่ต้องสงสัย คนไทยส่วนใหญ่ใช้ชีวิตอยู่ในชนบท โดยมีระบบครอบครัวเป็นศูนย์กลางของการดำรงอยู่ และความเชื่อทางพุทธศาสนาเป็นผู้ให้ความหมายแก่ชีวิต การปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้รับการสนับสนุนจากระบบเศรษฐกิจแบบศักดินา การประกอบอาชีพทางเกษตรยังคงเป็นมาด้วยกรรมวิธีการผลิตแบบดั้งเดิมที่ตกทอดมาจากอดีต

สังคมไทยมิได้อุบัติโดดเดี่ยว หากมีการติดต่อกับต่างประเทศด้วย แต่ถึงแม้ในสมัยอยุธยาจะมีการติดต่อกับอารยธรรมอื่นก็ตาม แต่ความสัมพันธ์นี้จำกัดวงแคบเฉพาะในหมู่ผู้ปกครองกลุ่มเล็ก ๆ ในเมืองหลวง กับชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายเท่านั้น มิได้ขยายออกไปถึงส่วนอื่น ๆ ของสังคม และความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มผู้นำไทยกับพ่อค้า นักบวชต่างประเทศ ก็เป็นไปในทางแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ทางการค้า และความพยายามของนักบวชที่จะเผยแพร่ศาสนา มากกว่าเผยแพร่ความคิดทางการเมือง เนื่องจากเหตุผลสำคัญคือ รัฐที่ทำการติดต่อกับไทยในสมัยนั้นต่างก็มีรูปการปกครองแบบเดียวกับไทย คือ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังนั้น การติดต่อกับสังคมไทยกับต่างประเทศในระยะแรก จึงไม่อาจกล่าวได้ว่ามีผลในด้านการเผยแพร่แนวความคิดทางการเมืองที่แปลกใหม่แต่อย่างใด.^๑

แต่เมื่อสังคมไทยได้ติดต่อกับต่างประเทศโดยเฉพาะชาวตะวันตก ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ภาพดังกล่าวก็เปลี่ยนแปลงไป เพราะในขณะที่สังคมไทยยังไม่มี การเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองที่สำคัญ สังคมตะวันตกในช่วงศตวรรษที่ ๑๔ ได้ประสบกับการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ๒ ประการคือ การปฏิวัติอุตสาหกรรม กับ การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองรวมทั้งแนวความคิด จากแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไปเป็นแบบประชาธิปไตย การเปลี่ยนแปลงข้อแรกทำให้ระบบเศรษฐกิจของประเทศตะวันตก พัฒนาจากระบบการผลิตแบบเกษตรกรรม

ไปสู่ระบบอุตสาหกรรมขั้นต้น และก่อให้เกิดการพัฒนาทางเทคนิควิทยา (Technology) และ วิทยาการต่าง ๆ โดยอาศัยความรู้ทางวิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือ ส่วนการเปลี่ยนแปลงข้อหลัง ได้มีผลกระทบต่อโลกทัศน์และค่านิยมของชาวตะวันตก ซึ่งย่ำยีสิทธิ เสรีภาพ และการมีส่วนร่วมในการปกครองเป็นหลักการสำคัญทางการเมือง.^๒ นี่เป็นลักษณะแบบใหม่ของอารยธรรมตะวันตกที่สังคมไทยต้องเผชิญ และหาทางดำรงอยู่อย่างเป็นตัวของตัวเอง รอค้นจากการครอบงำของประเทศตะวันตก

การเปลี่ยนแปลงในโลกตะวันตก ได้ส่งผลบางอย่างถึงสังคมไทย เมื่อทั้งสอง ศตวรรษในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พุทธศตวรรษที่ ๒๔ ในสังคมไทยขณะนี้ ระบบจักรวาลวิทยาแบบดั้งเดิมยังคงมีอิทธิพลอย่างสูง และเป็นพื้นฐานของความคิดทางการเมืองการปกครองดังกล่าวแล้ว สมมุติฐานอย่างหนึ่ง อันเป็นที่ยอมรับกันในวงการศึกษานี้ก็คือ สังคมไทยตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ (ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงในช่วงหลัง ดังจะกล่าวต่อไป) เป็น สังคมศักดินา ที่มีการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ระบบศักดินาเป็นการใช้ที่ดินเป็นตัวกำหนดศักดิ์ ซึ่งหมายถึงสิทธิและหน้าที่ของบุคคลในสังคม โดยอาศัยปริมาณที่ดินเป็นสังกะยาลำดับชั้น เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเป็นเจ้าของที่ดินทั้งหมดของอาณาจักร จึงหมายความว่าทุกคนขึ้นอยู่กับพระองค์ รูปแบบของสังคมศักดินา ทำให้สังคมมีโครงสร้างแบบรูปสามเหลี่ยม กล่าวคือ ตอนบนที่เป็นส่วนเล็ก ๆ ได้แก่ สถาบันกษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ เป็นชนชั้นปกครอง ส่วนที่เหลือ ซึ่งเป็นฐานรองรับส่วนยอดนั้น ล้วนแล้วแต่เป็นสามัญชน ได้แก่ ไพร่ ทาส ซึ่งอยู่ใต้ปกครองของพวกเขาแรก ด้วยเหตุนี้ ชนชั้นสูงจึงเป็นผู้กุมอำนาจทางเศรษฐกิจ และกำหนดสถานภาพทางสังคมของบุคคลด้วย ระบบศักดินามีส่วนช่วยให้การปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มั่นคงอยู่เป็น เวลานับพันปี.^๓

แต่สิ่งที่ระบบจักรวาลวิทยาแบบเดิม มิได้เป็นพื้นฐานเอื้ออำนวยให้เกิดขึ้นในสังคมไทย เมื่อเปรียบเทียบกับสังคมไทยได้รับประสบการณ์จากชาวตะวันตกในเบื้องต้น ก็คือ ความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคนิควิทยา เป็นธรรมดาที่ความแตกต่างทางวัตถุเป็นสิ่งที่เห็นได้ชัด เมื่อติดต่อกับชาวตะวันตกในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา คนไทยจึงจงน

มีความก้าวหน้าทางวิทยาการด้านนี้ มากกว่าที่จะสนใจระบบการปกครองและการดำเนิน
 วิชาของชาวตะวันตก ดังจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
 สนใจในเรื่อง เช่น คาราศาสตร์ การรักษาพยาบาล การพิมพ์ ส่วนคนอื่น ๆ ในรุ่น
 นั้นสนใจด้านวิศวกรรม การต่อเรือ การถ่ายรูป เป็นต้น^๕

อย่างไรก็ดี เป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ที่จะรับแต่ความเจริญทางวัตถุอย่างเดียว โดย
 ละเลยแนวความคิดพื้นฐานที่ประกอบอยู่ และความสนใจของคนไทยต่อวิทยาการแบบใหม่
 นั้น ก็เป็นบันไดสู่เรื่องโลกทัศน์และค่านิยมอันเป็นแนวความคิดพื้นฐานของวิทยาการ
 แบบใหม่ อย่างหนึ่งที่เกิดจากการติดต่อกับโลกตะวันตก ซึ่งสำคัญต่อสังคมไทยมากกว่าด้าน
 วัตถุ การเปลี่ยนแปลงแนวความคิดของผู้นำทางปัญญาในสมัยรัชกาลที่ ๔ ที่เริ่มเกิดขึ้น
 มาจากผู้มีการศึกษาในระดับสูง ความคิดทางวิทยาศาสตร์ของจักรวาลวิทยาแบบ
 ใหม่ ซึ่งมีอิทธิพลในการสร้างความสงสัยต่อจักรวาลวิทยาแบบเดิมของวัฒนธรรมไทย
 นั้น เริ่มวิจารณ์ความเชื่อสมัยเก่าว่าเป็นสิ่งมมงาย ล้าสมัย เช่น การออกหนังสือ
 ชื่อเรื่องโจมตี ไตรภูมิพระร่วง ว่าเป็นสิ่งที่สอนความเชื่อผิด ๆ ไม่สอดคล้องกับ
 วิทยาศาสตร์ เป็นต้น ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ ของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี
 มีความพยายามที่จะเข้าใจปรากฏการณ์ธรรมชาติ (เช่น การนับวันเดือนปี, ฝนตก,
 การทาง ฯลฯ) ตลอดจนเรื่องของตัวมนุษย์ (เช่น การตายแล้วเกิดใหม่เป็นจริง
 ฯลฯ) เหตุผลแบบวิทยาศาสตร์สมัยใหม่มากขึ้น ถึงแม้จะยังคงยึดถือกับคำสอนบางอย่าง
 ที่เชื่ออยู่ก็ตาม นี่เป็นช่วงระยะแรกของแนวโน้มความเปลี่ยนแปลงทางจักรวาลวิทยา
 ซึ่งอาศัยความบางตอนเป็นตัวอย่าง^๕

ถามว่า ระดูฝนทำไมจึงมีฝน ระดูแล้งไม่มีฝน บางที่ระดูฝนก็แล้งไปบ้างระดูแล้ง
 ก็มีฝนบ้างเป็นเหตุอย่างไร ขอตอบตามคำที่ร่ำไทรยมก่อน เขาว่าเมื่ออาทิตย์อยู่
 ทิศใต้ใกล้วิมานเทวดาชื่อรสวลาหก เทวดานั้นกลัวความร้อนไม่ออกจากวิมาน ฝน
 จึงไม่ตก ซึ่งเรียกว่าระดูแล้ง เมื่ออาทิตย์เดินห่างทิศใต้ไปข้างเหนือ เทวดา
 รสวลาหกเจ้าของฝน ก็ออกจากวิมานจึงบันดาลให้ฝนตก จึงเข่นนำฝน อีกอย่างหนึ่ง

ว่าที่ป่าหิมพานต์มีสระอะโนคาตเป็นสระใหญ่มีลมจำพวกหนึ่ง หอบเอาน้ำที่สระ
อะโนคาตมาตก เร็วรายไป อีกประการหนึ่งว่าพระยานาคที่อยู่ทีลสิทันดรชั้น เล่นน้ำ
พ่นน้ำขึ้นไปบนอากาศก็ลมหอบเอาน้ำนั้นไปตก เร็วรายไป จึงเรียกว่าฝนตก แต่คำ
ที่ว่ามานี้ เป็นของไม่มีพยานก็ไม่เห็นจริง ด้วยเทวดาวิสวลาหกรรมานอยู่ที่ไหนก็ไม่
เห็น จะขึ้นคานให้ฝนตกจริงหรือไม่จริงก็ไม่รู้ จะว่าลมหอบเอาน้ำมาแต่ป่าหิมพานต์
มาเป็นน้ำฝน ป่าหิมพานต์ก็อยู่ข้างทิศเหนือ ถ้าจริงตั้งนั้นแล้ว เมฆฝนตั้งขึ้นมา ก็คง
จะมาแต่ทิศเหนืออย่างเดียว ก็นี้แลเห็นอยู่ว่าเมฆฝนตั้งมาทั้งแปดทิศ เมฆประชุมมีด
ขึ้นที่ไหนก็เป็นฝนขึ้นที่นั้น จะกำหนดแน่ว่ามาแต่หิมพานต์อย่างไรได้ คำที่ว่านาค
เล่นน้ำขึ้นคานให้ฝนตกจะเล่นจริงหรือไม่จริงก็ไม่มีผู้ใดเห็น เป็นพยาน ข้างจีนว่า
ฝนตกเพราะเทวดาให้ตก อย่างหนึ่งเพราะมังกรสำแดงฤทธิ์สูบน้ำทะเลขึ้นไปเป็น
ฝน น้ำทะเลที่เค็มถูกฤทธิ์มังกรเข้า ก็กลายเป็นน้ำจืดไป เพราะเขาได้เห็นที่ท้องทะเล
มีลมจำพวกหนึ่งดูดเอาน้ำเป็นสายขึ้นไปบนอากาศ แล้วก็เกิดเมฆฝน เขาก็สำคัญ
ว่าเป็นมังกรสูบน้ำขึ้นไป การอันนี้จะจริงหรือไม่จริงก็ไม่มีพยาน เป็นแต่เห็นด้วยจักขุ
ดังนั้น ฝ่ายพวกพราหมณ์พวกแขกที่ถือว่าพระผู้เป็นเจ้าสร้างโลกย์พิภพโปรดขึ้นคาน
ให้ฝนตก ให้มนุษย์ได้ทำ เรือกสวนไร่นาเลี้ยงชีวิต การอันนี้พระผู้เป็นเจ้าจะขึ้นคาน
จริงหรือไม่จริงก็ไม่แจ้ง ถ้าขึ้นคานจริงแล้ว ฝนก็จะตกทั่วไปทั้งโลกย์ ด้วยความกรุณา
ของพระผู้เป็นเจ้า มนุษย์ทั้งหลายก็จะได้ทำมาหากินอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน การไม่
เป็นดังนั้นฝนก็ไม่ตกทั่วกันทั้งโลกย์ที่ไม่ตกเลยหลาย ๆ ปีตกครั้งหนึ่งก็มี มนุษย์ที่เกิด
อยู่ในแผ่นดินเหล่านั้น กินน้ำกร่อย ๆ ก็ว่าน้ำจืด จะทำ เรือกสวนไร่นาก็ไม่ได้ ๆ
ความลำบากยิ่งหนัก บางแห่งก็อาโศรยแต่น้ำค้างทำไร่นาเท่านั้น บางที่ฝนไปตกเสีย
ในป่าในเขาเป็นอันมาก บางทีไปตกเสียในทะเลเป็นอันมากก็ไม่เป็นประโยชน์
แก่มนุษย์ บางที่ฝนมากเกินไปจนน้ำท่วมบ้านท่วมเมือง มนุษย์แลสัตว์ก็ตายเป็นอันมาก
บางแห่งก็แล้งจนทำนาไม่ได้ บางที่ที่ยอดเขาสูง ๆ ฝนก็ตกอยู่ทั้งน้ำแล้งน้ำฝน จะ
ว่าพระผู้เป็นเจ้าสร้างโลกย์โปรดให้มีฝนอย่างไรได้ แลกการเป็นต่าง ๆ อยู่ดังนี้

ถ้าจะว่าตามปัญหาที่นักปราชญ์ที่เขาคิดเห็นคำที่เขาว่าพอมียานบ้าง เขาว่า
ฝนตกที่โน้นบ้างที่นี้บ้าง ทั้งตาปีมิได้ขาดสักวันหนึ่ง ด้วยคินฟ้าอากาศแลน้ำทะเลเปรียบ
เหมือนเครื่องกลั่นสุราแลกลั่นของอื่น ๆ ก็ธรรมดาเครื่องกลั่นนั้น ถ้าเอาน้ำเค็ม
มากลั่น อายน้ำที่ออกมานั้นก็จืด หรือจะเอาน้ำที่ขมที่เปรี้ยวที่หวาน ที่มีรสต่าง ๆ
มากลั่น อายน้ำที่ออกมาก็จืด ก็อายแคดร่อนเผา้ำในทะเลหรือในที่หึ่งปวง น้ำ
นั้นถูกความร้อนก็เป็นอายขึ้นไปในอากาศ น้ำในที่หึ่งปวงก็แห้งงวดไปไม่ใช่หรือ
อายน้ำไม่สุดหนีร้อนขึ้นไปหาที่เย็นก็ไปสะสมอยู่ที่อากาศเย็น ๆ จนเป็นก้อนแข็งเข้า
เหมือนก้อนน้ำแข็ง เมื่อถึงเดือนหก เดือนเจ็ด เดือนแปด เดือนเก้า เป็นระดูร้อน
นักข้างทิศเหนือ อายร้อนนั้นขับเอาน้ำที่แข็งอยู่ในอากาศเหลวละลายกระจายไป
ตามลมมาประสมเป็นก้อนเมฆ มีลมจำนวนหนึ่งพัดน้ำที่เหน็บเป็นเมฆใกล้ลงมา อาย
ดูเขาแลอายแผ่นดินที่มีแรงดูดเหมือนแม่เหล็ก ก็ดูดเอาน้ำนั้นลงมาถึงแผ่นดินจึง
เรียกว่าน้ำฝน เพราะฉนั้นน้ำฝนจึงได้เย็นกว่าน้ำปรกติที่อื่น เพราะละลายออกจาก
น้ำแข็งในอากาศ และเมื่ออาทิตย์เดินไปข้างทิศใต้ ๆ ก็จะเป็นระดูร้อน ก็เกิดเป็น
ระดูฝนขึ้นเหมือนกัน อาทิตย์เดินไปถึงไหน ก็เป็นระดูฝนขึ้นที่ประเทศนั้น (น.๒๐-๒๓)

เรื่องอีกตอนหนึ่งที่เกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธองค์ เมื่อท่านเสนอว่าโลกกลมและลอยหมุนอยู่ ก็มี
คำถามและคำตอบว่า :

ถามว่า ซึ่งว่าลูกพิภพกลมลอยหมุนเวียนไป จะมีผิดกับในหนังสือไตรปิฎกโลกยสันฐาน
โลกยทีปกแล คำภีร์อื่น ๆ มีอีกหลายแห่ง ที่ว่าด้วยโลกย์แผ่นดินพิภพเป็นเหมือนใบ
บัวตั้งอยู่บนหลังน้ำ ก็มีปลาอานนท้หนุนแผ่นดิน มีลมร่อนน้ำขอบนอกพิภพ มีเขา
จักรวาลล้อมรอบเป็นกำแพงขึ้นไปสูงเสมอเขาสุคนธร กลางพิภพมีเขาพระเมรุปัก
อยู่บนยอดเขาพระเมรุ มีพื้นแผ่นดินออกไปเหมือนใบบัว เป็นที่ตั้งแห่งดาวดึงส์สวรรค์
ในกำแพงจักรวาลนั้นมีเกาะใหญ่อยู่สี่ทิศ ชื่อว่าอุตรรกาโร อมรโคยานะ ชมพูทวีป
บุพวิเทห์ สี่เกาะนี้ มีเกาะน้อยเป็นบริวารเกาะละสองพัน เป็นที่มนุษย์อาศัยอยู่
ถัดนั้นเข้าไปมีเขาสัตบริภคณ์ ล้อมเขาพระเมรุอยู่ทั้งเจ็ดชั้น มีแม่น้ำตามหว่างเขา

ชื่อว่าสีทันดร แลยอดเขาฤๅษนครเป็นที่เทพยดาอยู่ทั้งสี่ทิศเรียกว่า จดุมหาราชิกา มีพระจันทร์เทพบุตรสร้อยโลกย์ในเวลากลางคืนเห็นเวียนรอบพระเมรุอยู่เสมอ เพียงยอดเขาฤๅษนคร ดวงดาวทั้งปวงเป็นแก้วยอดวิมานเหวคาทั้งสิ้นที่ความมืดนั้น ก็เป็นเพราะพระอาทิตย์ลับเหลี่ยมพระเมรุไป จึงเรียกว่ากลางคืน แลเขายอดพระเมรุนั้นเป็นชั้นดาวดึงษ์พิภพ เป็นที่ท้าวสหัสในอยู่ แล้วมีสวรรค์ขึ้นไปอีกสี่ชั้น รวมทั้งจดุมหาราชาแลดาวดึงษ์เป็นหกชั้นด้วยกัน กล่าวถึงพรหมอีกยี่สิบชั้น แลกล่าวถึงโลกย์จะตั้งขึ้น แลกล่าวถึงโลกย์จะฉิบหาย แลกล่าวบรรยายในการโลกย์อย่างอื่นอีกเป็นหลายประการจะชกมากล่าวในที่นี้ก็ยัดขวานัก แต่ก่อนอ้างคำพระพุทธปฏิภาว่าพระพุทธเจ้าเทศนาทุกสิ่งทุกประการ ถ้าความจริงตามปัญญาที่นักปราชยเขาคิดเห็นว่าโลกย์กลมโลกย์หมุนพระพุทธปฏิภาตรัสธรรมเทศนาด้วยเรื่องโลกย์ไว้ดังนี้ มิผิดไป หรือ คำซึ่งว่าโลกะวิฑูพระตรัสรู้ด้วยโลกย์ทั้งหลาย จะมีเป็นคำสองไปหรือ จึงแก้ไปให้แจ้ง

ตอบว่า...ก็เมื่อพระพุทธเจ้าแห่งเรามาบังเกิดในแผ่นดินพราหมณ์ครั้งนั้น พระองค์ได้ตรัสรู้ซึ่งธรรมทั้งปวง และรู้ข้อประวัติดีที่จะพาตัวออกจากความทุกข์ รู้แจ้งเห็นแจ้งสิ้นทุกประการ พระองค์เที่ยวสั่งสอนมนุษย์ไปในแผ่นดินพราหมณ์ เมืองใหญ่ลึกลับหกเมือง เรียกว่าโสฬศนครถึงสี่สิบห้าปี พระองค์ประสงค์แต่จะให้มนุษย์ได้ประวัติดี ๆ ชอบจะให้พ้นทุกข์ มิให้เป็นหลักตออยู่ในวฏสงสารก็คำซึ่งว่าโลกะวิฑูพระองค์ตรัสรู้ซึ่งโลกย์นั้นตรัสรองไปตามบาปมีแต่พระองค์ตรัสด้วยสังขาระโลกย์ คือ นามแลรูปชั้นระอายัตนะเป็นต้น แลสัตว์โลกย์ว่าด้วยอาการของมนุษย์ดีแลชั่วเป็นต้น โอกาสโลกย์คือโลกย์สนฐานนั้นไม่ได้เทศนาเลย พิเคราะห์ก็เห็นว่าพระองค์รู้จริงเห็นจริง แต่โลกย์สนฐานที่ชาวเมืองเขาถือกันว่าเป็นอย่างนั้น ๆ เหมือนกล่าวแล้ว การที่พระองค์รู้พระองค์เห็นจะไม่ถูกกัน พระองค์จึงไม่เทศนา ถ้าพระองค์จะเทศนาด้วยเรื่องโลกย์ว่า พิกพกลมพิกพหมุนแล้วก็จะผิดของโบราณที่ชาวเมืองที่เขาถือว่า พิกพแบนมีเขาพระสุเมรุเขาไม่เห็นจริงด้วยก็

จะพากันเข้ามาซักถามถึงเรื่องโลภย์ร่ำไป ก็การดินฟ้าอากาศของไม่มีพยาน จะนั่ง
อธิบายไปแต่พระองค์เดียวเขาไม่เหนด้วย จะว่ากล่าวหยาบเข้าต่าง ๆ ก็เกิด
โทษแก่เขาเหล่านั้น ประการหนึ่งเขาว่าจะมารื้อแย้งคัดค้านของเก่าของเขา ก็
จะเกิดศัตรูขึ้น แล้วก็เสียเวลาที่พระองค์สั่งสอนสรรพสัตว์ทั้งหลาย เพราะฉนั้น
พระองค์จึงตัดเสียทีเดียว ไม่เทศนาด้วยเรื่องโลภย์สิ้นฐานเลย ครั้นนั้นมีผู้เข้าไป
กราบทูลถามพระพุทธเจ้าด้วยโลภย์สิ้นฐานพระองค์ตรัสห้ามเสียว่า เบนอะพยากะตะ
ปัญหา พระองค์ไม่สำแดง แล้วก็ห้ามพระภิกษุสงฆ์ด้วย ไม่ให้พูดถึงเรื่องราวโลภย์
ต่าง ๆ ว่า เบนดิรัจฉานกะถามีความดั่งนี้หลายพระสูตร ก็ที่คำพระบาฬิมีกว่า เรื่อง
โลภย์แลสวรรค์และนรก เร็ยรายไปมีอยู่หลายคำภีร์ ก็เหนจะเป็นความเปรียบบ้าง
เบนความอนุโลมตามโลภย์ที่เขาถือบ้าง จึงได้มีมีติดอยู่ในพระบาฬี ถึงกระนั้นพระ
องค์ยังแนะนำเบนความโนย ๆ ไว้เพื่อคนข้างน่าจะได้รู้ว่าภิกษุนั้น เวียน มีคำบาฬีว่า
วัดตะโกโลโก อธิบายว่าโลภย์เวียน ก็ผู้ที่ไม่รู้อธิบายดั่งนี้ ก็เข้าใจว่าพระอาทิตย์
พระจันทร์หมุนเวียนรอบพิภพ เพราะคิดความไม่ออกครั้นสาสนาแผ่ผ่านไปตามเมือง
ปัจฉิมประเทศ ก็กระษัตริย์เมืองเหล่านั้นก็อยากจะรู้เรื่องโลภย์ว่าเป็นอย่างไร
ดินฟ้าอากาศเป็นอย่างไร ก็พอใจซักถาม แต่พระสงฆ์ทั้งปวง ๆ นั้นก็มาคิดว่า
พระพุทธเจ้าเป็นผู้สาระพัดรู้สาระพัดเหน แลคำซึ่งเรียกว่าโลกะวิทูตสรูซึ่งโลภย์
ไม่มีในบาฬีจะบอกว่าพระพุทธเจ้าไม่เทศนา คำที่ว่าโลกะวิทูตก็จะเสียไป ดูเบนพระ
พุทธเจ้าไม่รู้จักอะไร มาสรรเสริญเปล่า ๆ จึงไปกับเอาตามคำภีร์ไตรยเพท
ต่าง ๆ บ้าง แลในบาฬีที่พระพุทธเจ้าเทศนาเป็นคำเปรียบบ้าง เป็นคำอนุโลมตาม
เหตุบ้างเป็นคำอุปมาบ้าง มาร้อยกรองเป็นคำภีร์ไตรยภูมิโลกย์สิ้นฐานขึ้นอ้าง
ว่าเป็นพุทธฐีกาเทศนา ให้สมกับคำที่ว่าโลกะวิทูตตัดความสงสัยคนทั้งปวง คนครั้ง
นั้นก็ยังเป็นเถื่อน ๆ ป่า ๆ อยู่ ก็เชื่อว่าพระพุทธเจ้าเทศนาโดยแท้ ก็สิ้นความ
สงสัย ถึงจะสงสัยก็ต้องนั่งอยู่แต่ในใจ ด้วยไม่เหนมีพยานสิ่งไร การทุกวันนี้
นักปราชเป็นอันมาก เขาก็ได้เที่ยวทั่วพิภพตรวจตราชั้นสูตร ตามความคิดปัญญาของ
เขาหาพยานได้ ก็รู้ว่าพิภพกลมหมุนแลลอยอยู่ในอากาศเป็นแน่ ผิดกับคำไตรยภูมิ

โลกย์สันฐาน ที่เขาถือมาแต่โบราณ เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าพระพุทธเจ้าไม่ .
เทศนาด้วยเรื่องโลกย์โดยแท้ ผิดของโบราณไป ถูกคำที่พระองค์เทศนาไว้ว่า
วัดตะโกโลกโก... (น. ๘๓-๔, ๘๘-๑๐๑)

ความสนใจทางด้านวิทยาการแผนใหม่ ได้ทำให้ย้อนกลับมามองตนเองและตั้งข้อ
สงสัยกับพื้นฐานความ เชื่อดั้งเดิมตลอดจนสภาพทางสังคมที่เป็นอยู่ แน่แน่นอนว่า การตั้งข้อสงสัยกับ
ระบบจักรวาลวิทยาแบบเดิม เป็น เรื่องที่หาตัวอย่างได้น้อยและการเปลี่ยนแปลงก็ต้องอาศัยเวลา
นาน (เช่นในโลกตะวันตก) เมื่อเปรียบกับการตั้งข้อสงสัยกับสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ ซึ่งเห็นได้ชัด
มากกว่า เมื่อเปรียบเทียบสังคมไทยกับสังคมตะวันตก ความแตกต่างประการสำคัญที่สุดอย่างหนึ่ง
ก็คือ ระบบการปกครอง .^๖ นับตั้งแต่ที่ได้พบความจริงของชาวตะวันตก คนไทยที่ติดต่อกับชาว
ตะวันตกไม่ว่าจะเป็นผู้ที่มีโอกาสไปศึกษาในต่างประเทศ หรือที่อยู่ในประเทศและมีความคุ้นเคย
กับชาวตะวันตก ได้เริ่มมีความคิดว่าสิ่งที่ทำให้ชาวตะวันตกเจริญนั้น สาเหตุหนึ่งเนื่องจากการ
มีระบบการปกครองที่ทันสมัย ต่างจากของไทย เราจะได้พิจารณาในตอนต่อไปว่า ตั้งแต่สมัยรัชกาล
ที่ ๔ ได้มีความคิดและข้อเสนอให้เปลี่ยนแปลงการปกครองของไทยหลายครั้ง

แน่นอนว่า ความสนใจในระบบการปกครองของตะวันตก ย่อมทำให้ปัญญาชนสยาม
กลุ่มเล็ก ๆ ได้รับความคิดทางการเมืองที่เป็นหลักการของระบบการปกครองตามมาด้วย คือ
การปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ โดยที่อำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชน ใช้ผ่านทางรัฐสภา
อย่างไรก็ดี สาเหตุที่กระตุ้นคนไทยให้เกิดความตื่นตัวทางการเมืองแบบตะวันตก มิได้มีเพียงความ
สนใจในวิทยาการความเจริญแบบใหม่, ความก้าวหน้าทางสติปัญญาในสังคมไทย ที่ได้ศึกษาเรียน
รู้และมีความคิดแบบเสรีนิยม แบบวิทยาศาสตร์ที่นิยมการใช้เหตุผลมากกว่าความเชื่อทางศาสนา,
และการตระหนักถึงระบบการปกครองที่ทันสมัย ดังกล่าวแล้ว! เท่านั้น ในช่วงระยะตั้งแต่
พ.ศ. ๒๓๘๘-๒๔๓๕ (ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ทรงทำสัญญาเบาริงกับอังกฤษ จนถึงการเปลี่ยนแปลง
การปกครอง) ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็น "ยุคของการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงการปกครองให้ทันสมัยตาม
แบบตะวันตก" ยังมีสาเหตุอื่น ๆ อีก ที่สำคัญคือ การเปิดประเทศค้าขายกับตะวันตก ทำให้ได้
รู้จัก เสรีภาพทางการค้า ก่อให้เกิดการขยายตัวของเศรษฐกิจ แต่เนื่องจากโครงสร้างสังคม

แบบศักดินา ทำให้เกิดการผูกขาดผลประโยชน์ในหมู่ชนชั้นสูงของไทย โดยกระจายมาถึงประชาชนธรรมดาเพียงเล็กน้อยและเชื่องช้า ทำให้เกิดการขัดแย้งทางผลประโยชน์ และเริ่มมองเห็นความบกพร่องของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ประการสุดท้าย คือ การที่ประเทศตะวันตกมุ่งแสวงหาอาณานิคม ความล่าช้าของประเทศไทยได้ระบบการปกครองแบบเก่าที่เป็นอยู่จะส่งผลให้ประเทศไทยต้องสูญเสียเอกราชในที่สุด จึงจำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงระเบียบประเพณีทางการเมืองการปกครองเสียใหม่ให้สอดคล้องกับตะวันตก."

ความคิดที่จะให้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในสังคมไทย ได้เริ่มปรากฏชัดเจนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ในรัชสมัยนี้ มีการปรับปรุงทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง อย่างกว้างขวาง เพื่อให้ประเทศเป็น "สมัยใหม่" แบบตะวันตก เช่น เลิกระบบไพร่/ทาส, การปฏิรูปภาษีอากร, การศาล, ปรับปรุงระเบียบการปกครอง ทั้งในส่วนกลางและภูมิภาค, ตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน/สภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การปรับปรุงทุกอย่างนี้ ยังไม่พอเพียง เมื่อเปรียบเทียบกับข้อเสนอให้เปลี่ยนแปลงระบบการปกครองเสียใหม่ในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๖๗ (ร.ศ. ๑๐๓) กลุ่มพระราชวงศ์และขุนนางที่อยู่ในยุโรป ได้ร่วมกันเข้าชื่อในหนังสือถวายความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๕๕} ในคำกราบบังคมทูลฯ กลุ่มก้าวหน้า ร.ศ. ๑๐๓ ได้วางตัวอยู่บนพื้นฐานของ "ความรักใคร่ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และ ทั้งพระราชอาณาเขต ซึ่งเป็นของข้าพระพุทธเจ้าชาวสยามทั่วกันหมด" แทนที่จะกล่าวถึง "พระราชอาณาจักร" ซึ่งหมายถึงอาณาจักรของพระเจ้าแผ่นดิน คำกราบบังคมทูลฯ กลับแสดงว่า "พระราชอาณาเขต" นั้นเป็นของชาวสยามทุกคน ซึ่งหมายความว่า ทุกคนจะต้องรับผิดชอบร่วมกันในการสร้างสรรค์ มิใช่เฉพาะแต่พระเจ้าอยู่หัวเพียงพระองค์เดียวเท่านั้น

คำกราบบังคมทูลฯ ได้เริ่มด้วยการชี้ให้เห็นถึงสถานการณ์ของโลกในเวลานั้นว่ามีลักษณะเป็นที่น่าสนใจว่าจะมีผลกระทบในแง่ลบต่อประเทศ ภัยอันตรายที่จะมาถึงกรุงสยามนั้นเป็นภัยมาจากภายนอกคือ สหิทธิจักรวรรดินิยม ที่มีข้ออ้างต่าง ๆ นานา เพื่อจะเข้าจัดการ

บ้านเมืองของประเทศที่ค้ำความเจริญ และยึดเป็นอาณานิคมอันหมายถึงการสูญเสียเอกราช ทางแก้ไขที่จะใช้กำลังทหารต่อสู้เป็นทางที่ใช้ไม่ได้ และการดำเนินวิเทศโยบายโอนอ่อนผ่อนปรน ก็ไม่เป็นทางที่ป้องกันอันตรายได้อย่างแท้จริง เพราะประกันได้เพียงชั่วคราว ผ่อนสั้นให้ เป็น ยาวเท่านั้น เช่นเดียวกับการที่มีความสัมพันธ์ทางการค้า, การทำสัญญาระหว่างประเทศ ตลอดจน จนาการแก้ไขประเพณีบางอย่าง เช่น การเลิกทาส เลิกธรรมเนียมหมอบคลาน แล้วนำเอาธรรมเนียมยุโรปบางอย่างมาใช้แทนนั้น ก็ไม่ได้เป็นหลักประกันอย่างแท้จริง ทางแก้ไขที่จริงซึ่งกลุ่ม ร.ศ. ๑๐๓ เสนอคือ จะต้องสร้างความเจริญให้แก่ประเทศ โดยเฉพาะในด้านการปกครอง แผ่นดิน กล่าวคือจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองแบบที่ใช้อยู่ ให้คล้ายคลึงกับระบบการ ปกครองของประเทศที่เจริญแล้ว ดังความตอนหนึ่งว่า :

"การบำรุงรักษาโดยทางที่จะให้ได้ยุติธรรม จะมีได้ก็ต้องอาศัยความพร้อมเพรียง ผู้ที่เป็นเสนาบดี ก็เป็นผู้แทนของราษฎรซึ่งเลือกมาต่อ ๆ ขึ้นไปเป็นชั้น ๆ ทั้งต้อง รับผิดชอบร่วมกันเหมือนอาศัยปัญญา และความคิดของคนมากด้วยกัน ... เหตุ ฉะนั้น จะต้องจัดการบ้านเมือง เปลี่ยนแปลงพระราช ระเบียบของเก่า ให้เป็นประเพณีญา คอนสตีติวชันใหม่ ตามทางชาวยุโรป ฤาให้ไกลทางยุโรปที่สุดที่จะเป็นได้"

การกล่าวถึง "คอนสตีติวชันใหม่ ตามทางชาวยุโรป" มิได้หมายถึงความประสงค์ "ที่จะให้มี ปาเลเมนต์ในเวลาไหน" กลุ่ม ร.ศ. ๑๐๓ เห็นว่า การปกครองแบบที่มีสภาผู้แทนราษฎร เป็น สิ่งที่พึงปรารถนา แต่ยังไม่เหมาะแก่กาลสมัย ดังนั้น จึงเสนอให้เป็นรูป "คอนสตีติวชันแนล โมนาเกี" โดยเป็นไปตามหลัก ๗ ประการคือ

๑. ต้องเปลี่ยนแปลงการปกครองแบบ "แอบโซลูตโมนาเกี" ให้เป็นแบบ "คอนสตีติวชันแนลโมนาเกี" ซึ่ง "พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นมหาประธานของบ้านเมือง"

๒. การปกครองบ้านเมือง ต้องอยู่ในความคิดความตัดสินใจของข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งประกอบกันเป็นคณะรัฐมนตรี (คาบิเนต) ปฏิบัติการใด ๆ โดยได้รับความเห็นชอบและพระบรมราชานุญาต เสียก่อนทุกอย่าง แต่รัฐมนตรีเหล่านี้จะต้องมีอำนาจตัดสินใจในเรื่องที่เกี่ยวกับ กรมที่ดิน เป็นผู้บังคับบัญชาด้วยตนเอง นอกจากนี้ต้องมีพระราชประเพณีแน่นอนในการสืบสันตติวงศ์

ให้เป็นที่รู้ทั่วกันโดยแน่ชัดเมื่อถึงคราวเปลี่ยนแปลงแผ่นดิน เพื่อป้องกันความยุ่งยากอันอาจเกิดขึ้น

๓. จะต้องหาทางป้องกันการคอร์รัปชัน และต้องให้ผู้ทำราชการได้ผลประโยชน์ตรง ๆ มีเงินเดือนพอใช้ตามฐานานุรูปจริง

๔. ต้องมีกฎหมายประกันความยุติธรรมแก่ราษฎรทุกคนเสมอหน้ากัน ในการเก็บภาษีจะต้องปฏิบัติอย่างยุติธรรม ไม่ว่าต่อราษฎรไทยหรือชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายอยู่

๕. ขนบธรรมเนียมหรือกฎหมายใด ที่เป็นเครื่องกีดขวางทางเจริญของบ้านเมือง หรือไม่ได้กีดขวางทางเจริญ แต่ไม่เป็นประโยชน์ ก็ให้เปลี่ยนแปลงแก้ไขตามความเหมาะสม

๖. ให้มีเสรีภาพในทางความคิดเห็น และแสดงออกซึ่งความคิดเห็นเหล่านั้นในที่ประชุมหรือหนังสือพิมพ์ได้ ผู้ที่กล่าวถ้อยคำไม่จริงก็ต้องมีโทษตามกฎหมาย

๗. การจัดระบบราชการในด้านการบริหารงานบุคคล ทั้งผู้ใหญ่และผู้น้อย จะต้องมีการกำหนดคุณสมบัติและเลือกเอาบุคคลที่มีความรู้ มีความประพฤติดี และมีอายุ ๒๐ ปีขึ้นไปเข้ารับราชการ ส่วนผู้ที่ประพฤติผิดก็ต้องห้ามมิให้เข้ารับราชการ ไม่ว่าในกรณีใดต่อไป

ข้อเสนอทั้งหมดนี้ เพื่อความสุขความเจริญของราษฎร ผู้เป็นเจ้าของประเทศ เมื่อราษฎรรู้สึกว่าบ้านเมืองเป็นของเขา ก็จะร่วมกันบำรุงรักษาชาติ นี่เป็นความเห็นที่ "รักกัล" ที่เดียวในสมัยนั้น ซึ่งมีความคิดที่ถืออยู่แต่เดิมว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และราษฎรเป็น "ข้าแผ่นดิน" มิใช่เจ้าของแผ่นดิน นอกจากนี้ ในด้านราชการแผ่นดิน ข้อเสนอไม่เพียงอยู่ที่การจัดการเปลี่ยนแปลงกลไกของการบริหารราชการเท่านั้น แต่ยังเสนอเปลี่ยนแปลงรูปแบบของระบบการปกครอง จากสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นการปกครองแบบมีรัฐธรรมนูญ เป็นหลักในการจัดระเบียบและอำนาจทางการเมือง โดยที่กษัตริย์อยู่ภายใต้กฎหมายรัฐธรรมนูญ ตามข้อเสนอนี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงแหล่งที่มาของอำนาจ จากตัวบุคคลเดียวคือกษัตริย์ มาเป็นการรับผิดชอบร่วมกันระหว่างกลุ่มขุนนางชั้นผู้ใหญ่ โดยมีกษัตริย์เป็นประธาน รูปการปกครองตามที่เสนอนี้ จึงต่างจากการปกครองแบบประชาธิปไตยในยุโรป แต่ก็มีลักษณะของประชาธิปไตย เจือปนอยู่ด้วย การปกครองในรูปแบบนี้ จึงเป็นแบบอภิชนาธิปไตย (Aristocracy) ผสม

กับประชาธิปไตย (Democracy) ในแง่หนึ่ง น่าคิดว่านี่เป็นแผนที่จะดำเนินการเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองจากรูปเดิมให้เป็นแบบประชาธิปไตยอย่างค่อยเป็นค่อยไป โดยเริ่มจากกลุ่มผู้มีอำนาจ "เบื้องบน" เอง

มีข้อสังเกตบางประการที่น่าสนใจใน "ข้อเสนอ" ข้างต้น การถือว่าราษฎรเป็นเจ้าของแผ่นดิน และชื่นชมในระบบรัฐสภาที่ประกอบด้วยตัวแทนของประชาชน แสดงถึงความคิดทางการเมืองแบบใหม่ บนพื้นฐานของจักรวาลวิทยาแบบใหม่ ความคิดเรื่องการปกครองโดยกษัตริย์ "ผู้มีบุญ" ที่จะพาสามัญชนสู่ความสุขในครรถงของศีลธรรม ได้เปลี่ยนเป็นความคิดที่เน้นเรื่องทางโลกอย่างมากขึ้น, ใช้เหตุผลของมนุษย์เองมากขึ้น รัฐก็มีได้ถูกมองว่าเป็นองค์อินทรีย์อย่างหนึ่งที่ต้องมีกษัตริย์เป็น "หัว" หากแต่เปลี่ยนเป็นเสมือน "เครื่องจักร" อย่างไม่รู้ตัวที่ถูกจัดตั้งขึ้นมาในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อวัตถุประสงค์บางประการ เมื่อพิจารณาควบคู่กับหนังสือแสดงกิจจานุกิจ ดังกล่าวแล้ว ก็มีข้อสังเกตว่า ระบบจักรวาลวิทยาที่ถือกฎธรรมชาติดั้งเดิมแบบศีลธรรมอันดีนั้น กำลังถูกปรับแต่งใหม่ให้เหมาะสมกับภาวการณ์ ความคิดพื้นฐานแบบเดิมที่ว่า ผู้ปกครองต้องเป็นผู้ทรงธรรม ซึ่งจะดำเนินการปกครองอย่างเป็นธรรม ก็ถูกตั้งข้อสงสัยด้วยการเสนอให้มีหลักประกันทางกฎหมาย เช่นในข้อเสนอที่ ๔ นี่เป็นความพยายามที่จะสร้าง "หลักประกันภายนอก" ขึ้นมาทดแทน "หลักประกันภายใน" คือ ความรู้สึกผิดชอบชั่วดีทางศีลธรรมของบุคคล เช่นเดียวกับที่ขนบธรรมเนียมและกฎหมายที่ใช้อยู่ ก็ถูกทำลาย ทั้งสองซึ่งถูกสร้างขึ้นมาจากพื้นฐานความคิดเรื่อง "มโนธรรม" ของผู้ปกครอง ได้ถูกตั้งคำถามบนเกณฑ์ใหม่ในนามของ "ความเจริญ" และ "ความเป็นประโยชน์" ดังปรากฏในข้อเสนอที่ ๕ เกณฑ์ใหม่ทั้งคู่นี้เห็นได้ชัดว่าอยู่บนหลักการที่เป็นคติแบบ "เสรีนิยม" แบบตะวันตกสมัยใหม่ เช่น ที่สะท้อนออกมาในข้อเสนอที่ ๖ "ความเจริญ" ย่อมหมายถึง ความเป็นสมัยใหม่แบบตะวันตก ส่วนหลักของประโยชน์สะท้อนทัศนคติแบบประโยชน์นิยม (Utilitarianism) ที่เป็นฐานอย่างหนึ่งทางจริยธรรมของลัทธิเสรีนิยมแบบตะวันตก.^๕ ขนบธรรมเนียมและกฎหมายที่แต่เดิมมุ่งเน้นที่หลักการหรือเจตนาของผู้สร้าง ซึ่งมีนัยทางศีลธรรมแฝงอยู่ ถูกมองว่า ควรได้รับการเปลี่ยนแปลงหากไม่ก่อผลลัพธ์ ที่เป็นประโยชน์ต่อคนหมู่มาก ซึ่ง "ประโยชน์" นี้ย่อมหมายถึงการได้รับการตอบสนอง

ทางกายอย่างน่าฟังพอใจ มานักกว่าจะเป็นการพัฒนาชีวิตในเชิงศีลธรรม กล่าวโดยสรุป พื้นฐานความคิดตามข้อเสนอมของ "กลุ่ม ร.ศ. ๑๐๓" เป็นคติแบบเสรีนิยมตะวันตก ที่ท้าทายความคิดทางการเมืองแบบเดิมของไทยอย่างค่อนข้างเริ่ม

ข้อเสนอของกลุ่ม ร.ศ. ๑๐๓ ไม่ได้มีการประดิษฐ์อย่างเต็มรูป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าปัญหาสำคัญและรีบด่วนไม่ใช่การมีสภาผู้แทนราษฎร และการบริหารโดยกลุ่มขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีปัญหา เพราะเสนอบัดชุดเก่าที่ติดมากับระบบเดิม ไม่มีความสามารถพอ นโยบายหลักในการบริหารของพระองค์ คือ การปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดินให้มีประสิทธิภาพ ส่วนการมีรัฐธรรมนูญนั้น ยังไม่ถึงเวลาและไม่เหมาะกับเมืองไทย.^{๑๐} พระองค์ได้ทำการปฏิรูปครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. ๒๔๓๕

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๒๗ (ร.ศ. ๑๐๓) จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๔๒ ไม่ปรากฏว่ามี การเรียกร้อง "ประชาธิปไตย" หรือกล่าวถึง "คอนสทิทิวชัน" และ "ปาลีเมนต์" อีกเลย ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากเหตุประการหนึ่งคือ การปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. ๒๔๓๕ ใต้นำคนรุ่นใหม่ (โดยเฉพาะพระบรมวงศานุวงศ์) ที่เคยวิจารณ์ระบบเก่า เข้าไปอยู่ในระบอบอำนาจที่จัดขึ้นใหม่ และการปฏิรูปมีผลทำให้ผู้ต้องการความเปลี่ยนแปลง ต้องถอยเป็นผลของการปฏิรูปนั้นด้วย.^{๑๑}

อย่างไรก็ดี ราวปี พ.ศ. ๒๔๔๓ จนถึง ๒๔๔๔ และ พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้มีผู้เสนอการเปลี่ยนแปลงแบบ "ประชาธิปไตย" อีกครั้งในหน้าหนังสือ บุคคลผู้นั้นคือ "ราษฎรสามัญประหลาด" ในสมัยรัชกาลที่ ๕ : เทียนวรรณ

เทียนวรรณ (๒๓๘๔ - ๒๔๕๕)^{๑๒} ใ้รับการบวชเรียนตั้งแต่เด็ก เคยลงเรือไปกับชาวจีนในเส้นทางเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สู่ประเทศจีน เขาได้พบการบริหารงานของอังกฤษในสิงคโปร์ มะลายา และฮ่องกง และยังพบว่าแม้แต่ประเทศจีนที่ยิ่งใหญ่ ก็ยังไม่สามารถต้านทานจักรวรรดินิยมตะวันตกได้ ราวอายุยี่สิบกว่าปี เขาก็กลับมาเป็นพระ และได้ศึกษาเกี่ยวกับภาษาอังกฤษ, บาลี, สันสกฤต และมีความรู้อย่างกว้างขวางในคัมภีร์พุทธศาสนา เวลานี้เขากำลังพร้อมแล้วที่จะก้าวออกจากโลกแคบ ๆ ของวัดอีกครั้ง ไปสู่โลกที่ใหญ่กว่า ด้วยชีวิตที่ทรงภูมิ

ปัญญามากขึ้น

เมื่อลาออกจากสมณเพศ เทียนวรรณได้หวนกลับสู่ทะเลเออีกรั้ง โดยทำงานกับ เรือสินค้าฝรั่ง โดยท่องเที่ยวไปในเอเชียและหมู่เกาะแปซิฟิกเป็นเวลาหลายปี เมื่อกลับมาก็ดำเนินกิจการค้าขาย โดยตั้งร้านค้าของป่า ซึ่งสมัยนั้นร้านค้าส่วนใหญ่เป็นของฝรั่ง ส่วนคนไทยมักรับราชการควบคู่กันนี้คือการเปิดสำนักงานกฎหมาย โดยเขาดำเนินการเอง เป็นสำนักงานทนายความแห่งแรกของประเทศไทยชื่อ ออฟฟิศอรรถนานุกุล อย่างไรก็ดี ในปี พ.ศ. ๒๔๒๕ เทียนวรรณได้ถูกกลั่นแกล้งให้ต้องโทษจำคุกอยู่ถึง ๑๗ ปี แต่เขาก็สามารถใช้เวลาในช่วง "ยุคมืด" ของชีวิตได้อย่างคุ้มค่า ด้วยการเขียนหนังสือ ความเรียง และบทกวีจำนวนมาก เทียนวรรณได้รับการปลดปล่อยในปี ๒๔๔๒ ขณะอายุ ๕๗ ปี

ชีวิตบั้นปลายของเทียนวรรณ อยู่กับงานหนังสือ เสนอข้อเขียนที่วิพากษ์วิจารณ์สังคมอย่างรุนแรงและตรงไปตรงมา ในปี ๒๔๔๓ เขาได้ออกหนังสือรายปักษ์ชื่อ ตุลวิภาคพจนกิจ โดยใช้ทุนที่ได้จากการค้าขายและเงินช่วยเหลือจากผู้อื่น หนังสือนี้ออกเผยแพร่โดยพิมพ์ในปีแรกถึง ๑๐๐๐ ฉบับ มีสมาชิกประจำ ๒๕๐ คน แต่กิจการก็ไม่เจริญเท่าที่ควร เพราะผู้อ่านจำกัดวงแคบ จึงเลิกพิมพ์ในปี ๒๔๔๙ อย่างไรก็ดี เขาได้พยายามทำหนังสือรายเดือนเล่มใหม่อีกคือ ศิริพจนภาค เริ่มตั้งแต่ ๒๔๕๑ ถึงแม้เทียนวรรณได้เคยแสดงว่าปรารถนาจะเข้ารับราชการ แต่ความปรารถนาของเขาก็ไม่เคยบรรลุผลเลยตลอดชีวิต

ข้อเขียนและคำวิจารณ์ระบบการปกครองของเทียนวรรณ กล่าวได้ว่าเป็นการรื้อฟื้นเรื่องที่ถูกกลุ่มก้าวหน้า ร.ศ. ๑๐๓ ได้เคยหยิบยกขึ้นมาแล้ว แต่ถูกละเลยไป คือ ปัญหาเกี่ยวกับการมีรัฐธรรมนูญ และรัฐสภาซึ่งมาจากประชาชน เทียนวรรณรู้จักคุ้นเคยกับบางคนในกลุ่มนี้ด้วย เช่น กรมพระสวัสดิ์วัฒนวิเศษร์ นอกจากนั้น ยังใกล้ชิดกับนายเคิร์ก แพทริก (Kirk Patrick) ที่ปรึกษากระทรวงยุติธรรม และ กรมขุนสมมทอมรพันธ์ ซึ่งบุคคลเหล่านี้มีส่วนช่วยเหลือให้เงินทุนในการออกหนังสือ ตุลวิภาคพจนกิจ ด้วย ข้อเขียนของเทียนวรรณ นอกจากจะเป็นการสืบทอดความคิดเดิมของกลุ่ม ร.ศ. ๑๐๓ แล้ว ยังเป็นการยกเอาปัญหาเกี่ยวกับความชอบธรรมในการ

ปกครอง, ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์ ขุนนาง และราษฎร, การปรับปรุงประเทศ, เรียกร้องให้กษัตริย์ทรงเอาใจใส่ทุกข์สุขของราษฎร และการนำระบอบรัฐสภามาใช้ เขาเป็นนักคิดที่สำคัญที่สุดคนหนึ่งในขณะที่หลายคนอาจพอใจกับการปฏิรูปการปกครองในระบอบนั้น เทียนวรรณกลับเห็นว่ายังมีปัญหาอีกมากมายที่ยังไม่ได้รับการแก้ไขอย่างจริงจัง

แม้ว่างานเขียนของเขาจะมีได้ปรากฏออกมาอย่างเป็นระบบ แต่ทัศนะของเทียนวรรณก็มีแก่นกลางที่ชัดเจนคือ หลักพุทธธรรม ข้อเสนอโดยส่วนรวมของเขาพัวพันอยู่กับเรื่องนี้ เขาพยายามจะตีความคำสอนของพุทธศาสนาที่แพร่หลายอยู่ขณะนั้นเสียใหม่ โดยสอดคล้องกับข้อเสนอทางโลกย์ในเรื่องการปกครองและระบบสังคมแบบใหม่ เทียนวรรณเห็นว่า ผู้ชนได้ยึดถือค่านิยมทางศาสนาบางอย่างที่ไม่ตรงตามคำสอน หรือธรรมะของพระพุทธเจ้าที่แท้จริง เช่น การทำบุญเพื่อหวังผลตอบแทน ขอให้พิจารณาการตีความบทวิของสุนทรภู่ เป็นตัวอย่าง :

แม่น้เขารักรักบ้างซังซังตอบ

ให้รอบคอบคิดอ่านนะหลานหนา

รู้สิ่งใดไม่สู้รู้วิชา

รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี

การ "รู้รักษาตัวรอด" นี้ ในขณะที่คนทั่วไปมองว่า สุนทรภู่สอนให้คนเห็นแก่ตนเองเป็นสำคัญ แต่เทียนวรรณกลับเห็นว่า สุนทรภู่หมายถึง "นิพพาน" กล่าวคือ ที่ว่า "เอาตัวรอด" นั้นคือ ทางสู่นิพพาน.^{๑๓}

ในด้านความคิดทางการเมือง เทียนวรรณได้เข้าสู่ปัญหาพื้นฐานคือ ความชอบธรรมทางการเมือง ซึ่งสะท้อนทัศนะของกลุ่ม ร.ศ. ๑๐๓ เช่นกัน เขาชี้ให้เห็นว่า รากฐานและที่มาอันสำคัญของการปกครอง ไม่ได้อยู่ที่กษัตริย์หรือขุนนางข้าราชการ หากแต่อยู่ที่ราษฎร ซึ่งเขาเปรียบว่าเป็น "สายโลหิตของแผ่นดิน" ตราบใดที่ราษฎรยังทุกข์ยาก ซากัดบ้านเมืองก็ไม่อาจจะเจริญไปได้ เป็นหน้าที่ของผู้นำที่จะทำให้ราษฎรเป็นสุข มีการศึกษา ภายใต้ชนบธรรมนิยมแบบ "ศักดิ์นา" ของยุคนั้น ข้อเสนอของเทียนวรรณเปรียบเหมือนประกายของหลัก "สิทธิมนุษยชน"

ตั้งที่เขาโจมตีระบบทาสอย่างรุนแรง

องค์ประกอบของชาติคือ ผู้นำ ข้าราชการ และราษฎร จะต้องสามัคคีกันทั้งทางโลกย์และทางธรรม เพื่อประโยชน์ส่วนรวม สร้างชาติให้เจริญรุ่งเรืองได้ ปัญหาของเมืองไทยที่มีอยู่เกี่ยวกับการปกครองนั้น มีมูลเหตุมาจาก "โรค" ของคนสองกลุ่มนี้คือ โรคของราชการ กับของสามัญชน โรคชนิดแรกเกิดจากการที่เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ ประพฤติผิดกฎหมาย ไม่อยู่ในทำนองคลองธรรม มุ่งหาแต่ลาภยศใส่ตน ทุจริต เบียดเบียน ฉ้อโกง ส่วนโรคของราษฎร คือ ความโง่เขลา ปราศจากสติปัญญาความรู้ ประกอบการทุจริต ชั่วร้าย ผิดศีลธรรม นี่เป็นปัญหาที่ต้องแก้ไขก่อน โดยถือ เป็นหน้าที่ของผู้ปกครอง เทียนวรรณย์ย่ออยู่เสมอว่า ประเทศจะเจริญได้ก็ต่อเมื่อมีการปรับปรุงประเพณีที่ล้าสมัยให้ทันกาล เวลา ข้อเสนอของเขาสะท้อนถึงการประยุกต์หลักธรรม (ตามความหมายที่ต่างจากแบบประเพณี) สู่มิติทางสังคมอยู่เสมอ

ข้อวิจารณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ เขียนขึ้นภายหลังการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. ๒๔๓๔ ประมาณ ๑๒ ปี ซึ่งทำให้คาดได้ว่า เทียนวรรณย์ไม่ประทับใจกับผลของการปฏิรูปนั้นเลย เขาเสนออย่างตรงไปตรงมาที่จะให้เปลี่ยนแปลงระบบการบริหารประเทศ โดยจัดตั้งระบอบรัฐสภา ซึ่งตัวแทนของราษฎรจะได้แสดงความคิดเห็น ความเจริญหรือทันสมัย มิได้แสดงออกโดยทางวัตถุและการแก้ไขธรรมเนียมที่ล้าหลังเท่านั้น แต่ยังคงสร้างสรรค์สิ่งใหม่ขึ้นมาด้วย การตระหนักว่าประชาชนเป็นพื้นฐานของบ้านเมือง เป็นจุดเริ่มต้นอันดีสู่แนวความคิดเรื่องสภาผู้แทนราษฎร ยิ่งกว่านั้นเขายังเห็นด้วยว่า การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองย่อมไม่อาจเป็นไปได้ หากขาดการเปลี่ยนแปลงที่สอดคล้องกันในระบบสังคมและค่านิยมของประชาชน ในร.ศ. ๑๒๓ เทียนวรรณย์ได้เสนอโครงการ ๓๔ ข้อ ให้รัฐบาล ซึ่งเรียกว่า "หัวใจของความเป็นเอกราช" ข้อเสนอเหล่านี้ชัดเจนและครอบคลุมเรื่องต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง เช่น การยกเลิกอากรและบ่อนการพนัน, การออกกฎหมายให้เลิกระบบการมีภรรยาหลายคน, การเลิกทาส, ห้ามสูบบุหรี่, การสร้างโรงเรียน, ตั้งศาลยุติธรรม, การสร้างถนนและชุกคลอง การตั้งธนาคารแห่งชาติ และธนาคารพาณิชย์, ต้องมีอาวุธติดเทียมกับชาติอื่น ๆ เป็นต้น จะเห็นได้ว่า เทียนวรรณย์เป็นนักคิดที่ก้าว

ไปไกลเกินเวลาตามที่เดียว

ข้อเสนอของเทียนวรรณ เป็นการเรียกร้องให้เปลี่ยนแปลง เขาเห็นความจำเป็นใน
เรื่องนี้ เนื่องจากประสบการณ์มากมายกับความทุกข์ที่ทันสมัยของตะวันตกและลัทธิจักรวรรดินิยม
แต่เขาก็ไม่เคยเรียกร้องให้มี... ปรปักษ์ตัวอย่างรุนแรง โคนล้มระบบเดิม ในแง่นี้ เทียนวรรณ
เป็นนักปฏิรูป ที่ตระหนักถึงเงื่อนไขของยุคสมัย แม้ว่าความคิดของเขาจะก้าวไปไกลเกินเวลา
และหนักไปในเชิงอุดมคติ แต่เขาก็เป็นนักปฏิบัติที่ไม่สับสนในอุดมการณ์ในขณะเดียวกัน ด้วยความ
เป็นผู้รู้ทั้งทางโลกย์และทางธรรม

แม้ว่าเทียนวรรณจะได้ศึกษา มีประสบการณ์ และรับเอาอารยธรรมบางอย่างของ
ตะวันตกมาใช้ในชีวิต เช่น การแต่งกายและทานอาหารก็ตาม แต่แนวความคิดของเขายังมี
อยู่รับหลักพุทธธรรม และมักจะเป็นพื้นฐานของความคิดทางการเมืองการปกครองของเขาเสมอ
เขาเป็นทั้งพุทธศาสนิกชน, นักประชาธิปไตย และนักชาตินิยม ที่มุ่งมั่นในการพัฒนาบ้านเมือง
สร้างเอกราชและชีวิตที่ดีตามครรลองศีลธรรมของประชาชน ทัศนะของเขาเป็นตัวอย่างที่ดีของ
การใคร่ครวญสิ่งที่ได้รับมาจากตะวันตก ผสมผสานเข้ากับธรรมเนียมทางพุทธศาสนาของไทย
ธรรมเนียมของพุทธศาสนาได้ถูกใช้เป็นรากฐานทางธรรมของสังคม โดยตีความใหม่จากการ
เชื่อถือในสิ่ง "เหนือโลก" (เช่น ชาตินี้หน้า, นรก-สวรรค์) และการเน้นในปัจเจกบุคคลซึ่ง
นำไปสู่การถือประโยชน์ส่วนตนเป็นหลัก มาสู่เรื่องของเหตุผลและถือส่วนรวม เป็นสำคัญ

ความคิดของเทียนวรรณ เป็นสิ่งที่ผู้ปกครองในยุคนั้นไม่เอาใจใส่สัก และมีแนว
โน้มไปในทางอูถุกว่า เขาเป็นคนสติไม่ดี เพื่อเจ้อ และไม่จริงจัง แต่ความยิ่งใหญ่ด้านความคิด
ของเขาก็เป็นสิ่งที่ไม่อาจกลบเคลื่อนได้ แม้ว่าเขาจะไม่เคยได้รับการยอมรับจากราชการ
เทียนวรรณถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ โดยไม่มีโอกาสได้เห็น "ปาลีเมนต์" เพียงแต่ได้พบสัญญา
๓ แห่งการเปลี่ยนแปลงในเดือนกุมภาพันธ์ ๒๔๕๔ เมื่อเกิดกบฏ ร.ศ. ๑๓๐ คำเตือนของ
เขาก็ให้รับหา "ปาลีเมนต์" ขึ้นเป็นหลัก เพื่อมิให้ชักช้าเกินไป ซึ่งเขียนไว้ในปี ๒๔๔๘ ได้
บรรลุผลเกือบสามสิบปีต่อมา เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี ๒๔๗๕

สามัญชนอีกคนหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้รักความรู้และเป็นมิตรสนิทรุ่นราวคราวเดียวกับเทียนวรรณ คือ ก.ศ.ร. กุหลาบ (พ.ศ. ๒๓๗๗ - ?).^{๑๔} แม้ว่างานเขียนส่วนใหญ่ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จะไม่ได้เกี่ยวข้องกับการวิจารณ์สังคมและการเมืองเช่นงานของเทียนวรรณก็ตาม แต่มีงานบางชิ้นซึ่งสะท้อนความคิดทางการเมืองของเขาว่า การปกครองในอุดมคติหรือการปกครองที่ดีนั้น ควรเป็นการปกครอง ซึ่งยึดถือความยุติธรรมเป็นหลัก ซึ่ง "ความยุติธรรม" ตามความหมายนี้ ได้แก่ การปฏิบัติตามธรรมของพุทธศาสนา และการนำคำสอนของพุทธศาสนามาเป็นหลักในการปกครองและการบริหารราชการทุกระดับ การเชื่อถือพุทธศาสนาของเขาก็ก็น่าจะเช่นเดียวกับเทียนวรรณ คือ เน้นการใช้เหตุผล สติปัญญา ปฏิเสธการหลงงมงายไปกับความเชื่อโชคลาง โหราศาสตร์อาคมต่าง ๆ กรณีของเทียนวรรณกับ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงถึงความพยายามที่จะเข้าใจและปรับปรุงแนวความคิดเดิมของสังคมไทย คือ ศาสนาอันเป็นพื้นฐานของวัฒนธรรม ให้มีเหตุมีผลมากขึ้นกว่าที่เชื่อถือกันอยู่แบบพื้นบ้าน ซึ่งก็กล่าวได้ว่าเป็นความ "ทันสมัย" อย่างหนึ่งด้วย

บุคคลทั้งสองคือผู้ที่ เป็น "ภาพประทับใจ" ของนักคิดไทยในสมัยต่อมา ปรีดี พนมยงค์ หนึ่งในผู้ริเริ่มก่อการปฏิวัติ ๒๔๗๕ ได้เขียนถึงการที่ได้พบกับเทียนวรรณและ ก.ศ.ร. กุหลาบ เอาไว้ว่า :

"เมื่อครั้งข้าพเจ้าเรียนในชั้นมัธยม เบื้องต้นสมัย ๖๐ ปีกว่ามาแล้ว เคยได้ยืมและได้อ่านและได้พบคนธรรมดาสามัญที่มีอายุชราแล้ว ๒ คน ก.ศ.ร. กุหลาบที่ออกนิตยสาร "สยามประเพณี" ที่เคยได้ระบบปกครองสมบูรณ์มา จนมีผู้ใส่ความว่า ผู้นี้มีจิตฟุ้งซ่าน แต่เมื่อข้าพเจ้าไปพบก็ไม่เห็นว่าท่านฟุ้งซ่าน อีกคนหนึ่งคือ "เทียนวรรณ" ซึ่งมีฉายาว่า "วรรณภาโภ" ท่านผู้นี้มีคติประชาธิปไตยมาก ขณะนั้น ท่านทวนขวายแล้วประมาณว่าขณะนั้นมีอายุเกือบ ๗๐ ปี ข้าพเจ้าพบที่ตึกแถวใกล้วัดบวรนิเวศน์ ท่านผู้นี้เคยติดคุกเพราะเขียนหนังสือและโฆษณาที่ขัดแย้งระบบสมบูรณ์มา ท่านเห็นว่าท่านไม่ผิดกฎหมาย กรณีของท่านจึงเข้าลักษณะมีคำพิพากษาโทษว่า "กฎหมายสู้กฎหมายไม่ได้" ซึ่งแสดงถึงการเล่นพวก

ของตุลาการสมัยโบราณ แต่ท่านเขียนวรรณที่ถูกตีคดๆ ได้กล่าวววลีเติมอีกกรรม
เป็นดังนี้ "กฎหมายสักกฎหมายไม่ได้ กฎหมุกก็ยังไม่สักคดไม่ได้ กคคอกก็ยังไม่เจ้า
หักคอกไม่ได้" นี่ก็แสดงถึงทรรศนะที่ท่านเขียนวรรณมีต่อระบบสมบูรณาญา ษัตริย์
ใหม่หลายคนในสยามสมัยนั้นที่ได้อ่านและสนทนากับท่านเขียนวรรณยังพอจำกัน
ได้ถึงววลีของท่านดังกล่าวนี้ แต่ท่านเป็นคนธรรมดาสามัญ จึงไม่ได้รับความ
สนใจจากผู้ถือทรรศนะตามพลังเก่า และดูเหมือนคนพลังเก่าไม่ยอมกล่าว
ถึง ก.ศ.ร.กุหลาบ และ เทียบวรรณ ซึ่งขณะเป็นหนุ่มเมื่อ ๑๐๐ ปีกว่ามา
แล้ว ได้แสดงการเรียกร้องให้เปลี่ยนระบบสมบูรณาญาฯ"^{๑๕}

ท่านปรีดี ได้กล่าวในเชิงสรุปสำหรับกรณียของ เทียบวรรณ และ ก.ศ.ร.กุหลาบนี้ว่า "ผู้ที่
เป็นพลังใหม่แท้จริง จะต้องไม่ดูหมิ่นคนธรรมดาสามัญว่าไม่มีความคิดที่จะเรียกร้องให้เปลี่ยน
ระบบสมบูรณาญาฯ"^{๑๖}

สังคมไทยในขณะนั้น เป็นช่วงเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงอย่างแท้จริง ความคิด
ใหม่เพื่อการเปลี่ยนแปลงได้ปรากฏตัวทำลายความคิดและระบบเดิม ไม่เพียงแต่กลุ่ม ร.ศ.
๑๐๓, เทียบวรรณ และ ก.ศ.ร.กุหลาบ ที่เห็นปัญหาต่าง ๆ ทางการเมือง เศรษฐกิจ
และสังคม ยังมีนักคิดอีกท่านหนึ่งที่เสนอข้อคิดอันสำคัญยิ่งเช่นกัน คือ พระยาสุรียานุวัตร
(เกิด บุนนาค) ในขณะที่ยังเป็นกลุ่ม ร.ศ. ๑๐๓ และเทียบวรรณ เน้นหนักเรื่องระบบ
การเมืองการปกครอง พระยาสุรียานุวัตร เน้นที่การเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจ ท่านเป็นบุคคล
แรกที่วิจารณ์ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนตัวตรง ๆ และมองเห็นความแตกต่างในกรรมสิทธิ์ในปัจจุบัน
การผลิตเป็นพื้นฐานของปัญหาเศรษฐกิจไทย ท่านได้เสนอให้เปลี่ยนระบบกรรมสิทธิ์จาก
ระบบศักดินาแบบเดิมมาเป็นระบบสหกรณ์ที่แจกจ่ายปัจจัยการผลิตให้ผู้ทำงาน ความคิดที่
ก้าวหน้าอย่างยี่งนี้ปรากฏในหนังสือ ทรัพย์ศาสตร์ ของท่าน

พระยาสุรียานุวัตร (พ.ศ. ๒๔๐๔-๒๔๗๙)^{๑๗} เกิดในตระกูลชนชั้นสูง ได้รับการ
การศึกษาจากปี่นังและกัลกัตตา เมื่อกลับมาก็เข้ารับราชการในกรมมหาดเล็ก ปี ๒๔๑๙ ต่อมา
ย้ายไปรับราชการในกระทรวงมหาดไทย และในปี ๒๔๒๗ ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ช่วยข้าหลวง

มณฑลพายัพ และกำกับตำแหน่งกรมคลังเมืองเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง ในปี ๒๔๓๐ ท่านย้ายมาทำงานในกระทรวงต่างประเทศ ถูกส่งไปรับราชการอยู่ในอังกฤษ เยอรมัน และ ฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยา และเป็นอัครราชทูตประจำ ฝรั่งเศส อิตาลี สเปน และรัสเซีย พระยาสุรียานุวัตรกลับมากองกรุงเทพ ในปี ๒๔๔๔ ได้รับแต่งตั้งเป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ และปีต่อมา ย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งนี้ ท่านได้จัดการโอนจำหน่ายฝิ่นจากนายอากรมาเป็นรัฐบาล ทำเองทั้งหมด คิดเปลี่ยนระบบการเงินของไทยจากมาตราเงินเป็นมาตราทองคำ และคิดทำสตางค์ขึ้นใช้แทนอัฐ ซึ่งสำเร็จผลต่อมามีภายหลังจากที่ท่านออกจากตำแหน่งเสนาบดีแล้ว

ในวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๐ พระยาสุรียานุวัตรกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ และถูกเรียกกลับเข้ารับราชการอีกครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นเสวยราชย์ โดยได้รับแต่งตั้งเป็นองคมนตรีในปี ๒๔๖๙ ในระหว่างที่ออกจากราชการ ท่านได้ประกอบอาชีพหลายอย่าง และใช้เวลาส่วนใหญ่ในการเขียนหนังสือ ทฤษฎีศาสตร์ ๓ เล่ม กล่าวได้ว่า นี่เป็นตำราเศรษฐศาสตร์เล่มแรกของไทย นอกจากนี้ ท่านยังได้เขียนบทความทางเศรษฐกิจในหนังสือพิมพ์ศรีกรุง เรื่องที่สำคัญและมีชื่อเสียงมากคือ เรื่องธนาคารแห่งชาติ

สาระสำคัญของหนังสือ ทฤษฎีศาสตร์ คือ การชี้สภาพความยากจนของประเทศไทย และเสนอแนวทางแก้ไขด้วยการพัฒนาเศรษฐกิจ และจัดระบบเศรษฐกิจใหม่ เพื่อขจัดความเอารัดเอาเปรียบ และลดความแตกต่างในรายได้และทรัพย์สิน ระบบเศรษฐกิจแบบเดิมที่มุ่งการเลี้ยงตัวเองนั้น ไม่อาจพัฒนาการผลิตได้ จำเป็นต้องแก้มาใช้ระบบตลาด ที่มีการแบ่งงานกันทำอย่างมีประสิทธิภาพของหน่วยการผลิตต่าง ๆ แล้วแลกเปลี่ยนผลผลิตกับหน่วยอื่น ๆ การแบ่งงานกันทำตามหลักของอดัม สมิท มีประโยชน์หลายประการ เช่น ทำให้เกิดความชำนาญเฉพาะด้าน และอาจทำให้เกิดการใช้เครื่องจักรแทนแรงงานคนได้ ซึ่งจะเพิ่มผลผลิตได้มาก ส่วนการแลกเปลี่ยนจะระดมผลผลิตจากงานที่แบ่งกันทำมาเข้าระบบเศรษฐกิจเดียวกัน ทำให้มีผลคือผลิตได้มีประสิทธิภาพ และก็สามารถใช้ประโยชน์ ได้ผลผลิตจากหน่วยอื่นโดยการแลกเปลี่ยนกันด้วย

แต่ปัญหาใหญ่ในระบบเศรษฐกิจไทยคือ เรื่องทุน ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งในสามของการผลิต (นอกจากที่ดิน และ แรงงาน) การขาดแคลนทุนของชาวนาทำให้การขยายการผลิตต้องติดขัด และการที่ทุนมีอยู่ในมือของชนชั้นสูงจำนวนน้อยและชาวนาต้องไปกู้มาทำกินนั้น ยังทำให้ผลผลิตของชาวนาต้องตกเป็นของผู้เป็นเจ้าของทุน แทนที่จะเป็นของชาวนาผู้ทำการ การขาดแคลนทุนมิได้เป็นปัญหาเฉพาะของชาวนา แต่เป็นของประเทศโดยรวม เนื่องจากไม่มีการสะสมทุนคนชั้นสูงใช้จ่ายอย่างสุรุ่ยสุร่าย ซึ่งไม่ก่อผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ พระยาสุรียานุวัตร ได้เสนอให้ตั้งธนาคารแห่งชาติขึ้น ออกทุนให้ชาวนากู้โดยเก็บดอกเบี้ยแต่พอควร ท่านหวังว่ากลุ่มคนที่จะสะสมทุนได้คือ คนชั้นกลาง ซึ่งคงหมายถึงข้าราชการระดับกลางและพ่อค้าย่อย

สำหรับพระยาสุรียานุวัตร การเพิ่มความรู้ความชำนาญของแรงงาน โดยการศึกษานอกโรงเรียนเป็นการสะสมทุนอย่างหนึ่ง การเล่าเรียนศึกษาริชาจะช่วยให้ราษฎรทำการหาผลประโยชน์เลี้ยงชีพได้โดยสะดวก ผลิตได้ผลมากกว่าเก่า การพัฒนาเศรษฐกิจจึงต้องการสะสมทุน ทั้งที่เป็นวัตถุและทรัพยากรมนุษย์ การศึกษาจะทำให้คนพึ่งตัวเองได้ สามารถทำงานหาเลี้ยงชีพไม่ต้องเป็นกาฝาก จะทำให้ประเทศชาติเจริญขึ้น ท่านได้เสนอให้จัดการศึกษาริชาช่าง ชั้นประถมสำหรับประชาชนโดยถ้วน เพื่อรักษาทะนุบำรุงหัตถกรรมครัวเรือนไทย ซึ่งกำลังเสื่อมโทรมลง เพราะการตีตลาดของสินค้าอุตสาหกรรมจากต่างประเทศ โดยเฉพาะในการหัตถกรรมทอผ้า

ถึงแม้จะเห็นด้วยกับการสะสมทุน แต่พระยาสุรียานุวัตรก็ไม่ยอมรับการวิภาครายได้ตามแบบทุนนิยมเสรี ท่านวิเคราะห์ว่า การวิภาครายได้และทรัพย์สินจะเป็นเช่นไร ใครจะได้ผลแห่งการผลิต ย่อมขึ้นอยู่กับลักษณะโครงสร้างของกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต ซึ่งถูกกำหนดมาแล้วโดยประวัติศาสตร์ และสำหรับประเทศไทย ผลก็คือแรงงานเป็นฝ่ายที่ถูกเอาเปรียบได้รับส่วนแบ่งจากการผลิตน้อยอยู่เสมอ การที่นายทุนเอาเปรียบฝ่ายแรงงานได้ เพราะการจัดระบบเศรษฐกิจที่ใช้ "การประมูลแข่งขันราคากันเป็นที่ตัดสินในการแบ่งทรัพย์สิน" ท่านไม่เห็นด้วยกับระบบการค้าเสรีแบบนี้ เพราะ "ผู้ที่กำลังน้อยย่อมจะพ่ายแพ้ย่อยยับ" อันเป็นธรรมดาตามอุปนิสัยของสัตว์ ท่านจึงเสนอให้ใช้ระบบ "ทำการร่วมกัน" ยึดหลักการช่วยเหลือซึ่งกัน

และกันโดยให้ผู้ออกแรงทำงานร่วมกันออกทุนส่วนหนึ่งและให้ได้ผลกำไรด้วย นอกเหนือจากค่าแรง ซึ่งก็คือวิธีการสหกรณ์นั่นเอง ด้วยการจัดระบบเศรษฐกิจวิธีนี้ แรงงานยังมีกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต แต่นำเอาปัจจัยนั้นมาร่วมกันในการผลิต ต่างมีส่วนในการจัดการและแบ่งปันผลผลิตตามแรงและทุนที่ร่วมกันลงไป ท่านกล่าวว่า :

"การทำกรร่วมกันด้วยความสามัคคี เป็นความสุขสงบเรียบร้อยในการทำมาหากิน เป็นการตรงกันข้ามกับการประมุขแข่งแย่ง ซึ่งมีลักษณะประดุจเดียวกับการศึกสงครามในการทำมาหากิน โดยที่คนทำงานร่วมกันต้องคิดอยู่เสมอว่า ผลประโยชน์ที่ได้เสียเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สมาชิกเป็นเจ้าของการเสมอหน้ากันทุกคน..."

ระบบ "ทำการร่วมกัน" นี้ จะต้องยึดถือหลักความสามัคคี, ความมีธยัสถ์, ความยุติธรรม และความพึ่งตนเอง

ดูเหมือนพระยาสุรียานุวัตรจะเข้าเกี่ยวข้องกับสิ่งที่มากซ์เรียกว่า "มูลค่าส่วนเกิน" (Surplus value) โดยเสนอให้ใช้ระบบสหกรณ์แก้ไข ส่วนในกรณีที่นายทุนไม่ยอมแบ่งปันผลผลิตส่วนเกินให้แก่แรงงาน ฝ่ายแรงงานควรจัดตั้ง "สมาคมคนทำงาน" ขึ้นเพื่อต่อรองในการแข่งขันกับนายทุน และถ้าเจ้าของทุนไม่ยอม คนงานอาจรวมกำลังกันหยุดทำงาน ที่เรียกว่า "สไตรก์" บังคับเจ้าของทุนให้ผ่อนหย่อนให้ลูกจ้างทำงานได้สบายยิ่งขึ้น ลดชั่วโมงทำงาน และให้ค่าแรงเพิ่ม ท่านเห็นว่า รัฐบาลควรยอมให้มีการตั้งสมาคมคนทำงานและยอมให้มีการสไตรก์ รัฐบาลเพียงคอยป้องกันไม่ให้มีการใช้กำลังข่มขู่กันในสมาคมและวางตัวเป็นกลาง

อย่างไรก็ดี ถึงแม้ว่าจะไม่เห็นด้วยกับความแตกต่างอย่างมากในรายได้และทรัพย์สิน และการเอาโรคเอาเปรียบในระบบการแข่งขัน พระยาสุรียานุวัตรก็ไม่ต้องการล้มเลิกระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลเสียเลยทีเดียว ท่านเห็นว่า ถ้าเลิกระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล รัฐบาลจะเป็นของกลางเสียทั้งหมดแล้ว ผู้ที่ออกแรงเหน็ดเหนื่อย หน่วยงานก็ไม่ได้ผลงานนั้นไว้เป็นของตัวเอง จะทำให้คนทอดอถอยในการงาน ขาดแรงจูงใจที่จะทำงาน ความเจริญของหมู่คณะก็จะลดลง

พระยาสุรียานุวัตรได้พยายามแยกเรื่องเศรษฐกิจออกจากความเชื่อทางศาสนา และท่านมิได้เสนอทางแก้ไขปัญหาทางหนึ่งโดยให้ลดความอยากทางวัตถุ ซึ่งเป็นหลักประการหนึ่ง ในการดำรงชีพตามหลักพุทธศาสนา ท่านเห็นว่า การมุ่งแสวงหาทรัพย์สินวัตถุเป็นสิ่งจำเป็นขั้นพื้นฐาน เป็นเรื่องธรรมดาที่มนุษย์จะชวนชวาทหาเลี้ยงชีพเพื่อการดำรงอยู่ ซึ่งเรื่องนี้ไม่ผิดหลักศาสนา แต่อย่างไรก็ดี เป็นความจริงว่า การแสวงหาปัจจัยทางวัตถุเพื่อความอยู่รอดของชีวิต ไม่ผิดหลักศาสนา แต่การยึดติดในวัตถุ ถึงขนาดที่แสวงหาด้วยวิธีการต่าง ๆ นานา โดยเกินความต้องการ อันจำเป็นของชีวิต ซึ่งเป็นความโลภนั้น ย่อมผิดหลักศาสนา เนื่องจากทำให้จิตใจเสื่อมทรามลง อย่างไรก็ดี ความคิดทางเศรษฐกิจของท่านโดยส่วนรวม ซึ่งเน้นการทำงานร่วมกัน ไม่อาจกล่าวได้ว่าผิดหลักศาสนา แต่ก็ได้เห็นได้ชัดว่า พื้นฐานความคิดที่มองมนุษย์เป็น "สัตว์เศรษฐกิจ" และระบบความคิดที่แยกจากหลักศาสนานั้น เป็นการเพิกเฉยต่อระบบจักรวาลวิทยาแบบเดิม ที่มองมนุษย์เป็นผู้มีศักยภาพทางศีลธรรม ซึ่งมุ่งพัฒนาชีวิตตัวเองสู่ความสมบูรณ์ทางธรรม ภายใต้กฎธรรมชาตินิยมแบบศีลธรรม เราพอจะคาดได้ว่า ท่านคงได้รับอิทธิพลความคิดจากตะวันตกอยู่น้อย น้อย เมื่อท่านรับราชการต่างประเทศ

ประเทศไทยในยุคสมัยนั้น เมื่อพิจารณาจากการสังเกตการณ์ของนักคิดผู้เสนอปัญหา และทางออกต่าง ๆ ดังกล่าวมา คงเต็มไปด้วยปัญหาทางเศรษฐกิจ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เกิดขบวนการ "กบฏผีบุญ" ขึ้นเป็นระยะ ๆ ในภาคอีสาน โดยอ้างแนวความคิดแบบพระศรีอารีย มีความรุนแรงถึงขั้นต้องส่งกองทัพไปปราบ มีการกบฏที่ร่วมด้วยชวานาผู้ยากจน ที่แสวงหาความหวังใหม่ อันเป็นผลสะท้อนต่อระบบเศรษฐกิจที่ล้มเหลว แต่ทรัพย์สินศาสตร์ ของพระยาสุรียานุวัตร ก็ไม่ได้รับการต้อนรับจากราชการ เช่นเดียวกับทัศนะของเทียนวรรณที่ถูกปฏิเสธ ในขณะที่เขียน ทรัพย์สินศาสตร์ อย่างตรงไปตรงมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ทรงไม่พอพระทัยมาก ถึงกับส่งเสนาบดีผู้หนึ่งมาพบ ขอมิให้เขียนอีกต่อไป และพระองค์ยังทรงวิจารณ์หนังสือนี้ ลงในวารสาร สมุทรสาร ของราชนาวิไลสมาคม ด้วยความไม่เห็นด้วยอย่างรุนแรง

พระยาสุรียานุวัตรสนับสนุนการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ ท่านเองสนิทสนม

กับผู้ก่อการหลายคน และเมื่อพระยาพลพลพยุหเสนาขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีใน พ.ศ. ๒๔๗๖ ท่านก็ได้รับแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรี ทำหน้าที่ที่ปรึกษาอาวุโสของรัฐบาล ซึ่งระหว่างนี้ท่านได้ทำชั้นতিকนโยบายหลายอย่างเสนอรัฐบาล เช่น นโยบายเศรษฐกิจ ซึ่งเน้นหนักการพัฒนาอุตสาหกรรมของประเทศ, นโยบายเกี่ยวกับการช่วยเหลือชาวนา โดยให้รัฐบาลรับเป็นภาระซื้อข้าวจากชาวนาเอง อย่างไรก็ตาม ชั้นতিকเหล่านี้ไม่ได้รับความสนใจจากรัฐบาลขณะนั้น ท่านถึงแก่กรรมในขณะดำรงตำแหน่งรัฐมนตรี ในปี พ.ศ. ๒๔๗๕

ความคิดและการกระทำที่กล้าหาญของพระยาสุรียานุวัตร เป็นที่ยกย่องและสรรเสริญของบุคคลทั่วไป ปรีดี พนมยงค์ ได้เขียนสคุด์การที่พระยาสุรียานุวัตร ได้ริเริ่มโอนกิจการฝิ่นมาเป็นของรัฐบาล เพื่อขจัดการรั่วไหลในรายได้ของรัฐว่า การครั้งนี้ "แทบกล่าวได้ว่าเป็นการปฏิวัติ"^{๑๘} เพราะเป็นการเปลี่ยนระบบภาษีอากรจากการผูกขาดโดยเอกชนเป็นของรัฐบาล

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ (ร.ศ. ๓๓๐) ขณะที่พระยาสุรียานุวัตรเขียนหนังสือ ทฤษฎศาสตร์ นายทหารชั้นผู้น้อยของกองทัพบกไทยกลุ่มหนึ่งได้คัดก่อกองการปฏิวัติ แต่ถูกจับเสียก่อน สาเหตุสำคัญของความคิดปฏิวัติ อันเป็นอุดมการณ์ของกลุ่มคือ การสร้างรัฐธรรมนูญขึ้นเพื่อสถาปนาระบอบประชาธิปไตย โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะให้ประเทศชาติเจริญก้าวหน้า ควบคู่กับอุดมการณ์ทางการเมืองนี้ ก็คือ ความไม่พอใจในความล้มเหลวของเศรษฐกิจไทย ดังที่ผู้ก่อการมองเปรียบเทียบกับญี่ปุ่นว่า เมื่อญี่ปุ่นเปลี่ยนระบอบการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ประเทศก็เจริญเฟื่องฟูขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งในด้านเศรษฐกิจ การทหาร การสังคม ตลอดจนวัฒนธรรมที่แผ่อิทธิพลออกไป ส่วนสาเหตุอื่นที่มีผู้คาดคะเนไว้ก็คือ ความขัดแย้งระหว่างกองทัพกับกองกำลังเสือป่าที่รัชกาลที่ ๖ ทรงจัดตั้งขึ้น^{๑๙}

ถึงแม้กลุ่ม ร.ศ. ๑๓๐ จะล้มเหลวในการเปลี่ยนแปลงการปกครองก็ตาม แต่ก็นับได้ว่าเป็นกลุ่มหนึ่งที่มีส่วนในการผลักดันและวางรากฐานความคิดและการปกครองแบบประชาธิปไตยในเมืองไทย กลุ่ม ร.ศ. ๑๓๐ ได้รับการยกย่องจากคณะผู้ก่อการ ๒๔๗๕ อย่างมาก ดังจะเห็นได้จากการที่ได้รับเชิญไปพบกับคณะผู้ก่อการ และพระยาพลพลพยุหเสนา ผู้นำ

คนหนึ่ง ก็ได้กล่าวกับขุนทวยหาญพิทักษ์ ผู้นำของกลุ่ม ร.ศ. ๑๓๐ ว่า : "ถ้าไม่มีคณะคุณ ก็เห็นจะไม่มีคณะผม" และท่านปรีดี พนมยงค์ ก็ได้กล่าวไว้ด้วยว่า : "พวกผมถือว่า การปฏิวัติครั้งนี้ (หมายถึง ปี ๒๔๗๕) เป็นการกระทำต่อเนื่องกันมาจากการกระทำเมื่อ ร.ศ. ๑๓๐"

เป้าหมายที่คณะ ร.ศ. ๑๓๐ ต้องการก็คือ เปลี่ยนรูปการปกครอง เป็นประชาธิปไตยโดยแบบสาธารณรัฐ (รีพับลิค) ซึ่งเป็นสัญญาเดิมที่ว่าความชอบธรรมของระบบการปกครอง ได้ถูกทำลายเป็นครั้งแรกในประวัติของสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในอดีตมักเป็นการแย่งชิงอำนาจส่วนบุคคล มากกว่าการเปลี่ยนระบบการปกครอง

แน่นอนว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ทรงตระหนักถึงความสิ้นคลอนของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์จากการกบฏครั้งนี้ แต่เมื่อพระองค์ทรงเห็นว่า การมีรัฐธรรมนูญ รัฐสภา และพรรคการเมือง ไม่เหมาะสมสำหรับประเทศไทย ประกอบกับทรงคิดว่าประชาชนยังไม่มีความรู้ความสามารถในการปกครองตนเอง พระองค์จึงถือเอาการสร้าง ความมั่นคงของระบบเดิมและความรู้สึกชาตินิยม เป็นนโยบายหลักของประเทศ^{๒๐} นอกจากนี้ การที่คณะ ร.ศ. ๑๓๐ ต้องการเปลี่ยนรูปการปกครองเป็นแบบ "รีพับลิค" คงมีส่วนทำให้พระองค์ทรงคิดถึงการที่พวกบอลเชวิค กำลังต่อต้านรัฐบาลพระเจ้าซาร์ นิโคไลที่ ๒ อยู่ในประเทศรัสเซีย พระองค์จึงได้ทรงแสดงความคิดทางการเมืองต่อ สหิสสังคมนิยม ดังปรากฏใน จดหมายเหตูรายวัน (เมษายน ๒๔๕๔)^{๒๑} ซึ่งมีความโดยสรุปว่า ในเมืองไทยนั้นมีผู้นิยมความคิดเกี่ยวกับศาสนาพระศรีอารีย์ ซึ่งทรงเห็นว่า เป็นการนิยมในความคิด "โซเชี่ยลลิสต์" นั้นเอง พระองค์ได้เปรียบเทียบความคิดทั้งสองไว้ ซึ่งมีส่วนคล้ายคลึงกันมาก ต่อจากนั้น ทรงมีพระราชวิจารณ์เกี่ยวกับลักษณะของแนวความคิดสังคมนิยม ไปในคำนองที่ไม่ทรงเห็นด้วยว่าจะเป็นไปได้ในทางปฏิบัติ เช่นความคิดสังคมนิยมที่ต้องการให้คนมีความเสมอภาคเท่ากันหมด ทรงเห็นว่าดีแต่ในตำราเท่านั้น แต่ในความเป็นจริงแล้ว ไม่มีใครจะสามารถเท่ากันหมดทุกด้าน เพราะสติปัญญาความรู้ความสามารถไม่เท่ากัน รวมทั้งยังมีความอิจฉาริษยากัน ในเรื่องการเฉลี่ยทรัพย์สินของสังคมนิยม ทรงเห็นว่าจะมีปัญหาเกิดขึ้น เพราะในทางปฏิบัติจะเท่ากันก็จริง ถ้า

หากครั้งเดียวคนเกิดมาที่หลังก็จะเสียเปรียบ นอกจากนี้ ชิงทรงวิจารณ์เกี่ยวกับการมีสมบัติเป็นของกลาง การทำลายศาสนา การที่รัฐบาลรับเลี้ยงเด็ก ตลอดจนการจัดขนขึ้นนายทุนตามแนวความคิดสังคมนิยมว่าจะก่อปัญหามากมาย ยากที่จะเป็นไปได้ ท้ายที่สุดทรงแสดงครมเห็นว่าสังคมนิยมแท้ ๆ นั้นไม่มี มีแต่แบบจอมปลอมซึ่งหากทำตาม จะเป็นอันตรายต่อชาติบ้านเมืองอย่างไรก็ดี ถึงแม้จะไม่ทรงเห็นด้วยกับแนวความคิดสังคมนิยม แต่ก็ทรงเปิดโอกาสให้มีการแสดงความคิดเห็นได้โดยเสรี แล้วแสดงเหตุผลโต้ตอบกัน ในแง่หนึ่ง นี้แสดงถึงการที่พระองค์ทรงปกป้องสถาบันตามระบบเดิม ในอีกแง่หนึ่ง แสดงถึงร่องรอยของความคิดแบบสังคมนิยมในสังคมไทยในยุคนั้น

ถึงแม้ว่า ตลอดรัชกาลที่ ๖ นับแต่ ร.ศ. ๑๓๐ เป็นต้นมา (พ.ศ. ๒๔๕๔ - ๒๔๖๘) จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองใด ๆ เกิดขึ้นอีก และการปรับตัวของระบบการเมืองสู่ระบอบประชาธิปไตยแบบใหม่ก็หยุดชะงักลง แต่ความสำนึกทางการเมืองกลับเพิ่มขึ้นเนื่องจากสาเหตุหลายประการ ที่สำคัญคือ ประการแรก มีผู้ได้รับการศึกษามากขึ้น ทั้งที่เรียนจากต่างประเทศและภายในประเทศ ส่วนใหญ่เข้ารับราชการ ได้เห็นข้อบกพร่องและปัญหาต่าง ๆ ของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยตรง และเปรียบเทียบกับการปกครองในต่างประเทศที่มีรัฐสภาเป็นประชาธิปไตย ความรู้สึกเชิงเปรียบเทียบนี้ ไม่เพียงแต่ในด้านรูปแบบการปกครองเท่านั้น หากยังรวมถึงด้านศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ และความเจริญของชาติอื่น ๆ ที่เป็นประชาธิปไตยด้วย ประการที่สอง ระบบการเมืองสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไม่ได้แสดงให้เห็นว่ามีความสามารถเพียงพอที่จะจัดปัญหาต่าง ๆ ในเวลานั้นให้น้อยลงหรือหมดไปได้ ไม่ว่าจะเป็นปัญหาของการถือพรรคพวก ความไม่เสมอภาค ปัญหาการที่ประชาชนขาดการศึกษา ความเหลวแหลกของระบบราชการ การกดขี่ข่มเหงประชาชน ปัญหาเศรษฐกิจโดยทั่วไป ฯลฯ ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๗ ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก ทำให้ต้องมีการตุลย์ข้าราชการและจำกัดการเลื่อนขั้นตำแหน่งในทางราชการ ทำให้กลุ่มบุคคลที่มีความคาดหวังสูง ทั้งในทางส่วนตัวและที่คาดหวังถึงความเจริญของประเทศชาติ เริ่มทวีความไม่พอใจและมีความคับข้องใจเพิ่มมากขึ้น โดยที่ระบบการเมืองไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ สาเหตุประการสุดท้ายคือ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา

ระบบราชการที่ปลูกความรู้สึกชาตินิยมและสนับสนุนให้มีการออกหนังสือพิมพ์อย่างเสรี จนมีหนังสือพิมพ์รายวันมากมาย มีผลทำให้ความตื่นตัวทางการเมืองที่ต้องการเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองมีสูงขึ้น ในขณะที่ระบบการเมืองสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ยังคงปิดกั้นโอกาสที่กลุ่มคนจะเข้าร่วมทางการเมือง บทความต่าง ๆ ในหน้าหนังสือพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ ๖ และ ๗ ได้แสดงให้เห็นว่า ความสำนึกทางการเมืองมีเพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ในขณะที่ระบบการเมืองยังคงล้าหลังอย่างล่าช้ากว่ากระแสความคิดทางการเมือง และยังไม่สามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้

สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ ได้ขึ้นสู่อำนาจบัลลังก์ด้วยความ "ไม่พร้อม" ในขณะที่ประเทศไทยกำลังประสบปัญหาทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม นโยบายหลักของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวคือการแก้ปัญหาด้านเศรษฐกิจที่ตกต่ำและขาดเงิน ตลอดจนเตรียมการปฏิรูปราชการปกครองแบบประชาธิปไตย พระองค์ทรงเห็นว่า การมีรัฐสภาเป็นสิ่งที่ดี แต่ควรทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป แต่ถึงแม้พระองค์จะทรงตระหนักถึงความจำเป็นที่จะเปลี่ยนแปลงรูปการปกครอง และได้ทรงเร่งรีบในการเตรียมการหลาย ๆ ทางเพื่อปรับระบบการเมือง แต่ความสังเสียดและประหวัมพรั่นของอภิรัฐมนตรีและขุนนางชั้นผู้ใหญ่ รวมทั้งที่ปรึกษาต่างประเทศ ซึ่งมีความวิตกกังวลเกี่ยวกับการนำระบอบการปกครองโดยมีรัฐสภามาใช้ ทำให้การปรับตัวของระบบการเมืองไทยมีอัตราความเพิ่มขึ้นมากกว่าในสมัยก่อน ๆ ก็ยังล่าช้าไปกว่าการเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์ทางการเมือง ตามความคิดทางการเมืองแบบใหม่ ของผู้ที่อยู่ในระดับล่างลงมา

ขณะที่ภาพของสังคมไทยขณะนั้น กำลังระส่ำระสาย เต็มไปด้วยปัญหาต่าง ๆ กัน ปัญหาของการเปลี่ยนแปลง นักเรียนไทยในฝรั่งเศสและยุโรปกลุ่มหนึ่งได้จัดการประชุมครั้งแรกในวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๐ วางแผนการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศไทยเป็นแบบประชาธิปไตย ผู้ที่มีบทบาทอย่างสูง เป็นศูนย์กลางของกลุ่ม เป็น "มือขวา" ของคณะบุคคลนี้ คือ นายปรีดี พนมยงค์ และนี่คือที่มาของ "คณะราษฎร" ผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕

เชิงอรรถที่ ๒

๑. สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๒๓), น. ๒๐

๒. เพ็งอ้าง, หน้าเดียวกัน. และดูความเปลี่ยนแปลงทั้งสองแง่ในโลกตะวันตก พร้อมทั้งผลกระทบทางสังคมและการเมือง เพิ่มเติมใน อารยธรรมยุคใหม่, บันทึกของคณาจารย์ประกอบคำบรรยายวิชาอารยธรรมตะวันตก, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖), ภาค ๒-๔. Andrew Gamble, An Introduction to Modern Social and Political Thought, (Macmillan Press, 1981)

สำหรับความคิดทางการเมืองของตะวันตกในช่วงก่อนและหลังการเปลี่ยนแปลง ดู เช่นในภาษาไทย เอ็ม.เจ.ฮาร์มอน, ความคิดทางการเมืองจากแปลได้ถึงปัจจุบัน, แปลโดย เสน่ห์ จามริก, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๐)

๓. ดูเช่น ณรงค์ พ่วงพิศ, ประวัติศาสตร์ไทย ๓ : ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย, (กรุงเทพฯ : แสงรุ่งการพิมพ์, ๒๕๒๓), บทที่ ๑-๔. และดู ประวัติศาสตร์และการเมือง รวบรวมความประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖)

สำหรับพระและชนต่างชาติ ก็อาจพิจารณาได้ว่าอยู่ในหมู่ "ชนชั้นสูง" เนื่องจากพระก็มีศักดินา และ ชนต่างชาติก็สัมพันธ์ใกล้ชิดกับกลุ่มผู้ปกครอง

๔. สมบัติ และ ชัยอนันต์, อ้างแล้ว, น. ๒๑.

๕. เจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (๒๔๑๐) (กรุงเทพฯ : ศึกษาภักดิ์พาณิชย์, ๒๕๑๔)

๖. สมบัติ และ ชัยอนันต์, อ้างแล้ว น. ๒๑-๒๒.

๗. ดู ฌวงค์ พ่วงพิศ, อ้างอิงแล้ว, น. ๑๑๔-๑๑๖.
๘. ดู "เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓" ใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ ชิตติยา วรรณสุต (รวบรวม), เอกสารการเมืองการปกครองไทย, (พ.ศ. ๒๔๑๗ - ๒๔๗๗), (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๘), น. ๔๗-๗๕. และดูการศึกษาเรื่องนี้ในแง่ของสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย, (บรรณกิจ ๒๕๒๓) น. ๑๐-๒๖.
๙. ดูเช่น A Gamble, op.cit., น. ๗๕-๘๑, ๘๔-๘๖. สำหรับปรัชญาประโยชน์นิยมโดยเฉพาะดู W. Harrison (ed.), Jeremy Bentham : A Fragment on Government and An Introduction to the Principle of Morals and Legislation (Oxford : 1948); J.S. Mill, Utilitarianism, Liberty and Representative Government, (London : Everyman edition 1910.)
- สำหรับความคิดทางการเมืองของ Bentham และ Mill ดูเช่น เสน่ห์ จามริก (แปล), ความคิดทางการเมืองจากเพลโตถึงปัจจุบัน, อ้างแล้ว.
๑๐. ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย, น. ๒๖-๓๑, ๑๘๐.
๑๑. สำหรับการปฏิรูปปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ดูเพิ่มเติมใน ชัยอนันต์, เพิ่มอ้างอิง, น. ๓๒-๔๑.
- ฌวงค์ พ่วงพิศ, อ้างอิงแล้ว, น. ๑๒๔-๑๓๑
๑๒. เกี่ยวกับการศึกษาชีวิตและงานของเทียนวรรณ ดูเพิ่มเติมใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช, สรณนิพนธ์ของเทียนวรรณ, (พระนคร : องค์การนักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหงจัดพิมพ์, ๒๕๑๗) และดูใน สมบัติ และ ชัยอนันต์, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, อ้างแล้ว, บทที่ ๑๒. ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมืองการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย, น. ๔๑-๔๖.
๑๓. อ้างใน ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, น. ๓๔๘.

๑๔. สำหรับการศึกษาชีวิตและงานของ ก.ศ.ร.กุหลาบ ดูเพิ่มเติมใน เพ็ญอ้าง, บทที่ ๑๓.
๑๕. ปรีดี พนมยงค์, "บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎรและระบบประชาธิปไตย", ใน วิชัย บำรุงฤทธิ (รวบรวม), บันทึกนักปฏิวัติไทย, (กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๑๗), น. ๑๒๒-๑๒๓.
๑๖. เพ็ญอ้าง น. ๑๒๒.
๑๗. สำหรับการศึกษาชีวิตและงานของ พระยาสุรียานุวัตร ดูเพิ่มเติมใน ลึกลับลึกลับ ศักดิ์เกรียงไกร (บก.), พระยาสุรียานุวัตร (เกิด บุนนาค) นักเศรษฐศาสตร์คนแรกของเมืองไทย, (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๓) และดูบทวิจารณ์หนังสือเล่มนี้โดย ชูศรี มนต์พฤกษ์, "พระยาสุรียานุวัตร (เกิด บุนนาค)", วารสารธรรมศาสตร์ ๑๐ : ๓ กันยายน, ๒๕๒๔.
๑๘. หลวงประดิษฐมนูธรรม, "คำนำ", พระบรมราชาบาทและพระราชหัตถเลขาสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า มหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชทานแด่หม่อมอำมาตย์เอกพระยาสุรียานุวัตร, (พระนคร : ศรีกรุง, ๒๕๓๔).
๑๙. สำหรับเรื่องกบฏ ร.ศ. ๑๓๐ ดูเพิ่มเติมใน ร.ศ. เจริญ ศรีจันทร์ และ ร.ศ. เนตร พูนวิวัฒน์, กบฏ ร.ศ. ๑๓๐ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คัมภีร์, พิมพ์ครั้งที่ ๕ ๒๕๑๔). เกษมสุข นุ่มนนท์, ยังเดิรกุ่นแรก กบฏ ร.ศ. ๑๓๐, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, ๒๕๒๒)
๒๐. ใน การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย ชัยอนันต์ได้ระบุว่ารัชสมัยของรัชกาลที่ ๖ เป็น "การชะงักงันในการพัฒนาทางการเมือง" ดูบทที่ ๒. ส่วนณรงค์ พ่วงพิศ กล่าวถึงว่าเป็น "การปรับตัวของรัฐ" อีกครั้งหนึ่ง ใน ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย, น. ๑๓๑-๑๓๔
๒๑. ดู ชัยอนันต์, เพ็ญอ้าง, น. ๖๔-๗๔.

บทที่ ๓ : ชีวิตและงานทางการเมืองของ ปรีดี พนมยงค์

ในบทนี้ เราจะพิจารณาชีวิตและงานทางการเมืองของท่านปรีดี ซึ่งจะแสดงให้เห็น
 พื้นฐานของความคิดทางการเมืองส่วนรวม และปฏิสัมพันธ์ระหว่างความคิดกับการกระทำทาง
 การเมือง ตลอดจนจุดยืนจิตสำนึกทางการเมืองของท่าน ทั้งนี้โดยวางอยู่บนสมมติฐานที่ว่า
 ความสำนึกสัมพันธ์กับการดำรงอยู่ของบุคคล กล่าวคือ โดยธรรมชาติแล้ว มนุษย์เป็นผู้มีสำนึกอิสระ
 สามารถประกอบกิจกรรมทางปฏิบัติต่าง ๆ ได้ตามสำนึกนี้ อย่างไรก็ดี สภาพการดำรงอยู่ของ
 บุคคล (ในแง่แคบ) และสภาพการณ์ทางสังคม (ในแง่กว้าง) ก็มีส่วนกำหนดความสำนึกในระดับ
 หนึ่งด้วย ซึ่งนี้แสดงลักษณะแบบปรนัยของความสำนึกจากแง่สภาพความเป็นจริงทางวัตถุ (ของ
 สังคม) ที่สอดคล้องกันในระดับหนึ่ง การพิจารณาชีวิตและงานของบุคคลจึงต้องดูประกอบกันทั้ง
 สองด้าน.^๑ และเพื่อเป็นพื้นฐานของการเข้าใจความคิดทางการเมืองของท่านปรีดี เราจะเน้น
 กิจกรรมทางปฏิบัติของท่านเป็นสำคัญ

การเสนอในบทนี้ จะแบ่งออกเป็นช่วงระยะเวลาของชีวิต การศึกษา และการกระทำ
 ทางการเมือง ซึ่งสัมพันธ์กับสภาพการณ์ทางการเมืองที่เกี่ยวข้องกัน.^๒ ถึงแม้ว่าชีวประวัติทาง
 การเมืองของท่านจะมีระยะเวลาสั้นกว่าพัฒนาการของชีวิตและความคิดก็ตาม แต่ประสบการณ์
 "ระยะแรก" ก็เป็นพื้นฐานสำหรับความคิดส่วนรวมของท่าน ซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องสอดคล้องกัน
 ๕; ดังจะเห็นต่อไป

๑. วัยเด็กและการศึกษาขั้นต้น (๒๔๔๓ - ๒๔๖๓)

ปรีดี พนมยงค์ เป็นชาวอำเภอรุ่งเกา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา กำเนิดจาก
 ครอบครัวสามัญชนชั้นกลาง เมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ ณ บ้านหน้าวัดพนมยงค์ ตำบลท่า
 แดงศรี บิดาชื่อนี้ เสียง และ มารดาชื่อนี้ ลูกจันทน์ พนมยงค์ ซึ่งเป็นคนไทยแท้ ๆ.^๓ ถึงแม้ว่า
 ฐานะนายเสียงจะเป็นที่ร่วมบิดามารดาเดียวกันกับย่าของพระยาชัยวิชิต (ขำ ณ บ่อมเพชร)
 ซึ่งอยู่ในครอบครัวที่สมัยนั้นเรียกกันว่า "ผู้มีอันจะกิน" จัดเป็นคนคบดี แต่เมื่อสืบทอดต่อมามีการ
 ๕-๖ มารดาก็บุตรชายหญิงไปประกอบอาชีพต่าง ๆ บางท่านก็รักษาฐานะคบดีไว้ได้ บางท่านก็

ขาดทุนตกเป็นผู้มีทุนน้อย ส่วนนายเสียงเลือกอาชีพทำนา ข้อเขียนของเจ้าพระยามรราช ซึ่งชอบพอกับนายเสียง พนมยงค์ มานาน ได้บอกถึงลักษณะนิสัยของบิดาท่านปรีดีเอาไว้ว่า

"...นายเสียง พนมยงค์ เป็นผู้ที่สนใจในกสิกรรม และที่สนใจที่สุดคือการทำนา ดูเหมือนกับว่าพบกับข้าพเจ้าที่ไร ที่จะไม่พูดเรื่องทำนาเป็นไม่มี แต่ถึงว่าจะฝึกไผ่อยู่กับการทำนามากก็จริง นายเสียง พนมยงค์ มิได้ละเลยที่จะส่งเคราะห์และให้การศึกษแก่บุตรเลย พยายามส่งบุตรเข้าเรียนศึกษาในชั้นต้นเมื่อยังเยาว์อยู่ก็ได้เรียนในโรงเรียนที่ใกล้บ้าน ครั้นโตขึ้นก็ส่งลงมาอยู่กับญาติและศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนกรุงเทพฯ ทำดังนั้นนับว่าได้ผลดีสมความประสงค์..."^๕

อาชีพทำนาของนายเสียง พนมยงค์ ได้มีส่วนก่อจิตสำนึกทางสังคมของบุตรชาย -ปรีดี พนมยงค์- ตั้งแต่ในช่วงวัยเด็ก ดังที่ท่านปรีดีได้กล่าวถึงช่วงระยะนั้นว่า

"...ผมเริ่มจำความได้เมื่ออายุประมาณ ๓-๔ ขวบ สภาพของสังคมไทยที่ผมประสบพบเห็นที่พอจำได้ก็คือ สังคมไทยเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ เป็นต้นมา และสภาพของสังคมไทยที่ผลักดันให้ผมมีจิตสำนึกทำการอภิวัฒน์ก็ควรถือเอาสภาพที่เปลี่ยนแปลงตามลำดับ... บิดาผมเลือกอาชีพทำนาจึงประสบชะตากรรมอย่างชวานา ซึ่งกระทบถึงความเป็นอยู่ของครอบครัว ผมประสบพบเห็นความฮึดคัดของบิดามารดา และเมื่อไปอยู่กับบิดา ก็พบเห็นความฮึดคัดขูดสนของชวานาทั่วไป"^๖

ถึงแม้จะเผชิญกับชีวิตที่ฮึดคัดขูดสน แต่นายเสียง พนมยงค์ก็ไม่เคยย่อท้อ ท่านเคยทำป่าไม้ที่บริเวณพระพุทธรบาท ต่อมา ทำนาที่ทำหลวง พบกับภาวะฝนแล้งหืดต่อกันสองปีโดยปราศจากการชลประทาน จึงย้ายไปบุกเบิกที่บริเวณชายอำเภอรุข (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอรังน้อย) ซึ่งท่านได้พยายามคิดวิธีที่จะปรับปรุงการทำนาให้ดีขึ้นหลายอย่าง.^๖ ความมานะพยายามของนายเสียง เป็นสิ่งที่ท่านปรีดีประสบมาตั้งแต่เด็ก และเราก็คพบสิ่งนี้ในตัวท่านเองในเวลาต่อมาด้วย

นอกจากจะเต็มไปด้วยความมานะแม้นิยามขูดสน ครอบครัวพนมยงค์ยังยึดมั่น

ในพุทธศาสนา ดังที่ท่านปรีดีก็ตระหนักและได้กล่าวถึงไว้ว่า

"ครอบครัวฝ่ายบิดามารดาจะมีฐานะทางเศรษฐกิจอย่างไรก็ตาม แต่เป็นครอบครัว
ที่ปฏิบัติเคร่งครัดตามคำสอนของพุทธศาสนา ซึ่งผมสัมผัสตั้งแต่จำความได้".^๗

แน่นอนว่า ความเชื่อมั่นในหลักพุทธศาสนา ย่อมฝังใจเด็กชายปรีดีอยู่ด้วย ถึงแม้ว่าในวัยเด็กท่าน
จะมิใช่ผู้รู้ทางพุทธธรรมอย่างลึกซึ้ง จึงไม่เป็นเรื่องแปลกที่ใน คำประกาศคณะราษฎร (๒๔๗๕)
ว่าโครงการเศรษฐกิจ (๒๔๗๖) จนถึง ความเป็นอนิจจังของสังคัม (๒๕๐๐) ซึ่งเกิดจากความ
คิดของท่านปรีดี จะปรากฏหลักทางพุทธศาสนาตามความเชื่อแบบประเพณี เช่น เรื่อง "สังคัมพระ
ศรีอารีย์" และ "หลักอนิจจัง" อย่างชัดเจน แต่ตามแนวคิดที่แสดงออกมานั้น ท่านปรีดีก็ไม่ได้
เข้าใจหลักธรรมเหล่านี้ในแง่ลบที่หมายถึงการยอมจำนน ก็นำรับความทุกข์ยากในชีวิตปัจจุบัน
ไปคิดว่าเป็นพรหมลิขิต ท่านมิได้เข้าใจความเป็นอนิจจังและสังคัมพระศรีอารีย์ในเชิง เป็นสิ่ง
ที่อาจจะประสบได้ใน "ชีวิตหน้า" หรือ "โลกหน้า" หากแต่ท่านมองในเชิงบวกที่ความเป็นอนิจจัง
หมายถึงธรรมชาติที่เป็นจริงของชีวิตและสังคัมทุกสรรพสิ่ง ซึ่งทั้งชีวิตและสังคัมนี้สามารถบรรลุ
ถึงสภาพที่สมบูรณ์สุขได้ - "โลกพระศรีอารีย์" - ด้วยความมานะพยายามภายใน "ชีวิตนี้"
"โลกนี้"

พุทธศาสนามีได้มีผลต่อท่านปรีดีในแง่ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติที่แท้ของโลกและชีวิต
เวลานั้น หากยังแฝง เมตตาธรรม อันเป็นหลักสำคัญทางศาสนาไว้ด้วย บิดาของท่านเคยรับการ
อบรมด้านสาธารณสุข และออกเยี่ยมเยียนหมู่บ้านต่าง ๆ ในพื้นที่ เพื่อฉีดวัคซีนป้องกันไข้ทรพิษให้
ชาวบ้าน.^๘ นี่เป็นประสบการณ์ในวัยเด็กของท่าน ซึ่งย่อมมีอิทธิพลต่อมาเกี่ยวกับความคิด
เรื่องการช่วยเหลือผู้อื่นอย่างเอากำรเอางาน เพื่อเอาชนะความยากจนขัดสนและโรคร้าย ด้วย
ประสบการณ์เบื้องต้นเช่นนี้ย่อมมีส่วนผลักดันให้ท่านปรีดี มีจิตสำนึกที่จะต่อสู้เพื่อปรับปรุงคุณภาพ
ดำรงอยู่ของเพื่อนมนุษย์ และหลักอนิจจังก็ถูกมองผลานกัน กล่าวคือ เป็นการเปลี่ยนแปลงสู่
ความสมบูรณ์ของชีวิต

เมื่อเด็กชายปรีดี พนมยงค์ มีอายุ ๕ ขวบ บิดาได้ส่งเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียน
ใกล้ ๆ บ้าน คือเริ่มเรียนที่บ้านนายแสง และต่อมาที่บ้านหลวงปราณีประชาชน แล้วย้ายไปเรียน
โรงเรียนวัดรวก โรงเรียนวัดศาลาปูนจนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ จึงถูกส่งเข้ามาเรียนต่อที่

โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร จังหวัดพระนคร โดยพำนักอยู่กับพระภิกษุที่วัด อย่างไรก็ดี เมื่อสอบไล่ชั้นเตรียมของโรงเรียนได้แล้ว เด็กชายปรีดีก็ต้องกลับไปบ้านเดิม และเข้าเรียนต่อในโรงเรียนประจำจังหวัดจนจบชั้นมัธยมปีที่ ๖ หลังจากนั้น ก็มีโอกาสเข้ามาเรียนในพระนครอีกครั้งที่โรงเรียนสวนกุหลาบ โดยอยู่ในความอุปการะของพระยาชัยวิชิตซึ่งเป็นญาติผู้ใหญ่ แต่เรียนอยู่เพียงไม่กี่เดือนก็ลาออก ขณะนั้นมีอายุเกือบ ๑๖ ปี หนุ่มปรีดีได้กลับมาอยู่บ้านราว ๒ ปี เพราะอายุน้อยเกินกว่าที่จะเข้าเรียนต่อในมหาวิทยาลัยหรือวิทยาลัยใด ๆ ได้ ในช่วงเวลานี้ท่านใช้เวลาส่วนใหญ่ช่วยบิดาดูแลนาข้าวของครอบครัว

ท่านปรีดีได้กล่าวถึงจิตสำนึกทางการเมืองของตัวเอง ในช่วงชีวิตของการศึกษาขั้นต้นก่อนเข้าเรียนต่อในโรงเรียนกฎหมายว่า

"ก่อนปรีดีไปศึกษาในฝรั่งเศสนั้น ปรีดีได้ค่อย ๆ รู้และได้ค่อย ๆ เกิดจิตสำนึกเห็นสมควร เปลี่ยนการปกครองของพระเจ้าแผ่นดินเหนือกฎหมายมาเป็นพระเจ้าแผ่นดินทรงอยู่ใต้กฎหมายนั้น ตามลำดับดังต่อไปนี้

๑. ขณะที่ปรีดีเรียนอยู่ในชั้นประถมนั้น เคยได้ยินบิดาสันทนากับชาวนาที่ปรับทุกข์ถึงความเดือดร้อนในการทำมาหากิน บิดาได้บอกแก่ชาวนานั้น ๆ ถึงการที่ท่านได้ยื่นเจ้าคุณเล้าให้ฟังว่า ที่อังกฤษมีสภาผู้แทนราษฎร คือสภาที่ราษฎรเลือกผู้แทนไปประชุม ผู้ใดมีความทุกข์ร้อนอย่างใดก็แจ้งแก่ผู้แทนของตนไป ขอร้องรัฐบาลได้ ขณะนั้นปรีดียังเป็นเด็กอยู่มาก จึงไม่สนใจเรื่องนี้ พอจำได้เค้าลาง ๆ เท่านั้น

๑.๑ ต่อมาเมื่อปรีดีได้เข้าเรียนในชั้นมัธยม ซึ่งต้องเรียนภูมิศาสตร์กว้างขวางชั้นบ้าง รวมทั้งประวัติศาสตร์ของโลกโดยสังเขป ครูสอนว่าแบบการปกครองประเทศแยกออกเป็น ๓ ชนิด คือ

๑. พระเจ้าแผ่นดินอยู่เหนือกฎหมาย เรียกว่า "สมบูรณาญาสิทธิราช"
๒. พระเจ้าแผ่นดินอยู่ใต้กฎหมายการปกครองแผ่นดิน
๓. ราษฎรเลือกตั้งขึ้น เป็นประมุข เรียกว่า "รีพับลิก" (สมัยนั้นแปล

เป็นไทยว่า "ประชาธิปไตย" ต่อมาภายหลัง พ.ศ. ๒๔๗๔ จึงแปลคำว่า "รีพับลิค" เป็นภาษาไทยว่า "สาธารณรัฐ") มีคณะเสนาบดี การปกครอง ประเทศตามความเห็นชอบของสภาผู้แทนราษฎร ปรีดีจึงทราบวิธีการปกครองจาก หัวข้อย่อ ๆ นั้น

๑๐.๒ ครั้นถึง ร.ศ. ๑๓๐ คือ พ.ศ. ๒๔๕๔ มีเหตุการณ์สำคัญ ๒ ประการ เกิดขึ้นที่ทำให้ปรีดีสนใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองของพระเจ้าแผ่นดินเหนือ กฎหมายคือ

๑. น.ส.พ.ลงข่าวตื่นเต้นติดต่อกันถึงสงครามในประเทศจีนระหว่าง ฝ่ายเก็งเหม็ง (สำเนียงแต้จิ๋ว) ภายใต้การนำของซุนยัตเซ็นกับฝ่ายกษัตริย์ราชวงศ์แมนจู ครุบางท่านที่ก้าวหน้าได้ศึกษามาช่าวและเอามาวิจารณ์ให้นักเรียนฟังว่า วันไหนฝ่ายใดชนะ ฝ่ายใดแพ้ ซึ่งทำให้ปรีดีและนักเรียนที่สนใจเกิดสนุกกับข่าว นั้น ฝ่ายพวกจีนเก็งเหม็งที่อยู่มากก็ได้ใช้วิธีโฆษณา โดยเช่าห้องไว้ที่ตลาดหัวรอไว้ เป็นห้องอ่านหนังสือ มีภาพการรบเพื่อแจกจ่ายแก่ผู้สนใจ ส่วนจิวที่คือป็นจีนแสดงประจำที่วัดเซิง (วัดพนัญเชิง) นั้นก็เปลี่ยนเรื่องเล่นใหม่ให้สมกับสมัยคือเล่นเรื่องกองทัพทหารเก็งเหม็งรบกับกองทัพราชกษัตริย์ จึงทำให้คนดูเห็นเป็นการสนุกด้วย ต่อมาในไม่ช้าความปรากฏว่าฝ่ายกษัตริย์แห่งราชวงศ์แมนจูต้องพ่ายแพ้ ครูที่ก้าวหน้าจึงพูดเปรย ๆ กับปรีดีว่า ระบบสมบูรณาฯ ก็สิ้นไปแล้วในจีน ยังเหลือแต่รัสเซียกับเมืองไทยเท่านั้น ครูไม่รู้ว่าระบบสมบูรณาฯ ใดใน ๖ ประเทศนี้ ประเทศใดจะสิ้นสุดก่อนกัน

๒. ต่อมาปลายปี ร.ศ. ๑๓๐ ก็มีข่าวแพร่ไปถึงบ้านปรีดีที่อยู่ชานเมืองว่า นายทหารจำนวนหนึ่งกับพลเรือนอีกบางคนได้เตรียมการเปลี่ยนแปลงการปกครองระบบสมบูรณาฯ เพื่อให้มีการปกครองแบบกษัตริย์ภายใต้กฎหมาย แต่ยังไม่ทันลงมือกระทำ ก็ถูกรัฐบาลจับกุมลงศาลพิเศษพิจารณาคดีสันลงโทษขนาดหนัก ปรีดีสนใจในข่าวนี้มาก เพราะเห็นว่าเมืองไทยก็มีคณะ ร.ศ. ๑๓๐ รักชาติกล้าหาญ เตรียมการเลิกระบบ

สมบูรณ์ฯ หากแต่มีคนหนึ่งในขณะนั้นทรยศนำความไปแจ้งแก่รัฐบาล ปรีดีจึงพยายามสอบถามแก่ผู้รู้เรื่องเพื่อทราบเรื่องของคณะ ร.ศ. ๑๓๐ ด้วยความเห็นใจมาก

๒. ต่อมาระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๔-๕๕ ปรีดีได้ออกไปช่วยบิดาท่านาก่อนที่จะเข้าโรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม... ปรีดีได้สัมผัสกับภาวะความเป็นอยู่ตามความเป็นจริง... "อันเป็นบทเรียนให้ปรีดีทราบความยากลำบาก อัดคัดขัดสนของชาวนา อาทิ

๑. ในบริเวณเนื้อที่นา เนื้อที่ประมาณ ๑ ล้านไร่ที่อยู่ภายในเขตบริษัท ขุดคลองคูนาสยาม ชาวนาร้อยละ ๖๐ เป็นผู้เช่านา ซึ่งต่างกับชาวนาในท้องที่อื่น ๆ ซึ่งผู้เช่านามีจำนวนน้อยกว่านั้น และต่างกับชาวนาในท้องที่ซึ่งราษฎรบุกเบิกที่ว่างเปล่า หรือจับจองเป็นเจ้าของ"...

๒. ชาวนาที่เป็นเจ้าของนาเองก็ดี ที่เช่ามาจากผู้อื่นก็ดีนั้น ต้องประสบความอัดคัดเช่นเดียวกับดังจะกล่าวใน (๓) แต่ชาวนาที่เช่าจากผู้อื่นต้องแบกภาระโดยต้องเสียค่าเช่าให้เจ้าของนาเป็นเงินหรือข้าว เจ้าของนาหลายรายกดขี่เบียดเบียน

๓. ในฤดูแล้งชาวนาที่อยู่ห่างลำคลองที่มีน้ำตลอดปีนั้นอัดคัดน้ำกินสำหรับคนและสัตว์ ส่วนฤดูฝนชาวนาต้องประสบภัย เช่น ฝนน้อยไม่พอเพาะปลูก หรือฝนตกมากเกินไป ทำให้พันธุ์ข้าวที่ปลูกไว้เสียหาย แม้พันธุ์ข้าวที่งอกงามแล้วก็มิศัตรูพืช อาทิ ที่ชาวนาเรียกว่าเพลี้ยมาลงกินข้าวเสียไปเป็นอันมาก ความซึ่งเป็นพาหนะช่วยแรงคนอย่างสำคัญ ก็ต้องตายเพราะโรคระบาดสัตว์ ชาวนาช่วยตัวเองไม่ไหว จึงทำนาไม่ได้ผลตามที่ลงแรงไว้ เมื่อถึงหน้ามาใหม่ก็ต้องกู้เงินผู้มีเงินมาทำทุนเสียดอกเบี้ยแพงมาก และปีต่อไปถ้าประสบเหตุการณ์เช่นเดิมชาวนาก็ต้องมีหนี้สินเพิ่มขึ้นสิ้นพันธุ์ ทางราชการไม่สามารถช่วยได้

๔. โจรผู้ร้ายชุกชุม เพราะมีคนมีจลาชีพ ลักขโมยควายของชาวนา เพื่อเรียกค่าไถ่ชาวนาก็ต้องกู้เงินมาไถ่ ซึ่งเป็นการเพิ่มหนี้สินของตน ทางราชการ

ก็ไม่สามารถช่วยได้

๕. ปีโตขวามาพอทำข้าวได้บ้าง แต่ก็ต้องขายข้าวเปลือกให้พ่อค้า ซึ่ง
เอาเปรียบในการชั่ง ตวง และกตราคาข้าว

๖. ถ้าสงฆ์ยาว: เลือกไปสี่ที่โรงสี แต่โรงสีมีอุบายล่อใจชาวนาน่าว่า ไม่คิดค่า
สีข้าวโดยขอเอาแต่แกลบ ปลายข้าว และรำเท่านั้น ชาวนาส่วนมากที่ไม่รู้เท่า
ทันก็พอใจที่ตนไม่ต้องเสียค่าสีข้าว แต่ความจริงโรงสีมีทางเอาเปรียบชาวนา
โดยเก็บเครื่องให้มีปลายข้าวมากขึ้นเพื่อเป็นของโรงสี ชั่งคิดแล้วโรงสีได้กำไร
จากการสีข้าวมาก

๗. ปีหนึ่ง ๆ ชาวนาต้องตายเพราะโรคระบาดจำนวนไม่น้อย

๘. ความอึดอัดขัดสนของชาวนามีอีกมากมายหลายประการที่แสดงว่า
ชาวนาไม่ได้รับความช่วยเหลือจากทางราชการ แต่ชาวนาก็มีภาระที่ต้องเสียเงิน
รัชชูปการ ถ้าไม่มีเงินเสียก็ต้องถูกเกณฑ์ไปทำงานประมาณปีละ ๑๔-๓๐ วัน และ
ต้องเสียอากรก่านา ปรีดีจึงพูดกับชาวนาน่าว่าที่ผู้ปกครองบ้านเมืองกล่าวว่า ชาวนา
คือกระดูกสันหลังของชาติ นั้น ก็พูดไปโดยตนเองไม่เห็นเห็นเองว่า ชาวนานั้น เป็น
กระดูกสันหลังหัก จากการที่ปรีดีได้ประสบพบเห็นจากการไถ่ลูกกลสีใกล้เคียงกับ
ชาวนาดังกล่าวแล้ว ปรีดีจึงระลึกถึงคำสอนของครูและเหตุการณ์ต่าง ๆ ดังกล่าว
ในข้อ ๑.๑ และข้อ ๑.๒ นั้นว่า ถ้าเมืองไทยมี parliament คือสภาที่ราษฎร
เลือกผู้แทนไปประชุม เพื่อเรียกร้องรัฐบาลให้บำบัดทุกข์บำรุงสุขของราษฎรได้
แล้ว ก็จะไม่แก้ไขความเดือดร้อนของราษฎรได้... ผมขออย่าว่าคำตอบของผม
เกี่ยวกับสภาพชาวนาไทยนั้น เป็นเรื่องที่ผมประสบแก่ตนเองที่ก่อให้เกิดจิตสำนึก
ตั้งแต่ก่อนผมไปศึกษา ณ ประเทศฝรั่งเศส..."

นี่คือจุดเริ่มต้นแต่วัยเด็กของท่านปรีดี สำหรับจิตสำนึกทางการเมืองที่จะเปลี่ยนแปลงสังคม เพื่อ
แก้ปัญหาในการดำรงอยู่ โดยเฉพาะของผู้ยากไร้ ความคิดที่จะเปลี่ยนแปลงสังคมเพื่อชีวิตที่ดีกว่า
จึงมิได้มาจากหลักความคิดใด ๆ เท่านั้น หากแต่ยังก่อตัวจากความรู้สึกร่วมของชีวิตที่ประสบมา
โดยตรง

ปี พ.ศ. ๒๔๖๐ หนุ่มปรีดีได้เข้าเรียนกฎหมายในโรงเรียนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรม ด้วยความที่เป็นคนเฉลียวฉลาดและหมั่นเพียร เพียงเวลาสองปี (๒๔๖๒) ก็สอบไล่ได้เป็นเนติบัณฑิตสยามชั้น ๑ อันเป็นชั้นสูงสุด ในช่วงใกล้กับที่สำเร็จวิชากฎหมายนั้น นักกฎหมายหนุ่มก็ได้แสดงความสามารถและเชี่ยวชาญในทางกฎหมายให้เป็นที่ประจักษ์ เมื่อเป็นทนายว่าความแก่ต่างให้นายล้อมขุนทดวน ลิมปชาติ ผู้เป็นจำเลย ซึ่งถูกกล่าวหาว่าเรือสำเภาของจำเลยได้ชนพลับพลาที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสวยหาย นี่เป็นคดีใหญ่และสำคัญ ที่จำเลยอยู่ในฐานะเสียเปรียบมาก แต่ทนายความหนุ่ม ปรีดี พนมยงค์ ก็สามารถว่าความให้จำเลยชนะคดีได้สำเร็จ นี่เป็นคดีแรกและคดีสุดท้ายของท่านปรีดี หลังจากนั้น หนุ่มปรีดีก็ได้เข้ารับราชการในตำแหน่งเสมียนโท กรมราชทัณฑ์ กระทรวงนครบาล (กระทรวงมหาดไทยในปัจจุบัน)

เมื่อพิจารณาผลงานทางการเมืองของท่านปรีดีในวัยต่อมา ก็จะทำให้เห็นว่าเวลาช่วงสองปีที่เรียนอยู่ในโรงเรียนกฎหมายมีความสำคัญอย่างใหญ่หลวง ที่สำคัญคือทำให้ท่านได้ตระหนักถึงผู้ที่มี "สิทธิพิเศษ" นอกอำนาจศาลยุติธรรม คือ พวกเจ้าและคนต่างสัญชาติที่อยู่ในบังคับของต่างประเทศที่มีสัญญาไม่เสมอภาคกับประเทศสยาม (สิทธิสภาพนอกอาณาเขต) นี่เป็นความยุติธรรมทางสังคมสำหรับพลเมืองสยามส่วนใหญ่ และบังถึงก้าวที่ประเทศสยามถูกจำกัดอธิปไตย ภายใต้การบริหารงานในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ท่านปรีดี กล่าวถึงช่วงเวลาขณะเรียนกฎหมายนี้เอาไว้ว่า

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ ปรีดีได้เป็นนักเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม แม้ว่าสมัยนั้นโรงเรียนกฎหมายได้สอนวิชากฎหมายแพ่งและกฎหมายอาญา ซึ่งเป็นประเภทกฎหมายเอกชนนั้นเป็นส่วนใหญ่ แต่ในวิชาพระธรรมนูญศาลยุติธรรม และวิชาพิจารณาความอาญาและความแพ่งนั้น อาจารย์ผู้สอนก็ต้องกล่าวถึงบุคคลที่มีสิทธิพิเศษนอกอำนาจศาลยุติธรรมสำหรับพลเมืองส่วนมากคือ

๑. พระบรมวงศานุวงศ์ตั้งแต่ชั้นหม่อมเจ้าขึ้นไปนั้น ถ้าทรงกระทำความผิดอาญาก็เป็นอำนาจของศาลรับสั่งกระทรวงวังที่จะพิจารณา และนำความเห็นกราบบังคมทูลขอพระบรมราชวินิจฉัย จึงต่างกับพลเมืองไทยส่วนมากที่ขึ้นต่อศาล

อาญา ถ้าในหลวงทรงวินิจฉัยว่าเจ้านายองค์ใดทรงกระทำความผิดความอาญา
เจ้านายองค์นั้นก็ถูกขังในที่แห่งหนึ่งของกระทรวงวัง เรียกว่า "สนม" ไม่ใช่
เรือนจำ และไม่ต้องถูกใส่โซ่ตรวน เพียงแต่เจ้าหน้าที่เอาตรวนใส่พานไว้ในห้อง
ขังนั้น อนึ่ง แม้ว่าประมวลกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)
ให้ยกเลิกกฎหมายอาญาเก่าหลายฉบับก็ดี แต่มีได้กำหนดไว้ให้เลิกกฎหมายเก่า ห้าม
ชายที่เป็นธรรมดาสามีญ่วมประเวณีกับเจ้าหญิง ตั้งแต่ชั้น ม.จ.หญิงขึ้นไป ผิด
อาญาระวางโทษจำคุกไม่เกิน ๗ ปี

๒. คนสัญชาติในบังคับต่างประเทศที่มีสัญญาไม่เสมอภาคกับสยามนั้น

มีสิทธิพิเศษในทางอาญาและแพ่งคือ ถ้าทำผิดในทางแพ่งหรืออาญา ศาลยุติธรรม
ไม่มีอำนาจชำระ ผู้เสียหายและอัยการต้องฟ้องผู้กระทำความผิดนั้นต่อศาลกงสุลของ
ชาติต่างประเทศนั้น ๆ นอกจากชาวยุโรปและชาวญี่ปุ่นแล้วมีชาวเอเชียแห่งอาณานิคม
ของฝรั่งเศสญี่ปุ่นได้สิทธิพิเศษเช่นนั้น ส่วนคนจีนหลายคนเห็นว่าได้ประโยชน์จาก
การเป็นคนในบังคับต่างประเทศนั้น ก็หาทางเป็นคนในบังคับต่างประเทศนั้นด้วย
เพราะได้ประโยชน์ที่กงสุลบางประเทศให้ความคุ้มครองในการทำผิดกฎหมายไทย
คือเมื่อตำรวจไทยจับตัวได้ส่งอัยการที่ฟ้องต่อศาลกงสุล แต่กงสุลหลายคนก็หัดสิน
เข้าข้างคนในบังคับของตน" ๑๐

สำหรับหม่อม ปรีดี นี้ เป็นสภาพที่สมควรได้รับการแก้ไข เช่นเดียวกับความยากไร้ของราษฎร
ดั่งที่ท่านระบุว่า

"ผมได้กล่าวแล้วถึงสภาพสังคมไทยที่ผมประสบพบเห็นแก่ตนเองว่า ราษฎรได้มีความ
อึดอัดขัดสนในทางเศรษฐกิจ และไม่มีสิทธิเสรีภาพกับเสมอภาคในทางการเมือง
อีกทั้งตกอยู่ภายใต้อิทธิพลและอำนาจของหลายประเทศทุนนิยม ผมมีความคิดก่อน
ที่ได้มาศึกษาในฝรั่งเศสแล้วว่า จะต้องค้นคว้าศึกษาเพิ่มเติมว่ามีวิธีใดที่จะทำให้ความ
เป็นอยู่ของราษฎรดีขึ้น" ๑๑

๒. การศึกษาในฝรั่งเศสและการก่อตั้งคณะราษฎร (๒๔๖๓ - ๒๔๗๐)

เมื่อเริ่มปี พ.ศ. ๒๔๖๓ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงยุติธรรมจัดการสอบแข่งขันนักเรียนเพื่อรับทุนเล่าเรียนหลวงไปศึกษากฎหมายต่อในประเทศฝรั่งเศส หม่อมปรีดี ได้เข้าสมัครสอบด้วย และทำคะแนนได้สูงสุด ดังนั้นในเดือนสิงหาคม ๒๔๖๓ จึงได้ย้ายจากกรมราชทัณฑ์มา เป็นนักเรียนหลวง ได้รับทุนไปศึกษาวิชากฎหมายต่อที่ประเทศฝรั่งเศส ซึ่งในขั้นต้นได้เข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยเมืองกง (CAEN) ก่อนแล้วต่อมาได้ย้ายไปยังมหาวิทยาลัยปารีส ท่านได้ศึกษาจนจบปริญญาเอกทางนิติศาสตร์ เกียรตินิยมดีมาก ซึ่งเป็นคนไทยคนแรกที่ได้รับปริญญานี้ นอกจากจะศึกษาด้านกฎหมายแล้ว ด้วยความสนใจในวิชา เศรษฐศาสตร์ ท่านยังเรียนและสอบไล่ได้ "ประกาศนียบัตรการศึกษาชั้นสูงทางเศรษฐกิจการเมือง" ซึ่งมีทั้งวิชา เศรษฐศาสตร์พิศดาร ประวัติศาสตร์ลัทธิ เศรษฐกิจกฎหมายและวิทยาศาสตร์การคลัง กฎหมายและวิทยาศาสตร์การแรงงาน วิชาเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจต่าง ๆ รวมทั้งระบบเศรษฐกิจสังคมนิยมที่เกี่ยวกับแผนเศรษฐกิจ.^{๑๒}

การศึกษาในมหาวิทยาลัยประเทศฝรั่งเศส ได้มีผลสำคัญที่สุดประการหนึ่งต่อท่านปรีดี คือ การเห็นว่าเรื่องเศรษฐกิจเป็นรากฐานสำคัญของสังคม และเป็นพื้นของปัญหาทางการเมืองและการศาล เราได้เห็นมาแล้วถึงประสบการณ์และความสำนึกอันมุ่งมั่นของท่านก่อนที่จะมาศึกษาต่อนี้ ในการจะแก้ไขปัญหาค่าความขัดแย้งขัดสนของชีวิต การได้มีโอกาสศึกษาด้าน เศรษฐกิจและวิชาการแขนงอื่น ๆ อย่างกว้างขวางมากกว่าแค่ศึกษาเฉพาะด้านกฎหมายในโรงเรียนกฎหมายของสยาม จึงทำให้ท่านสามารถถกถรสนะ เรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง เศรษฐกิจการเมือง และกฎหมายขึ้นมาด้วยตัวเอง มากกว่าที่จะได้รับอิทธิพลของแนวความคิดอันเฉพาะเจาะจงใด ๆ ดังปรากฏในเวลาต่อมาถึงความเป็นอิสระที่จะเลือกทฤษฎีใด ๆ สำหรับการวางโครงการเศรษฐกิจของประเทศสยาม และสำหรับการสร้างระบบปรัชญา "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" ในความคิดทางการเมืองระยะหลัง

ระหว่างที่ศึกษาอยู่ในประเทศฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. ๒๔๖๔ - ๕ ท่านปรีดีได้ดำรงตำแหน่งสภานายกสมาคมนักเรียนไทยภาคพื้นยุโรป (ยกเว้นอังกฤษ) ซึ่งมีชื่อว่า สามัคยานุเคราะห์

สมาคม (มีอักษรย่อว่า ส.ย.ว.ม. อักษรย่อภาษาอังกฤษว่า S.I.A.M.) ท่านปรีดีได้รับการ
ยอมรับจากพรรคพวกเพื่อนฝูงเป็นอย่างดี สามารถจัดการงานของสมาคมนักเรียนไทย ดังที่ ดร.
เดือน บุนนาค ได้เคยเขียนไว้สมัยเป็นนักเรียนกฎหมายอยู่ในฝรั่งเศสเช่นกันว่า

"การประชุมได้ดำเนินไปด้วยการเรียบร้อยและได้ผล คือ ความพร้อมเพรียง
สามัคคีของพวกนักเรียน ไม่มีการถือเหล่า ถือพวก ถือฝูง .. อาศัยโดยความ
ดูแลอันละเอียดสุขุมของ นายปรีดี พนมยงค์ ท่านสภาเวทกประจำปี พ.ศ. ๒๔๖๔
ซึ่งเวลานั้นกำลังจะเข้าสอบหมอกฎหมาย (Docteur en droit) พวกที่มาประชุม
ต่างได้รับความสุขพร้อมทั่วทุกคน..."^{๑๓}

ระหว่างที่ท่านปรีดีดำรงตำแหน่งสภานายกสมาคมนักเรียนไทยนั้น ได้เกิดเรื่อง
ขัดแย้งระหว่างสมาคมนักเรียนไทยกับพระองค์เจ้าจรัญศักรดีกฤษดากร อัครราชทูตไทยประจำ
กรุงปารีส สาเหตุก็คือ กลุ่มนักเรียนไทยในอังกฤษได้เชิญตัวแทนของสามัคยานุเคราะห์สมาคม
ให้เดินทางไปร่วมประชุมด้วย เมื่อสมาคมเขียนจดหมายขออนุญาตจากอัครราชทูตไปเข้าร่วม
ประชุมที่อังกฤษ กลับถูกปฏิเสธ ต่อมาราชทูตได้เขียนจดหมายถึงสมาคม กล่าวหาว่าเป็นบอล
เชวิก จะล้มสมาคมนี้เสีย สมาคมได้เขียนตอบไปว่า ท่านไม่ควรโกรธ สมาคมไม่ได้ทำอะไร
ผิดเลยไม่กี่วันหลังจากนั้น เหตุการณ์ก็ดำเนินถึงขั้นที่ เดือน บุนนาค บรรยายไว้ว่า

"เรื่องถึงที่สุด วันที่ ๓-๔ ชุดได้พูดกับปรีดีและคณะกรรมการ ปรากฏว่าเรื่องจะถึง
ที่สุด ชุดแสดงความเสียใจสิ่งที่ทำมากับนักเรียน คณะกรรมการก็เหมือนกัน แต่
ตอนหลัง ราชทูตรู้ว่านักเรียนได้เซ็นชื่อจะขอเงินขึ้น เลยกินเสียใหญ่ จัดการฟ้อง
นักเรียนไปยังเมืองไทย เมื่อเห็นภัยมาถึงเช่นนี้ กรรมการพร้อมด้วยความเห็นของ
นักเรียนที่เป็นสมาชิกที่ได้เซ็นชื่อ จึงจัดนำความทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
(พระปกเกล้าฯ) ให้ทรงวินิจฉัยคำฟ้องหา หนึ่ง ราชทูตโกงเงินหลวง เงินที่
จ่ายสำหรับค่าเล่าเรียนของนักเรียน สอง ราชทูตได้ทำความเสียหายถูกเขา
ฟ้องฐานเป็นขู้ ศาลตัดสิน ๑๐๐,๐๐๐ ฟรังก์ สาม ในที่ประชุมสหชาติได้ทำความ
เสียหายให้แก่รัฐบาลไทย

ต่อมาได้รับข่าวว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ล้มสมาคม ทว่าเป็นซินดิเคต (Syndicate) เรียกให้ปรีดีกลับ แล้วโทรเลขไม่ให้กลับ สั่งให้ล้มสมาคมแล้วยังอนุญาตให้ตั้งขึ้นใหม่อีก จะจัดการเรียกชุดกลับ จะให้ ม.จ.วรมณ โวทยากร มาเป็นชุดแทน..."^{๑๔}

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนี้ มิใช่เป็นเรื่องส่วนตัวระหว่างท่านปรีดีกับอัครราชชุดสยามโดยตรง หากแต่เกี่ยวกับการดำเนินงานของสมาคมโยธาสำหรับบริการที่ในหลวงรัชกาลที่ ๗ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ท่านปรีดีเรียนต่อได้จนจบนั้น น่าจะเนื่องมาจากเหตุ ๒ ประการคือ ประการแรกบิดาของท่านปรีดีได้ทูลเกล้าถวายฎีกา ให้เลื่อนเวลาการกลับของท่านปรีดีไปจนกว่าจะสอบไล่ปริญญาตรีบัณฑิตทางกฎหมายเสร็จแล้ว โดยมีเงื่อนไขให้ท่านปรีดีต้องเขียนคำขอมาเป็นลายลักษณ์อักษรแสดงความเสียใจต่ออัครราชชุดสยาม กรุงปารีส.^{๑๕} อีกประการหนึ่ง คือจากการให้สัมภาษณ์ในภายหลังเราได้ทราบว่า ท่านปรีดีมีความสัมพันธ์ส่วนตัวอันดีกับในหลวงรัชกาลที่ ๗ ระหว่างที่พระองค์ทรงศึกษาอยู่ที่ Ecole Superieure De Guerre ในปารีส.^{๑๖}

อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ความขัดแย้งนี้มีความหมายมากกว่าที่ปรากฏ โดยเฉพาะสำหรับหนุ่มปรีดี ผู้มีจิตสำนึกที่จะแก้ไขปัญหาของสังคมสยามอยู่ตั้งแต่ก่อนมาประเทศฝรั่งเศส ขอให้พิจารณาข้อเขียนของท่าน ซึ่งจะสะท้อนถึงที่มาของเหตุการณ์นั้นในแง่หนึ่ง :

"...ข้าพเจ้ากับเพื่อน... จึงได้ปรึกษากันว่าในการประชุมประจำปีต่อไปคือในเดือนกรกฎาคม ๑๙๒๖ สมควรที่จะพัฒนาจิตสำนึกของเพื่อนนักศึกษาให้สูงขึ้นอีกอีกระดับหนึ่ง ถึงขั้นต่อสู้อัครราชชุด ซึ่งเป็นตัวแทนของระบบสมบูรณาญา ในต่างประเทศ แต่จะต่อสู้โดยวิธีที่ธรรมนิยามประเพณีอนุญาตไว้คือ การทูลเกล้าถวายฎีกาต่อพระปกเกล้าฯ ซึ่งเพิ่งทรงขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากรัชกาลที่ ๖ ในการนั้นก็ต้องถือเอาความพอใจที่นักศึกษาส่วนมากถืออยู่เป็นพื้นฐาน เนื่องจากอัครราชชุดจ่ายเงินกระเป่าให้น้อยเกินไป ทั้ง ๆ ที่แต่ละคนมีงบประมาณที่ทางรัฐบาลหรือทางบ้านได้มอบไว้ที่อัครราชชุดอย่างเพียงพอ เราถือเอาเศรษฐกิจเป็นรากฐานที่จะพัฒนาจิตสำนึกให้เป็นทางการเมือง ตามกฎวิทยาศาสตร์สังคมแห่งการพัฒนาจิตสำนึกพระปกเกล้าฯ ได้ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยไว้ถูกต้องแล้วว่า ข้าพเจ้าต้องรับผิดชอบใน

การที่จะแปลงสมาคมนักศึกษา ให้มีสภาพเป็นสหภาพอาชีพ "Syndicate" ซึ่งในฝรั่งเศสสมัยนั้น ขบวนการกรรมกรแห่งสหพันธ์ "Syndicalism" กำลังเคลื่อนไหวอยู่..."^{๑๗}

คำกล่าวนี้ มีทั้งแง่ของการพัฒนาจิตสำนึกในการต่อสู้ การยอมรับผิดต่อการกระทำในนามของสมาคมนักศึกษา (ตามการวิจัยของในหลวง) และความสนใจในแนวความคิดทางเศรษฐกิจการเมือง ตลอดจนความเคลื่อนไหวในต่างประเทศ

ความพยายามที่จะสร้างหรือปลูกและพัฒนาจิตสำนึกของเพื่อนนักศึกษาอันเป็นสมาชิกสมาคมอยู่นั้น มิได้เกิดขึ้นโดยท่านปรีดีคนเดียว เพราะก่อนหน้านั้นในปี ค.ศ. ๑๙๒๔ (พ.ศ. ๒๔๖๔) ท่านปรีดีได้พบปะกับ ร.ท. ประยูร ภมรมนตรี และปรารภกันถึงความพยายามที่จะเปลี่ยนระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พร้อมทั้งวางวิธีการชวนเพื่อนที่ไว้วางใจได้ เข้ามาร่วมเพื่อนที่ได้รับเชิญเข้ามาตอนแรกคือ ร.ท. แปลก ชิตตะสังคะ และ ร.ต. ทัศนัย มิตรภักดี ทั้งหมดได้พบปะสนทนากันเสมอและได้ชวนเพื่อนอื่น ๆ มาร่วมด้วย บุคคลเหล่านี้คือ แกนกลางของกลุ่ม "คณะราษฎร" ซึ่งเกิดขึ้นในเวลาต่อมา ดังที่ท่านปรีดีเขียนถึงเอาไว้ว่า

๑. การประชุมเป็นทางการครั้งแรกของคณะราษฎรมีขึ้นเมื่อ เดือนกุมภาพันธ์

ค.ศ. ๑๙๒๗ ที่หอพักแห่งหนึ่ง ณ "RUE DU SOMMERARD" ซึ่งเราเช่าห้องใหญ่ไว้เฉพาะการประชุมนั้น ผู้ร่วมประชุมมี ๗ คน คือ (๑) ร.ท. ประยูร ภมรมนตรี นายทหารกองหนุน ซึ่งเคยเป็นผู้บังคับหมวดหมวดเล็กรักษาพระองค์รัชกาลที่ ๖ (๒) ร.ท. แปลก ชิตตะสังคะ สำเร็จวิชาจากโรงเรียนเสนาธิการทหารบกสยาม แล้วมาศึกษาที่โรงเรียนนายทหารปืนใหญ่ฝรั่งเศส (๓) ร.ต. ทัศนัย มิตรภักดี นายทหารกองหนุนเคยเป็นผู้บังคับหมวดกรมทหารม้าที่ ๔ นครราชสีมา แล้วมาศึกษาที่โรงเรียนนายทหารม้าฝรั่งเศส (๔) นายด้วง ลพานุกรม นักศึกษาวิทยาศาสตร์ในสวีเดน เซอร์แลนด์ เคยเป็นจ่านายสิบในกองทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ ๑ (๕) หลวงสิทธิราช ไมตรี นามเดิมจรูญ นามสกุลสิงห์เสนี ผู้ช่วยสถานทูตสยามประจำกรุงปารีส เคยเป็นนักเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม

และเป็นนายสิบตรีในกองทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ ๑ (๖) นายแนบ พหลโยธิน
เนติบัณฑิตอังกฤษ (๗) ข้าพเจ้า

ที่ประชุมมีมติเป็นเอกฉันท์ให้ข้าพเจ้าเป็นประธานและเป็นหัวหน้าคณะราษฎร
จนกว่าจะมีบุคคลที่เหมาะสมเป็นหัวหน้าคณะราษฎรในกาลต่อไป。^{๑๔}

และท่านได้กล่าวต่อไป ถึงการตกลงเรื่องวัตถุประสงค์ ด้วยว่า :

การประชุมดำเนินไปเป็นเวลาประมาณ ๔ วัน ซึ่งได้ตกลงสาระสำคัญ ดังต่อไปนี้

ก. วัตถุประสงค์ของคณะราษฎร คือ เปลี่ยนระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็น
ระบบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ ซึ่งในสมัยนั้นยังไม่มีศัพท์สมัยใหม่ว่า "ปฏิวัติ"
หรือ "อภิวัฒน์" เพื่อถ่ายทอดคำฝรั่งเศส อังกฤษ REVOLUTION ดังนั้น เราจึง
ใช้ศัพท์ธรรมดาคือ "เปลี่ยนการปกครองของกษัตริย์เหนือกฎหมายมาเป็นการปกครอง
ที่มีกษัตริย์อยู่ใต้กฎหมาย" และการดำเนินเพื่อให้สยามบรรลุหลัก ๖ ประการ

- (๑) รักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราชในทางการเมือง,
ในทางศาล, ในทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศไว้ให้มั่นคง
- (๒) รักษาความปลอดภัยในประเทศให้การประทุษร้ายต่อกันลดลงให้มาก
- (๓) บำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจ โดยรัฐบาลใหม่จะหา
งานให้ราษฎรทุกคนทำ จะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติไม่ปล่อยให้ราษฎรอดอยาก
- (๔) ให้ราษฎรมีสิทธิเสมอภาคกัน
- (๕) ให้ราษฎรมีเสรีภาพที่ไม่ขัดต่อหลัก ๔ ประการ ดังกล่าวแล้ว
- (๖) ให้การศึกษาอย่างเต็มที่แก่ราษฎร。^{๑๕}

ต่อมา หลักทั้ง ๖ ประการนี้ได้ปรากฏอยู่ในใบปลิวซึ่งแจกจ่ายในกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ ในนาม คำประกาศของคณะราษฎร ด้วย

นอกจากการกำหนดวัตถุประสงค์แล้ว ที่ประชุม "คณะราษฎร" ยังตกลงกันที่จะใช้
วิธี "การยึดอำนาจโดยฉับพลัน" (COUP D'ETAT) เพื่อเปลี่ยนการปกครอง โดยมีเหตุผลว่า

"โดยคำนึงถึงสภาพของสยามที่ถูกแวดล้อมโดยอาณานิคมของอังกฤษ และฝรั่งเศส ซึ่งชาติทั้งสองนี้มีข้อตกลงกันคือ เออสยาม เป็นประเทศกันชน แต่เขาอาจพร้อมกัน ยกกำลังทหาร เข้ามายึดครองแล้วแบ่งดินแดนสยามไป เป็นเมืองขึ้นหรือผู้ใต้อำนาจ อิทธิพลของประเทศทั้งสอง ดังนั้น เราจึงเห็นว่าวิธี เปลี่ยนการปกครองดังกล่าว จะต้องกระทำโดยวิธี COUP D'ETAT ... ทั้งนี้ก็เพื่อป้องกันการแทรกแซงของ มหาอำนาจ เพราะเมื่อคณะราษฎรได้อำนาจโดยสันติแล้ว มหาอำนาจก็จะต้อง เผชิญต่อสถานการณ์ที่เรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า Fait Accompli คือพฤติกรรม ที่สำเร็จรูปแล้ว"^{๒๐}

เรื่องอื่น ๆ ที่ประชุมกันด้วยก็ เกี่ยวกับการจัดองค์กรคณะราษฎร การเลือก พันธสมาชิกเพิ่มเติม การเตรียมการหาผู้ช่วยเหลือหากการกระทำของคณะราษฎร เกิดผลขาด และตก เป็นฝ่ายพ่ายแพ้ ตลอดจน เรื่องนโยบายที่จะดำเนินภายหลังจากที่คณะราษฎรได้อำนาจรัฐแล้ว ซึ่งเรื่องนี้ ท่านปรีดีได้เขียนไว้ในภายหลังว่า

"...ที่ประชุมได้มอบให้ข้าพเจ้า เป็นผู้ชี้แจง และเห็นชอบตามหลัก ๖ ประการ ซึ่ง ข้าพเจ้าเป็นผู้เสนอ รวมทั้งหลักการทั่วไปในเค้าโครงการเศรษฐกิจ และได้มอบ ให้ข้าพเจ้าเตรียมร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจในโอกาสต่อไป"^{๒๑}

ร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจ ที่ท่านปรีดีได้รับมอบหมายให้ยกร่างขึ้นนี้ ก็คือ เค้าโครงการเศรษฐกิจ ที่ปรากฏในเวลาต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๗๖ อันเป็นที่โต้แย้งกันอย่างเผ็ดร้อนระหว่าง กลุ่มต่างแนวความคิด และมีผลเกี่ยวเนื่องไปถึงการที่ท่านปรีดีถูกกล่าวหาว่าเป็น "คอมมิวนิสต์"

ท่านปรีดีได้กล่าวถึงสภาพความสำนึกของท่านเอง จากที่เริ่มต้นจนกระทั่งได้มีโอกาส ศึกษาด้านเศรษฐกิจการเมืองในฝรั่งเศสว่า :

"ผมจึงเกิดจิตสำนึกว่าสมควรที่สยามจะได้มีแผนเศรษฐกิจตามทฤษฎีสังคมนิยมที่เป็น วิทยาศาสตร์ โดยสมานกับ สภาพท้องที่กาลสมัยของสยามเท่าที่ผมประสบพบเห็น และที่ได้เปลี่ยนแปลงต่อ ๆ มาในระหว่างที่ผมศึกษาอยู่นั้น

ฉะนั้นผมจึงได้ร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจเสนอที่ประชุมเพื่อนที่ร่วมผู้ก่อตั้ง

คณะราษฎรที่กรุงปารีส"๒๒

การพัฒนาจิตสำนึกที่จะเปลี่ยนแปลง เป็นเรื่องที่สำคัญยิ่งในทหรณะของท่านปรีดี และท่านได้ปฏิเสธ
ความเห็นที่ผิดพลาดเกี่ยวกับคณะราษฎรไว้ด้วยว่า :

"มีผู้เข้าใจผิดว่าผู้ก่อตั้งคณะราษฎรที่กรุงปารีส ไม่พอใจจักรราชชุดสยามสมัยนั้นที่
จ่ายเงินเดือนให้ไม่พอใช้ จึงคิดเปลี่ยนระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้น ความเข้าใจผิดนี้แพร่หลายยิ่งขึ้นภายหลังที่ นายควง อภัยวงศ์ ที่เคยเป็นสมาชิกคณะราษฎร
เมื่อก่อนวันอภิวัตน์เพียงประมาณ ๓ เดือน จึงไม่รู้เรื่องความจริงที่ผู้ก่อตั้งคณะ
ราษฎรได้ริเริ่มมาอย่างไร และมีทหรณะทางสังคมเกิดขึ้นอย่างใดก่อนนั้น ได้
ไปพูดที่คุรุสภาเมื่อวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน ๒๕๐๖ เพื่อปลุกใจออกจากความรับผิดชอบ
ของคณะราษฎร โดยกล่าวข้อความคลาดเคลื่อนหลายประการ เพื่อแสดงว่าตนเป็น
คนที่มีเงินใช้ส่วนตัวมากมาย เพื่อให้เห็นว่าตนอยู่ในชนชั้นวรรณะของเจ้าศักดินาและ
เจ้าสมบัติ ซึ่งต่างกับนักศึกษาส่วนอื่น ๆ ที่ได้ร่วมกันต่อสู้เพื่อความเป็นธรรมสมัยนั้น
โดยเจาะจงมายังข้าพเจ้ากับ ร.ท.แปลก ๆ ที่ได้เงินเดือนไม่พอใช้ เพิ่มเรื่องการ
จ่ายเงินเดือนว่าใครได้เท่าใดแม้จะเป็นลูกของคนเศรษฐกิจ ที่จักรราชชุดสยามกวาด
ชนเหมือนกันนั้นยังคงมีอยู่ที่สถานทูตไทย ณ กรุงปารีส ซึ่งข้าพเจ้าจะได้ชี้แจงใน
โอกาสอันควรต่อไป

ณ ที่นี้ขอกล่าวว่าข้าพเจ้ากับเพื่อนอีก ๖ คน ที่ก่อตั้งคณะราษฎรขึ้นในเดือน
กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๙๒๗ นั้น ได้มีจิตสำนึกที่ต้องการเปลี่ยนระบบสมบูรณาฯ มาก่อน
แล้วตามกฎหมายและข้อเท็จจริงแห่งการกำเนิดของทหรณะทางสังคม ที่ต้องการเปลี่ยน
ระบบสมบูรณาฯ... แต่พ้นจากระดับนี้ไปแล้วยังมีความต้องการพัฒนาสังคมตาม
วิถีทาง และขึ้นแห่งการพัฒนาต่างกันไปตามระดับจิตสำนึกของแต่ละคนได้ ซึ่งเป็น
เหตุให้มีความขัดแย้งระหว่างกัน ภายหลังได้อำนาจรัฐแล้ว"๒๓

ดังเป็นที่ทราบกันอยู่ในภายหลังว่า เมื่อคณะราษฎรยึดอำนาจรัฐได้สำเร็จแล้ว ต่อมาก็ กิดความ
แตกแยกขึ้นในหมู่ผู้นำ เช่น ความขัดแย้งระหว่างท่านปรีดี กับ นายควง อภัยวงศ์ ซึ่งจะพิจารณา

ในตอนต่อไป อย่างไรก็ตาม ประเด็นของเราในตอนนี้ก็คือ การบ่งว่า ตั้งแต่ช่วงวัยเด็กที่จัดสำนักทางการเมืองได้พัฒนาขึ้นมาจนถึงระยะนี้ ประกอบกับความสัมพันธ์อันดีที่ท่านมีเป็นส่วนตัวกับรัชกาลที่ ๗ และจากหลักฐานที่ชัดเจนคือวัตถุประสงค์และหลัก ๖ ประการของคณะราษฎรนั้น ทำให้เราพิจารณาได้ว่า การที่ท่านปรัดศึกษาค้นระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และต้องการเปลี่ยนแปลงใหม่ มิได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานความเกลียดชังตัวบุคคลผู้ดำรงฐานะเจ้าแต่อย่างใด หากเนื่องมาจากการตระหนักถึงความอ่อนแอและไร้ประสิทธิภาพของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งก่อให้เกิดปัญหานานัปการแก่ราษฎรและประเทศสยาม และเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง

๓. กลับสู่ประเทศไทยและความเคลื่อนไหวก่อนการอภิวัฒน์ (๒๔๗๐ - ๒๔๗๕)

หลังจากสำเร็จการศึกษาแล้วโดย เสนอวิทยานิพนธ์ที่เป็น "เรื่องกฎหมายแท้ ๆ " มีชื่อว่า Du Sort des Sociétés de Personnes en cas de Décès d'un Associé (Etude de droit français et de droit comparé) ("ในกรณีที่หุ้นส่วนคนหนึ่งถึงแก่ความตาย ฐานะของหุ้นส่วนส่วนบุคคลจะเป็นอย่างไร (ศึกษาตามกฎหมายฝรั่งเศสและกฎหมายเปรียบเทียบ") ปรีดี พนมยงค์ ได้เดินทางกลับประเทศ และถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐ ท่านได้รับตำแหน่งผู้พิพากษาชั้น ๖ กระทรวงยุติธรรม ได้ทำการศึกษาค้นคว้าการศาลต่างประเทศ และต่อมาได้รับตำแหน่งเป็นผู้ช่วยเลขานุการกรมร่างกฎหมายเมื่อเดือนตุลาคม ๒๔๗๐ ท่านได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็นรองอำมาตย์เอกหลวงประดิษฐมนูธรรม เมื่อวันที่ ๔ พฤศจิกายน ๒๔๗๑ และได้รับการเลื่อนยศเป็นอำมาตย์ตรีในปีต่อมา ในช่วงที่รับราชการในกระทรวงยุติธรรมนี้ ท่านปรีดีได้รวบรวมกฎหมายไทยตั้งแต่แรก คือสมัยกฎหมายตราสามดวงจนถึงปัจจุบัน ซึ่งอยู่ในสภาพกระจัดกระจาย ให้มารวมเป็นเล่มเดียว เรียกว่า ประชุมกฎหมายไทย พิมพ์ที่โรงพิมพ์นิติสาส์น ซึ่งเป็นโรงพิมพ์ส่วนตัวของท่านปรีดีเอง

นอกจากงานที่กรมร่างกฎหมาย ซึ่งท่านได้รับเลือกเป็นเลขานุการและได้เข้าเกี่ยวข้องกับกรรมาธิการร่างกฎหมายต่าง ๆ โดยเฉพาะบรรดาประมวลกฎหมายและวิธีพิจารณาแล้ว ท่านปรีดี

ยังเป็นอาจารย์ผู้บรรยายที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรมด้วย โดยเริ่มสอนตั้งแต่ปี ๒๔๗๐ ตอนแรกได้สอนวิชากฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓ ว่าด้วยลักษณะหุ้นส่วนบริษัทและสมาคม ต่อมา ได้สอนวิชากฎหมายระหว่างประเทศ แผนกคดีบุคคลอีก ในปี ๒๔๗๔ โรงเรียนกฎหมายได้เปลี่ยนหลักสูตรการสอน โดยมีวิชาใหม่ ๆ เพิ่มเข้าไปในหลักสูตร เช่น วิชากฎหมายปกครอง ซึ่งเริ่มมีเป็นครั้งแรก ท่านปรีดีรับสอนวิชานี้และท่านได้เขียน คำอธิบายกฎหมายปกครอง เอาไว้ด้วย เดือน มิถุนายน ได้กล่าวถึงเรื่องนี้เอาไว้ว่า

"ในส่วนของงานเป็นครูบาอาจารย์นั้น ท่านปรีดีเป็นอาจารย์ผู้สอนที่โรงเรียนกฎหมาย เคยสอนหลายวิชา แต่มีวิชาหนึ่งซึ่งถึงไม่ใช่วิชากฎหมายแท้ได้สร้างชื่อเสียงให้กับท่านมาก คือ วิชากฎหมายปกครอง ในข้อความตอนต้นในคำอธิบายวิชานี้ ท่านปรีดีได้พูดถึงธรรมเนียมการปกครองแผ่นดิน ซึ่งในเวลานี้เรียกว่ากฎหมายรัฐธรรมนูญ ท่านได้อธิบายเรื่องเสรีภาพต่าง ๆ ที่เขียนและพูดในสมัยนี้ แต่ในครั้งนั้นท่านปรีดีเรียกว่า "ความเป็นอิสระ" ท่านได้อธิบายถึงเรื่องการปกครองของเมืองไทย สมัยเมือง รัง คลัง นา เปลี่ยนแปลงมาเป็นลำดับ การแบ่งเขตปกครอง การจัดการปกครองเป็นกระทรวง แล้วไปเติม เรื่องหน้าที่ของรัฐในทางเศรษฐกิจ ซึ่งท่านปรีดีเรียกในขณะนั้นว่า "การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำเพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะและความเป็นอยู่ความสุขสมบูรณ์ของราษฎร" ท่านปรีดีแบ่งชนิดแห่งการงานซึ่งฝ่ายปกครองต้องกระทำนี้ออกเป็นสาขาใหญ่ ๒ ประเภทคือ ๑. ในทางเศรษฐกิจ (Economic politique) ๒. ในทางสมาคมกิจ (Economic sociale) แล้วท่านปรีดีก็พูดเรื่องประดิษฐกรรม ปรีวัตกรรม วิทยาศาสตร์ โภคกรรม เขียนความสั้น ๆ เพียงไม่ถึง ๕ หน้ากระดาษ ท่านปรีดีจับคำอธิบายกฎหมายปกครองด้วยการคลังของประเทศ เกี่ยวกับงบประมาณรายได้ รายจ่าย การกู้เงิน การชำระหนี้ของรัฐ

ดังนี้ คำอธิบายกฎหมายปกครองของท่านปรีดีจึงกว้างขวางจริงใจบุคคลผู้อ่านให้หันเข้าเอาใจใส่ในกิจการบ้านเมือง ราษฎรผู้ถูกปกครองใครได้มีปากมีเสียง

ในการปกครองบ้าง ความรู้สึกอยากปกครองตนเองจึงเกิดมีมากขึ้น"^{๒๔}

พื้นฐานของหลักต่าง ๆ ใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง ของท่านปรีดีคือ หลักสิทธิมนุษยชน ซึ่งต่างไปจากแนวความคิดของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ไม่ต้องสงสัยเลยว่า นี่เป็นความกล้าหาญอย่างสุจริตใจสำหรับจิตสำนึกที่จะปรับปรุงสังคม เราจะพิจารณาเรื่องนี้อย่างละเอียดในบทต่อไป

สภาพของประเทศไทยขณะนั้น กำลังต้องการการปรับปรุงอย่างยิ่ง ทั้งด้านการเมืองและเศรษฐกิจ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๔๖๘ โดยมีได้ทรงคาดคิดเตรียมตัวมาก่อนและทรงยอมรับว่ายังขาดประสบการณ์ในการปกครองแผ่นดิน.^{๒๕} รัชสมัยของพระองค์เป็นช่วงเวลาที่ยามประสพมรสุมอย่างหนัก ภาวะการณทางเศรษฐกิจกำลังตกต่ำทั่วโลก ซึ่งส่งผลถึงสยามอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง ประกอบกับผลิตผลทางเกษตรเสียหายเนื่องจากฝนแล้ง ทำให้ปริมาณการผลิตข้าวลดลง และราคาก็ตกต่ำลงด้วยเพราะมีการเปลี่ยนแปลงระบบมาตรฐานเงินมาเป็นมาตรฐานทองคำ สถานะทางการคลังของประเทศก็เสื่อมลง ในปีงบประมาณ ๒๔๗๔ - ๗๕ ยิ่งประสบความยุ่งยากมากขึ้น เมื่อมีการลดค่าเงินปอนด์และเงินพม่า ทำให้ข้าวไทยมีราคาสูงจนขายไม่ออก รัชกาลที่ ๗ และคณะบริหารราชการแผ่นดินของพระองค์พยายามแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจเช่นนี้โดยตัดทอนงบประมาณแผ่นดินลง ทั้งสำหรับข้าราชการพลเรือนและทหารถึงกับเสนาบดีกระทรวงกลาโหมลาออกจากตำแหน่ง นอกจากนี้ ยังยุบตำแหน่งข้าราชการพลเรือนทำให้บุคคลถูกปลดออกจากราชการจำนวนมาก นับเป็นวิกฤตการณ์ที่ส่งผลถึงต่อฐานะของประเทศและส่วนตัวบุคคลทีเดียว ซึ่งได้นำความไม่พอใจมาสู่ข้าราชการพลเรือนและทหารจำนวนไม่น้อย.^{๒๖}

การประกาศภาษีอากรใหม่ของรัฐบาล เนื่องจากต้องการรายได้จากภาษีอากรเพิ่มมากขึ้น รัฐบาลจึงออกประกาศเรียกเก็บภาษีใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นในเดือนเมษายน ๒๔๗๕ โดยเรียกเก็บภาษีผู้มีเงินเดือนหรือรายได้เกิน ๖๐๐ บาท ทำให้เป็นโอกาสอันดีสำหรับ "คณะราษฎร" ที่จะบ่งชี้ถึงความเสื่อมโทรมของระบบบริหารแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในอีกสองเดือนต่อมา

ปัญหาทางการเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๗ ก็อยู่ในสภาพไม่ยิ่งหย่อนกว่าด้านเศรษฐกิจ การตื่นตัวของความสำนึกทางการเมืองของบรรดาผู้มีการศึกษาในเขตเมืองหลวง การขยายตัวของสื่อมวลชน โดยเฉพาะหนังสือพิมพ์ (ซึ่งขยายตัวตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ จนถึงปี ๒๔๗๔ มีหนังสือพิมพ์รายวันถึง ๓๕ ฉบับ และมีวารสารประมาณกว่า ๑๓๐ ฉบับ) ทำให้มีการเผยแพร่ความคิดเห็นทางการเมืองในหมู่ผู้มีการศึกษาอีก ปรากฏว่ามีบทความต่าง ๆ ในหน้าหนังสือพิมพ์ ที่วิพากษ์วิจารณ์การปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และแสดงความปรารถนาที่จะเห็นการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีกว่าเดิม เช่น บทความเรื่อง "เห็นว่าเจ้าเป็นลูกคัมถ่วงความเจริญ" "กสิยศเป็นเหตุแห่งความอิสรภาพ มิคลัญญ์เป็นเหตุทำให้เกิดความเสมอภาค" และ "ชุดพระศรีอารีย์" (ทุกเรื่องปรากฏในหนังสือพิมพ์ ราษฎร ฉบับวันที่ ๘, ๑๑, และ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๑ ตามลำดับ) ทั้งหมดนี้สะท้อนถึงปัญหาสังคมด้วยคือ ความรู้สึกขัดแย้งระหว่างเจ้ากับไพร่.^{๒๗}

สถาบันทางการเมืองของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็ได้พยายามปรับตัวรับสถานการณ์ที่เกิดขึ้น เราได้เห็นมาแล้วจากการที่สถาบันได้เผชิญหน้ากับการท้าทายของคณะ ร.ศ. ๑๓๐ ซึ่งแม้ความพยายามครั้งนั้น (ในสมัยรัชกาลที่ ๖) จะล้มเหลว แต่ก็เป็นการบ่งถึงปัญหาของระบอบการปกครอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแง่วิกฤตของความชอบธรรมในการปกครอง รัชกาลที่ ๗ ทรงตระหนักถึงเรื่องนี้และทรงแสดงบทบาททางการเมืองโดยก่อตั้ง "อภิรัฐมนตรีสภา" ดังที่ทรงกล่าวถึงความมุ่งหวังอย่างหนึ่ง คือ

"พระเจ้าแผ่นดินในพระบรมโกษฐ์ เริ่มที่จะสูญเสียความเชื่อมั่นที่ประชาชนมีต่อพระองค์ในปลายรัชกาล และปัญหาเรื่องการสืบราชสมบัติก่อให้เกิดความวุ่นวายใจอย่างมาก ...ทันทีที่ข้าพเจ้าเสวยราชย์ก็คิดว่า เป็นสิ่งจำเป็นอย่างที่สุดที่จะทำอะไรบางอย่างเพื่อเรียกความเชื่อถือจากประชาชนกลับคืนมา ดังนั้น จึงมีการตั้งสภาอภิรัฐมนตรีขึ้น..."^{๒๘}

สภานี้เป็นสภาที่ปรึกษาระดับนโยบาย ซึ่งจัดตั้งขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ดังปรากฏข้างต้น นอกจากนี้พระองค์ยังทรงจัดตั้ง "สภากรรมการองคมนตรี" ซึ่งเป็นสภาแต่งตั้ง เพื่อฝึกฝนงานทางกิจการรัฐสภาซึ่งพระองค์ทรงพยายามปูทางไว้.^{๒๙}

นอกจากจะทรงปรับปรุงการบริหารราชการแผ่นดินระดับสูงแล้ว พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ยังทรงมีพระราชดำริที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญแก่ประชาชนด้วย ซึ่งปัญหานี้เป็นเรื่องสำคัญยิ่งสำหรับท่านปรีดีและคณะราษฎร ดังวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ รัชกาลที่ ๗ ทรงเห็นว่าการปกครองแบบประชาธิปไตยเป็นของดีแต่ไม่อาจนำมาใช้โดยไม่คำนึงถึงสภาพการณ์ของสังคมไทยสักวันหนึ่งประเทศสยามจึงต้องมีรัฐธรรมนูญอย่างแน่นอน แต่พระองค์ต้องการโอกาสที่เหมาะสม ดังนั้น พระองค์จึงค่อย ๆ ทรงดำเนินการปูพื้นฐานและเตรียมการสร้างสถาบันทางการเมือง ดังกล่าว ในปี ๒๔๗๔ พระองค์ได้ทรงมอบหมายให้นายเรย์มอนด์ บี. สตีเวนส์ ที่ปรึกษากระทรวงการต่างประเทศ ร่วมกับพระยาศรวิสารวาจา ปลัดทูลฉลองกระทรวงเดียวกันไปพิจารณาหลักเกณฑ์ของรัฐธรรมนูญ และนายสตีเวนส์ได้ทูลเกล้าฯ ถวาย "เค้าโครงรัฐธรรมนูญ" แต่พระยาศรวิสารวาจาได้มีบันทึกความเห็นถวายด้วยว่า ยังไม่ควรที่จะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ทั้งองค์ในหลวง พระยาภิรมย์ภักดี นายสตีเวนส์ และ พระยาศรวิสารวาจา ต่างเห็นพ้องกันว่า การมีรัฐธรรมนูญและรัฐสภาของประชาชน เป็นสิ่งที่พึงปรารถนาและหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ก็ยังคงสงสัยว่าจะเปลี่ยนรูปการปกครองเมื่อใด.^{๗๐} ในที่สุด คณะราษฎรก็ได้ทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองด้วยการยึดอำนาจในเดือนมิถุนายน ๒๔๗๕

เมื่อกลุ่มบุคคลที่เป็น "แกนกลาง" ของคณะราษฎร ซึ่งก่อตัวขึ้นในประเทศฝรั่งเศส ทะยอยกันกลับมามีประเทศสยาม พวกเขาได้เริ่มเผยแพร่ความคิดทางการเมืองแบบใหม่ และหาสมัครพรรคพวกร่วมงานโดยมีทั้งทหารและพลเรือน ฝ่ายทหารแยกออกเป็นทหารบกและทหารเรือ ส่วนทหารบกยังแยกกันภายในอีก เป็นนายทหารบกชั้นผู้ใหญ่อาวุโสและชั้นผู้น้อย บุคคลสำคัญของฝ่ายต่าง ๆ ประกอบด้วย : ฝ่ายทหารบกชั้นผู้ใหญ่ มี พ.อ.พระยาพลพลพยุหเสนา เป็นหัวหน้า และดำรงตำแหน่ง "หัวหน้าคณะปฏิวัติ ๒๔๗๕" ด้วย, พ.อ.พระยาทรงสุรเดช พ.อ.พระยาฤทธิอัคเนย์ และ พ.ท.พระประศาสน์พิทยายุทธ เป็นต้น ฝ่ายกองทัพบกผู้น้อย มี พ.ต.หลวงพิบูลสงคราม เป็นหัวหน้า และ พ.ต.หลวงทัศนัยนิยมศึก เป็นต้น ฝ่ายทหารเรือมี น.ต.หลวงสินธุ์สงครามชัย เป็นหัวหน้า และ น.ต.หลวงศุภชลาศัย น.ต.หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ เป็นต้น ส่วนฝ่ายพลเรือน มี หลวงประดิษฐมนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์) เป็นหัวหน้า และประกอบด้วย :

นายประยูร ภมรมนตรี นายทวี บุญยเกษตร นายควง อภัยวงศ์ นายสงวน ตุลารักษ์ นายชิม ไร่ไทยะ นายดิเรก ชัยนาม เป็นต้น.^{๓๑}

สำหรับมูลเหตุของการอภิวัฒน์นี้ นอกเหนือจากการศึกษาถึงจิตสำนึกและความคิดทางการเมืองของเราแล้ว ได้มีผู้เสนอเอาไว้แบ่งได้เป็น ๔ ประการคือ ^{๓๒} ประการแรก เนื่องจากกลุ่มคนหนุ่มรุ่นใหม่ที่ได้รับการศึกษาจากตะวันตก พอใจกับระบอบประชาธิปไตยแบบตะวันตกและเห็นว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์กีดขวางความเจริญของประเทศ จึงต้องการนำระบอบแบบใหม่มาใช้ ประการที่สอง เนื่องจากในหลวงอ่อนแอในการใช้อำนาจของพระองค์ ซึ่งก่อให้เกิดความรู้สึกโดยทั่วไปในกลุ่มผู้ที่ จะเข้ามาทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองว่าพระองค์ทรงตกอยู่ใต้อำนาจอิทธิพลของพระราชวงศ์ชั้นสูง ประการที่สาม มีเหตุจากการกระทบกระทั่งในมูลเหตุส่วนตัว โดยเฉพาะระหว่างกลุ่มราชวงศ์กับฝ่ายทหารและพลเรือนที่จะทำการอภิวัฒน์ ประการที่สี่ เนื่องจากความไม่มั่นคงในสถานะทางการเงินของประเทศ ประกอบกับในขณะที่กลุ่มชนชั้นสูงดำรงอยู่อย่างสุขสบายหรูหรา ประชาชนกลับทุกข์ยาก จึงเป็นเหตุให้กลุ่มผู้ต้องการเปลี่ยนแปลงคิจะนำระบอบใหม่มาใช้โดยเร็ว เรื่องนี้เกี่ยวข้องกับสาเหตุประการสุดท้ายคือ ความล้มเหลวของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของประเทศ นอกจากนี้ยังมีผู้ศึกษาถึงสาเหตุอย่างอื่นนอกเหนือจาก ๔ ประการนี้อีก คือ เนื่องจากการที่ผู้ปกครองชอบปกปิดการบริหารราชการแผ่นดินเป็นความลับ พวกเจ้านายไม่ได้สื่อสารให้ราษฎรทราบถึงนโยบาย เป้าหมาย หรือขีดจำกัดของตน ทำให้เกิดความเข้าใจผิดกันขึ้นได้ และสาเหตุอีกประการหนึ่งก็คือ รัฐบาลเซ็นเซอร์หนังสือพิมพ์ ซึ่งทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างผู้แทนหนังสือพิมพ์กับข้าราชการ และความไม่พอใจแพร่ขยายจากหนังสือพิมพ์ไปสู่ราษฎร.^{๓๓} สาเหตุเหล่านี้บางกรณีนับเป็นวิกฤตการณ์ต่อระบบเดิมอย่างยิ่ง โดยเฉพาะด้านความชอบธรรมของกษัตริย์ที่จะปกครองประเทศ และด้านประสิทธิผลของการบริหารงานของรัฐ

๔. การอภิวัฒน์และรัฐธรรมนูญฉบับแรก (๒๔๗๕)

แผนการปฏิวัติ (อภิวัฒน์) ได้ถูกวางขึ้นอย่างแยบยลโดยบุคคลระดับผู้นำของแต่ละฝ่าย ซึ่งถือหลักสำคัญอย่างหนึ่งคือ ให้หลีกเลี่ยงการใช้อาวุธเท่าที่สามารถจะเลี่ยงได้ เพื่อไม่ให้

เกิดการเสียเลือดเนื้อกัน แผนได้กำหนดการคุมตัวผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร คือ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิจ และพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีปลัดทูลฉลองกระทรวงต่าง ๆ ทั้งนี้เพื่อเป็นตัวประกันต่อรอง ซึ่งอาจทำให้ความตึงเครียดลดลง นอกจากนี้ยังใช้กำลังทหาร และรถถังเข้าร่วมเป็นการช่วยรบ และยึดสถานที่สำคัญของบ้านเมือง เช่น พระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งอนันตสมาคม ตลอดจนตึกการติดต่อสื่อสารต่าง ๆ แผนการยังมุ่งเกลี้ยกล่อมให้ทหารและประชาชนทั่วไปร่วมมือกับคณะราษฎร เช่น เกี่ยวกับการให้หลักประกันแก่สวัสดิภาพของชาวต่างประเทศที่อาศัยอยู่ด้วย

เช้าตรู่วันที่ ๒๔ มิถุนายน เมื่อในหลวงรัชกาลที่ ๗ ทรงแปรพระราชฐานไปอยู่พระราชวังไกลกังวล หัวหิน ซึ่งมีข้าราชการผู้ใหญ่ตามเสด็จไปด้วยจำนวนมาก เหลืออยู่ในพระนครไม่กี่นาย นับเป็นโอกาสเหมาะสำหรับการยึดอำนาจ เมื่อรับกฤษฎีกาสัญญาของฝ่ายรัฐบาลไว้ได้เรียบร้อยแล้ว ก็ปรากฏ คำประกาศของคณะราษฎร ซึ่งท่านปรีดีเป็นผู้เขียน เนื้อหาเป็นการอธิบายความหมายของเหตุการณ์ครั้งนี้ เหตุผลที่ต้องเข้ายึดอำนาจ ตลอดจนเสนอหลัก ๖ ประการของคณะราษฎร ต่อมา คณะราษฎรได้มีหนังสือกราบบังคมทูลในหลวงซึ่งกำลังประทับอยู่ที่หัวหิน อัญเชิญเสด็จกลับคืนสู่พระนครและทรงเป็นกษัตริย์ต่อไปโดยอยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน.^{๓๔}

เมื่อในหลวงเสด็จกลับพระนครในวันที่ ๒๖ มิถุนายน คณะราษฎรได้นำพระราชบัญญัติรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว ซึ่งท่านปรีดีมีบทบาทสำคัญในการเขียนขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระองค์ และได้ทรงลงพระปรมาภิไธย พระราชทานคืนมาในวันที่ ๒๗ มิถุนายน นับเป็นวันแรกของการปกครองระบอบใหม่

ตามที่มีบางคนกล่าวอ้างว่า คณะราษฎรรู้ว่าพระปกเกล้าฯ จะพระราชทานรัฐธรรมนูญ แต่ได้ช่วงชิงทำการอภิวัตน์เสียก่อนนั้น ท่านปรีดีได้เปิดเผยเรื่องนี้ในภายหลังว่า

"คณะราษฎร เพิ่งทราบเมื่อ ๖ วันภายหลังที่ได้เปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว คือ เมื่อวันที่ ๓๐ มิถุนายน ได้มีพระราชกระแสรับสั่งให้พระยาพหลพลพยุหเสนา พระปรีชาชลยุทธ พระยามโนปกรณนิติธาดา พระยาศรีวิสารวาจา พร้อมทั้งข้าพเจ้า ไปเฝ้า

ทูลละอองธุลีพระบาท และเจ้าพระยามหิธรซึ่งเป็นราชเลขาธิการขณะนั้น เป็นผู้
 จดบันทึก มีพระราชกระแสรับสั่งว่ามีพระราชประสงค์จะพระราชทานรัฐธรรมนุญ
 แต่เมื่อได้ทรงปรึกษาข้าราชการมีตำแหน่งสูงในขณะนั้นก็ไม่เห็นพ้องกับพระองค์
 ในสุดท้ายเมื่อเสด็จกลับจากประพาสอเมริกา ได้ให้บุคคลคนหนึ่งซึ่งไปเฝ้าในวันนั้น
 พิจารณา บุคคลนั้นก็ถวายความเห็นว่ายังไม่ถึงเวลา และที่ปรึกษาก็กลับเห็นพ้องด้วย
 บุคคลนั้น คณะราษฎรมิได้รู้พระราชประสงค์มาก่อน การเปลี่ยนแปลงได้กระทำโดย
 บริสุทธิ ไม่ได้ช่วงชิงคั่งที่มีผู้ปลุกเสกขัดแย้งจริงให้เป็นอย่างอื่น ความจริงทั้งหลาย
 ปรากฏในบันทึกการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันนั้นแล้ว และโดยที่พระบาทสมเด็จพระ
 พระปกเกล้าฯ ทรงมีพระราชประสงค์มาก่อนแล้วหากมีผู้ขัดขวางไว้ ฉะนั้น เมื่อ
 คณะราษฎรได้ขอพระราชทาน รัฐธรรมนุญ พระองค์จึงพระราชทานด้วยดี
 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณแก่ชาวไทย
 ข้าพเจ้าจึงขอให้ท่านทั้งหลายที่อยู่ ณ ใต้ร่มพระบารมี ไทยทั้งหลาย จงระลึก
 ถึงพระมหากรุณาธิคุณและเทอดพระเกียรติของพระองค์ไว้ชั่วลูกปลงสวน

ข้าพเจ้าจำภาพประทับใจในวันเข้าเฝ้านั้นได้ว่าทรงตรัสด้วยน้ำพระเนตร
 คloy เมื่อชี้พระหัตถ์ไปยังพระยาศรีวิสารวาจาที่ไปเฝ้าด้วยในวันนั้นว่า "ศรีวิสาร
 ฉันทน์ส่งเรื่องไปให้แกพิจารณา แกก็บันทึกมาว่ายังไม่ถึงเวลา แล้วส่งบันทึกของสตีเวนส์
 (ที่ปรึกษาการต่างประเทศ เป็นชาวอเมริกัน) มาด้วยว่าเห็นพ้องกับแก"^{๓๕}

คำบอกเล่านี้ของท่านปรินซ์สอดคล้องกับหลักฐานที่พบเกี่ยวกับพระราชดำริของพระปกเกล้าฯ ความ
 เห็นของนายสตีเวนส์ และของพระยาศรีวิสารวาจาตั้งกล่าวมาแล้ว

รัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราว อันเป็นฉบับแรกของประเทศไทย ได้พยายามก่อตั้งระบบ
 กษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญขึ้นเป็นครั้งแรก โดยถือว่าอำนาจอธิปไตยเป็นของราษฎรทั้งหลาย (มาตรา
 ๑) ได้กำหนดสิทธิของพลเมืองและพยายามขจัดอภิสิทธิ์ให้หมดไป รัฐธรรมนูญได้บัญญัติให้บุคคลและ
 คณะบุคคลที่เป็นผู้มีอำนาจแทนราษฎรคือ พระมหากษัตริย์ สมาชิกแทนราษฎร และคณะกรรมการ
 ราษฎร สมาชิกแทนราษฎรเป็นสภาชั่วคราว มีสมาชิก ๗๐ คนซึ่งคณะราษฎรเป็นผู้แต่งตั้ง ส่วนคณะ

ราษฎรได้รับอำนาจตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ ให้ปกครองประเทศผ่านคณะกรรมการราษฎร เป็นเวลา ๑๐ ปีอันเป็นช่วงของการวางหลักประชาธิปไตยให้ค่อย ๆ สมบูรณ์ขึ้น

ในการเตรียมร่างรัฐธรรมนูญฉบับแรกของสยามนี้ มีข้อสังเกตจากการศึกษาที่น่าสนใจว่า ท่านปรีดีอภัยแห่งข้อมูลแนวคิดหลายแหล่ง ในบางด้านธรรมนูญการปกครองฯ สะท้อนโครงสร้างรัฐสภาของระบอบกษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญแบบตะวันตก อำนาจของสภาแห่งชาติ คล้ายคลึงกับอำนาจของรัฐสภาตะวันตก และระบบตุลาการก็ได้รับการย้ำประกันว่าเป็นอิสระอย่างไรก็ตาม โครงสร้างการปกครองใหม่ก็หยิบยืมลักษณะต่าง ๆ มาจากระบบรัฐบาล โดยพรรคแบบโซเวียตด้วย และกระทั่งหยิบยืมลักษณะต่าง ๆ มากกว่ามาจากรัฐบาลกึ่งะมินตั้งของซุนยัตเซ็นซึ่งก่อตั้งขึ้นในจีนเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ธวัช มกรพงศ์ นักรัฐศาสตร์ไทยผู้หนึ่ง กล่าวว่าทั้งซุนยัตเซ็นและท่านปรีดี "ไม่ได้เอาตัวความคิดเรื่องอำนาจเผด็จการโดยพรรคมาจากบอลเชวิค หากเอาแบบแผนการจัดองค์การเพื่อให้อำนาจควบคุมรัฐบาลจากบอลเชวิคมา" ในประเทศสยาม ธรรมนูญฯของปรีดีให้อำนาจคณะราษฎร เสนอชื่อสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติ ซึ่งจะ เป็นผู้เลือกสมาชิกคณะกรรมการราษฎร (รัฐบาล) อีกต่อหนึ่ง ธวัชสรุปว่า "ความคิดของปรีดี เรื่องให้คณะราษฎร เป็นที่เลียงดูแลยืมมาจากทฤษฎีของซุนยัตเซ็น มากกว่าปรัชญาการเมือง ลัทธิมาร์กซ์-เลนิน" ทั้งคณะราษฎรของสยามและพรรคกึ่งะมินตั้งของจีน เห็นว่าตนเป็นตัวแทนทุกคนขึ้นในสังคมของตน หากมิใช่ตัวแทนของชนชั้นกรรมาชีพชนชั้นเดียวดังพวกคอมมิวนิสต์.^{๓๖}

สภานิติบัญญัติใหม่ประชุมครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๔ หลวงประดิษฐมนูธรรม คือผู้อ่านรายนามบุคคลที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้แทนราษฎรครั้งแรก ๗๐ คนและเป็นผู้กล่าวนำให้สมาชิกปฏิญาณพร้อมกันที่จะต้อง "มีความซื่อสัตย์สุจริตต่อราษฎร" อีกทั้งรักษาหลัก ๖ ประการของคณะราษฎร นอกจากนี้ ท่านยังได้รับเลือกเป็นเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎรคนแรกด้วย ที่ประชุมได้เลือกพระยามโนปกรณนิติธาดาเป็นประธานคณะกรรมการราษฎร ซึ่งท่านได้แต่งตั้งคณะกรรมการอีก ๑๔ คนรวมทั้งท่านปรีดี เนื่องจากพระยามโนฯ อดีตประธานศาลฎีกากรุงเทพฯ ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นผู้ที่ยอมรับกันว่ามีความซื่อสัตย์ภักดีและมีสัมพันธ์อันดีกับกษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ โดยที่ไม่มีสัมพันธ์กับคณะราษฎรมาก่อน การที่ท่านได้รับเลือกเป็นประธานหรือหัวหน้าคณะรัฐบาลเช่นนี้

จึงแสดงถึงการที่ "บรรดาผู้นำการยึดอำนาจในสยาม ได้กำหนดให้ตัวเองมีบทบาทเป็นอันดับรองในรัฐบาลชุดใหม่ เหมือนดังนักอภิวัฒน์ต้นแบบของพวกเขาในกรณีการอภิวัฒน์ฝรั่งเศสปี พ.ศ. ๒๓๓๒"^{๓๗} นี่เป็นความพยายามที่จะ เชื่อมรอยร้าวระหว่างกษัตริย์กับคณะอภิวัฒน์ เพื่อให้มีสัมพันธอันดีและคณะอภิวัฒน์ได้รับการยอมรับจากกลุ่มอนุรักษ์ (กษัตริย์และราชวงศ์ตลอดจนข้าราชการผู้ใหญ่ในระบบเดิม) อย่างไรก็ตาม ความพยายามนี้มีผลลอบประโลมฝ่ายอนุรักษ์เพียงในระยะสั้น เพราะต่อมาไม่นาน รอยร้าวก็ปรากฏขึ้นอีก เนื่องจากฝ่ายอนุรักษ์กับฝ่ายอภิวัฒน์ (ฝ่ายก้าวหน้า โดยเฉพาะท่านปรีดี) มีทรรศนะแตกต่างกันถึงขั้นมูลฐานในด้านการเมืองและเศรษฐกิจ

ในการประชุมสภาผู้แทนราษฎร (แต่งตั้ง) ครั้งแรกนี้ ที่ประชุมยังได้แต่งตั้งอนุกรรมการร่างรัฐธรรมนูญขึ้นอีกคณะหนึ่ง เพื่อร่างรัฐธรรมนูญฉบับถาวรเป็นจำนวน ๗ คน (ต่อมาเพิ่มอีก ๒ คน) พระยามโนปกรณนิติธาดา เป็นประธานอนุกรรมการนี้ และท่านปรีดีก็ได้ร่วมด้วยซึ่งท่านเป็นตัวแทนเพียงคนเดียวจากกลุ่มคณะราษฎรรัฐธรรมนูญที่ร่างขึ้นใหม่ได้ถูกนำเสนอสภาผู้แทนราษฎรเพื่อพิจารณาแก้ไขเมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๔๗๕ และสภาได้ลงมติรับรองให้ใช้ได้ จึงได้เริ่มใช้ตั้งแต่วันที่ ๑๐ ธันวาคม และได้มีประกาศพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยามโนฯ เป็นนายกรัฐมนตรี และท่านปรีดีก็ได้เป็นรัฐมนตรีร่วมคณะด้วย

รัฐธรรมนูญถาวรปรากฏแนวความคิดบางประการที่ต่างไปจากฉบับชั่วคราว (๒๗ มิถุนายน) ซึ่งท่านปรีดีเป็นผู้ร่าง จึงมีข้อสังเกตว่า "อำนาจของปรีดีได้ลดลงอย่างสังเกตเห็นได้"^{๓๘} ความแตกต่างที่สำคัญคือ รัฐธรรมนูญฉบับถาวรได้ส่งเสริมบทบาทตามรัฐธรรมนูญของกษัตริย์ให้มากขึ้น กล่าวคือ พระองค์มีพระราชอำนาจที่จะแต่งตั้งรัฐมนตรีถึง ๑๐ คนด้วยพระองค์เอง ซึ่งมีได้เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร (ดูเทียบมาตรา ๔๖, ๔๗) สามารถยับยั้งกฎหมายได้ชั่วคราว และสามารถยุบสภาได้ (มาตรา ๓๕) การศึกษาเปรียบเทียบของชโยนนัด สมุทวณิช ได้พบว่า หลักการของรัฐธรรมนูญฉบับถาวร คล้ายคลึงกับร่างรัฐธรรมนูญที่นายสตีเวนส์ เสนอแก่พระปกเกล้า^{๓๙} ตามนัยนี้จึงเห็นได้ว่าเมื่อพระราชอำนาจเพิ่มมากขึ้น อำนาจของคณะราษฎรก็ลดลง เป็นสัดส่วนกันมอเรลล์ได้สรุปเรื่องนี้ว่า "เห็นชัดว่าในหลวงรัชกาลที่ ๗ พวกเจ้านายที่สนับสนุนพระองค์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่เห็นอกเห็นใจกัน ได้ร่วมงานกันเปลี่ยนย้ายโครงสร้างรัฐธรรมนูญไทยกลับ

ไปสู่กรอบที่เข้ากันไ้กับประเพณีอนุรักษ์นิยมของประเทศไทยมากขึ้น”^{๔๐}

อย่างไรก็ดี ปรากฏข้อสังเกตอีกประการหนึ่งที่ว่าคณะรัฐมนตรีชุดใหม่ยังคงเป็น “รัฐบาลของคณะราษฎร” อยู่ เพราะทางคณะราษฎรได้ส่งหัวหน้าสำคัญทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนเข้าร่วมรัฐบาล โดยมีพระยาพหลฯ เป็นผู้คุมเสียงข้างมากอยู่ในคณะรัฐมนตรี.^{๔๑}

เมื่อพิจารณาโดยส่วนรวม ดูเหมือนนี่จะเป็นความพยายามประนีประนอมต่อกันระหว่างกลุ่มอนุรักษ์กับกลุ่มก้าวหน้าของคณะราษฎร อย่างไรก็ดี ชัยอนันต์ สมุทวณิช คิดว่ารัฐธรรมนูญฉบับถาวรนี้แสดงถึงชัยชนะของกลุ่มอนุรักษ์ เมื่อเขากล่าวว่า “การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ มีผลเฉพาะทางด้าน การเร่งรัดเวลาของการมีรัฐธรรมนูญและรัฐสภาเท่านั้น เกี่ยวกับการใช้สิทธิทางการปกครองอย่างเต็มที่แก่ประชาชนยังคงเป็นเงื่อนไขเดิมซึ่งรัฐบาลในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ตั้งไว้ด้วยการมีบทเฉพาะกาลไว้ในรัฐธรรมนูญ ซึ่งก็เท่ากับว่าไม่มีข้อแตกต่างไปจากความคิดของที่ปรึกษาในร่างรัฐธรรมนูญสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เลย”^{๔๒} นอกจากนี้รัฐธรรมนูญฉบับถาวรยังมิได้เอื้อถึงบทบาทของพรรคการเมืองเลย แม้แต่คำว่า “คณะราษฎร” ก็ไม่มีปรากฏ ท่านปรีดีซึ่งปรารถนาจะเปลี่ยนคณะราษฎรให้เป็นองค์กรจัดตั้งระดับชาติที่สามารถระดมพลเมืองทั้งปวงให้เคลื่อนไหวกว้างขวางเพื่อกระตุ้นการพัฒนาประเทศ.^{๔๓} จึงประสบปัญหา ยิ่งกว่านั้นปลายเดือนมีนาคม ๒๔๗๖ คณะรัฐมนตรีก็ออกประกาศห้ามข้าราชการทหารและพลเรือนทุกคนแม้ว่าจะออกจากราชการแล้วก็ตาม เข้าเป็นสมาชิกองค์การ พรรค หรือสมาคมทางการเมืองใด ๆ ทั้งสิ้น มอเรลล์พิจารณาว่า นี่เป็นการตัดสินใจสนับสนุนหลักทางการเมืองของท่านปรีดีอย่างสิ้นเชิง และเป็นการบ่งบอกจุดจบของคณะราษฎรที่จะเป็นสถาบันในแบบที่ท่านปรีดีคิดไว้.^{๔๔}

ตามความเห็นของท่านปรีดี แรงกดดันต่อการก่อตั้งพรรคหรือสมาคมทางการเมืองนอกกรอบราชการ เช่นที่ท่านคิดนั้น มาจากฝ่ายทหารในคณะราษฎรของท่านเอง ฝ่ายทหารพวกนี้กลัวว่าการขยายองค์การจัดตั้งของคณะราษฎรเข้าไปในระดับจังหวัดจะยิ่งผลให้อำนาจของฝ่ายตนลดลง และท่านปรีดีเป็นที่ยินยอมของมหาชนยิ่งขึ้น.^{๔๕} ดูเหมือนพลังฝ่ายทหารจะไปด้วยกันได้กับความ ต้องการของกลุ่มอนุรักษ์ในการเสนอรัฐธรรมนูญฉบับถาวร และนี่คงเป็นกลางร้ายตั้งแต่เริ่มต้นของระบบพรรคการเมืองไทย ซึ่งไม่เคยฟื้นตัวจากความล้มเหลวที่ประสบนี้เลย

ก่อนการอภิวัฒน์ สมาชิกคณะราษฎรเป็นเพียงบุคคลกลุ่มเล็ก ๆ ที่รวมตัวกันโดยวัตถุประสงค์ร่วมประการเดียวคือ ยกเลิกระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของสยามและประกาศใช้รัฐธรรมนูญ หลังการอภิวัฒน์ ท่านปรีดีได้พยายามขยายฐานสนับสนุนคณะราษฎรออกไปอยู่บ้าง แต่เรื่องทำนองการ ขึ้นำจากส่วนกลาง หรือการชี้แนะทางนโยบายบังเกิดขึ้นในคณะราษฎรน้อยมาก คณะราษฎรยังคงมีลักษณะการจัดตั้งระดับต่ำและริบยคณะอ่อน นี่เป็นจุดอ่อนของคณะราษฎรที่ทำให้เกิดการแตกแยกภายในขบวนการเอง และถูกโต้การอภิวัฒน์ นี่เป็นประเด็นที่ท่านปรีดีเองก็มองเห็น ดังที่ท่านให้สัมภาษณ์ในระยะหลัง ซึ่งจะพิจารณาต่อไป

๕. เค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติและการที่ท่านปรีดีถูกบังคับให้ออกนอกประเทศครั้งแรก
(มีนาคม - กันยายน ๒๔๗๖)

เนื่องจากในขณะนั้น ผลอันเกิดจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกยังคงดำรงอยู่ และประเทศสยามต้องประสบปัญหานี้ด้วย ซึ่งนี่ก็เป็นเรื่องที่คณะราษฎรมุ่งหมายที่จะแก้ไขตามหลักข้อ ๓ ในหกประการที่ประกาศไว้ ในเดือนมีนาคม ๒๔๗๖ (ตามปฏิทินใหม่) ได้มีสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรปราศรัยในสภาว่า ถึงเวลาแล้วที่จะต้องดำเนินโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ซึ่งจะประกันให้ราษฎรมีฐานะความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจที่ดีตามที่คณะราษฎรได้สัญญาไว้ การเตรียมวางแผนเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติจึงเริ่มขึ้นและสำเร็จลงเป็น "เค้าร่าง" ภายในเวลาไม่นาน โดยท่านปรีดี

แผนการใน เค้าโครงการเศรษฐกิจ ของท่านปรีดี นับเป็นความคิดที่ "อภิวัฒน์ทางเศรษฐกิจ" โดยแท้ สำระสำคัญคือ การให้ราษฎรทุกคนได้รับหลักประกันในการดำรงอยู่จากรัฐบาล (การประกันสังคม) โดยร่วมกันทำงานในลักษณะของสหกรณ์ ซึ่งจะมีการจัดตั้งสหกรณ์ทั้งการเกษตรและอุตสาหกรรมขึ้น และเพื่อที่จะประสานและวางแผนกิจการของบรรดาสหกรณ์ทั้งหลายให้มีประสิทธิผลแก่ส่วนรวม ก็จะต้องมีสถานนโยบายเศรษฐกิจแห่งชาติ นอกจากนี้เนื่องจากการประกอบการเศรษฐกิจลักษณะนี้ต้องอาศัยที่ดินและเงินทุนหมุนเวียน โดยที่รัฐจะไม่ยึดที่ดินหรือทรัพย์สินใด ๆ ของเอกชน จึงเสนอจัดตั้งธนาคารกลาง (ธนาคารชาติ) เพื่อที่รัฐจะจัดการเศรษฐกิจได้อย่างเป็นธรรม ท่านปรีดีระบุว่าแนวความคิดพื้นฐานของ เค้าโครงการเศรษฐกิจ คือ "โครงการนี้ไม่ใช่หลักคอมมิวนิสต์ เรามีทั้งแคปิตลลิสม์ และ โซเชี่ยลลิสม์รวมกัน"^{๔๖}

แนวคิดนี้มีหลักการที่ถือว่า มนุษย์ทุกคนที่เกิดมามีต้อง เป็น เจ้าหนี้ต่อกัน (Solidarism) มนุษย์ต้องช่วยเหลือ พึ่งพาอาศัยกัน แต่ละคนมีหนี้ทางจริยธรรมต่อกัน เช่นคนจนก็เพราะ คุณหาให้จนได้ ดังนั้น จึงต้องร่วมประกันภัยต่อกันและร่วมมือในการประกอบการเศรษฐกิจ โดยสรุปแล้ว แผนร่างของ เค้าโครงการเศรษฐกิจ มุ่งหมายจะจัดระเบียบสังคมสยามเสียใหม่ อย่างกว้างขวาง เนื่องจากระบบเศรษฐกิจเป็นรากฐานของสังคม อย่างไรก็ดี การจัดการ โดยรัฐมิได้เสนอการบังคับ กระทบราชการ และยังคงเปิดโอกาสให้ประกอบอาชีพอิสระได้ด้วย ท่านปรคีติคิดว่า การปฏิบัติตามแผนนี้จะมีผลทำให้ประเทศพึ่งตนเองในทางเศรษฐกิจได้มากขึ้น

ทันทีที่ข้อ เสนอ เค้าโครงการเศรษฐกิจ แห่งชาติของท่านปรคีติ เป็นที่ทราบกันใน รัฐบาล พระยามโนปกรณนิติธาดา และข้าราชการฝ่ายอนุรักษ์คนอื่น ๆ ที่สำคัญคือ พระยาศรีวิสาร วาจา (รัฐมนตรีต่างประเทศ) และ พระยาราชวังสัน (รัฐมนตรีกลาโหม) ก็เริ่มปายสีว่าเป็นแผน คอมมิวนิสต์ กลุ่มของพระยามโนฯ ได้โน้มน้าวจิตใจสมาชิกฝ่ายทหารบางคนให้คัดค้านแผนการเศรษฐกิจ นี้ และพระยาทรงสุรเดช หนึ่งในผู้ก่อการคณะราษฎร ก็กลายเป็นคนหนึ่งร่วมคัดค้านด้วย

เค้าโครงการเศรษฐกิจ ถูกเสนอให้คณะกรรมการพิเศษ ๑๔ ท่านพิจารณา ซึ่งมีพระยามโนฯ พระยาศรีวิสารฯ พระยาราชวังสัน พระยาทรงสุรเดช และท่านปรคีติ รวม อยู่ด้วย โดยมีการประชุมเมื่อวันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๔๗๖ ที่ประชุมไม่สามารถบรรลุข้อตกลงใด ๆ ได้ เพราะมีความเห็นแตกต่างกันเป็นสองฝ่ายอย่างชัดเจน และที่ประชุมได้รายงานความเห็น ทั้งสองฝ่ายแก่คณะรัฐมนตรี ฝ่ายเสียงข้างมากในคณะกรรมการนำโดยท่านปรคีติ เจ้าของ ร่าง เสนอให้วางหลักที่จะทำและดำเนินนโยบายตาม เค้าโครงการ เมื่อตกลงนโยบายอันใด ได้แล้วก็ตั้งสภาเศรษฐกิจแห่งชาติสำรวจและวางแผนปฏิบัติ แล้วค่อย ๆ ดำเนินการเป็นขั้น ๆ ไปตามกำลังที่มีอยู่ จนกระทั่งทั่วทั้งหมด ส่วนฝ่ายเสียงข้างน้อยนำโดยพระยามโนฯ เสนอแนะให้ ดำเนินนโยบายเศรษฐกิจอย่างรัฐบาลเก่า ช่วยเหลือ เกื้อกูลราษฎรในระดับที่เหมาะสมตามโอกาส โดยไม่มีแผนหรือนโยบายเศรษฐกิจใด ๆ ในอันที่จะเปลี่ยนแปลงพื้นฐานทางเศรษฐกิจของสังคม.^{๔๗}

แม้ว่าฝ่ายผู้คัดค้านโครงการเศรษฐกิจจะร่วมมือกันจนได้รับชัยชนะในคณะรัฐมนตรี แต่สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรกลับสนับสนุนโครงการนี้ด้วยเสียงท่วมท้น ในที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ ๓๐ มีนาคม ภายหลังจากที่คณะรัฐมนตรี (โดยพระมโนฯ ร่วมกับกลุ่มพระยาทรงสุรเดช)

ประกาศห้ามข้าราชการเข้าเป็นสมาชิกพรรคการเมืองนั้น บรรยากาศในที่ประชุมก็เดือดพล่าน ยิ่งขึ้น ยิ่งกว่านั้น เมื่อเผชิญกับสภาพที่จะต้องตกเป็นฝ่ายพ่ายแพ้อย่างแน่นอนในสภาฯ ในชุดนี้ เรื่องเค้าโครงการเศรษฐกิจของท่านปรีดี ฝ่ายอนุรักษซึ่งร่วมกับทหารบางกลุ่ม ก็พยายามแสดงกำลังข่มขู่สมาชิกสภาฯ ทหารหมวดหนึ่งถูกส่งไปรักษาการณ์ที่ฝึกรัฐสภา โดยอ้างว่าเพื่อรักษาความสงบ เนื่องจากมีข่าวว่าสมาชิกสภาบางคนพกอาวุธเข้ามา นี่เป็นการตรวจค้นโดยไม่ได้ขออนุญาตจากสภาแต่อย่างใด ทำให้มีการกล่าวคำนิพระยามโนฯ กับคณะอย่างรุนแรง นอกจากนี้ การตีพิมพ์ "บันทึกพระบรมราชวินิจฉัยเรื่องเค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐมนูธรรม"^{๔๘} อันเป็นบทวิจารณ์เค้าโครงการเศรษฐกิจของท่านปรีดีอย่างรุนแรง (โดยเฉพาะการกล่าวหาว่าเป็นแบบบอลเชวิค) ซึ่งอ้างกันว่าเป็นพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๗ เองนั้น ก็ยิ่งทำให้สถานการณ์ที่ปั่นป่วนอยู่แล้ว สับสนยิ่งขึ้น

ไม่กี่วันต่อมา เหตุการณ์ก็ได้บรรลุจุดสุดยอดที่แสดงว่าระบบการเมืองของสยามตามแบบประชาธิปไตยที่เพิ่งเริ่มต้นขึ้น ได้มาถึงจุดแตกแยกแล้ว ในวันที่ ๑ เมษายน กลุ่มอนุรักษในคณะรัฐบาลซึ่งนำโดยพระยามโนฯ ก็สามารถดำเนินการให้รัชกาลที่ ๗ ออกประกาศพระราชกฤษฎีกาปิดสภาผู้แทนราษฎร และงดใช้รัฐธรรมนูญบางมาตรา แฉลงการณ์ของรัฐบาลได้ให้เหตุผลอย่างเปิดเผย ซึ่งมีสาระสำคัญคือ^{๔๙} ประการแรก เนื่องจากคณะรัฐมนตรีมีความเห็นแตกแยกออกเป็นสองพวก พวกหนึ่งมีความเห็นฝ่ายข้างน้อย ประการนี้จะวางนโยบายเศรษฐกิจในทางอันมีลักษณะเป็นคอมมิวนิสต์ อีกพวกหนึ่งซึ่งเป็นฝ่ายข้างมาก ไม่เห็นด้วยกับโครงการนั้น โดยเห็นว่านโยบายเช่นนั้นจะนำมาซึ่งความหายนะแก่ราษฎร และเป็นมหันตภัยแก่ความมั่นคงของประเทศ ประการที่สอง สภาผู้แทนราษฎรซึ่งประกอบด้วยสมาชิกแต่งตั้งขึ้นชั่วคราว ไม่ควรที่จะเพียรวางระเบียบนโยบายเศรษฐกิจใหม่เป็นการเปลี่ยนแปลงของเก่าอันมีอยู่แต่เดิม ประตุงเป็นการพลิกแผ่นดิน และสมาชิกผู้เพียรทำเช่นนั้นมีความเลื่อมใสต่อรัฐมนตรีอันมีจำนวนข้างน้อย สภาก็กับคณะรัฐมนตรีจึงมีความเห็นแตกแยกกัน อันเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของประเทศและทำให้ราษฎรไม่มีความปลอดภัย นั่นคือเหตุผลสำคัญของการปิดสภา ห้ามมิให้มีการเรียกประชุมสภาจนกว่าจะได้มีสภาฯ ขึ้นใหม่ โดยที่ขณะยังไม่มีการเลือกตั้งผู้แทนใหม่นี้ คณะรัฐมนตรีชุดเก่าที่ยุบไปนี้ ยังคงได้รับแต่งตั้งให้ใช้อำนาจปกครองประเทศต่อไป

ท่านปรีดีถูกกีดกันออกจากคณะรัฐมนตรีชุดใหม่ของพระยามโนฯ และคณะรัฐมนตรีชุดใหม่ซึ่งได้ออกพระราชบัญญัติคอมมิวนิสต์ พุทธศักราช ๒๔๗๖ เพื่อ "เป็นมาตรการที่จะกีดกันผู้มีการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ ซึ่งไม่เป็นที่พึงประสงค์แก่การนำมาใช้ในประเทศไทย" แน่แน่นอนว่าพระราชบัญญัตินี้พุ่งเป้าไปหา เค้าโครงการเศรษฐกิจ ของท่านปรีดี ผลจากวิกฤตการณ์นี้ก็คือรัฐบาลใหม่บีบให้ท่านปรีดีเดินทางออกไปจากประเทศเพื่อมิให้เกิดความยุ่งยากแก่รัฐบาล ในวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๖ เพียงไม่กี่สัปดาห์หลังจากมีการเปิดเผยโครงการเศรษฐกิจ ท่านปรีดีก็ถูกบีบให้ออกนอกประเทศเป็นครั้งแรก ท่านกับภรรยาได้ออกโดยสารเรือไปยังฝรั่งเศส โดยมีผู้ไปส่งเป็นจำนวนมาก นี่นับเป็นเหตุการณ์ที่น่าเสียดใจอย่างยิ่งสำหรับปรีดี พนมยงค์ "อันสมอง" ของคณะอภิวัฒน์

เมื่อพิจารณาถึงสภาพการณ์ของ "คณะราษฎร" ความแตกแยกได้บังเกิดขึ้นอย่างแจ่มชัดแล้ว จากการที่กลุ่มทหารอาวุโสซึ่งพระยาทรงสุรเดช เป็นผู้นำ ได้ร่วมการคัดค้านท่านปรีดี นอกจากนี้ สุพจน์ คำนวณตระกูล ก็ระบุว่า นายประยูร ภมรมนตรี เป็นอีกผู้หนึ่งที่ร่วมมือกับกลุ่มพระยามโนฯ และพระยาทรงสุรเดช และเขายังถึงหลวงพิบูลสงครามเข้าไปสนับสนุนด้วย ๕๐ อย่างไรก็ตาม พันมิตรใหม่ระหว่างฝ่ายอนุรักษ์นิยมกับฝ่ายทหารนั้น ก็มีอายุสั้นจริงๆ ฐานอำนาจทางการเมืองของฝ่ายปัญญาชนพลเรือนได้ถูกขจัดไปแล้ว และในไม่ช้าเหตุการณ์จะเปิดโอกาสทองให้ฝ่ายทหารขจัดพันธมิตรฝ่ายอนุรักษ์ออกไปด้วย และครองอำนาจสูงสุด

ในวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ พ.อ.พระยาพหลพลพยุหเสนา ก็ร่วมกับกลุ่มทหารของหลวงพิบูลสงคราม และทหารเรือ พลเรือน ยึดอำนาจการปกครองจากรัฐบาลพระยามโนฯ และทูลขอให้รัชกาลที่ ๗ ทรงเปิดประชุมสภาผู้แทนราษฎรขึ้นใหม่ สภาฯ ได้เปิดการประชุมวิสามัญในวันต่อมา และโปรดเกล้าฯ ให้ใช้รัฐธรรมนูญฉบับ ๑๐ ธันวาคม ต่อไป ในเดือนสิงหาคม พระยาพหลฯ ได้ประกาศนโยบายเศรษฐกิจแบบเดินสายกลางที่ค่อนข้างคลุมเคลือ หนังสือพิมพ์หลายฉบับได้ถามรัฐบาลพระยาพหลฯ ว่า ทางราชการจะให้หลวงประดิษฐมนูธรรม (ท่านปรีดี) เดินทางกลับสยามหรือไม่ พระยาพหลฯ ตอบว่าได้ติดต่อกับหลวงประดิษฐฯ เพื่อให้เดินทางกลับแล้ว ได้รับตอบว่า ยินดีกลับสยาม แต่ขอให้รัฐบาลนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาเสียก่อน นายกรัฐมนตรีจึงนำความกราบบังคมทูล และโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้หลวงประดิษฐฯ เป็นรัฐมนตรี

ตั้งแต่วันที่ ๑ ตุลาคม ๒๔๗๖ หลวงประดิษฐจิณเริญทางกลับสยาม อย่างไรก็ตามก็มีข้อสังเกตว่า การที่ผู้นำรัฐบาลชุดใหม่ ต้องการให้ท่านปรีดีกลับจากต่างประเทศนั้น มิใช่เพราะว่าพวกเขาเห็น พ้องกับอุดมการณ์ของท่าน แต่เป็นเพราะพวกเขาเป็นมิตรกับท่านโดยส่วนตัว.^{๕๑} ข้อสังเกตนี้ดู จะถูกต้องเพราะรัฐบาลใหม่ก็ได้พยายามผลักดันโครงการเศรษฐกิจตามที่ท่านปรีดีมุ่งหวังเลย

๖. กบฏบวรเดชและการไต่สวนปรีดีในข้อหาคอมมิวนิสต์ (ตุลาคม ๒๔๗๖ - กุมภาพันธ์ ๒๔๗๗)

ต่อมาในวันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๔๗๖ ก็มีกำลังทหารกลุ่มหนึ่งจากหัวเมืองภายใต้ การนำของ พลเอกพระองค์เจ้าบวรเดชกฤษดากร อดีตเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ยกทัพมุ่งสู่ กรุงเทพฯ กล่าวหาว่ารัฐบาลที่กรุงเทพเป็นคอมมิวนิสต์มีท่านปรีดีเป็นผู้บงการ จึงต้องการโค่นล้ม เสีย รัฐบาลได้ประกาศกฎอัยการศึกและส่งกำลังทหารเข้าพ้อมู่ภายใต้การนำของหลวงพิบูลสงคราม ซึ่งสามารถปราบฝ่ายกบฏได้อย่างราบคาบ

การกบฏครั้งนี้ แม้ว่าเมื่อพิจารณาจากส่วนตัวผู้นำคือพระองค์เจ้าบวรเดชฯ แล้ว จะ เห็นได้ว่าเกิดจากความขัดแย้งและความมุ่งหวังอำนาจของท่านเองมากกว่าอย่างอื่น.^{๕๒} แต่ โดยเหตุที่ท่านเป็นพระราชวงศ์ชั้นสูงและยังให้เหตุผลในการกระทำครั้งนี้ว่า เนื่องจาก "คณะ รัฐมนตรีปล่อยให้คนดูหมิ่นพระบรม เเดชานุภาพ และเอาหลวงประดิษฐมนูธรรมกลับมาเพื่อดำเนินการปกครองแบบคอมมิวนิสต์" จึงทำให้รัฐบาลและคณะราษฎรเชื่อว่า ฝ่ายกบฏได้รับการสนับสนุน จากฝ่ายอนุรักษที่นิยมราชาธิปไตยและมุ่งจะล้มล้างรัฐบาล ซึ่งยอมไม่ได้ เมื่อพิจารณาตามนัยนี้ก็ อาจกล่าวได้ว่า กบฏครั้งนี้บ่งบอกจุดจบของอิทธิพลการเมืองฝ่ายราชาธิปไตย และยังมีผลให้ฐานะ ของหลวงพิบูลสงครามแข็งแกร่งขึ้นด้วย

เมื่อสถานการณ์สงบเรียบร้อยแล้ว รัฐบาลก็จัดให้มีการเลือกตั้งทั่วไปขึ้น เป็นครั้งแรกตามรัฐธรรมนูญ ในวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน รัฐบาลพระยาพหลฯ ได้ลาออกตามวิถีทาง รัฐธรรมนูญ เพื่อให้สภาผู้แทนราษฎรได้เลือกนายกรัฐมนตรีคนใหม่ ซึ่งผลก็ปรากฏว่าท่านได้รับเลือก กลับมาเป็นนายกรัฐมนตรีอีก สำหรับท่านปรีดี เนื่องจากถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ จึงต้อง พิสูจน์ความบริสุทธิ์ เสียก่อนตามกฎหมายต่อต้านคอมมิวนิสต์ที่มีอยู่

ในการให้ส่วนท่านปรีดี ตามข้อหาคอมมิวนิสต์นี้ สภาผู้แทนราษฎรได้แต่งตั้งคณะกรรมการ
ธิการพิเศษ ซึ่งมีหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ เป็นประธานและคณะอีกสองคน พร้อมทั้งอนุมัติ
ให้ชาวต่างชาติสองคน (เป็นชาวอังกฤษกับฝรั่งเศส) เป็นผู้เชี่ยวชาญร่วมคณะสอบสวนด้วย ในการ
ประชุมเดือนกุมภาพันธ์ ๒๔๗๗ ท่านปรีดีได้นำหน้าคณะกรรมการธิการว่า กิจของกรรมการชุดนี้มีใช้
วินิจฉัยว่า เค้าโครงการเศรษฐกิจ (๒๔๗๖) เป็นแบบคอมมิวนิสต์หรือไม่ หากต้องวินิจฉัยว่าตัวปรีดี
เองเป็นคอมมิวนิสต์หรือไม่ต่างหาก เมื่อกรรมการยอมรับประเด็นนี้แล้วก็ได้ขอให้ท่านปรีดี
สาธยายจุดยืนทางอุดมการณ์ของท่าน และซักถามเปรียบเทียบกับสิ่งที่กรรมการพิจารณาเป็นหลัก
ไว้ว่าเป็น "ลัทธิคอมมิวนิสต์" จากนั้นคณะกรรมการก็ลงมติเป็นเอกฉันท์ให้ท่านปรีดีพ้นจากมลทิน
ทั้งปวงในข้อกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์

รายงานการสอบสวนของคณะกรรมการได้ถูกส่งเข้าสู่การพิจารณาของสภาผู้
แทนราษฎร และสภาได้รับรองรายงานนี้เมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๔๗๗ ท่านปรีดีได้กล่าว
ในที่ประชุมครั้งนั้นด้วยว่า

"ข้าพเจ้าขอถือโอกาสขอบคุณท่านสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรทั้งหลาย ตลอดจนท่าน
กรรมการและท่านผู้เชี่ยวชาญในการที่ได้พิจารณา และสภาฯ ได้ลงมติในเรื่อง
ที่ข้าพเจ้าได้มีมลทินมาในครั้งก่อน และข้าพเจ้าขอขอบคุณให้ล้นยศอีกครั้งหนึ่งว่า
ความคิดเห็นของข้าพเจ้านั้น ไม่ได้มีไปทางคอมมิวนิสต์เลยแม้แต่ในเรื่อง
โครงการเศรษฐกิจที่ได้พูดกันเมื่อครั้งนั้นก็ตาม ถ้าหากว่าท่านได้เทียบดูกับรายงานของ
ท่านกรรมการแล้ว ท่านก็คงจะวินิจฉัยได้เอง..."^{๕๓}

เมื่อกล่าวจบแล้ว พ.อ.พระยาพหลฯ นายกรัฐมนตรีผู้ร่วมงานอภิวัฒน์กับท่านปรีดีมาตั้งแต่ทำการ
ยึดอำนาจ ได้กล่าวต่อแสดงความในใจของท่าน และสะท้อนความรู้สึกนึกคิดของท่านปรีดีเอาไว้
ด้วย ดังมีความบางตอนว่า

"เรื่องที่หลวงประดิษฐฯ ต้องหาในที่จริงข้าพเจ้ารักษาความเป็นกลางไว้ ข้าพเจ้ารู้
ดีในเรื่องเหล่านี้ แต่ข้าพเจ้าไม่อยากจะแสดงออกไปให้มหาชนเห็นว่าข้าพเจ้าเข้า
ข้างหลวงประดิษฐฯ... ข้าพเจ้ารู้สึกว่าคุณยุติธรรมหนีความยุติธรรมไม่พ้น
ความยุติธรรมต้องเป็นความยุติธรรม เพราะฉะนั้นจะต้องกระจำงแจ้งออกมาให้แล
เห็นชัดในวันหนึ่ง... เพราะเหตุที่ว่าคนไม่ผิดและคนดี ๆ แท้ ๆ แต่ทว่าพูดไม่ออก

เพราะไม่รู้จะเอาอะไรแสดงให้แลเห็นว่า คนดีถูกกล่าวหา ถูกเอาดินหม้อทาหน้า... ข้าพเจ้าบอกกับหลวงประดิษฐไพเราะว่านี่คุณหลวงมีความรู้ดี แต่คุณหลวงขาดความชำนาญในเรื่องรัฐจักมักคูนนิสัยของเราในพวกข้าราชการยังไม่ดีแท้ ข้าพเจ้าโดนอย่างนี้หลายครั้งหลายหนจึงได้รู้สึก แต่หลวงประดิษฐ์เป็นคนมีความรู้แต่หาได้เคยชำนาญชำนาญ เช่นกับเรื่องที่จะไปในการเมืองก็ดี คนทำราชการก็ดี จึงได้พลาดทำลงนอนหงายที่เดียว..."๕๔

คำกล่าวของ "ผู้ใหญ่" เช่นพระยาพหลฯ จะสรุปเรื่องทั้งหมดได้เป็นอย่างดี และข้อวิจารณ์ตัวท่านปรีดีเองก็จะต้อง เมื่อต่อมาในภายหลัง ท่านปรีดีก็สรุปบทเรียนของตัวเองในทำนองเดียวกัน

๗. รัฐมนตรีมหาดไทย แก้ไขระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน และก่อตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และการเมือง (๒๔๗๗ - ๒๔๗๙)

เมื่อได้พิสูจน์แสดงความบริสุทธิ์ของตัวเองแล้ว ท่านปรีดีก็ได้รับแต่งตั้งเป็น รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย (๒๑ มีนาคม ๒๔๗๗) ซึ่งเมื่อพิจารณาจากแง่ทางการเมืองแล้ว ก็มีข้อน่าสังเกตว่า การแต่งตั้งเช่นนี้เป็นการถ่วงดุลกับฝ่ายทหารที่นำโดยหลวงพิบูลสงคราม ซึ่งแข็งแรงแรงขึ้นเรื่อย ๆ และพระยาพหลฯ ก็สามารถรักษาเสถียรภาพทางการเมืองไว้ได้ในระดับหนึ่ง โดยการเป็นตัวกลางระหว่างสองฝ่ายนี้."๕๕

ในตำแหน่งรัฐมนตรีมหาดไทย ท่านปรีดีได้สร้างผลงานตามความคิดของท่านเอาไว้มากมาย ที่สำคัญคือ การแก้ไขระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งสะท้อนทรรศนะของท่านใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง โดยจัดแบ่งการปกครองออกเป็น ๓ ส่วนคือ ราชการบริหารส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และส่วนท้องถิ่น นี่เป็นการบริหารราชการที่ถือหลักการกระจายอำนาจ ซึ่งเป็นผลให้มีการก่อตั้งสภาที่ปรึกษาขึ้นในระดับจังหวัดและให้อำนาจสภาเหล่านี้ตรวจสอบตรางบประมาณจังหวัด เกิดมีพระราชบัญญัติจัดระเบียบเทศบาล พ.ศ. ๒๔๗๖ (ตามปฏิทินเก่า) ขึ้นเพื่อให้สอดคล้องกับพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน เกิดมีระบบเทศบาลซึ่งมีสภาที่มาจากการเลือกตั้งทั่วไป ถึงแม้ว่าการเปลี่ยนแปลงนี้จะยังไม่ก่อผลอะไรมากนักในขณะนั้น แต่กฎหมายเหล่านี้ก็ทำให้เราเห็นถึงแนวความคิดของท่านปรีดีเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของราษฎร การฝึกฝนให้ประชาชนรู้จักปกครอง

ตนเองในระดับท้องถิ่น อันเป็นพื้นฐานของระบอบประชาธิปไตย ตลอดจนความพยายามที่จะสร้าง "สถาบันนอกระบบราชการ" ในฐานะที่เป็นกระแสทวนอำนาจของระบบราชการ

นอกจากนี้ท่านยังได้ผลักดันตราพระราชบัญญัติยกฐานะกรมร่างกฎหมายขึ้นเป็น คณะกรรมการกฤษฎีกา เป็นองค์กรอิสระ ไม่ขึ้นกับกระทรวงยุติธรรม และการแต่งตั้งคณะกรรมการ ก็กระทำโดยคณะรัฐมนตรี เสนอรายชื่อบุคคลและผ่านความเห็นชอบของสภาผู้แทนราษฎร ส่วน ท้าที่นั่น นอกจากจะร่างกฎหมายให้รัฐบาลแล้ว ยังเป็นที่ปรึกษาและเป็นผู้ตีความกฎหมายต่าง ๆ ที่มีปัญหา ที่สำคัญที่สุด ท่านปรัดียังหวังที่จะให้คณะกรรมการกฤษฎีกาทำหน้าที่เป็นศาลปกครองด้วย. ^{๕๖}

ในวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๗ ซึ่งเป็นวันตรงกับวันพระราชทานรัฐธรรมนูญ ฉบับชั่วคราว มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง ก็ได้รับพิธีเปิด เป็นปฐมฤกษ์ มหาวิทยาลัย นี้กำเนิดขึ้นโดยท่านปรัดียได้ เสนอร่างพระราชบัญญัติจัดตั้งขึ้นมา ความสำคัญของสถาบันในขณะนั้น ก็คือ เพื่อที่จะพัฒนาประเทศตามเป้าหมายของการอภิวัฒน์ด้วยการพัฒนาคนที่มีความรู้ความสามารถ และมีทรรศนะทางการเมืองแบบประชาธิปไตย ผู้สำเร็จการศึกษาทุกคนจะต้องปฏิญาณตนก่อนรับ ปริญญา มีความว่า

"ข้าพเจ้า จะรักษาไว้และปฏิบัติตาม ซึ่งรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม ข้าพเจ้าจะดำรงอยู่ในทางที่ชอบ จะไม่ปฏิบัติผิดศีลธรรม อันจะนำมาซึ่งเกียรติคุณ แห่งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง และเพื่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ" ^{๕๗}

คำปฏิญาณเช่นนี้ สะท้อนความคิดของท่านผู้ประศาสน์การคือ ปรัดี พนมยงค์ ซึ่งยึดมั่นในหลัก "นิติธรรม" และระบอบประชาธิปไตย ซึ่งมีพระมหากษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญ

แต่แล้ว เมื่อวันที่ ๒ มีนาคม ๒๔๙๘ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ก็ทรงสละ ราชสมบัติ พระราชหัตถเลขาของพระองค์ที่มีมาถึงรัฐบาล. ^{๕๘} แสดงความขัดแย้งทางความคิด หลายประการ โดยเฉพาะเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญ, พระราชบัญญัติจัดการป้องกันรักษารัฐธรรมนูญ ตลอดจนการเรียกร้องให้รัฐบาลมีมนุษยธรรมต่อฝ่ายตรงข้ามรัฐบาล ซึ่งมีการกวาดล้างจับกุม ครั้งใหญ่ และท่านปรัดีเองในฐานะที่เป็นรัฐมนตรีมหาดไทย ก็ถูกโจมตีจากการกระทำของ รัฐบาลครั้งนี้ด้วย การกระทำของรัฐบาล เช่นนี้มุ่งหมายจะปกป้องรัฐธรรมนูญและด้านทานกลุ่ม

ผู้ได้การอภิวัฒน์ การสละพระราชสมบัตินี้ ทำให้พระองค์เจ้านันทมหิดล พระราชนัดดาของรัชกาลที่ ๗ ได้รับการสถาปนาเป็นกษัตริย์สืบต่อ และเนื่องจากขณะนั้นพระองค์ทรงมีพระชนมายุเพียง ๑๐ พรรษาและประทับอยู่สวีต เซอร์แลนด์ ฉะนั้นจึงมีการแต่งตั้งคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ๓ ท่าน เพื่อประกอบกรณียกิจแทน

กลางปี ๒๔๗๘ ท่านปรีดีออกเดินทางรอบโลก จุดประสงค์ของการเดินทางที่แถลงไว้คือ เพื่อศึกษาวิธีการบริหารของนานาประเทศในยุโรปและไปเจรจาเรื่องดอกเบี้ยเงินกู้ต่างประเทศ อีกทั้งหาทางแก้ไขสัญญาที่ไม่เป็นธรรมกับต่างประเทศและสร้างสัมพันธไมตรีอันดีด้วยอย่างไรก็ดี ช่วงเวลาเดินทางนี้ทำให้เกิดข้อสังเกตว่า ท่านถูกบีบบังคับให้ออกนอกประเทศด้วยแรงกดดันทางการเมืองภายใน เพราะขณะที่ท่านจากไปนั้น ได้มีการเปลี่ยนแปลงชั้นในคณะรัฐบาล อันเป็นการเสริมอำนาจของหลวงพิบูลสงครามยิ่งขึ้น งบประมาณของกระทรวงกลาโหมเพิ่มมากขึ้น และมีการแต่งตั้งนายทหารดำรงตำแหน่งในรัฐบาลเพิ่มเพิ่มด้วย

๘. รัฐมนตรีกระทรวงการต่างประเทศ (๒๔๗๘ - ๒๔๘๑)

ท่านปรีดีกลับสู่ประเทศสยามในเดือนกุมภาพันธ์ ๒๔๗๘ เกียรติคุณของท่านสูงส่งขึ้นด้วยผลสำเร็จในการตกลงสินเชื่อนี้ใหม่และสร้างสัมพันธไมตรีกับประเทศต่าง ๆ ในการปรับปรุงคณะรัฐมนตรีใหม่

พระยาพหลฯ ก็แต่งตั้งให้ท่านปรีดีเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ (๔ สิงหาคม ๒๔๘๐) ท่านตระหนักดีถึงความสำคัญของงานด้านต่างประเทศ ที่จะดำรงเอกราชของประเทศและสมานไมตรีกับนานาชาติ อันเป็นหลักข้อแรกในทหประการของคณะราษฎร ดังที่ท่านกล่าวถึง "วิเทโศบายของสยาม" ว่า

"ในเรื่องนโยบายระหว่างประเทศ รัฐบาลสยามย่อมปรารถนาใคร่จะพยุงเกลียวสัมพันธไมตรีระหว่างสยามกับต่างประเทศที่มีความเกี่ยวข้องกับประเทศเราไว้ให้สม่ำเสมอด้วยความระมัดระวังยิ่ง หลายปีมาแล้ว สยามได้ทำการปฏิวัติแปลงรูปใหม่โดยยึดถือเอานโยบายนี้เป็นหลักสำคัญ เห็นควรจะต้องเน้นกล่าวให้ชัดอีกว่า การปฏิวัติการปกครองของสยามไม่ได้หมายความว่า จะปลัดหัวละทิ้งไปจากนโยบายมิตรภาพระหว่างประเทศอันต้องด้วยกาลสมัยนี้ เสีย...

ในระหว่างที่ก้าวผ่านไปตลอดหัวต่อการเมืองอันสำคัญนี้ ไทยต้องเผชิญกับงาน
ขึ้นมามีมาและสำคัญยิ่ง ในอันที่จะกระทำให้บังเกิดการจัดตั้งโครงการที่เหมาะสม
ในด้านต่าง ๆ ของชีวิตแห่งชาติ ตลอดจนในการส่งเสริมความก้าวหน้าของการ
เมือง โภคกิจ และประชาคมแห่งชาติ พร้อมด้วยการขยายตัวอย่างกว้างขวางมาก
กว่าเดิมของความคิดฝันในเรื่องประชาชาติ ตลอดจนการปรับปรุงความเข้าใจ
ระหว่างประเทศใหม่ ได้มองหามิตรภาพ ความรู้สึกที่ดีและการช่วยเหลือร่วมมือ
ระหว่างประเทศทั่วโลกอย่างสนใจยิ่งกว่าแต่ก่อน นโยบายประชาชาติของไทยจะ
บริหารออกไปในวิธีอันร่วมแนวเดียวกับประเทศที่ก้าวหน้าทั้งหลาย กล่าวคือ
จะบริหารเพื่อผลประโยชน์ของประเทศของคนไทย แต่ในเรื่องวิเทโศบาย รัฐบาล
ไทยจะพยายามอย่างที่สุดกำลังเสมอที่จะสร้างความสัมพันธ์แห่งสันติสุข แห่งความ
รู้สึกอันดี และผลประโยชน์ร่วมกันให้เกิดแก่ท่ามกลางประชาชาติต่าง ๆ ของโลก

รัฐบาลไทยย่อมรอบรู้เป็นอย่างดี เปี่ยมถึงฐานะของไทยในทางหลักเกณฑ์
ของภูมิศาสตร์และการเมืองในละแวกโลกแถบนี้ และทฤษฎีของเราก็คือ การอุม
มุมิตรภาพอันสม่ำเสมอ ไร้ความลำเอียงในเรื่องการติดต่อสัมพันธ์กับประชาชาติ
ต่างประเทศทั้งหมด ในหลักเกณฑ์เหล่านั้น ไทยไม่ลำเอียงและจะไม่ลำเอียงรัก
ประชาชาติใดประเทศใดโดยเฉพาะไม่ และจะไม่อนุญาตยื่นสิทธิและความได้
เปรียบใด ๆ แก่ประชาชาติหนึ่ง โดยที่กระทำให้เกิดความเสียหายแก่อีกประชา
ชาติหนึ่ง รัฐบาลไทยและราษฎรชาวไทยจะให้ความคุ้มครองและการปฏิบัติแก่ชาว
ต่างประเทศที่อาศัยอยู่ในประเทศ หรือมีผลประโยชน์อยู่ในประเทศโดยเที่ยงธรรม"^{๔๔}

นี่คือนโยบายของรัฐมนตรีต่างประเทศ หลวงประดิษฐมนูธรรม และแนวความคิดของการถือ
เอกราช อธิปไตยของชาติ รวมทั้งการถือสันติภาพและความเป็นกลางเช่นนี้ ก็ปรากฏในความคิด
ทางการเมืองของท่านปรีดีตั้งแต่ช่วงขณะนั้นจนถึงระยะหลังที่ท่านพ้นจากตำแหน่งทางการเมือง และ
ทั้งหมดยังเป็นแก่นกลางในระบบปรัชญา "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" ที่พัฒนาสู่จุดสุดยอด
ในระยะหลังด้วย เราจะพิจารณาเรื่องนี้อีกในตอนต่อไป

ภาระกิจสำคัญของท่านปรีดี มีทั้งการเจรจากับประเทศต่าง ๆ เพื่อเลิกสนธิสัญญา
เดิมที่ก่อสิทธิสภาพนอกอาณาเขตขึ้น และเพื่อสร้างโมตรใหม่บนพื้นฐานของเอกราชและความเท่า

เทียมกัน สนธิสัญญาเดิมนั้น ได้จำกัดอิสระเสรีภาพ ขันทอนเอกราชอธิปไตยของชาติ เช่นใน เรื่องอำนาจศาล ต่างประเทศมีสิทธิถอนคดีได้จนกว่าจะออกประมวลกฎหมายครบถ้วนแล้วเป็น เวลา ๕ ปี ในเรื่องการเก็บภาษีอากร ประเทศสยามถูกจำกัดมิให้เก็บจากสินค้าบางอย่าง ให้ คินอากรในเมื่อนำสินค้ากลับไป และถูกจำกัดในค่านนโยบาย เช่นจะผูกขาดกิจการใด ๆ ไม่ได้ และไม่ยอมให้มีการเรียกร้องเพื่อการทหาร เป็นต้น

ปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๖ สยามได้ลงนามสนธิสัญญาใหม่กับอังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมนี อิตาลี และอเมริกา ซึ่งให้สิทธิเสมอภาคอย่างเต็มที่แก่สยาม ในฐานะชาติเอกราช สยามยังได้ลงนามในสนธิสัญญาคล้าย ๆ กันนี้ กับญี่ปุ่น ซึ่งกำลังขยายอำนาจในภูมิภาคตะวันออกไกลอย่างรวดเร็ว นี่เป็นการลบร่องรอยของสิทธิสภาพนอกอาณาเขตในประเทศสยามให้หมดไป.^{๖๐} และสำหรับท่านปรีดี นี่เป็นความสำเร็จอย่างหนึ่งในการปฏิบัติตามหลักการของคณะราษฎร และของความคิดของท่านเองด้วย

ส่วนสถานการณ์ทางการเมืองภายในขณะนั้น แม้การดำรงอยู่ของท่านปรีดีจะเป็น ส่วนเสริมอันสำคัญยิ่งแก่ฝ่ายพลเรือนในรัฐบาล แต่ดุลอำนาจก็หนักไปทางฝ่ายทหาร เมื่อหลวงพิบูลสงครามได้รับแต่งตั้งเป็นนายกรัฐมนตรีรักษาการณ์ระหว่างที่พระยาพหลฯ ป่วย นอกจากนี้ งบประมาณกระทรวงกลาโหมก็ได้ขึ้นสู่ระดับสูงอีก

๔. รัฐมนตรีกระทรวงการคลัง (๒๔๔๑ - ๒๔๔๔)

ปลายปี ๒๔๔๑ พระยาพหลฯ ป่วยหนัก และเนื่องจากความขัดแย้งภายในคณะรัฐบาล ท่านจึงออกประกาศยุบสภาผู้แทนราษฎรและให้มีการเลือกตั้งใหม่ ท่านปรีดีจึงพ้นจากตำแหน่ง รัฐมนตรีกระทรวงการต่างประเทศเมื่อวันที่ ๒๐ ธันวาคม

หลวงพิบูลสงครามได้เข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และยังคงควบตำแหน่งรัฐมนตรี กลาโหมและมหาดไทยอีกด้วย นี่แสดงถึงจุดจบของการเข้าร่วมทางการเมืองของฝ่ายทหารชั้น ผู้ใหญ่แห่งปี ๒๔๓๔ เพราะไม่มีสมาชิกฝ่ายนี้กุมตำแหน่งในคณะรัฐมนตรีเลย ขณะที่สมาชิกฝ่าย นายทหารชั้นผู้น้อย (กลุ่มหลวงพิบูลฯ) ได้รับแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีหลายตำแหน่ง

ท่านปรีดีได้รับ การเสนอให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีกระทรวงการคลังในคณะรัฐบาลชุดใหม่นี้ กระทรวงการคลังเป็นกระทรวงใหญ่และสำคัญมากเพราะควบคุมการเงิน ซึ่งสามารถนำชาติและราษฎรให้มั่งคั่งสมบูรณ์ขึ้นได้ ตำแหน่งนี้จึงเปิดทางให้ท่านปรีดีได้ริเริ่มนโยบายบางอย่างและดำเนินการให้เกิดผลตามหลักในโครงการเศรษฐกิจแก่เดิมของท่านอย่างน้อยในบางด้าน ท่านได้เปลี่ยนแปลงระบบการคลังสร้างเสถียรภาพของเงิน เปลี่ยนหลักทรัพย์สินของรัฐบาลที่มีอยู่เป็นเงินปอนด์สเตอร์ลิงค์ ให้บางส่วนเป็นทองคำ หรือดอลลาร์สหรัฐหรืออเมริกา ยกเลิกภาษีอากรบางอย่าง (เช่น ภาษีเงินรัชชูปการ ภาษีค่าน้ำ ภาษีสวน) และทำประมวลกฎหมายใหม่ พยายามผ่อนเบาภาระภาษีอากรของชาวนา และเก็บภาษีภาคพาณิชย์กรรมมากขึ้น.^{๖๑} นอกจากนี้ ท่านยังได้ริเริ่มจัดตั้งธนาคารชาติขึ้น โดยสังกัดกระทรวงการคลังด้วย ผลงานเหล่านี้สะท้อนถึงจิตสำนึกของท่านที่เพียรสร้างความเป็นธรรมในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการช่วยเหลือคนส่วนใหญ่ที่ยากไร้ ตลอดจนการดำรงเอกราชอธิปไตยสมบูรณ์ของชาติ ซึ่งงานการคลังก็มีส่วนสำคัญอยู่ด้วย ดังที่ท่านได้ให้ความเห็นไว้เป็น "คำขวัญ" เนื่องในวันครบรอบ ๑๐๐ ปีของกระทรวงการคลัง (๑๔ เมษายน ๒๕๑๔) ความว่า

"ตั้งแต่บรรพบุรุษสถาปนาชาติไทยเป็นต้นมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๐ สยามอาศัยพลังของมวลราษฎรไทยในการคลังโดยมิได้ใช้นโยบายกักขฬากรจากต่างประเทศ ปีใดสยามมีรายได้มาก ก็ใช้จ่ายมาก ปีใดสยามมีรายได้น้อยก็ใช้จ่ายน้อยตามอัธยาศัย ถ้าจำเป็นต้องใช้จ่ายเพื่อการลงทุนเช่น การคมนาคม ขนส่ง ฯลฯ อันเป็นการก่อให้เกิดสิ่งที่เป็นประโยชน์เรียกว่า "ทุนสังคม" (อังกฤษ Social Capital ฝรั่งเศส Capital Social) นั้น ก็ใช้วิธีกู้เงินโดยเสียดอกเบี้ย ซึ่งไม่มีพันธนาการที่จะทำให้ชาติเสียเอกราชอธิปไตย... ในอดีต สยามดำเนินนโยบาย "ดุลยภาพอำนาจระหว่างประเทศ" รักษาเอกราชแม้ในทางนิติบัญญัติได้ฉันใด เอกราชทางการคลังที่จะมีบทบาทช่วยค้ำจุนเอกราชของชาติจะเป็นไปได้ก็โดยนโยบายดุลยภาพทางการคลังระหว่างประเทศฉันนั้น คือการรับความช่วยเหลือจากต่างประเทศนั้น ต้องรับจากทุก ๆ ประเทศทุก ๆ ค่าย ที่ไม่มีพันธนาการผูกมัดทางตรงหรือทางปริยาย จึงจะรักษาเอกราชทางการคลังไว้ได้ ซึ่งจะเป็นคุณูปการสำคัญอย่างหนึ่งแก่ชาติและมวลราษฎรไทย"^{๖๒}

"คำขวัญ" นี้ แม้จะปรากฏในระยะหลัง แต่ก็สะท้อนถึงนโยบายของรัฐมนตรีกระทรวงการคลัง
ขณะนั้นได้เป็นอย่างดี นอกจากงานการคลังจะต้องช่วยเสริมสร้างความเป็นธรรมในสังคม
ขึ้นมาแล้ว ยังต้องดำรงเอกราชอธิปไตยของชาติด้วย

ช่วงเวลานั้น เมื่อท่านปรีดีผู้นำฝ่ายพลเรือน ร่วมมือกับหลวงพิบูลสงครามผู้นำฝ่าย
ทหารได้ในระดับหนึ่ง ก็สามารถผลักดันนโยบายบางอย่างออกมาได้ ทั้งที่บางเรื่องเคยถูกระงับ
มาแต่เดิม เช่น การตั้งธนาคารชาติซึ่งดำริมาตั้งแต่สมัยรัฐบาลพระมโนฯ นี่เป็นยุคของผู้นำ
ชาตินิยมรุ่นใหม่ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากระบบอำนาจนิยมที่ผู้นำทหารควบคุมรัฐบาล
ไว้ได้อย่างมั่นคง และฝ่ายพลเรือนต้องยอมรับฐานะที่เป็นรอง โฆษกผู้เข้มแข็งที่สุดของลัทธิ
ชาตินิยมใหม่นี้ คือหลวงวิจิตรวาทการ ซึ่งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรอยู่ในขณะนั้น ปรากฏ
ทั้งหนังสือ เพลง จุลสาร และคำปราศรัยต่อต้านจีนและฝรั่งเศส รัฐบาลได้กำหนดวิธีการต่าง ๆ
เพื่อจำกัดกิจการพาณิชย์ของชาวจีน ก่อตั้งวิสาหกิจการด้านของรัฐ และสงวนอาชีพบางอย่าง
ไว้เฉพาะสำหรับชาวยุโรป ปี ๒๔๘๒ ในสภาพที่การเคลื่อนไหวทางทหารก็คึกคักแพร่ระบาดไป
ทั่วโลก งบประมาณทางทหารของหลวงพิบูลฯ ก็สูงมากขึ้น เป็นลำดับถึงเกือบหนึ่งในสามของราย
ได้ประชาชาติ สงครามที่เริ่มปะทุขึ้นในยุโรปมีผลต่อประเทศสยามเพียงเล็กน้อย แต่ย่อมมีผล
ต่อประเทศจักรวรรดินิยมที่มีอาณานิคมล้อมสยามอยู่

ในปีเดียวกัน ได้เกิดเหตุการณ์ระหว่างประเทศที่สำคัญคือ กรณีสพิพาทระหว่าง
สยามกับอินโดจีนของฝรั่งเศส กล่าวคือ สยามเรียกร้องเอาดินแดนคืนจากฝรั่งเศส ท่านปรีดี
รัฐมนตรีการคลัง ในฐานะนักกฎหมายได้มองเห็นช่องทางที่จะเอาดินแดนกลับคืนมาโดยวิธีทาง
ของกฎหมาย และได้ชี้แจงแก่หลวงพิบูลฯ นายกรัฐมนตรี แต่ฝ่ายทหารไม่เห็นด้วยกับวิธีสันติ เช่นนั้น
กรณีสพิพาทอินโดจีนจึงเกิดขึ้นและสงครามระหว่างไทยกับอินโดจีนของฝรั่งเศสก็ติดตามมา.^{๖๓}

ญี่ปุ่นซึ่งกำลังแผ่ขยายอำนาจ ได้เข้าแทรกแซงในกรณีสพิพาทนี้และยืนยันให้เปิดประชุมคณะอนุญา
โตตุลาการขึ้นที่กรุงโตเกียว คำตัดสินของญี่ปุ่นเข้าข้างไทย (ประเทศสยามเปลี่ยนชื่อเป็นประเทศ
ไทยแล้ว โดยรัฐบาลหลวงพิบูลย์ฯ)^{๖๔} และอนุญาตให้ไทย เข้าควบคุมจังหวัดหลายแห่ง

๑๐. การรุกรานของญี่ปุ่นและปรีดี พนมยงค์ เข้ารับตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

(ธันวาคม ๒๔๘๔ - ๒๔๘๕)

วันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ รัฐบาลญี่ปุ่นแจ้งต่อประเทศไทยว่า

ญี่ปุ่นได้ประกาศสงครามต่อสหรัฐอเมริกาและอังกฤษ ญี่ปุ่นเรียกร้องเอาสิทธิเดินทัพผ่านไทย ไปยังจุดหมายที่มะลายาและพม่าก่อนหน้านั้น กำลังทหารญี่ปุ่นได้ยกทัพขึ้นบกแล้วหลายแห่งตาม ชายฝั่งทางภาคใต้ของไทย กองทัพญี่ปุ่นเผชิญกับการต่อต้านเพียงเล็กน้อยจากกองทหารท้องถิ่นของไทย และรัฐบาลหลวงพิบูลฯ ต้องเผชิญกับทางเลือกที่จะอนุญาตให้กองทัพญี่ปุ่นเดินทัพ ผ่านราชอาณาจักรหรือจะสู้รบต่อต้าน

ในที่ประชุมคณะรัฐมนตรียามฉุกเฉิน โดยมีหลวงพิบูลฯ นายกรัฐมนตรีเป็นประธาน ได้มีการโต้แย้งกันในเรื่องข้อเสนอของญี่ปุ่น หลวงพิบูลฯ เปิดการประชุมโดยกล่าวว่ากำลังทหารของไทยไม่มีทางต่อต้านญี่ปุ่นได้เลย รัฐมนตรีคนอื่น ๆ เห็นด้วยกับทรศนะนี้และเสนอแนะให้ ประเทศไทยอนุญาตให้ญี่ปุ่นเดินทัพผ่านตามที่ญี่ปุ่นเรียกร้อง ท่านปรีดีจึงแถลงว่านโยบายอันมีเกียรติประการเดียวที่ควรปฏิบัติก็คือ นโยบายซึ่งเราได้ประกาศย้าช้าแล้วช้าอีกต่อราษฎรในอดีต นั่นคือต่อผู้กองทหารต่างชาติหน้าไหนก็ตามที่รุกรานเข้ามา เพื่อรักษาเอกราชและอธิปไตยของชาติไทย ควรเรียกร้องราษฎรไทยให้รวมตัวกันต่อสู้ญี่ปุ่น ยอมตายถ้าจำเป็นเพื่ออิสรภาพแห่งชาติของตน อย่างไรก็ตาม นายกรัฐมนตรีกล่าวย้าแล้วย้าอีกว่าไม่มีทางเลือกแท้จริงอื่นใดเลย นอกจากยอมตามข้อเรียกร้องของญี่ปุ่น เนื่องจากกำลังทหารของไทยไม่สามารถต่อต้านผู้รุกรานได้อย่างมีประสิทธิภาพ

แต่ญี่ปุ่นยังต้องการมากกว่านั้น คือ นอกจากจะขอเดินทัพผ่านไทยแล้ว ยังต้องการให้ไทยกับญี่ปุ่นประกาศเป็นพันธมิตรร่วมสงคราม ต่อสู้อังกฤษกับสหรัฐอเมริกา โดยที่ญี่ปุ่นพร้อมจะให้ดินแดนที่ไทยเคยเสียไปให้อังกฤษและฝรั่งเศส กลับคืนให้ไทย ถึงแม้จะเป็นฝ่ายข้างน้อยในคณะรัฐมนตรี แต่ท่านปรีดีก็ได้พยายามโต้แย้งคัดค้าน จนในที่สุด ที่ประชุมคณะรัฐมนตรีก็ลงมติให้รับเพียงยอมให้ญี่ปุ่นผ่านเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม ข้อเรียกร้องขอเดินทัพผ่านของญี่ปุ่น เป็นเพียงจังหวะก้าวแรกเท่านั้น เพราะต่อมาญี่ปุ่นก็ขอกู้เงินเป็นค่าใช้จ่ายของกองทหารญี่ปุ่นที่ตั้งอยู่ในประเทศไทย ท่านปรีดีขัดแย้งกับหลวงพิบูลฯ อย่างรุนแรงเกี่ยวกับเรื่องการสนับสนุนทางการเงินแก่กองกำลังผู้ยึดครอง การที่ท่านปรีดีคัดค้านข้อเรียกร้องของญี่ปุ่น ทำให้ญี่ปุ่นโกรธแค้นท่าน ดังนั้นจึงปรึกษาหารือ

แกมบังคับหลวงพิบูลฯ (หรือ จอมพล ป.พิบูลสงคราม) ให้ย้ายท่านปรีดีออกจากรัฐมนตรีคลัง ไปรับตำแหน่งอื่นที่ไม่มีหน้าที่รับผิดชอบด้านบริหารราชการ ท่านปรีดีจึงต้องพ้นจากตำแหน่งเดิม โดยได้รับแต่งตั้งเป็นหนึ่งในคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์จำนวนสามคน ในวันที่ ๑๖ ธันวาคม ท่านเล่าว่าแม้ความขัดแย้งจะยังอยู่เพียงในระยะเริ่มแรกเท่านั้น แต่ท่านก็รู้สึกได้ว่าตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์อาจเปิดโอกาสอันดีเลิศให้ท่านจัดตั้งขบวนการต่อต้าน ญี่ปุ่น.^{๖๔}

วันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๕ เนื่องจากรัฐบาลไทยรู้สึกว่าแนวโน้มของสงครามโลกเป็นผลดีต่อมหาอำนาจฝ่ายอักษะ และเห็นว่าอาจบรรลุการแบ่งปันดินแดนกันใหม่หลังสงคราม ประกอบกับตกอยู่ภายใต้แรงกดดันทางการเมืองของญี่ปุ่น ดังนั้น รัฐบาลจอมพล ป. จึงประกาศสงครามต่อสหรัฐอเมริกาและอังกฤษ ท่านปรีดีได้กล่าวไว้ในภายหลังถึงสถานะของประเทศไทย ซึ่งมีลักษณะพิเศษโดยเฉพาะระหว่างสงครามโลกครั้งที่สองนั้นว่า

"๑. ประเทศไทยถูกญี่ปุ่นซึ่งเป็นฝ่ายอักษะ (AXIS คือพันธมิตรระหว่างเยอรมนี อิตาลี ญี่ปุ่น) รุกราน

๒. รัฐบาลไทยสมัยสงครามนั้น ได้ก่อสถานะสงครามต่อสัมพันธมิตร...

รัฐบาลไทยได้ประกาศสงครามต่อบริเตนใหญ่และสหรัฐอเมริกา บริเตนใหญ่ก็ได้ประกาศสงครามตอบโต้ และประเทศในเครือจักรภพอังกฤษคือออสเตรเลีย กับแอฟริกาใต้ก็ได้ประกาศสงครามต่อประเทศไทย อันเป็นการผูกมัดสถานะสงครามกับประเทศไทยให้แน่นยิ่งขึ้นอีก

๓. สหรัฐอเมริกาใช้วิธียับยั้ง (Refrain) โดยยังมีได้ประกาศสงครามต่อประเทศไทยเป็นการตอบโต้ แต่ตามกฎหมายระหว่างประเทศนั้น สถานะสงครามเกิดขึ้นเมื่อรัฐบาลของประเทศหนึ่งประกาศสงครามต่ออีกประเทศหนึ่ง หรือรัฐบาลของประเทศหนึ่งได้มีการปฏิบัติทางสงคราม (Act of war) โดยไม่ประกาศสงครามต่ออีกประเทศหนึ่ง ทั้งนี้ไม่จำเป็นที่ประเทศซึ่งถูกประกาศสงครามหรือถูกการกระทำทางสงครามโดยรัฐบาลของประเทศอื่นนั้น จะต้องประกาศสงครามเป็นการตอบโต้ จึงต่างกับวิธีทำสัญญาระหว่างเอกชนต่อเอกชน ซึ่งทั้งสองฝ่ายจะต้องตกลงกันลงนามในสัญญากันนั้น

รัฐบาลจอมพลพิบูลฯ ได้แจ้งการประกาศสงครามให้รัฐบาล ส.ร.อ. ทราบ
ถูกต้องสมบูรณ์แบบตามระเบียบการทูตและกฎหมายระหว่างประเทศแล้ว คือ รัฐบาลพิบูลฯ
ได้แจ้งประกาศสงครามแก่กงสุลสวิสประจำกรุงเทพฯ ซึ่งรัฐบาล ส.ร.อ. ตั้งเป็นตัวแทนดูแล
ผลประโยชน์ของ ส.ร.อ."๖๖

๑๑. ผู้นำขบวนการเสรีไทย และการเจรจาเรื่องสถานภาพหลังสงครามของประเทศไทย
(๒๔๘๕ - ๒๔๘๘)

กลางปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ท่านปรีดีสามารถอาศัยตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์
และอิทธิพลของท่านในหมู่ปัญญาชน ก่อตั้งขบวนการต่อต้านญี่ปุ่นที่ได้รับการจัดตั้งเป็นอย่างดี เรียกว่า
ขบวนการเสรีไทย ในการประชุมลับวันที่ ๔ ธันวาคม ท่านปรีดีกับพวกได้ร่วมกันก่อตั้ง
แกนของขบวนการที่จะกลายมาเป็นขบวนการเสรีไทยภายในประเทศต่อไป หลังจากนั้นเล็กน้อย
พวกเขาพยายามส่งผู้แทนไปจีนทางบก เพื่อติดต่อฝ่ายสัมพันธมิตรและแจ้งให้ทราบว่า
มีขบวนการใต้ดินต่อต้านญี่ปุ่นดำรงอยู่ในประเทศไทย

ต้นปี พ.ศ. ๒๔๘๗ ได้มีการติดต่อกับทั้งสหรัฐอเมริกาและอังกฤษเป็นที่เรียบร้อย
และได้เริ่มกระบวนการฝึกฝนอบรมนักเรียนไทยเพื่อแทรกซึมกลับเข้าสู่ประเทศสองกระบวนการ
ควบคู่กัน คือ จากสหรัฐฯ ซึ่งมี มรว. เสนีย์ ปราโมช ัครราชทูตไทยเป็นผู้นำ และจากอังกฤษ
ซึ่งนักเรียนไทยได้เข้าร่วมกับหน่วยสืบราชการลับของอังกฤษที่ปฏิบัติงานอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ท่านปรีดีได้พยายามสร้างความเชื่อมั่นแก่ฝ่ายสัมพันธมิตรในแง่การเมืองภายใน
ประเทศด้วย เมื่อรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเมื่อ
วันที่ ๒๔ กรกฎาคม ๒๔๘๗ เนื่องจากแพ้คดีในที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎร ท่านปรีดีได้พยายาม
ผลักดันให้เปลี่ยนแปลงรัฐบาล เพื่อให้ประเทศสัมพันธมิตรยอมรับประเทศไทย และเพื่อที่จะไป
ทางแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ภายหลังสงคราม ท่านได้ผลักดันให้ นายควง อภัยวงศ์ ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี
และตัดอำนาจทางการเมืองการทหารของจอมพล ป. โดยแต่งตั้งให้เป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน แล้ว
ประกาศยุบเลิกตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุดที่จอมพล ป. เคยดำรงอยู่เสีย พร้อมทั้งเปลี่ยนตัว
ผู้บัญชาการทหารบกและแม่ทัพบกเป็น พลเอกพจน์ พหลโยธิน (พระยาพหลพลพยุหเสนา)

ถึงปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ปฏิบัติการของเสรีไทยกำลังดำเนินไปอย่างเต็มที่ อาวุธยุทโธปกรณ์ถูกล่องมาถึงประเทศไทยเป็นประจำและมีตัวแทนจากอังกฤษและสหรัฐฯ ร่วมเดินทางมากับคณะชาวไทยด้วย พลพรรคของเสรีไทยใต้ดินมีจำนวนหลายพันคน และหลายหน่วยยังได้รับการสนับสนุนจากกำลังตำรวจ ซึ่งเป็นเสรีไทยเหมือนกันด้วย อย่างไรก็ตาม ตลอดช่วงสงคราม กองกำลังเสรีไทยไม่เคยเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหวต่อต้านด้วยกำลังอาวุธขนาดใหญ่เลย งานส่วนมากเป็นงานด้านข่าวสารข้อมูล

วัตถุประสงค์ของการก่อตั้งขบวนการเสรีไทยนี้ ได้ถูกเปิดเผยเป็นครั้งแรกหลังจากที่สงครามยุติลงเมื่อท่านปรีดี หรือ "รูธ" (RUTH) ผู้นำขบวนการเสรีไทย ได้แถลงในวันชุมนุมเสรีไทยในกรุงเทพฯ ว่า

"ท่านผู้ร่วมงานขบวนการเสรีไทยทั้งหลาย การร่วมมือกระทำงานเพื่อรับใช้ชาติประเทศในคราวนี้ มิได้ก่อตั้งเป็นคณะหรือพรรคการเมืองแต่เป็นการร่วมงานประกอบกิจเพื่อให้ประเทศชาติได้กลับเป็นรัฐสถานะก่อนวันที่ ๘ ธันวาคม ๒๔๘๔ แม้ว่าการดำเนินงานจะได้จัดให้มีองค์การบริหาร หรือกองบัญชาการ สำนักงานหรือสาขาใด ๆ ขึ้น ก็เพื่อความจำเป็นที่จะให้งานนี้มีระเบียบอันนำมาซึ่งวินัยและสมรรถภาพ, สมาคมซึ่งมีสมาชิกน้อยกว่าผู้ร่วมงานคราวนี้ต้องมีกรรมการฉันทิ ผู้ร่วมงานคราวนี้ซึ่งมีจำนวนมากก็บังคับต้องมีองค์การบัญชาการฉันทิ เมื่อองค์การรับใช้ชาติจำเป็นที่จะต้องมีการตั้งกล้าวแล้ว ก็จำเป็นที่จะต้องมีการมีนามสำหรับการนี้ หม่อมราชวงศ์เสนีย์ ปราโมช ซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้แทนของประชาชนชาวไทยอยู่ในต่างประเทศได้รับความรับรองตลอดมา ก็มีความจำเป็นที่จะต้องเรียกองค์การและผู้ร่วมงานในต่างประเทศว่า "เสรีไทย" เพราะเวลานั้นต่างประเทศเข้าใจว่าประเทศไทยอยู่ภายใต้ความครอบครองของญี่ปุ่น ความหมายก็คือไทยที่เป็นเสรีไทย หรือคนไทยทั้งหลายที่ต้องการให้ประเทศชาติของตนเป็นอิสระ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ต่างประเทศรับรองการกระทำของผู้ที่อยู่ในต่างประเทศ หากใช้คณะหรือพรรคการเมืองไม่ ส่วนองค์การต่อต้านภายในประเทศนั้น ในขั้นเดิมไม่มีชื่อเรียกองค์การว่าอย่างไร การชักชวนให้ร่วมงานตั้งแต่วันที่ ๘ ธันวาคม ๒๔๘๔ เป็นต้นมาก็ชักชวนกันเพื่อต่อต้านญี่ปุ่นให้พ้นไปจากประเทศและเมื่อองค์การภายในและภายใน

นอกประเทศได้ติดต่อกันแล้ว ในชั้นหลังสาสน์ที่เจ้าหน้าที่ต่างประเทศมีมายัง
ข้าพเจ้า เรียกขานองค์การที่เราร่วมงานระหว่างคนไทยทั้งภายในและภายใน
นอกนี้ว่า Freethai Movement หรือขบวนการเสรีไทย เป็นนามสมญาที่ควร
ยอมรับ ข้าพเจ้าก็ได้ถือเอานามนี้ได้ติดต่อกับต่างประเทศ โดยใช้นามองค์การ
ว่าขบวนการเสรีไทย ซึ่งเราทั้งหลายก็จะเห็นได้ชัดอีกว่า ไม่ใช่เรื่องคณะพรรคการเมือง

วัตถุประสงค์ของเราทำงานคราวนี้ มีจำกัดดังกล่าไปแล้วและมีเงื่อนไข
เวลาสุดสิ้น กล่าวถึงสภาพการณ์เรียบร้อยแล้วองค์การเหล่านี้ก็จะเลิกและ
สิ่งซึ่งจะเหลืออยู่ในความทรงจำของเราทั้งหลายก็คือมิตรภาพอันดีในทางส่วนตัว
ที่เราได้ร่วมกันรับใช้ประเทศชาติ โดยปราศจากความคิดที่จะเปลี่ยนสภาพองค์
การเหล่านี้ให้เป็นคณะหรือพรรคการเมือง และเพราะเหตุที่การกระทำคราวนี้
เป็นการสนองคุณประเทศชาติ ผู้ใดจะรับราชการตำแหน่งใดหรือไม่มัน จึงเป็น
ไปตามความสามารถตามกฎหมายและระเบียบแบบแผนเหมือนดังคนไทยอื่นทั้ง
หลาย เราพึงพอใจด้วยความระลึกและความภูมิใจว่า เราได้ปฏิบัติหน้าที่ที่
เกิดมาเป็นคนไทย จริงอยู่ในระหว่างสละวางให้สภาพของประเทศไทยกลับเข้าสู่ฐานะ
เดิม ได้มีผู้ร่วมงานคราวนี้บางคนรับตำแหน่งในราชการ แต่ทั้งนี้ขอให้เข้าใจว่า
บุคคลเหล่านี้ เข้ารับหน้าที่ซึ่งได้รับมอบหมาย โดยพระบรมราชโองการให้ปฏิบัติ
หรือฉันทหนึ่ง เป็นการปฏิบัติตามคำสั่ง เพื่อจัดการเรื่องที่ยังเกี่ยวพันอยู่กับนานาประเทศ
ให้เสร็จสิ้นไปเท่านั้น หากใช่เป็นการเอาตำแหน่งราชการมาเป็นรางวัลไม่

ผู้ที่ได้ร่วมงานกับข้าพเจ้าคราวนี้ ถือว่าทำหน้าที่เป็นผู้รับใช้ชาติ และเสีย
สละอุทิศชีวิตเป็นชาติพลี มิได้ถือว่าเป็นผู้กู้ชาติ การกู้ชาติเป็นการกระทำของคน
ไทยทั้งประเทศ ซึ่งแม้ผู้ไม่เข้าร่วมองค์การนี้โดยตรงก็ยังมีอีกประมาณ ๑๗ ล้านคน
ที่ได้กระทำโดยอิสระของตนในการต่อต้านด้วยวิถีทางที่เขาเหล่านั้นสามารถทำหรือ
เอากำสั่งใจช่วยขับไล่ให้ญี่ปุ่นพ้นไปจากประเทศโดยเร็วก็มี หรือแม้แต่คนไทยที่นั่ง
อยู่โดยไม่ทำการชักชวนผู้ต่อต้านญี่ปุ่นหรือผู้รับใช้ชาติ ซึ่งเท่ากับเปิดโอกาสให้
ผู้รับใช้ชาติทำการได้สะดวกเป็นต้น คนไทยทั้งปวงเหล่านี้ทุก ๆ คนร่วมกันทำการ

ภูชาติของตนด้วยทั้งสิ้น ส่วนผู้ที่คอยขัดขวางการต่อต้านของผู้รับใช้ชาติ จะเป็น โดยทางกาย ทางวาจา หรือทางใจนั้นมีบ้าง เล็กน้อยเป็นธรรมดา แต่เขาเหล่านั้น โดยทางพฤตินัยไม่ใช่คนไทย เพราะการกระทำของเขาเหล่านั้นไม่ใช่การ กระทำของคนที่เป็นไทย เขามีสัญชาติไทยแต่เพียงนิตินัย คือเป็นคนไทยเพราะ กฎหมายกำหนดไว้เท่านั้น

ข้าพเจ้าจึงกล่าวได้ในนามของเพื่อนร่วมตายทั้งหลายว่า ราษฎรทั้งปวง ประมาณ ๑๗ ล้านคนที่เป็นคนไทยทั้งโดยนิตินัยและพฤตินัยนั้นเองเป็นผู้ภูชาติไทย ฉะนั้นผู้ซึ่งข้าพเจ้าจะต้องขอบคุณอย่างยิ่งก่อนอื่น ก็คือคนไทยทั้งปวงนี้

ในส่วนผู้ที่ร่วมงานกับข้าพเจ้าในการรับใช้ชาติ ข้าพเจ้าขอขอบใจคนไทย ในสหรัฐอเมริกา คนไทยในอังกฤษ คนไทยในจักรภพของอังกฤษ และคนไทย ในประเทศจีน ผู้ที่ได้ช่วยเหลือกิจการอยู่ในต่างประเทศจนสันติภาพได้กลับคืนมา

ส่วนภายในประเทศ ข้าพเจ้าขอขอบใจหัวหน้าผู้ใหญ่ในกองบัญชาการทุกท่าน ซึ่งได้เป็นหัวหน้าบัญชาการในการต่อต้านให้ดำเนินไปด้วยดี และขอให้ท่านได้ สำนึกถึงวีระกรรมของเพื่อนร่วมตาย ซึ่งต้องเสียชีวิตในการปฏิบัติหน้าที่ครั้งนี้ คือ นายกำจัด พลังกูร นายการเวก ศรีวิจารณ์ และนายสมพงษ์ ศัลยพงษ์ ชีวิตเขาลี้ไปเพื่อได้มาซึ่งเอกราชและความคงอยู่ของชาติไทย ซึ่งชาวไทย ไม่ควรลืม ข้าพเจ้าขอขอบคุณคนไทยทั้งปวงที่เป็นผู้ภูชาติไทยในสงครามโลกครั้งที่ ๒ นี้อีกครั้งหนึ่ง"^{๖๗}

นี่คือวัตถุประสงค์ที่แท้ของขบวนการเสรีไทย (หรือ "ขบวนการเสรีไทย" ตามศัพท์ของท่านปรีดี) คือ เพื่อรับใช้ชาติ กอบกู้รักษาเอกราชและความเป็นอิสระเอกราชของชาติ ดังนั้น เมื่องาน นี้สำเร็จลงภายหลังสงคราม ขบวนการนี้ก็สลายตัวไปด้วย

ในข้อเขียนระยะหลัง ท่านปรีดีได้ชี้แจงว่า ภารกิจของ "ขบวนการเสรีไทย" ในการ รับใช้ชาตินั้น มีอยู่ ๒ ด้านประกอบกัน คือ ต่อสู้กับผู้รุกราน และ ปฏิบัติการเพื่อให้สัมพันธมิตร รับรองว่าประเทศไทยไม่ตกเป็นฝ่ายแพ้สงคราม และการผ่อนหนักเป็นเบา.^{๖๘} กล่าวได้ว่า ขบวนการเสรีไทยประสบความสำเร็จในงานทั้งสองด้าน การเคลื่อนไหวและเป้าหมายของขบวนการ

การซึ่งคัดค้านจุดยืนทางการของรัฐบาลไทยเปิดโอกาสให้ฝ่ายสัมพันธมิตรแสดงท่าทีอะลุ่มอล่วย
ต่อประเทศไทยหลังสงครามได้ ทั้งนี้ที่สงครามสิ้นสุดลง ท่านปรีดี ในฐานะผู้สำเร็จราชการแทน
พระองค์ และผู้นำขบวนการเสรีไทยซึ่งติดต่อกันและมีสัมพันธ์อันดีกับฝ่ายสัมพันธมิตรขณะสงคราม
ได้ออกประกาศสันติภาพ ในวันที่ ๑๖ สิงหาคม ๒๔๘๘ ซึ่งมีความว่า^{๖๔}

ประกาศสันติภาพ

ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล

ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

(ตามประกาศประธานสภาผู้แทนราษฎร ลงวันที่ ๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๘๗)

ปรีดี พนมยงค์

โดยที่ประเทศไทยได้เคยถือนโยบายอันแน่วแน่ที่จะรักษาความเป็นกลาง
อย่างเคร่งครัด และจะต่อสู้การรุกรานของต่างประเทศทุกวิถีทาง ดังปรากฏ
เห็นได้ชัดจากการที่ได้มีกฎหมายกำหนดหน้าที่คนไทยในเวลา^{๖๕} เมื่อพุทธศักราช
๒๔๘๔ อยู่แล้วนั้น ความจำนงอันแน่วแน่นี้ได้แสดงให้เห็นประจักษ์แล้ว
ในเมื่อญี่ปุ่นได้ยาดรหัพเข้าในดินแดนประเทศไทยในวันที่ ๘ ธันวาคม พุทธศักราช
๒๔๘๔ โดยได้มีการต่อสู้การรุกรานทุกแห่งและทหาร ตำรวจ ประชาชนพลเมือง
ได้เสียชีวิตไปในการนี้เป็นอันมาก

เหตุการณ์อันปรากฏเป็นสักขีพยานนี้ ได้แสดงให้เห็นอย่างแจ่มแจ้งว่า
การประกาศสงครามเมื่อวันที่ ๒๔ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๘๕ ต่อบริเตนใหญ่
และสหรัฐอเมริกา ตลอดจนการกระทำทั้งหลายซึ่งเป็นปรปักษ์ต่อสหประชาชาติ
นั้น เป็นการกระทำอันผิดจากเจตจำนงของประชาชนชาวไทย และฝ่าฝืนชินชิตต่อ
บทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญและกฎหมายบ้านเมือง ประชาชนชาวไทยทั้งภายในและ
ภายนอกประเทศ ซึ่งอยู่ในฐานะที่จะช่วยเหลือสนับสนุนสหประชาชาติผู้รักที่จะให้
มีสันติภาพในโลกนี้ ได้กระทำการทุกวิถีทางที่จะช่วยเหลือสหประชาชาติ ดังที่สห
ประชาชาติส่วนมากยอมทราบอยู่แล้ว ทั้งนี้เป็นการแสดงเจตจำนงของประชาชน
ชาวไทยอีกครั้งหนึ่งที่ไม่เห็นด้วยต่อการประกาศสงคราม และการกระทำอันเป็น

ปฏิบัติต่อสหประชาชาติดังกล่าวมาแล้ว

บัดนี้ ประเทศญี่ปุ่นได้ยอมปฏิบัติตามคำประกาศของสหรัฐอเมริกา

บริเตนใหญ่ จีน และสหภาพโซเวียต ซึ่งได้กระทำ ณ นครปอตสדםแล้ว

สันติภาพจึงกลับคืนมาสู่ประเทศไทย อันเป็นความประสงค์ของประชาชนชาวไทย

ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
จึงขอประกาศโดยเปิดเผยแทนประชาชนชาวไทยว่า การประกาศสงครามต่อ
สหรัฐอเมริกาและบริเตนใหญ่ เป็นโมฆะไม่ผูกพันประชาชนชาวไทย ในส่วนที่
เกี่ยวกับสหประชาชาติ ประเทศไทยได้หัดกลืนใจที่จะให้กลับคืนมาซึ่งสัมพันธไมตรี
อันดีอันเคยมีมากับสหประชาชาติเมื่อก่อนวันที่ ๘ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๘๔
และพร้อมที่จะร่วมมือเต็มที่ทุกทางกับสหประชาชาติในการสถาปนาเสถียรภาพ
ในโลกนี้

บรรดาดินแดนซึ่งญี่ปุ่นได้มอบให้ไทยครอบครอง คือ รัฐกลันตัน ตรังกานุ
ไทรบุรี ปะริค เชียงตุง และเมืองพานันั้น ประเทศไทยไม่มีความปรารถนาที่จะ
ได้ดินแดนเหล่านี้ และพร้อมที่จะจัดการเพื่อส่งมอบในเมื่อบริเตนใหญ่พร้อมที่จะ
รับมอบไป

ส่วนบรรดาบทกฎหมายอื่น ๆ ใดอันมีผลเป็นปฏิบัติต่อสหรัฐอเมริกา บริเตน
ใหญ่และเครือจักรวรรดิก็จะได้พิจารณายกเลิกไปในภายหน้า บรรดาความเสียหาย
อย่างใด ๆ จากกฎหมายเหล่านั้นก็จะได้รับชดใช้โดยชอบธรรม

ในที่สุด ขอให้ประชาชนชาวไทยทั้งหลาย ตลอดจนชนต่างด้าวซึ่งอยู่ในราชอาณาจักรไทย
จงตั้งอยู่ในความสงบ และไม่กระทำการใด ๆ อันจะเป็นการก่อ
กวนความสงบเรียบร้อย พึงยึดมั่นในอุดมคติซึ่งได้วางไว้ในข้อตกลงของสหประชา
ชาติ ณ นครซานฟรานซิสโก

ประกาศ ณ วันที่ ๑๖ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๘๔ เป็นปีที่ ๑๒ ใน
รัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

ทวี บุญยเกษตร

รัฐมนตรี

ชื่อ "ประกาศสันติภาพ" โดยผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในพระปรมาภิไธยของในหลวง
 รัชกาลที่ ๘ ซึ่งทรงประทับอยู่ในประเทศสวิสเซอร์แลนด์ ตลอดระยะเวลาของสงคราม คำ
 ประกาศลงนามนายทวี บุญยเกตุ รัฐมนตรีเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ นายทวี ซึ่งเป็น
 หนึ่งในคณะราษฎรและระบบสมุนท่านปรีดี ได้ขึ้น เป็นนายกรัฐมนตรี เรง่อนายควงไต่ยืนใบลาออก
 จากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี หลังสงครามสิ้นสุดลง

คำประกาศสันติภาพ ได้รับการตอบสนองจากสหรัฐฯ ในเดือนเดียวกัน ซึ่ง
 ประกาศว่าประเทศสหรัฐฯ ถือว่าคำประกาศสงครามของประเทศไทยเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๔ เป็น
 โง่เขลา และไม่ถือว่าประเทศไทยเป็นศัตรู อย่างไรก็ตาม ประเทศไทยต้องแก้ปัญหาภัยกับบริเตนใหญ่
 (อังกฤษ) ด้วยในขณะเดียวกัน เพราะไทยประกาศสงครามต่อทั้งสองประเทศพร้อมกัน ประเทศ
 อังกฤษมิได้พอใจและยอมรับ เช่นสหรัฐฯ อังกฤษเรียกร้องให้ไทยยอมตาม "ข้อตกลง" ๒๑ ข้อที่
 อังกฤษเสนอมา "เพื่อคืนสิ่งทีแล้วมาในอดีตและที่จะร่วมมือในภายหน้า" ซึ่งมีสาระสำคัญคือ
 เป็นการบังคับให้ฝ่ายไทยต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจ เศรษฐกิจและการทหารของอังกฤษ ตลอด
 ระยะเวลาใช้ค่าเสียหายในสงคราม ท่านปรีดีเห็นว่าประเทศไทยไม่อาจยอมตามข้อเรียกร้องนี้ได้ทุก
 อย่าง ตรงจุดนี้ มอเรลล์ได้ตั้งข้อสังเกตที่น่าสนใจเกี่ยวกับท่านปรีดีว่า

"ประหลาดที่ว่า แม้ปรีดีน่าจะได้ประโยชน์ทางการเมืองมากที่สุดจาก "การ
 ทำให้กองทัพไทยเป็นหมันทางการเมือง" ตามที่อังกฤษเสนอนี้ (คือจัด
 โครงสร้างกองทัพของไทยใหม่เพื่อป้องกันทหารแทรกแซงการเมือง - ผู้อ้าง)
 แต่ท่านกลับคัดค้านข้อ เสนอของอังกฤษอย่างรุนแรงที่สุด ในฐานะนักชาตินิยมหัวก้น"^{๗๐}

การถือเอกราชอธิปไตยของชาติ เป็นสิ่งสำคัญที่สุด ยังคงอยู่ในความสำนึกของท่านปรีดีเสมอ แม้ว่า
 ข้อเรียกร้องนี้จะก่อให้เกิดระเบียบทางการเมืองแบบใหม่ ซึ่งท่านเองก็เคยได้รับความชื่นชมจาก
 การบีบคั้นของกลุ่มทหารมาแล้ว ในการแก้ปัญหาของอังกฤษ ท่านปรีดีได้พยายามใช้อิทธิพลของ
 สหรัฐฯ มาเป็นพลังต้านทาน เรื่องสำคัญก็คือการตั้ง มรว. เสนีย์ ปราโมช อดีตราชทูตไทยประจำ
 สหรัฐฯ เป็นนายกรัฐมนตรี เพื่อใช้ประโยชน์จากการที่ เสนีย์มีสัมพันธ์ใกล้ชิดกับ ชาวอเมริกัน
 เสนีย์เข้ารับตำแหน่งดังกล่าว เมื่อกลับถึงกรุงเทพฯ ในเดือนกันยายน ๒๔๘๘ โดยท่านปรีดีเอง
 เป็นผู้เลือกคณะรัฐมนตรีให้ โดยที่ท่านยังคงกุมอำนาจทางการเมืองภายในส่วนมากไว้ ด้วยการสนับสนุน
 ของสหรัฐฯ ประเทศไทยก็สามารถตกลงกับอังกฤษได้ โดยไม่ถูกบีบให้ยอมรับตามข้อ เรียกร้องทั้ง

หมด และมีการลงนามในข้อตกลงทางการเมื่อต้นปี ๒๔๘๔

ในวันที่ ๘ ธันวาคม ๒๔๘๔ คุณงามความดีอันยิ่งใหญ่ที่ท่านปรีดีได้กระทำให้แก่ประเทศชาติมาโดยตลอด ก็ได้รับการยอมรับอย่างเป็นทางการ เมื่อท่านได้รับแต่งตั้งเป็น "รัฐบุรุษอาวุโส" ของชาติตามประกาศนี้.^๑

ประกาศ

อานันทมหิดล

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประกาศว่า

โดยที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า นายปรีดี พนมยงค์ ได้เคยรับหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินในตำแหน่งสำคัญ ๆ มาแล้วหลายตำแหน่ง จนในที่สุดได้รับความเห็นชอบจากสภาผู้แทนราษฎร ให้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และปรากฏว่าตลอดเวลาที่นายปรีดี พนมยงค์ ดำรงตำแหน่งเหล่านี้ได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริตและความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ ทั้งได้แสดงให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ในความปรีชาสามารถบำเพ็ญคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติเป็นอันมากประการ

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมยกย่องนายปรีดี พนมยงค์ ไว้ในฐานะรัฐบุรุษอาวุโส และให้มีหน้าที่รับปรึกษากิจราชการแผ่นดิน เพื่อความวัฒนาถาวรของชาติสืบไป

ทั้งนี้ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

ประกาศ ณ วันที่ ๘ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๘๔ เป็นปีที่ ๑๒ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช

นายกรัฐมนตรี

แม้ว่าการเจรจาเกี่ยวกับสันติภาพและสถานะของประเทศไทยหลังสงครามจะเป็นประเด็นหลักทางการเมืองในช่วงปลายปี พ.ศ. ๒๔๘๘ แต่วงการเมืองในกรุงเทพฯ ก็เคลื่อนไหวกันมากด้วย บรรดาพรรคการเมืองกลับกระตือรือร้นขึ้นอีกครั้ง บรรดาเสรีไทย ที่ท่านปรีดีได้ประกาศสลายองค์กรจัดตั้งไปแล้วก็รวมตัวกันเป็นกลุ่ม ๆ กลุ่มหนึ่งคือพรรคสหชีพซึ่งสนับสนุนท่านปรีดีอยู่ โดยมี ดร. เตือน บุณนาท เป็นหัวหน้าพรรค ส่วนกลุ่มผู้สนับสนุนท่านปรีดีในคณะราษฎร ก็มาร่วมกันตั้งพรรคแนวรัฐธรรมนูญ โดยมี พลเรือตรีถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์ เป็นหัวหน้ารัฐบาล มรว. เสนีย์ ปราโมช ได้ออกประกาศพระราชกฤษฎีกายุบสภาผู้แทนราษฎรในวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๔๘๘ เพื่อให้มีการเลือกตั้งใหม่ในเดือนมกราคม ๒๔๘๙ ต่อมา นายควง อภัยวงศ์ ได้รับเลือกเป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้ง แต่รัฐบาลก็อยู่ได้เพียงไม่นานโดยลาออกไปในเดือน มีนาคม ๒๔๘๙

๑๒. นายกรัฐมนตรี และกรณีสวรรคต (๒๔๘๙ - ๒๔๙๐)

เมื่อนายควงลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี สภาผู้แทนราษฎรก็สนับสนุนท่านปรีดีให้เข้าทำหน้าที่แทน ดูเหมือนสถานการณ์จะบีบขับให้ท่านต้องเข้ารับตำแหน่ง เนื่องจากมองไม่เห็นใครอื่นอีก และนี่เป็นครั้งแรกที่ท่านดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ทั้ง ๆ ที่ท่านมีบทบาทสำคัญในการเมืองไทยมาโดยตลอด ตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง สำหรับการรับตำแหน่งนี้ มอเรลล์ได้ตั้งข้อสงสัยแก่คนที่น่าสนใจเขาไว้ว่า

"ดูเหมือนจะเห็นชัดว่า โดยใจจริงแล้ว ท่านปรีดีไม่ยอมรับตำแหน่งนายฯ ทั้งนี้โดยเนื้อแท้แล้วก็เพราะว่าท่านทำให้ท่านตกเป็นเป้าของการคัดค้านทางการเมืองโดยตรง ท่านพลิกแพลงยัดเยียดได้มากกว่าและเผชิญกับข้อจำกัดน้อยกว่าเมื่อท่านเป็น "รัฐบุรุษอาวุโส" อันเป็นตำแหน่งซึ่งเข้ากันได้ยากกับแบบวิถีเคลื่อนไหวทางการเมืองของท่าน ท่านปรีดีไม่ชมชอบงานบริหารจุกจิก และอยากขบปัญหาทางความคิด วางแผนยุทธศาสตร์ และให้การนำทางปัญหาแก่ขบวนการทางการเมืองมากกว่า"^{๗๒}

ในช่วงก่อนที่ท่านปรีดีจะเข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอย่างเป็นทางการนี้เอง ศาลฎีกาไทยก็ประกาศว่าชอกล่าอาชญากรรม พล.พิบูลสงครามกับ พรรคพวกว่าเป็นอาชญากรสงครามตามพระราชบัญญัติอาชญากรสงครามนั้น ใช้ไม่ได้เพราะพระราชโองการนี้ประกาศใช้ภายหลังสงคราม

แล้วและไม่อาจบังคับใช้ย้อนหลังได้ ด้วยประเด็นเทคนิคทางกฎหมายเช่นนี้ จอมพล ป. กับพวกก็ได้รับการปล่อยตัวจากคุกกลับมาอยู่บ้านในกรุงเทพฯ มีข้อสังเกตที่น่าสนใจในเรื่องนี้ว่า ^{๗๓} คำวินิจฉัยของศาลนี้ด้านหลัก มิได้เกิดจากการที่ศาลยึดถือปฏิบัติตามกระบวนการตุลาการอย่างเคร่งครัดหรือเกิดจากมติมหาชนเข้าข้างจอมพลป. และพรรคพวก หากแต่เกิดจากการที่ท่านปรีดียังคงเกื้อหนุนจอมพลป. อยู่ และกีดกันการลงโทษผู้ที่สมคบกับผู้นอ้อย่างรุนแรง การที่ท่านปรีดีเกื้อหนุนจอมพลป. ในเรื่องนี้คาดว่ามีสาเหตุสำคัญ ๓ ประการคือ ประการแรก ท่านปรีดีรังเกียจการเสียเลือดเนื้อ และไม่เคยมีกรณีใดที่ท่านทำร้ายฝ่ายตรงข้ามทางการเมืองถึงตายเลยเท่าที่ทราบกัน ประการที่สอง ท่านปรีดีรู้สึกผูกพันยึดมั่นต่อคำปฏิญาณว่าจะซื่อสัตย์ภักดีต่อกันในหมู่คณะผู้ก่อการอภิวัฒน์ ๒๔๗๕ ประการที่สาม ท่านปรีดีคัดค้านคำขอร้องของฝ่ายสัมพันธมิตรให้ส่ง จอมพลป. ไปขึ้นศาลที่ญี่ปุ่น ท่านถือว่าหากปล่อยให้เป็นไปตามนี้ ก็จะเป็นนัยให้ชาวโลกเข้าใจว่าประเทศไทยเป็นประเทศแพ้สงคราม โดยที่อดีตนายกรัฐมนตรีของไทยถูกไต่สวนเคียงข้างกับอาชญากรสงครามชาวญี่ปุ่น ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม การที่ท่านปรีดีคัดค้านการลงโทษอย่างเข้มงวด เป็นปัจจัยสำคัญยิ่งต่อคำวินิจฉัยของศาล เมื่อกลางเดือนมีนาคม ๒๔๘๔ นอกจากนี้ การกำหนดเวลาประกาศคำวินิจฉัยของศาลให้พ้องกันกับช่วงที่ไม่มีผู้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอย่างเป็นทางการ ได้ลดระดับที่ฝ่ายสัมพันธมิตรจะเอาเรื่องกับท่านปรีดีหรือบุคคลอื่นให้รับผิดชอบคำวินิจฉัยนี้ลง

แม้ว่าในแง่หนึ่ง การเข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของท่านปรีดีจะเป็นความน่าอึดอัดสำหรับ "นักคิด" อย่างท่าน แต่ก็ยังมีเหตุผลที่สำคัญในอีกแง่หนึ่งด้วยคือ ท่านสามารถปฏิบัติภารกิจงานอภิวัฒน์ให้สำเร็จลุล่วงไปได้ นั่นคือ การพัฒนาระบอบประชาธิปไตยสู่ความสมบูรณ์ เพื่อความผาสุกของราษฎร ความดีและความตั้งใจเช่นนี้ ปรากฏในสุนทรพจน์ของท่านในฐานะนายกรัฐมนตรี ที่กล่าวในสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ ๗ พฤษภาคม ๒๔๘๔ ในโอกาสปิดสมัยประชุมสามัญของสภาฯ ความว่า ^{๗๔}

ท่านผู้เป็นประธาน

ในวาระการประชุมของสภาผู้แทนราษฎรตามรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. ๒๔๗๕ จะได้สิ้นสุดลงในวันนี้ ข้าพเจ้าขอถือโอกาสเชิญชวนสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรทั้งหลายให้ระลึกถึงพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระบารมีปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่ง

เป็นพระมหากษัตริย์ที่ได้พระราชทานรัฐธรรมนูญเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ พระราช
ประสงค์ของพระองค์ซึ่งมีมาแต่ก่อนพระราชทานรัฐธรรมนูญนั้น คณะราษฎรซึ่ง
ทราบเมื่อ ๖ วันภายหลังที่ได้เปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว คือเมื่อวันที่ ๓๐
มิถุนายน ได้มีพระกระแสรับสั่งให้พระยาพลพลพยุหเสนา พระยาปรีชาชลยุทธ
พระยามโนปกรณนิติธาดา พระยาศรีวิสารวาจาพร้อมทั้งข้าพเจ้าไปเฝ้าทูล
ละอองธุลีพระบาท และเจ้าพระยามหิศร ซึ่งเป็นราชเลขาธิการขณะนั้น เป็น
ผู้จัดบันทึกมีพระกระแสรับสั่งว่ามีพระราชประสงค์จะพระราชทานรัฐธรรมนูญ
แต่เมื่อได้ทรงปรึกษาข้าราชการมีตำแหน่งสูงในขณะนั้นก็ไม่เห็นพ้องกับพระองค์
ในสุดท้ายเมื่อเสด็จกลับจากประพาสอเมริกาได้ให้บุคคลหนึ่งซึ่งไปเฝ้าในวันนั้น
พิจารณา (พระยาศรีวิสารวาจา, ผู้เขียน) บุคคลนั้นก็ถวายความเห็นว่ายังไม่
ถึงเวลาและที่ปรึกษากลับเห็นพ้องด้วยบุคคลนั้น คณะราษฎรมิได้รู้พระราชประสงค์
มาก่อน การเปลี่ยนแปลงได้กระทำโดยบริสุทธิไม่ได้ช่วงชิงตั้งที่มีผู้ปลุกเสกข้อ
เท็จจริงให้เป็นอย่างอื่น ความจริงทั้งหลายปรากฏในบันทึกการเฝ้าทูลละอองธุลี
พระบาทในวันนั้นแล้ว และโดยที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงมีพระราช
ประสงค์มาก่อนแล้วหากมีผู้คัดทาน ฉะนั้นเมื่อคณะราษฎรได้ขอพระราชทานรัฐธรรมนูญ
พระองค์จึงพระราชทานด้วยดี พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เจ้าอยู่หัว ทรงมีพระ
มหากษัตริย์คุณแก่ชาวไทย ข้าพเจ้าจึงขอให้ท่านทั้งหลายที่อยู่ ณ ที่นี้ และบรรดา
ชาวไทยทั้งหลาย จงระลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณและเทิดพระเกียรติของพระองค์
ไว้ชั่วกาลปาวสาน

บัดนี้ผู้ก่อการขอพระราชทานรัฐธรรมนูญ และผู้ที่ได้ร่วมมือช่วยเหลืออันประกอบ
เป็นสมาชิกประเภท ๒ ก็จะต้องสิ้นสมาชิกภาพลงแล้ว ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจะมีความจำเป็น
ที่จะต้องข้อมความเข้าใจถึงหลักประชาธิปไตยตามรัฐธรรมนูญ ซึ่งคณะราษฎรได้
ขอพระราชทานมาจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ว่าระบอบประชาธิปไตย
นั้น เราหมายถึงประชาธิปไตยอันมีระเบียบตามกฎหมาย และศีลธรรม และความ
ซื่อสัตย์สุจริตไม่ใช่ประชาธิปไตยอันไม่มีระเบียบหรือประชาธิปไตยที่ไร้ศีลธรรม

เช่น การใช้สิทธิเสรีภาพอันมีแต่จะทำให้เกิดความปั่นป่วน ความไม่สงบเรียบร้อย ความเสื่อมศีลธรรม ระบบอนาธิปไตยนี้เรียกว่า อนาธิปไตย หากใช้ประชาธิปไตยไม่ขอให้ระวางอย่าปนประชาธิปไตยกับอนาธิปไตย อนาธิปไตยเป็นภัยอย่างใหญ่หลวงแก่สังคมและประเทศชาติ ระบบประชาธิปไตยจะมั่นคงอยู่ได้ต้องประกอบด้วยกฎหมาย ศีลธรรมและความซื่อสัตย์สุจริต หรือในครั้งโบราณกาลเรียกว่า การปกครองโดยสามัคคีธรรม การใช้สิทธิโดยไม่มีขอบเขตภายใต้กฎหมายหรือศีลธรรม หรือใช้สิทธิโดยไม่สุจริต ไม่ใช่หลักของประชาธิปไตยไม่ใช่หลักซึ่งคณะราษฎรขอพระราชทานรัฐธรรมนูญพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ พระราชทานรัฐธรรมนูญให้แก่ประชาชนชาวไทยนั้น ไม่มีพระราชประสงค์ให้เป็นอนาธิปไตย ข้าพเจ้าขอยกตัวอย่างประเทศอิตาลีเมื่อก่อนสมัยมุสโสลินี ซึ่งประชาธิปไตยของอิตาลีในขณะนั้นเข้าซัดที่ไม่เรียบร้อย มีความอลเวง จึงเป็นเหตุให้พวกฟาสซิสต์อ้างเป็นเหตุในการสถาปนาระบอบเผด็จการในประเทศอิตาลี ข้าพเจ้าไม่พึงประสงค์ที่จะให้มีระบอบเผด็จการในประเทศไทย ในการนี้ก็จำเป็นต้องป้องกันหรือขัดขวางมิให้มีอนาธิปไตยอันเป็นทางที่ระบอบเผด็จการจะอ้างได้ ข้าพเจ้าเชื่อว่า ถ้าเราช่วยกันประคองให้ระบอบประชาธิปไตยนี้ได้เป็นไปตามระเบียบเรียบร้อยอย่างที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว ระบอบเผด็จการย่อมมีขึ้นไม่ได้ ข้าพเจ้าเป็นผู้หนึ่งที่ได้ร่วมกับเพื่อนคณะราษฎรขอพระราชทานรัฐธรรมนูญ ข้าพเจ้าได้ประคับประคองระบอบประชาธิปไตยตามรัฐธรรมนูญนี้ตลอดมา แม้ในการต่อต้านญี่ปุ่น ซึ่งในการต่อต้านนั้นอาจมีความจำเป็นที่จะต้องตั้งรัฐบาลชั่วคราว แต่ข้าพเจ้าก็เลือกเอาทางที่จะตั้งรัฐบาลตามระบอบรัฐธรรมนูญที่ใช้อยู่ ข้าพเจ้าไม่มีเหตุผลอันใดที่จะกลายมาเป็นศัตรูของระบอบประชาธิปไตย ข้าพเจ้าสังเกตุว่ามีผู้เข้าใจระบอบประชาธิปไตยผิด โดยเอาระบอบอนาธิปไตยเข้ามาแทนที่ ซึ่งเป็นภัยต่อประเทศชาติอย่างร้ายแรง ข้าพเจ้าไม่ประสงค์ที่จะให้ผู้ใดเชื่อข้าพเจ้าโดยไม่มีค้ำข้าพเจ้าต้องการให้มีค้ำ แต่ค้ำโดยสุจริตใจ ไม่ใช่ปั้นข้อเท็จจริงขึ้น ทางธรรมนั้นการกล่าวเท็จหรือมุสาวาทก็เป็นผิดในทางการเมืองการใช้สิทธิตามระบอบประชาธิปไตยต้องทำด้วยความบริสุทธิ์ใจ มุ่งหวังผลส่วนรวมจริง ๆ ไม่ใช่มุ่งหวัง

ผลส่วนตัว หรือมีความอิฉาธิษยาอันเป็นมูลฐานเนื่องมาจากความเห็นแก่ตน (เอโกธิสม์) ความสามัคคีธรรมหรือระบอบประชาธิปไตยอันแท้จริงจึงจะเป็นไปได้ ผู้ใดมีอุดมคติของตนโดยสุจริต ข้าพเจ้าเคารพในผู้นั้น และร่วมมือกันได้ ข้าพเจ้าเชื่อว่าถ้าต่างฝ่ายต่างสุจริตมุ่งส่วนรวมของประเทศชาติ ไม่ใช่มุ่งหวังส่วนตัว แม้แนวทางที่จะเดินไปสู่จุดหมายจะเป็นคนละแนวแต่ในอวสานที่เราจะพบกันได้ ข้าพเจ้าขออัญเจ้านายหลายพระองค์ ซึ่งเค็มท่านมีแนวทางอย่างหนึ่ง และข้าพเจ้ามีแนวทางอีกอย่างหนึ่ง แต่เจ้านายหลายพระองค์นั้น ท่านก็มีจุดหมายเพื่อส่วนรวมของประเทศชาติ ไม่ใช่ส่วนพระองค์ ผลสุดท้ายเราก็ร่วมมือทำงานด้วยกันมาเป็นอย่างดีในการรับใช้ประเทศชาติ และรักใคร่กันสนิทสนมยิ่งเสียกว่าผู้ซึ่งเอาประเทศชาติ เป็นสิ่งกำบัง แต่ความจริงมุ่งหวังในประโยชน์ส่วนตัวมาก ผู้ที่คอยอิฉาธิษยา เมื่อไม่ได้ผลสมหวังแล้ว ก็ทำลายกิจการอันเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ แทนที่จะเสริมก่อให้เกิดเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติอันเป็นส่วนรวม ผู้ที่ทำการปฏิบัตย์ต่อคณะราษฎรแต่โดยมีอุดมคติซื่อสัตย์ต่อองค์พระมหากษัตริย์ ข้าพเจ้าเคารพในความซื่อสัตย์ ซึ่งมีตัวอย่างอยู่มากหลายที่ผู้ซื่อสัตย์เหล่านี้ได้ร่วมกิจการรับใช้ชาติกับข้าพเจ้า ท่านเหล่านี้ไม่ต้องวิตกกังวล แต่ผู้ซึ่งแสดงว่าซื่อสัตย์ต่อองค์พระมหากษัตริย์ในภายนอก ส่วนภายในหวังผลส่วนตนหรือมูลสืบเนื่องมาแต่ความไม่พอใจเป็นส่วนตนเช่นนี้แล้ว ก็เกรงว่าผู้นั้นอาจหันเหไปได้สุดแต่ว่าตนจะได้รับประโยชน์ส่วนตนอย่างไรมากกว่า

ข้าพเจ้าหวังว่าท่านสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรทั้งหลายคงจะใช้สิทธิของท่านด้วยความบริสุทธิ์ใจและอาศัยกฎหมายและศีลธรรมความสุจริตเป็นหลัก ไม่ช่วยกันส่งเสริมให้มีระบอบอนาธิปไตย ข้าพเจ้าขอฝากความคิดไว้ต่อท่านผู้แทนราษฎรทั้งหลาย โดยเป็นห่วงถึงอนาคตของชาติ ข้าพเจ้าปรารถนาที่จะได้เห็นประเทศชาติปลอดจากระบอบอนาธิปไตยอันพรั่งพร้อมไปด้วยสามัคคีธรรม ระบอบประชาธิปไตยโดยพรั่งพร้อมไปด้วยสามัคคีธรรมนี้เป็นวัตถุประสงค์ของคณะราษฎรที่ขอพระราชทานรัฐธรรมนูญ และเป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่พระราชทานรัฐธรรมนูญ

ข้าพเจ้าขอขอบคุณสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ที่ได้ให้ความร่วมมือและช่วยเหลือรัฐบาลนี้ด้วยดีขออวยพรให้ท่านทั้งหลายประสบความสำเร็จและความสุขความสำราญ และในโอกาสขอเชิญชวนท่านทั้งหลาย อวยพรให้ระบอบประชาธิปไตยพร้อมด้วยสามัคคีธรรมตามรัฐธรรมนูญจงสถิตย์สถาพรอยู่ในประเทศไทยชั่วกาลปาวสาน" ความมุ่งมั่นที่จะทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม และจิตสำนึกที่จะสร้างสรรค์ระบอบประชาธิปไตยตั้งแต่การอภิวัฒน์ ยังคงเปี่ยมพลังอยู่ในใจของท่านปรีดี เสมอ

ก่อนที่จะมีการปิดสมัยประชุมสามัญของสภาผู้แทนราษฎรนี้ ในวันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ ได้มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่ ซึ่งเป็รัฐธรรมนูญฉบับที่ให้อำนาจแก่สถาบันนิติบัญญัติมากกว่าฉบับอื่น ๆ ในประวัติศาสตร์ไทย ฝ่ายนิติบัญญัติแบ่งเป็นสองสภา โดยที่สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรซึ่งมาจากการเลือกตั้งทั่วประเทศ เป็นผู้เลือกพฤฒสภาอีกทีหนึ่ง ท่านปรีดีมีบทบาทสำคัญในการร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ ที่ให้อำนาจแก่สภาผู้แทนราษฎรอย่างมากนี้ ^{๗๔}

คณะรัฐมนตรีภายใต้การนำของท่านปรีดีชุดแรกนี้ไ้สิ้นสุดลงเมื่อวันที่ ๗ มิถุนายน เนื่องจากการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่ดังกล่าว และในวันต่อมา ท่านก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่งภายใต้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่ ปี ๒๔๘๕

แต่แล้วในวันที่ ๔ มิถุนายน ก็เกิดโศกนาฏกรรมครั้งสำคัญยิ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อาณันทมหิตล รัชกาลที่ ๘ ได้เสด็จสวรรคตด้วยพระแสงปืน ซึ่งรายงานของสำนักพระราชวังระบุว่า เป็นอุบัติเหตุ อย่างไรก็ตาม ท่านปรีดีจำต้องลาออกจากตำแหน่งนายกฯ และท่านได้รับแต่งตั้งเป็นครั้งที่สาม ในวันที่ ๑๑ มิถุนายน

ถึงแม้จะไม่เคยมีการแสดงหลักฐานใดที่แสดงว่าท่านปรีดีมีส่วนพัวพันกับกรณีสวรรคตนี้เลย แต่ด้วยการปรักปรำของฝ่ายปฏิปักษ์ทางการเมือง ก็ปรากฏเสียงเล่าลือกันว่าท่านปรีดีผู้เป็นนายกรัฐมนตรี มีส่วนเกี่ยวข้องกับกรณีดังกล่าว ในเดือนสิงหาคม ๒๔๘๕ แรงกดดันเหล่านี้บีบบังคับให้ท่านต้องลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี สภาผู้แทนราษฎรได้สนับสนุนให้ พลเรือตรีถวัลย์ อารังนาวาสวัสดิ์ ซึ่งเป็นผู้หนึ่งที่สนับสนุนท่านปรีดี เข้ารับตำแหน่งสืบแทนกรณีสวรรคตนี้ แม้จะปราศจากมูลความจริงที่พัวพันถึงท่านปรีดี แต่ก็ เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้

บทบาททางการเมืองของท่านต้องสิ้นสุดลงในเวลาต่อมาไม่นาน.^{๗๖}

ในขณะที่ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ท่านปรีดีได้ประกอบภาระกิจที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การเดินทางเยือนต่างประเทศ ซึ่งท่านได้รับการต้อนรับจากบรรดาผู้นำของฝ่ายสัมพันธมิตรในฐานะรัฐบุรุษคนสำคัญและผู้นำขบวนการเสรีไทยยามสงคราม ท่านได้พยายามผลักดันให้ประเทศไทยได้รับการยอมรับเข้าเป็นสมาชิกองค์การสหประชาชาติ ซึ่งเป็นผลสำเร็จในเวลาต่อมาคือเมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม ๒๔๘๕ นอกจากนี้ท่านยังพยายามแสวงหาเสถียรภาพในกลุ่มประเทศภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย โดยสนับสนุนให้ประเทศไทยเป็นผู้นำ จนกระทั่งในเดือนกันยายน ๒๔๙๐ ท่านได้ก่อตั้งสันนิบาตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขึ้น เพื่อเป็นที่ประสานงานระหว่างรัฐเอกราชทั้งหลายในภูมิภาคนี้ สำนักงานใหญ่ตั้งอยู่ที่กรุงเทพฯ โดยมีนายเตียง ศิริขันธ์ เป็นประธาน.^{๗๗} แม้ว่าสันนิบาตนี้จะดำรงอยู่ได้เพียงไม่กี่เดือนแล้วก็ถูกยุบหายไปเนื่องจากกองทัพบกทำรัฐประหารในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๐ แต่นโยบายทางการเมืองระหว่างประเทศเช่นนี้ก็ทำให้เราเห็นถึงความพยายามที่จะดำรงสถานะของประเทศในสังคมนานาชาติที่มีเสถียรภาพ ซึ่งเป็นไปตามแนวความคิดทางการเมืองของท่านปรีดีเอง

๑๓. กองทัพบกกลับเข้ามามีอำนาจทางการเมือง และปรีดีถูกบังคับให้ออกนอกประเทศ
(๒๔๙๐ - ๒๔๙๒)

กลางปี ๒๔๙๐ รัฐบาลของพลเรือตรีถวัลย์ ประสบปัญหาลำบาก ทั้งจากปัญหาการสนับสนุนในสภาผู้แทนราษฎรและจากปัญหาเศรษฐกิจของชาติภายหลังสงคราม ในขณะที่เดียวกัน กองทัพบกไทยซึ่งนำโดย จอมพลป. พิบูลสงคราม ก็กำลังเตรียมตัวจะเข้าแทนที่รัฐบาลพลเรือนเพื่อกุมอำนาจทางการเมือง ในวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๐ จึงเกิดการรัฐประหารโดยกองทัพบก เข้ายึดอำนาจ เหตุผลที่คณะรัฐประหารแถลงไว้ก็คือ (๑) ล้มล้างรัฐบาลที่คอร์รัปชัน ซึ่งสนับสนุนท่านปรีดี (๒) พัฒนารัฐบาลในระบอบรัฐธรรมนูญที่แท้จริงขึ้นมา และฟื้นฟูความเคารพต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญ (๓) ฟื้นฟูศักดิ์ศรีและส่งเสริมสมรรถภาพทางทหารของกองทัพบก (๔) ทำให้เศรษฐกิจมีเสถียรภาพและส่งเสริมสวัสดิการสังคม (๕) สอบสวนคดีสวรรคตใหม่และเอาตัวผู้ปลงพระชนม์มาลงโทษ

และ (๖) กำจัดลัทธิคอมมิวนิสต์ให้หมดไปจากประเทศไทย การรัฐประหารครั้งนี้ กระทำ โดยไม่เสียเลือดเนื้อ ได้มีการส่งหน่วยทหารไปจับกุมท่านปรีดีและผู้นำพลเรือนอีกหลายคน แต่ ท่านปรีดีสามารถหลบหนีไปได้ก่อน

การรัฐประหารครั้งนี้ ทำให้ท่านปรีดีตกอยู่ในสถานการณ์ที่บีบบังคับให้ต้องเดินทาง ออกนอกประเทศ เพราะชีวิตตกอยู่ในอันตราย ท่านได้หลบไปอยู่ที่สิงคโปร์ ด้วยความช่วยเหลือ จากผู้แทนอังกฤษและสหรัฐฯ ในกรุงเทพฯ และต่อมา จึงได้ลี้ภัยไปอยู่ประเทศจีน ซึ่งท่านได้ พำนักอยู่โดยตลอดตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๑ - ๒๕๑๓ ยกเว้นคราวที่ท่านกลับมาประเทศไทยช่วง สั้น ๆ ในปี ๒๔๘๒

คณะรัฐประหารได้ให้นายควง อภัยวงศ์ ตั้งรัฐบาลพลเรือนปกครองประเทศ อย่างไรก็ตาม กลางปี พ.ศ. ๒๔๘๑ อำนาจที่แท้จริงก็ปรากฏเมื่อจอมพลป. กลับมาสู่ตำแหน่ง ผู้นำของประเทศอีกครั้ง โดยบีบบังให้นายควงลาออก

คืนวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๒ ท่านปรีดีได้ออบเข้ามาประเทศไทย เพื่อร่วมกับพันธมิตรของท่านในกองทัพเรือและนาวิกโยธิน พยายามโค่นล้มรัฐบาลจอมพลป. ภายหลังจากการปะทะกันอย่างรุนแรง ช่วงสั้น ๆ ในกรุงเทพฯ ก็ปรากฏว่า ฝ่ายของท่านปรีดี เป็นผู้ปราชัย กบฏครั้งนี้เรียกกันว่า "กบฏวังหลวง"^{๗๘} ภายหลังจากกบฏ รัฐบาลทหารได้ ร่วมกับตำรวจ เปิดฉากกวาดล้างฝ่ายค้านอย่างรุนแรง ทำให้ประเทศไทยขณะนั้น กลายเป็น "ยุคหมิว"

สำหรับท่านปรีดี การสร้างสรรค์ประชาธิปไตยตามอุดมการณ์ของคณะราษฎร ได้ จบสิ้นลงด้วยการรัฐประหาร ๒๔๘๐ นี้ ท่านปรีดีได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในภายหลังว่า

ครั้นต่อมาเมื่อวันที่ ๘ พ.ย. ๒๔๘๐ ได้เกิดมีรัฐประหารยกเลิกระบบประชาธิปไตย สมบูรณ์ที่สถาปนาขึ้นตามรัฐธรรมนูญ ฉบับ ๙ พฤษภาคม ๒๔๘๕ คณะรัฐประหาร ได้ตั้งระบบการเมืองขึ้นใหม่โดยรัฐธรรมนูญฉบับ ๙ พฤศจิกายน ๒๔๘๐ ซึ่งมีฉายา ว่า "รัฐธรรมนูญใต้ค้อน" เพราะผู้ทำรัฐประหารได้แถลงว่าฝ่ายตนได้แอบร่าง รัฐธรรมนูญแล้วเก็บซ่อนไว้ที่ใต้ค้อน ตามระบบของคณะรัฐประหารนั้นรัฐสภา

ซึ่งประกอบด้วยวุฒิสภาและสภาผู้แทน วุฒิสมาชิก เป็นผู้ที่พระมหากษัตริย์ทรงเลือกตั้งมีจำนวนเท่าสมาชิกสภาผู้แทน แต่ในทางปฏิบัติได้มีข้อกำหนดไว้ว่าพระบรมราชโองการใดอันเกี่ยวกับราชการแผ่นดินต้องมีรัฐมนตรีคนหนึ่งลงนามรับสนองพระบรมราชโองการ ดังนั้นรัฐบาลของคณะรัฐประหารนั่นเองเป็นผู้ตั้งวุฒิสภาพระมหากษัตริย์เพียงลงพระปรมาภิไธยตามคำเสนอของรัฐบาล ส่วนสมาชิกสภาผู้แทนนั้นแม้ราษฎรเป็นผู้เลือกตั้ง แต่ระบบใหม่ได้กำหนดอายุผู้สมัครรับเลือกตั้งไว้ไม่ต่ำกว่า ๓๕ ปี ซึ่งต่างกับรัฐธรรมนูญฉบับ ๘ พฤษภาคม ๒๔๘๕ ที่กำหนดไว้เพียง ๒๓ ปีตามกฎหมายเลือกตั้งเพื่อเปิดโอกาสให้คนรุ่นหนุ่มมีสิทธิสมัครรับเลือกตั้งได้เป็นจำนวนมาก ส่วนเสรีภาพในการตั้งพรรคการเมืองนั้นรัฐธรรมนูญได้คุ้มครองไว้ได้ดีออกไป และยังมีข้อบัญญัติอีกหลายประการรวมทั้งการฟื้นฟูระบบอภิรัฐมนตรีของสมัยสมบูรณาญาสิทธิราช ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าระบบที่เกิดขึ้นจากรัฐประหาร ๘ พ.ย. ๒๔๙๐ นั้นเป็นอีกระบบหนึ่งต่างหากจากระบบประชาธิปไตยของคณะราษฎร แม้ว่าในคณะรัฐประหารมีผู้ซึ่งเคยเป็นสมาชิกคณะราษฎร แต่เขาได้ปลีกตนออกไปจากส่วนรวมของคณะราษฎร ไปร่วมกับบุคคลที่มีทรรศนะที่ระบอบการเมืองของคณะรัฐประหารนั้น ดังนั้นหน้าที่ของคณะราษฎรที่จะต้องรับผิดชอบต่อราษฎรตามวัตถุประสงค์ของคณะราษฎรจึงถูกคณะรัฐประหารนั้นระงับลงทั้งในทางนิติบัญญัติและในทางพฤตินัย ซึ่งตั้งแต่ครั้งกระนั้น เป็นต้นมาไม่อาจกระทำการใด ๆ ให้สำเร็จตามวัตถุประสงค์ของคณะราษฎรได้ ต่อจากนั้นมาความรับผิดชอบในการดำเนินกิจการบ้านเมืองจึงตกอยู่แต่คณะรัฐประหารนั้นและรัฐบาลต่อมาอันสืบเนื่องมาจากผลของคณะรัฐประหารนั้น

บางคนเคยมาถามข้าพเจ้าถึงการที่ระบบประชาธิปไตยของไทยต้องล้มลุกคลุกคลานในระยะหลัง ๆ นี้ โดยเอาเรื่องมาพัวพันกับคณะราษฎรนั้น ข้าพเจ้าก็ได้ชี้แจงว่า แม้ภายในคณะราษฎรจะเคยมีการขัดแย้งกันในบางขณะแต่ในที่สุดคณะราษฎรเป็นส่วนรวมก็ได้ร่วมมือกับสมาชิกสภาผู้แทนที่ราษฎรเลือกตั้งขึ้นมาขึ้นนั้นสถาปนาระบบประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ตามรัฐธรรมนูญฉบับ ๘ พฤษภาคม ๒๔๘๕

ส่วนการที่ภายหลัง ๘ พ.ย. ๒๔๙๐ ได้มีระบบการเมืองโดยรัฐธรรมนูญและแก้ไขรัฐธรรมนูญ ๑๐ ครั้งนั้นมิใช่เป็นเรื่องของคณะราษฎรเลย จึงขอให้ผู้ที่มีใจเป็นธรรมได้แยกเหตุการณ์ของคณะราษฎรออกจากของคณะรัฐประหารและที่สืบจากคณะรัฐประหารและซึ่ง "คณะปฏิวัติ" ได้กล่าวอย่างเปิดเผยถึงระบบเผด็จการที่คณะนั้น ๆ ใช้ปกครองในประเทศไทย จึงไม่ควรที่จะมีผู้เข้าใจผิดว่าเป็นประชาธิปไตย.^{๙๔}

ตามทรวรณะของท่านปรีดี บทบาทและภาระของคณะราษฎรจบลงเนื่องจากการรัฐประหาร ๒๔๙๐ เพราะได้มีการก่อตั้ง "อีกระบบหนึ่งต่างหากจากระบบประชาธิปไตยของคณะราษฎร" ท่านยังคงยึดถือในอุดมการณ์ของคณะราษฎรอยู่อย่างมั่นคง และการกระทำใดก็ตามที่มีได้อยู่ในแนวทางอันจะนำไปสู่ผลตามวัตถุประสงค์ของอุดมการณ์นั้น ก็ถูกมองแยกขาดจากคณะราษฎร

๑๔. การพำนักในประเทศจีนและฝรั่งเศสจวบจนอสัญกรรม (๒๔๙๒ - ๒๕๒๖)

เมื่อร่วมมือกับพันธมิตรโค่นล้มรัฐบาลเผด็จการไม่สำเร็จ ท่านปรีดีก็จำต้องกลับไปประเทศจีน โดยอยู่ในฐานะ "แขกของรัฐ" ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๒ - ๒๕๑๓ ในช่วงเวลานี้ท่านได้มีโอกาสใคร่ครวญถึงประสบการณ์ทางการเมืองต่าง ๆ ตลอดจนศึกษาเพิ่มเติมในทางทฤษฎี พร้อมทั้งผลานเข้ากับความคิดทางพุทธศาสนาที่ท่านได้รับการปลูกฝังมาตั้งแต่วัยเด็ก ผลลัพธ์จากการไตร่ตรองนำไปสู่การพัฒนาด้านทฤษฎี ซึ่งปรากฏข้อเขียนชิ้นสำคัญตีพิมพ์ในภาคภาษาไทยเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๐ คือ ความเป็นอนิจจังของสังคม

ตอนแรกนั้น ท่านปรีดีอาศัยอยู่ในปักกิ่ง แต่ในปี ๒๔๙๙ ท่านก็ย้ายไปอยู่กวางตุ้ง เพื่อหลบอากาศอันหนาวเหน็บ ท่านอยู่ในประเทศจีนในฐานะชาวไทยโดยถือใบต่างด้าว และไม่เคยโอนสัญชาติเป็นพลเมืองจีน นอกจากนั้น ท่านไม่เคยเข้าเป็นสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ ไม่ว่าจะของประเทศจีนหรือไทยหรือของประเทศใดเลย แม้ว่าท่านจะมีโอกาสพบกับผู้นำของประเทศคอมมิวนิสต์ต่าง ๆ หลายครั้ง จากการศึกษาประวัติศาสตร์และความคิดทางการเมืองของท่านทำให้เราสามารถคาดได้อย่างแน่ชัดว่า ท่านย่อมไม่มีส่วนร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์ไทย หรือร่วมมือกับพรรคคอมมิวนิสต์จีน เพื่อโฆษณาคัดค้านรัฐบาลไทย ไม่ว่าจะในยุคสมัยใด ตามที่เคยมีผู้กล่าวหา.^{๙๕}

ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ ท่านปรีดีและครอบครัวได้ย้ายจากเมืองจีน ไปอยู่ปารีส ประเทศฝรั่งเศส อันเป็น "ถิ่นเกิดทางปัญญา" ชีวิตในปารีสทำให้ท่านสามารถ พบปะกับบุคคลต่าง ๆ ได้สะดวกขึ้น รวมทั้งโอกาสในการแสวงหาเอกสารต่าง ๆ ท่านยังคงสนใจติดตามข่าวสารของประเทศไทยอยู่เสมอ และยังคงแสดงความคิดเห็นต่าง ๆ ให้กับนักเรียน ไทยในยุโรป ตลอดจนส่งมาตีพิมพ์ในประเทศไทยด้วย เอกสารเหล่านี้แสดงถึงแนวความคิด ที่จะปรับปรุง เปลี่ยนแปลงสังคมไทยให้ดีขึ้นสำหรับราษฎรส่วนใหญ่ โดยผสมผสานความคิดสังคมนิยม เข้ากับหลักธรรมของพุทธศาสนา ซึ่งการศึกษาวិเคราะห์แสดงว่า คำกล่าวอ้างว่าท่านเป็น คอมมิวนิสต์นั้นมีพื้นฐานน้อยเหลือเกิน บางทีสิ่งที่อยู่ในใจของท่านปรีดี เสมอมาคงสรุปได้สั้น ๆ ตามที่ท่านผู้หญิงพูนศุข ได้ให้สัมภาษณ์ไว้ภายหลังจากที่ท่านถึงแก่อสัญกรรมแล้วว่า

"ความปรารถนาที่สำคัญอย่างยิ่งของท่านรัฐบุรุษอาวุโสมีอยู่ ๒ ประการคือ ความ เป็นประชาธิปไตย หนึ่ง และความเป็นธรรมแห่งสังคม หนึ่ง"

ถ้อยคำสั้น ๆ นี้ สะท้อนถึงความมุ่งหมายทั้งในการกระทำและในความคิดของท่านปรีดี การ กระทำทางการเมืองของท่าน ไม่เพียงแต่เป็นการริเริ่มยุคใหม่ของการเมืองไทยเท่านั้น ความคิดต่าง ๆ ของท่านยังเป็นพลังที่กระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการ สร้างสถาบันทางการเมืองใหม่ ๆ ขึ้น ดังปรากฏเป็นผลงานจำนวนมาก ถึงแม้ว่าชีวิตทางการเมืองของท่านอาจแสดงถึงความล้มเหลวของปฏิบัติการทางการเมืองในแง่หนึ่ง แต่ผลงานของ ท่านในฐานะที่เป็นนักคิดและนักอุดมการก็มีผลอย่างลึกซึ้งต่อสังคมไทย ตลอดช่วงชีวิตทาง การเมืองของท่าน และแน่นอนว่าจะยังคงอยู่ในจิตใจของปัญญาชนไทยจำนวนมาก แม้ว่าท่าน จะอสัญกรรมไปแล้วก็ตาม

ท่านรัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ ถึงแก่อสัญกรรมที่บ้านพัก ชานกรุงปารีส เมื่อวันที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๖ อย่างสงบ

เชิงอรรถ: บทที่ ๓

๑. แนวความคิดเช่นนี้ จะช่วยให้เราเห็นถึงลักษณะนิสัยของบุคคลที่เคลื่อนไหว นับตั้งแต่พัฒนาการในวัยเด็กจนถึงผู้ใหญ่ เช่น เมื่อพิจารณาสัมพันธ์กับชีวิตในครอบครัววัยเด็ก การศึกษาอบรม และสถานะการดำรงอยู่ทางสังคม ลักษณะนิสัยจะสะท้อนออกมาในความสำเร็จ ความคิด และการกระทำของบุคคล วิธีการมองด้วยปัจจัยทางสังคม-จิตวิทยาเช่นนี้ เป็นวิธีที่ท่านปรกติใช้ในการวิเคราะห์ตัวเองด้วย ซึ่งจะพบต่อไป

๒. เอกสารสำคัญที่ใช้เป็นหลักฐานอ้างอิงในบทนี้คือ ข้อเขียนของท่านปรกติเอง ชีวประวัติย่อของนายปรกติ พนมยงค์ (จนถึง ๒๔ กรกฎาคม ๒๕๒๕) พิมพ์ครั้งแรกที่ปารีส สิงหาคม ๒๕๒๕ (ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์)

๓. เคยมีผู้กล่าวอ้างว่า ท่านปรกติเป็นคนจีนหรือลูกครึ่งจีน เช่น G. William Skinner บอกว่าท่านเป็นลูกจีน เป็นบุตรของชาวแต้จิ๋วจากเชียงใหม่ (Chinese Society in Thailand, (I thaca : Cornell University Press, 1957)

ท่านปรกติได้เปิดเผยชาติกำเนิดของท่านเอง เช่นใน ชีวประวัติย่อ. น. ๒ และใน ประสบการณ์และความเห็นบางประการของรัฐมนตรีอาวุโส ปรกติ พนมยงค์. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา สัมภาษณ์รัฐมนตรีอาวุโส ปรกติ พนมยงค์ เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๕, โครงการ ปรกติ พนมยงค์ กับสังคมไทย จัดพิมพ์, (กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๖), น. ๑๗-๑๘.

๔. บทสัมภาษณ์ ประสบการณ์และความเห็นบางประการของรัฐมนตรีอาวุโส ปรกติ พนมยงค์, เพ็ญอ้าง, น. ๑๗. (ต่อไปจะใช้อ้างว่า "ประสบการณ์...")

๕. เพ็ญอ้าง, น. ๒๐-๒๑.

๖. ท่านปรกติได้เล่าไว้ด้วยใน เพ็ญอ้าง, น. ๒๑-๒๕.

๗. เพ็ญอ้าง, น. ๒๑.

๘. จากการสัมภาษณ์ท่านปรีดีเป็นส่วนตัว ที่กรุงปารีส พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๔ อ้างใน David Morell and Richard Doner, Thailand's Pridi Banomyong : A Political Biography, (กรุงเทพฯ : เอกสารเย็บเล่ม, ๒๕๑๔), น. ๒.
๙. บทสัมภาษณ์, ประสบการณ์..., น. ๓๔-๓๕.
๑๐. เฟิ่งอ้าง, น. ๓๘-๔๐.
๑๑. เฟิ่งอ้าง, น. ๔๑.
๑๒. เฟิ่งอ้าง, น. ๕๒. และ ชีวประวัติย่อ, น. ๒.
๑๓. เคือน บุนนาค, ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโสผู้วางแผนเศรษฐกิจไทยคนแรก (กรุงเทพฯ : โพลีสามตันการพิมพ์, ๒๕๑๗), น. ๔.
๑๔. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๒-๑๓.
๑๕. ชีวประวัติย่อ..., น. ๘-๙
๑๖. จากการสัมภาษณ์ท่านปรีดี ที่กรุงปารีส พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๔ อ้างใน Morell and Doner, อ้างแล้ว, น. ๕.
๑๗. ปรีดี พนมยงค์ "เกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎรและระบบประชาธิปไตย" ใน รัฐศาสตร์ ๑๔ ระบบปรีดีและประชาธิปไตย รวบรวมโดย ชูศักดิ์ อชรวงกูร, (กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๑๗) น. ๒๓๔-๒๓๕. และดู ชีวประวัติย่อ..., น. ๔-๗.
๑๘. เฟิ่งอ้าง น. ๒๑๐-๒๑๒ และดู ชีวประวัติย่อ..., น. ๑๔; ปรีดี พนมยงค์, คณะราษฎรกับการอภิวัฒน์ประเทศไทย ๒๔ มิถุนายน, (กรุงเทพฯ : เจริญรัฐการพิมพ์, ๒๕๒๕)
๑๙. เฟิ่งอ้าง น. ๒๑๒-๒๑๓.
๒๐. เฟิ่งอ้าง น. ๒๑๓-๒๑๔.

๒๑. เฟิ่งอ้าง น. ๒๑๖.

๒๒. บทสัมภาษณ์, ประสพการณ์..., น. ๕๒.

๒๓. ปรีดี พนมยงค์, "เกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎรและระบบประชาธิปไตย", อ้างแล้ว,
น. ๒๓๔-๒๓๖.

๒๔. เคือน บุนนาค, ท่านปรีดี รัฐบาลราษฎร..., อ้างแล้ว, น. ๔๕-๔๖.

๒๕. อ้างใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย,
(กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ บรรณกิจ, ๒๕๒๓), น. ๘๒.

๒๖. ดูเพิ่มเติม เช่น เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์, ปฏิวัติ ๒๔๗๕, (พระนคร : แพร่พิทยา,
๒๕๑๔), น. ๕๘-๗๐.

๒๗. ดูเพิ่มเติมใน ชัยอนันต์, อ้างแล้ว, น. ๘๒-๘๖. เกียรติชัย, เฟิ่งอ้าง, น. ๘๓-๘๕.

๒๘. พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ ๗ อ้างใน ชัยอนันต์, เฟิ่งอ้าง, น. ๘๗ และดูเพิ่ม
๘๖-๘๘.

๒๙. ดูเพิ่มเติมใน เฟิ่งอ้าง, น. ๑๐๔-๑๑๘.

๓๐. ดูเพิ่มเติมใน เฟิ่งอ้าง, น. ๑๓๒-๑๔๕.

๓๑. ดูรายชื่อเพิ่มเติมใน สุพจน์ คำนวณตระกูล ชีวิตและงานของ คร. ปรีดี พนมยงค์,
(กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, ๒๕๑๖),

๓๒. เกียรติชัย, อ้างแล้ว, น. ๘๑-๘๓.

๓๓. ดูเปรียบเทียบข้อพิจารณาของหลวงวิจิตรวาทการ การเมืองการปกครองของกรุงสยาม
(พระนคร : โรงพิมพ์ไทยใหม่, ๒๕๓๔).

๓๔. ดูเพิ่มเติมใน เกียรติชัย, ปฏิวัติ ๒๔๗๕, อ้างแล้ว, น. ๑๒๒-๑๒๖.
๓๕. ปรีดี พนมยงค์, "เกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎรและระบบประชาธิปไตย", อ้างแล้ว, น. ๒๕๗-๒๕๘. ใน ๑๔ ตุลา : คณะราษฎรกับกบฏบวรเดช, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๑๗) ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้อ้างว่า ท่านปรีดีในฐานะที่เป็นเลขานุการกรมร่างกฎหมายได้รู้อยู่แล้วว่าพระปกเกล้าฯ จะพระราชทานรัฐธรรมนูญ และคณะราษฎรซึ่งทำการยึดอำนาจเสียก่อน อย่างไรก็ตาม ท่านปรีดีปฏิเสธเรื่องนี้โดยตรง ดูใน "เกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร..." น. ๒๖๑-๒๖๒.
๓๖. Morell and Doner, อ้างแล้ว น. ๑๑. สำหรับข้อเขียนของ ตรีช มกรพงศ์ ที่อ้างถึงคือ Thawatt Mokrapong, The June Revolution of 1932 in Thailand, P.H.D. Dissertation, Indiana University, 1962.
๓๗. Thawatt Mokrapong อ้างใน เฟิ่งอ้าง, น. ๑๑.
๓๘. Morell and Doner, เฟิ่งอ้าง, น. ๑๒.
๓๙. ดู ชัยอนันต์, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย, อ้างแล้ว, บทที่ ๕.
๔๐. Morell and Doner, อ้างแล้ว, น. ๑๒.
๔๑. เกียรติชัย, ปฏิวัติ ๒๔๗๕, อ้างแล้ว, น. ๑๔๕.
๔๒. ชัยอนันต์, การเมือง..., อ้างแล้ว น. ๑๖๕.
๔๓. จากการสัมภาษณ์ท่านปรีดี อ้างใน Morell and Doner, น. ๑๔.
๔๔. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๔.
๔๕. จากการสัมภาษณ์ท่านปรีดี ใน เฟิ่งอ้าง, น. ๑๕.

๔๖. คำแถลงของหลวงประดิษฐมนูธรรม ในการประชุมกรรมการพิจารณาเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ตีพิมพ์ใน เดือน บุนนาค, ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส..., อ่างแล้ว,

น. ๑๕๑.

ใน ปฏิวัติ ๒๔๗๕ (อ่างแล้ว น. ๑๕๑) เกียรติชัยได้กล่าวอ้างทรรศนะของ John Coast, Some Aspect of Siam Politics (New York : Institute of Pacific Relations, 1953) ว่า "โครงการเศรษฐกิจนี้เอง ได้แสดงให้เห็นอย่างกระจ่างชัดถึงทัศนะในส่วนตัวเกี่ยวกับนายปรีดี พนมยงค์ เองว่าแท้ที่จริงนั้น หาได้เป็นผู้นิยมในระบอบประชาธิปไตยหรือแนวความคิดแบบเสรีนิยมที่มุ่งแสวงหา เสรีภาพและระบอบประชาธิปไตย" นี่เป็นการด่วนสรุปโดยมิได้พิจารณารายละเอียดของความคิดของท่านปรีดี เพียงพอ ดูการศึกษาเรื่องนี้ในบทต่อไป

๔๗. ดูคำอภิปรายต่าง ๆ ในการประชุมกรรมการฯ ใน เดือน บุนนาค, เฟื่องอ่าง, ตอนที่ ๖.

๔๘. ดูพระบรมราชวินิจฉัยฯ ใน เดือน บุนนาค, เฟื่องอ่าง, ตอนที่ ๗.
เราจะพิจารณาเรื่องนี้อย่างละเอียดในบทต่อไป

๔๙. ดูข้อสรุปแถลงการณ์นี้ใน เกียรติชัย, ปฏิวัติ ๒๔๗๕, อ่างแล้ว, น. ๑๕๔-๑๕๕.

๕๐. สุพจน์ คำนถระกุล, อ่างแล้ว, น. ๖๔.

๕๑. ข้อสังเกตของ ธวัช มกรพงศ์ อ่างใน Morell and Doner, อ่างแล้ว, น. ๒๓.

๕๒. เกียรติชัย, ปฏิวัติ ๒๔๗๕, น. ๑๖๗.

๕๓. อ่างใน สุพจน์, อ่างแล้ว, น. ๑๓๕. และดูเพิ่มเติมเรื่องนี้ในบทที่ ๑๐. หรือดูบันทึกการวินิจฉัยเรื่อง "คอมมิวนิสต์คืออะไร" โดยผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศที่ร่วมคณะสอบสวนใน ไมตรี เต็มอุดม (แปล) โลกพระศรีอารีย์ของ ปรีดี พนมยงค์, (กรุงเทพฯ : กราฟิควอเตอร์, ๒๕๑๖), ภาคผนวกที่ ๔-๖-๗.

๕๔. อ่างใน สุพจน์, เพ็ญอ่าง, น. ๑๓๖.
๕๕. Morell and Doner, อ่างแล้ว, น. ๒๕.
๕๖. อู่ใน สุพจน์, อ่างแล้ว, น. ๑๔๗.
๕๗. เพ็ญอ่าง น. ๑๕๓ และอุบที่ ๑๒.
๕๘. ดูพระราชหัตถเลขาฯ นี้ใน ชัยอนันต์, ๑๔ ตุลาคม : คณะราษฎรกับกบฏบวรเดช, อ่างแล้ว, น. ๑๒๘-๑๓๑.
๕๙. อ่างใน ไสว สุทธิพิทักษ์, ดร.ปรีดี พนมยงค์, (กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่สอง ๒๕๒๖), น. ๔๖๗-๔๖๘.
๖๐. ปรีดี พนมยงค์, ชีวประวัติย่อ..., อ่างแล้ว, น. ๑๗-๑๘.
๖๑. ท่านปรีดีกล่าวถึงผลงานเหล่านี้ด้วย ใน เพ็ญอ่าง, น. ๑๘-๑๙.
๖๒. อ่างใน ไสว, ดร.ปรีดี พนมยงค์; อ่างแล้ว,
๖๓. ดูเพิ่มเติมใน สุพจน์, อ่างแล้ว, บทที่ ๑๕.
๖๔. ดูทรรศนะของท่านปรีดีต่อการเปลี่ยนชื่อประเทศนี้ ใน ปรีดี พนมยงค์, ความเป็นมาของชื่อ "ประเทศสยาม" กับ "ประเทศไทย", (กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗).
๖๕. ท่านปรีดีกล่าวถึงเหตุการณ์และผลงานของท่านระยะนี้ใน ชีวประวัติย่อ..., น. ๒๐-๒๒
๖๖. ปรีดี พนมยงค์ จดหมายของปรีดี พนมยงค์ ถึง พระพิศาลสุขุมวิท เรื่องหนังสือจดหมายเหตุของเสรีไทยเกี่ยวกับปฏิบัติการในแคนดี นิวเดลี และสหรัฐอเมริกา, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๒), น. ๘.
๖๗. อ่างใน สุพจน์, อ่างแล้ว, น. ๒๒๘-๒๓๑.

๖๘. ปรีดี พนมยงค์, จดหมาย..., อ้างแล้ว, น. ๑๕, ดูเพิ่มเติม "บทความบางเรื่องของนายปรีดี พนมยงค์", ใน อนุสรณ์นายปรีดี พนมยงค์, (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๕), น. ๔๖-๖๗.
๖๙. อ้างใน จดหมาย..., เพิ่งอ้าง, น. ๕๒-๕๔
๗๐. Morell and Doner, อ้างแล้ว, น. ๔๐.
๗๑. อ้างใน สุพจน์ อ้างแล้ว, น. ๒๕๒.
๗๒. จากการสัมภาษณ์ท่านปรีดีใน Morell and Doner, อ้างแล้ว, น. ๔๓.
๗๓. เพิ่งอ้าง, น. ๔๒-๔๓.
๗๔. อ้างใน สุพจน์, อ้างแล้ว, น. ๒๕๕-๒๕๘. หรือดู ชีวประวัติย่อ..., น. ๖๕-๗๑.
๗๕. ดู ปรีดี พนมยงค์ "เกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร...", อ้างแล้ว, น. ๒๗๑-๒๗๒.
๗๖. ท่านปรีดีกล่าวถึงการที่ตนเองถูกใส่ความว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับการปลงพระชนม์รัชกาลที่ ๘ ใน ชีวประวัติย่อ..., อ้างแล้ว น. ๔๘-๖๘.
๗๗. Morell and Doner, อ้างแล้ว น. ๔๕-๔๖.
๗๘. สำหรับท่านปรีดี ชื่อเรียก "กบฏวังหลวง" นี้เกิดจากฝ่ายประปักษ์ต่อประชาธิปไตย เพราะ "ขบวนการประชาธิปไตย ๒๖ กุมภพันธ์" ต้องการรื้อฟื้นประชาธิปไตยจากระบบเผด็จการที่เป็นอยู่ขณะนั้น ท่านกล่าวถึงเรื่องนี้ใน ชีวประวัติย่อ..., น. ๔๔-๔๗.
๗๙. ปรีดี พนมยงค์, "เกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร...", อ้างแล้ว, น. ๒๗๒-๒๗๕.
๘๐. ท่านปรีดีเองได้ปฏิเสธอย่างแข็งขันในเรื่องนี้ด้วย จากการสัมภาษณ์ อ้างใน Morell and Doner, น. ๕๒.
๘๑. สัมภาษณ์ท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ ใน มติชนรายสัปดาห์ ฉบับวันที่ ๓๑ กค.-๖ สค. ๒๕๒๖ น. ๒๐.

บทที่ ๔ : ความคิดทางการเมืองระยะแรก

ในบทที่แล้ว เราได้พิจารณาถึงชีวิตและงานทางการเมืองของท่านปรีดี ซึ่งแสดงประสบการณ์ชีวิตส่วนตัว ตั้งแต่วัยเด็ก, การศึกษา ตลอดจนการทำงานทางการเมืองควบคู่กับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ท่านเกี่ยวข้องด้วย นี่จะเป็นองค์ประกอบของการศึกษาในบทที่ ๔ และ ๕ ตามหลักของวิธีการศึกษาที่พิจารณา "ความคิด" สัมพันธ์กับ "กาลเวลา" และ "บริบททางสังคม" หรือสภาพแวดล้อมของนักคิด เราจึงแยกการศึกษาความคิดทางการเมืองของท่านปรีดี ออกเป็น ๒ ระยะคือ ระยะแรก กับ ระยะหลัง ข้อแตกต่างที่สำคัญของความคิดทางการเมืองทั้งสองระยะคือ มันเกิดขึ้นในช่วงเวลาที่ท่านปรีดียังทำกิจกรรมทางการเมืองอยู่ภายในประเทศไทย กับ ช่วงที่ท่านลี้ภัยไปพำนักอยู่ต่างประเทศจนจบอนุกรรมการการศึกษาจะบังถึงสิ่งที่ท่านปรีดีมุ่งหวัง และพยายามเสนอความคิดเพื่อแก้ไข อย่างไรก็ตาม ผู้อ่านจะพบว่า ความคิดทั้งสองช่วงระยะนี้มีร่องรอยเกี่ยวเนื่องกันอยู่ด้วยในหลักสำคัญ

จุดเด่นของความคิดในระยะแรกนี้ คือความต้องการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นระบอบประชาธิปไตย และวางแผนการเศรษฐกิจเพื่อบำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎร ทั้งนี้เพื่อจุดหมายสูงสุดคือเอกราชอธิปไตยของชาติและการดำรงอยู่ของประชาชน ขณะปฏิวัติ (หรือ "อภิวัฒน์" ตามศัพท์ของท่านปรีดี) ปี ๒๔๗๕ นั้นท่านปรีดีอยู่ในวัยเพียง ๓๒ ปี และท่านได้คิดเสนอ "เค้าโครงการเศรษฐกิจ" ในตอนต้นปี ๒๔๗๖ ระหว่างอยู่ในตำแหน่งทางการเมืองระดับสูง

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๔ ท่านปรีดี ได้รับแต่งตั้งจากกระทรวงยุติธรรม ให้เป็นผู้สอนวิชากฎหมายปกครอง ซึ่งเป็นวิชาใหม่ในหลักสูตรของโรงเรียนกฎหมาย ในหนังสือประกอบการสอน คำอธิบายกฎหมายปกครอง นี้ ท่านได้แสดงความคิดทางการเมืองในแง่ระบอบการปกครองออกมอย่างเด่นชัด ดังที่ท่านเองได้กล่าวถึงในเวลาต่อมาว่า :

"เนื่องจากคำอธิบายกฎหมายปกครองของข้าพเจ้า เป็นคำสอนของข้าพเจ้าในปลายสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ฉะนั้นจึงมีข้อความที่ทันสมัยแล้วหลายประการที่ไม่เหมาะสมแก่สภาพสังคมภายหลัง พ.ศ. ๒๔๗๕ ..อย่างไรก็ตาม คำอธิบาย

กฎหมายปกครองของข้าพเจ้านี้ มีส่วนเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์แห่งการอภิวัฒน์
เปลี่ยนการปกครองจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบบประชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ... ข้าพเจ้าได้ถือโอกาสนั้น ทำการสอนเพื่อปลูกจิตสำนึกนักศึกษา
ในสมัยนั้นให้สนใจในแนวทางประชาธิปไตย และในทางเศรษฐกิจ ซึ่งถือว่าเป็น
รากฐานของสังคม..."^๑

แนวทางในการอธิบายกฎหมายปกครองของท่านปรีดี เป็นเรื่องที่น่าสนใจยิ่ง
ใน "ข้อความเบื้องต้น" หลังจากให้ความหมายและแสดงลักษณะของ "กฎหมายปกครอง"
แล้ว ท่านได้เสนอ "หลักกฎหมายทั่วไป" ซึ่งเป็นพื้นฐานของกฎหมายปกครองด้วย คือ เรื่อง
สิทธิของมนุษย์ชน ดังระบุว่า

"มนุษย์ซึ่งเกิดมามีสิทธิและหน้าที่ในอันที่จะดำรงชีวิต และรวบรวมกันอยู่ได้
เป็นหมู่คณะ สิทธิและหน้าที่เหล่านี้ย่อมมีขึ้นจากสภาพตามธรรมชาติแห่งการเป็นมนุษย์
นั่นเอง และซึ่งอาจจำแนกออกได้เป็น ๓ ประการคือ

๑. ความเป็นอิสระหรือเสรีภาพ (Liberté)

๒. ความเสมอภาค หรือสมภาพ (Egalité)

๓. ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันอันสนิทแน่น หรือภราดรภาพ (Fraternité)
แต่จะต้องทราบเสียในที่นี้ว่า สิทธิและหน้าที่เหล่านี้ไม่ใช่เป็นสิ่งที่เด็ดขาด เพราะ
ย่อมมีขึ้นจากสภาพธรรมชาติ เหตุฉะนั้น อาจจะถูกจำกัดโดยบทกฎหมาย หรือโดย
จารีตประเพณีตามกาลเทศะ ซึ่งอาจเป็นว่าในสมัยหนึ่งมีข้อจำกัดอย่างหนึ่ง
ในอีกสมัยหนึ่งเป็นไปอีกอย่างหนึ่ง หรือผันแปรไปตามประเทศต่าง ๆ จะให้
เหมือนกันทั้งหมดไม่ได้ สุดแต่ความต้องการของประเทศนั้นและในสมัยนั้นอย่างไร"^๒

หลักสิทธิและหน้าที่ทั้งสามประการ ได้รับการอธิบายค่อนข้างละเอียดด้วยเนื้อที่ถึงสิบหน้ากระดาษ
ในประการแรก ความเป็นอิสระหรือเสรีภาพหมายถึงความเป็นอิสระที่บุคคลอาจจะกระทำการ
ใด ๆ ได้ โดยไม่เป็นที่รบกวนละเมิดต่อบุคคลอื่น ซึ่งแยกออกได้เป็น ๔ ประการคือ."^๓

(๑) ความเป็นอิสระในส่วนบุคคล (หรือในร่างกาย)

(๒) ความเป็นอิสระในสถาน

- (๓) ความเป็นอิสระในการทำมาหากิน
- (๔) ความเป็นอิสระในทรัพย์สิน
- (๕) ความเป็นอิสระในการเลือกถือศาสนา
- (๖) ความเป็นอิสระในการสมาคม
- (๗) ความเป็นอิสระในการแสดงความคิดเห็น
- (๘) ความเป็นอิสระในการศึกษา
- (๙) ความเป็นอิสระในการร้องทุกข์

ส่วนความเสมอภาค (สมภาพ) หมายถึง ความเสมอภาคในกฎหมาย กล่าวคือ สิทธิและหน้าที่ในทางกฎหมาย เช่นเดียวกับบุคคลอื่น ไม่ใช่หมายความว่ามนุษย์จะต้องมีความเสมอภาคในการมีวัตถุประสงค์ของ ความเสมอภาคในกฎหมายนี้ อาจเป็นทั้งในทางสิทธิและในหน้าที่หรือภาระ^๕ ความเสมอภาคจึงแบ่งออกเป็น ๒ ประการคือ ความเสมอภาคในสิทธิ (เช่น มีสิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองโดยกฎหมาย) และเสมอภาคในหน้าที่หรือภาระ (เช่น การที่ต้องเสียภาษีอากร) ลักษณะประการสุดท้ายคือ ความช่วยเหลือกันฉันพี่น้องหรือภราดรภาพ กล่าวคือ

"มนุษย์เกิดมาเพื่ออยู่ร่วมกันดังกล่าวนั้นแล้ว มนุษย์จำต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ในประเทศหนึ่งถ้ามนุษย์คนหนึ่งต้องรับทุกข์ เพื่อนมนุษย์อื่นก็รับทุกข์ด้วย จะเป็นโดยทางตรงหรือทางอ้อมก็ตาม เหตุฉะนั้นเพียงแต่มนุษย์มีความอิสระและมีความเสมอภาค จึงยังไม่เพียงพอ คือจำต้องมีการช่วยเหลือกันฉันพี่น้องด้วย

ความช่วยเหลือนี้ อาจเป็นเอกชนช่วยเหลือกันเองโดยตรง หรือช่วยเหลือโดยปฏิบัติหน้าที่ต่อรัฐอันเป็นศูนย์กลาง และรัฐได้กระจายความช่วยเหลือไปยังเอกชนอีกตอนหนึ่ง ความช่วยเหลือนี้จึงอาจแยกพิจารณาโดยประการดังนี้

- ๑) หน้าที่ของเอกชนต่อรัฐ
- ๒) หน้าที่ของรัฐต่อเอกชน"^๕

การเสนอ "หลักกฎหมายทั่วไป" ตามแนวทางของหลักสิทธิมนุษยชนนี้ มีข้อนำสังเกตที่สำคัญอย่างน้อย ๒ ประการ แรกทีเดียว นี่เป็นอีกรูปแบบหนึ่งของการกล่าวว่ารากฐานของ

การปกครองก็คือ มนุษย์เอง -โดยเฉพาะอย่างยิ่งราษฎรสามัญชน- ซึ่งจะต้องได้รับการรับรองช่วยเหลือ และปกป้องในสิทธิขั้นพื้นฐานอันละเมิดมิได้ ภายใต้หลักการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การกล่าวเช่นนี้ เป็นการบ่งถึงความสำคัญของราษฎรอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งควบคู่กับข้อสังเกตประการที่สองคือ หน้าที่ของรัฐที่ต้องกระทำต่อประชาชน นอกเหนือจากหน้าที่ในการดำรงรักษาความสงบเรียบร้อย คุ้มครองรักษาอิสรภาพและความเสมอภาคแล้วรัฐยังมีหน้าที่ต้องเผยแผ่บำรุงร่างกาย อนามัย ทรัพย์สิน เพื่อยังหมู่คณะหรือประเทศให้ถึงซึ่งความสมบูรณ์ กล่าวคือ .^๖

ก. การช่วยเหลือมนุษย์ที่เจ็บยากจนชั้นไร้แก่เล่า เช่น การจัดตั้งสถานพยาบาล บรรเทาทุกข์ มีอาทิ การสงเคราะห์ทารก คนจรดไม้สมประกอบ คนจน คนป่วย คนแก่ มารดา ครอบครัวยุติธรรม

ข. การพยากรณ์ถึงความทุกข์อันจะบังเกิดขึ้นแก่มนุษย์ และจัดวิธีป้องกัน เช่น ในเรื่องเบี้ยบำนาญของข้าราชการ ของคนงาน

ค. การศึกษา อันจะช่วยให้มนุษย์รู้เท่าถึงการณ์ในการประกอบกิจการใด ๆ หรือในการอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์อื่น

ง. การจัดหางานและการทำมาหากินให้พลเมือง (และการช่วยในทางเศรษฐกิจอื่น ๆ) รัฐไม่เพียงมีหน้าที่ในเชิงลบที่จะดำรงรักษาสภาพที่เป็นอยู่ กล่าวคือ คุ้มครองความสงบเรียบร้อยเท่านั้น หากยังมีภาระในเชิงบวกที่จะต้องบำรุงสร้างสรรคมนุษย์ (ประชาชน) อันจะเป็นผลต่อความเจริญของประเทศชาติด้วย หน้าที่ของรัฐต่อประชาชนนี้ ได้ถูกย้ำอีกครั้งในภาคที่ว่าด้วย "การงานในทางปกครอง"^๗ อันประกอบด้วย ๒ หมวด หมวดแรกคือ การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำโดยจำเป็น เพื่อการป้องกันและรักษาความสงบเรียบร้อย ส่วนหมวดสองคือ การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำเพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะและความเป็นอยู่ ความสุขสมบูรณ์ของราษฎร ซึ่งประกอบด้วยด้าน เศรษฐกิจและสมาคมกิจ.

ใน คำอธิบาย ถึงแม้จะมีการยึดกฎหมายที่มีอยู่ในขณะนั้นมาแสดงประกอบการคุ้มครอง "สิทธิมนุษยชน" อยู่เสมอ ซึ่งแสดงถึงแง่ที่เป็น สิทธิทางกฎหมาย (Positive rights) ของสิทธิดังกล่าว แต่ก็ยังแสดงนัยของ สิทธิทางธรรมะ (moral rights) ซึ่งบ่งถึงสิ่งที่

ประชาชนพึงเป็น พึงได้รับด้วยในขณะเดียวกัน เราจะเห็นต่อไปว่า ความคิดนี้ได้ปรากฏออกมาใน เค้าโครงการเศรษฐกิจ ของท่านปรีดีด้วย.

เมื่อแสดงพื้นฐานทางกฎหมายของการดำรงอยู่ของมนุษย์ ทั้งในแง่ที่เป็นหลักประกันคุ้มครอง (conservative) และในแง่ที่เป็นการบำรุงเสริมสร้าง (progressive) ของราษฎรแล้ว ท่านปรีดีได้กล่าวถึงเรื่อง "ระเบียบการปกครอง" ซึ่งเกี่ยวกับ ประเทศแผ่นดิน รัฐ, รัฐบาล, ผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุดในรัฐ และระเบียบแห่งอำนาจบริหารหรืออำนาจตุลาการ.

ในเรื่องแรก ประเทศสยามเป็นรัฐเดี่ยว (Etat Simple)^{๙๙} ซึ่งดำรงเอกราชเต็มที่ โดยมีรัฐบาลแบบราชาธิปไตย ("ราชาธิปไตย" ตามศัพท์ที่ปรากฏ) ที่มีอำนาจไม่จำกัด กล่าวคือ พระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจทำการใด ๆ ได้โดยไม่มีจำกัด และใช้พระราชอำนาจด้วยพระองค์เอง.^{๑๐๐} คำอธิบายเช่นนี้ย่อมขัดกับ "หลักกฎหมายทั่วไป" ตามแนวสิทธิมนุษยชน ที่กล่าวถึงในตอนต้น. ดูเหมือนท่านปรีดีจะตั้งใจเสนอสองเรื่องนี้สำหรับการเปรียบเทียบทางอ้อม. คำอธิบาย ได้เปรียบเทียบต่อไปถึงรัฐบาลแบบราชาธิปไตยกับแบบประชาธิปไตย โดยระบุว่า รัฐบาลประชาธิปไตย คือ

"ผู้เป็นหัวหน้าแห่งอำนาจบริหารไม่ใช่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน คือเป็นบุคคลสามัญหรือคนบุคคล ซึ่งราษฎรได้เลือกแต่งตั้งไว้มีกำหนดเวลา การอยู่ในตำแหน่งไม่เป็นมรดกตกทอดไป ได้แก่ผู้อยู่ในสกุลเดียวกัน

รัฐบาลประชาธิปไตย มี ๒ ชนิด

๑. รัฐบาลประชาธิปไตย ซึ่งธรรมนูญการปกครองแผ่นดินได้ระบุให้ประธานาธิบดีเป็นหัวหน้าในทางบริหาร เช่น ประเทศฝรั่งเศส
๒. รัฐบาลประชาธิปไตย ซึ่งอำนาจบริหารได้ตกอยู่กับบุคคล เช่น สหเรpublic โยเชลิสต์ โยเวียด ซึ่งอำนาจบริหารได้ตกอยู่กับบริหารกลาง เป็นต้น แต่มีประธานคณบริหารกลาง ไม่ใช่ประธานาธิบดีแห่งเรpublic"^{๑๐๑}

เป็นที่น่าสังเกตว่า การปกครองแบบของประเทศอังกฤษที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่า เป็นแบบ

ประชาธิปไตยนั้น ได้ถูกจัดเป็นรูปแบบหนึ่งของ "รัฐบาลราชาธิปไตยอำนาจจำกัด"^{๑๑} ส่วนรัฐบาลประชาธิปไตย มีแต่ระบอบประธานาธิบดีแบบฝรั่งเศส กับแบบที่มีคณะบริหารเป็นกรรมการกลาง เช่น ของโซเวียต สำหรับผู้ที่ได้ศึกษา คำอธิบายกฎหมายปกครอง นี้ในช่วงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ปี ๒๔๗๕ ย่อมมีแนวโน้มที่จะคาดว่า "คณะราษฎร" ซึ่งเรียกรวม "ประชาธิปไตย" ต้องการขจัดกษัตริย์ออกไป และอาจสร้างระบบการปกครองแบบของโซเวียตขึ้นมา

นอกจากนี้ คำอธิบาย ยังกล่าวถึง "รัฐบาลตามความประพฤตินทางเศรษฐกิจ" ซึ่งหมายถึงว่า "ในทางเศรษฐกิจ รัฐบาลอาจดำเนินวิธีและสิทธิต่าง ๆ กัน" โดยแบ่งออกเป็น ๓ พวก คือ^{๑๒} พวกแรกเป็นรัฐบาลซึ่งถือสิทธิที่เรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า ลิเบรลลิสม์ (Liberalisme) คือ ถือว่าเอกชนควรมีเสรีภาพในการประกอบเศรษฐกิจ รัฐไม่ควรเข้าแทรกแซง สิทธินี้แยกออกเป็นกิ่งก้านมากมาย เช่น สิทธิพิชิตอกราท, สิทธิของอาคามาสมิช, มาลฮัส, ริกาโต, สจวคมิล, มาซาล, จ.บ.เซบาสลืออาร์ท สรุปรวมความตามสิทธิต่าง ๆ มีข้อที่ลงรอยกันได้ดังนี้

๑. กฎธรรมดาในทางเศรษฐกิจ กฎและความเป็นไปตามธรรมดาในทางเศรษฐกิจ ย่อมมียอมเป็นขึ้น รัฐจะเปลี่ยนแปลงแก้ไขกฎหรือความเป็นไปนั้นไม่ได้ เหตุฉะนั้น การเข้าแทรกแซงของรัฐในทางเศรษฐกิจจึงไม่ได้ผลดี

๒. อำนาจแห่งประโยชน์ส่วนตนของเอกชน มนุษย์ยอมนึกถึงประโยชน์ส่วนตนมากกว่าประโยชน์ของคณทั่วไป ประโยชน์ส่วนตนของเอกชน จึงมีอำนาจยิ่งที่จะจูงใจให้บุคคลกระทำกิจการในทางเศรษฐกิจ เพื่อเพิ่มพูนความสุขของตน แต่รัฐอาจได้ประโยชน์เพราะการนี้โดยทางอ้อม เหตุฉะนั้น ควรปล่อยให้เอกชนประกอบกิจการตามเสรีภาพ

๓. การเข้าแทรกแซงของรัฐ รัฐไม่ควรเข้าแทรกแซงในทางเศรษฐกิจ เพราะเหตุที่เอกชนอาจทำได้ดีกว่าดังกล่าวแล้ว (แต่บางสาขาของสิทธินี้ได้ยอมให้รัฐเข้าแทรกแซงบ้างในบางกรณี)

๔. กรรมสิทธิ์ของเอกชน เนื่องจากเหตุทั้ง ๓ ประการข้างต้น จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องยอมให้เอกชนมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินนั้นได้ตามที่ เป็นมาแล้ว เพราะจะเป็นเครื่องจูงใจ

ให้เอกชนมุ่งหาประโยชน์ส่วนตน และประเทศย่อมได้ประโยชน์จากการนั้นโดยทางอ้อม การยกเลิกกรรมสิทธิ์เอกชนเสียโดยเอาทรัพย์สินมาอยู่ในกรรมสิทธิ์รวมของรัฐนั้น จะทำให้บุคคลที่อาศัยอยู่ในการประกอบเศรษฐกิจ

พวกที่สองเป็นรัฐบาลซึ่งถือสิทธิ์จำพวกโซเชลลิสต์ สิทธินี้มีมากมายและมีมากครั้งโบราณกาล และซึ่งแยกออกเป็นคอมมิวนิสต์ คอลเลกทีวิสต์ อาลโซลของนิสต์ โซเชลลิสต์ กสิกรรม ฯลฯ ข้อสำคัญที่ลงรอยกันโดยมาก คือ

๑. สิทธิเหล่านี้ คำนิยามะปัจจุบันในเรื่องกรรมสิทธิ์ของเอกชน, การแข่งขัน ทำมาหากิน, การไม่เสมอภาคในทางเศรษฐกิจ

๒. หลักในเรื่องวางระเบียบปกครองนั้น ถือยกเลิกไม่ให้เอกชนมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน ทรัพย์สินให้ตกเป็นกรรมสิทธิ์รวม (Co-proprieté) ระวางมนุษย์ แต่สาขาต่าง ๆ ของสิทธิโซเชลลิสต์ ได้แตกต่างกันบ้างในเรื่องกรรมสิทธิ์รวมนี้คือ จะให้มีกรรมสิทธิ์รวมในทรัพย์สินทั้งหมดทุก ๆ ประเภท หรือเป็นแต่เพียงทรัพย์สินที่เป็นทุนทำให้เกิดทรัพย์สินอื่น เช่น ที่ดินเงินทุน ส่วนทรัพย์สินที่จะต้องจับจ่ายใช้สอยให้คงมีกรรมสิทธิ์เอกชนได้เช่นในการอุปโภคบริโภค

๓. โดยเหตุดังกล่าวแล้ว รัฐจึงต้องเข้าแทรกแซงในการเศรษฐกิจ เพราะเป็นกิจการของมนุษย์ที่ร่วมกัน

พวกที่สามคือ รัฐบาลที่ถือสิทธิผสมระหว่างสิทธิจำพวกที่ ๑ และที่ ๒ ซึ่งมีแตกออกหลายกิ่งก้านสาขา เช่นสิทธิแทรกแซง "Interventioniste" ซึ่งยอมรับให้มีกรรมสิทธิ์ของเอกชน แต่ต้องการให้รัฐเข้าแทรกแซงในทางเศรษฐกิจ สิทธิโซลิดาไรสต์ ผู้คิดสิทธินี้มีชื่อเสียง คือ ศาสตราจารย์ชาลส์จิด แห่งมหาวิทยาลัยกรุงปารีส ตามสิทธินี้มนุษย์ยอมอาศัยซึ่งกันและกัน จึงควรจัดให้มีสหกรณ์ต่าง ๆ เช่น ในการประดิษฐ์ การใช้ การจำหน่าย เป็นต้น (ในเบื้องต้นเมื่อการศึกษาอย่างเจริญไม่ถึงขีด การนี้จะต้องมีการวิธีบังคับก่อน)

เรื่อง "ระเบียบแห่งอำนาจบริหารหรืออำนาจตุลาการ" เป็นเรื่องที่น่าสนใจยิ่ง เมื่อเปรียบกับข้อเสนอมานี้ เค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งจะกล่าวในตอนต่อไป ท่านปรดิได้แยกแนวความคิดในการจัดระเบียบการปกครองออกเป็น ๓ แบบคือ การปกครองแบบมัธยภาค (Centralisation), แบบมัธยานุภาค (Déconcentration) และแบบมัธยวิภาค (Décentralisation)^{๑๓} การปกครองแบบมัธยภาคเป็นแบบที่อำนาจบริหารรวมอยู่ที่ศูนย์กลาง คือ รัฐบาลกลาง ส่วนแบบมัธยานุภาคนั้น อำนาจบริหารยังคงรวมอยู่ที่รัฐบาลกลาง แต่รัฐบาลกลางได้แยกท้องถิ่นต่าง ๆ ออกเป็นส่วน ๆ เช่น แบ่งแยกออกเป็นมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน โดยที่เจ้าหน้าที่ประจำส่วนต่าง ๆ เหล่านี้ทำหน้าที่เป็นผู้แทนของรัฐบาลกลาง ไม่ใช่เป็นเจ้าหน้าที่ของท้องถิ่นนั่นเอง ดังนั้นส่วนต่าง ๆ ของท้องถิ่นจึงยังคงเป็นเพียงส่วนย่อยภายในส่วนใหญ่คือรัฐบาลกลาง และส่วนย่อยเหล่านี้ไม่ได้มีสภาพเป็นนิติบุคคล แยกจากรัฐบาลกลาง อย่างไรก็ดี ลักษณะการบริหารงานท้องถิ่นที่ท่านปรดิ ดูจะพอใจที่สุดนั่นคือแบบที่สาม "มัธยวิภาค" ซึ่งท่านได้เสนอไว้ตั้งแต่ใน "ข้อความทั่วไป" อันเป็นส่วนกล่าวนำของเรื่องระเบียบแห่งอำนาจบริหารนี้

การบริหารงานแบบมัธยวิภาค เป็นการที่รัฐบาลกลางแบ่งแยกอำนาจบริหารหรือตุลาการในท้องถิ่นบางอย่างออกไปให้แก่คณะบุคคลซึ่งราษฎรในท้องถิ่นนั้น ได้เลือกตั้งขึ้น เป็นผู้ใช้อำนาจเอง^{๑๔} ด้วยวิธีนี้ ราษฎรในท้องถิ่นก็ย่อมจะมีเสียงในการดูแล คณะพนักงานเช่นนี้เป็นผู้แทนท้องถิ่นในตุลาการของท้องถิ่นนั้นโดยเฉพาะ จะเป็นผู้แทนของรัฐบาลกลาง ก็แต่กิจการบางชนิดซึ่งได้รับมอบหมายท่านปรดิได้แสดงความหวังว่า ประเทศสยาม (ขณะนั้น) ซึ่งใช้พระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาล หัวเมือง พนักงานท้องถิ่นยังมีการแต่งตั้งโดยรัฐบาลกลางอยู่ ควรจะได้แก้ไขโดยพระราชบัญญัติเทศบาล^{๑๕}

นอกจากนี้ ท่านได้กล่าวถึงผลดี/ผล เสียของการปกครองแบบมัธยวิภาคไว้ด้วย ดังนี้

ผลดี

๑. กิจการบาง ชนิดที่แยกออกไปเช่นการสุขาภิบาล ย่อมเหมาะสมแก่ท้องถิ่น

โดยจะเพาะและกิจการอย่างอื่น ๆ ซึ่งท้องถิ่นต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขตจะปฏิบัติอย่างเดียวกันไม่ได้ เมื่อได้แบ่งแยกเสียเช่นนั้นก็จะเหมาะสมแก่ท้องถิ่นเป็นราย ๆ ไป

๒. กิจการที่เหมาะสมแก่ท้องถิ่นก็ควรจะให้ผู้ที่ เป็นราษฎรในท้องถิ่นนั้น เป็นพนักงานจัดทำ เพราะเป็นผู้ที่รู้จักภูมิประเทศ และความต้องการของท้องถิ่นนั้น ๆ ย่อมดีกว่าบุคคลซึ่งรัฐบาลกลางจะได้แต่งตั้งออกไป ซึ่งจะรู้จักภูมิประเทศดีกว่าราษฎรในท้องถิ่นไม่ได้

๓. วิธีเลือกตั้งพนักงานโดยราษฎรในท้องถิ่นนั้นเอง ย่อมทำให้ผู้ที่ จะรับเลือกตั้งเอาใจใส่ในกิจการของท้องถิ่น และจะต้องจัดให้มีโครงการซึ่งตนจะปฏิบัติเมื่อได้รับเลือก เพราะการเลือกโดยวิธีเช่นนี้ ย่อมมีการแข่งขันในระหว่างผู้ที่ถือสิทธิ์ต่าง ๆ และย่อมเปิดโอกาสให้ราษฎรในท้องถิ่นได้เลือกตั้งผู้ที่เหมาะสมแก่ท้องถิ่นและตามความนิยมในสิทธิ์ของตน

๔. กิจการของท้องถิ่นย่อมจะสำเร็จไปได้ไว และรวดเร็ว เพราะไม่ต้องเสนอเรื่องขึ้นไปเป็นลำดับ

๕. และผลดียังมีอีกอย่างหนึ่งสำหรับประเทศที่ราษฎรได้เลือกตั้งผู้แทนในสภาการแผ่นดินคือ ราษฎรที่อยู่ในท้องถิ่นก็เท่ากับได้รับความฝึกหัดในการเลือกผู้แทนในสภาการแผ่นดิน และสนใจในความเป็นไปของประเทศ

ผลร้าย

๑. ทำให้อำนาจรัฐบาลกลางลดน้อยถอยลงไป

๒. อาจจะทำให้ผู้ที่ได้รับเลือกปฏิบัติกรลำเอียงเข้าข้างฝ่ายผู้ที่เลือกตน คือเข้าทางฝ่ายที่ถือสิทธิ์อันเดียวกัน

ทางแก้

ทางแก้ผลร้ายที่ได้กล่าวมาแล้วอาจกระทำได้ ดังนี้

๑. กิจการที่จะมอบให้แก่ราษฎรในท้องถิ่นนั้น จะต้องเป็นกิจการที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นโดยตรง สิ่งใดที่ได้มอบหมายไป จะเป็นอันตรรายต่อความเป็นอยู่ของประเทศทั้งหมดแล้ว ก็ไม่ควรมอบให้

๒. รัฐบาลยังทรงไว้ซึ่งอำนาจควบคุมดูแล เพื่อป้องกันมิให้ราษฎรในท้องถิ่นกระทำการอันเป็นภัยอันตรายต่อประเทศ

ส่วนการป้องกันความลำเอียงนั้น ก็อยู่ในอำนาจรัฐบาลกลาง ซึ่งจัดควบคุมดูแล เช่นการใดที่พนักงานท้องถิ่นปฏิบัติไปไม่ชอบ ก็ควรให้ร้องอุทธรณ์ได้ (ในประเทศฝรั่งเศส จึงมีศาลปกครองต่างหากจากศาลยุติธรรม)^{๑๖}

ท่านปรินซ์ได้เสนอให้ "ประเทศสยาม" (ชื่อเรียกในขณะนั้น) เปลี่ยนมาใช้ระบอบแห่งอำนาจบริหารแบบ "มัธยมภาค" ซึ่งเน้นที่การปกครองตัวเองของราษฎรในท้องถิ่น ทำให้ราษฎรได้เข้ามามีส่วนร่วมในกิจการของท้องถิ่น อันเป็นส่วนประกอบของกิจการบ้านเมืองโดยรวมด้วย สิ่งที่ท่านระบุว่า เป็นผลดีของระบอบแบบนี้ในประการสุดท้าย สะท้อนถึงทัศนคติแบบประชาธิปไตยอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งสอดคล้องกับความมุ่งหวังที่อยู่ในใจท่านขณะนั้น คือการเปลี่ยนระบอบการปกครองแผ่นดินให้เป็นแบบประชาธิปไตย

กล่าวโดยสรุปในขั้นนี้ ทัศนะทางการเมืองของท่านปรินซ์ที่สำคัญใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง คือ การเสนอความคิดเรื่องสิทธิมนุษยชน เป็นพื้นฐานของหลักกฎหมาย. ประชาชนมีสิทธิและหน้าที่บางอย่างในฐานะ เป็นมนุษย์ที่พึงได้รับและพึงกระทำ เช่นเดียวกับรัฐบาลซึ่งเป็นผู้ปกครอง ก็มีหน้าที่ต่อประชาชนโดยเฉพาะการคุ้มครองรักษาและสร้างเสริมในงานการปกครองควบคู่กับทัศนะเช่นนี้ คือ การเสนอแนวความคิดของระบอบประชาธิปไตย โดยเปรียบเทียบกับแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เป็นอยู่ แม้ว่าจะมิได้โจมตีระบอบแบบหลังหรือมุ่งเสนอการเปลี่ยนแปลงสู่แบบแรกโดยตรง เช่นเดียวกับในการบรรยายเรื่องประเภทของรัฐบาลตามความประพฤติทางเศรษฐกิจ ที่ไม่มีการแสดงชัดว่าเสื่อมใสในลัทธิแบบใด อย่างไรก็ดี ในเรื่องลักษณะการบริหารงานท้องถิ่น ท่านได้เสนออย่างชัดเจนว่าพอใจในแบบมัธยมภาค ดังกล่าวแล้ว ความคิดดังกล่าวทั้งหมดนี้ เป็นแก่นที่จะสอดคล้องกับข้อเสนอ เค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งท่านได้กระทำราวเกือบสองปีต่อมา

แต่ก่อนที่จะพิจารณา เค้าโครงการเศรษฐกิจ ขอให้เราดูผลงานชิ้นเล็ก ๆ ๑ ชิ้น
หนึ่งของท่านปรีดี คือ คำประกาศของคณะราษฎร ซึ่งท่านเป็นผู้สร้าง และพยายามหลบลพยุหเสนา
เป็นผู้อ่านเมื่อวันปฏิวัติ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕. ใจความโดยสรุปของ คำประกาศ นี้คือ ประการแรก
ระบุข้อบกพร่องของการปกครองโดยกษัตริย์และรัฐบาลของพระองค์ ซึ่งมีลักษณะเล่นพรรคเล่นพวก
"ยกพวกเจ้าขึ้นให้สิทธิพิเศษมากกว่าราษฎร" ถือว่าราษฎรเป็นทาส ไม่นึกว่าเป็นมนุษย์, ไม่
ช่วยเหลือราษฎรผู้ยากจน ผิดเคืองทางเศรษฐกิจ "แต่พวกเจ้ากลับนอนกินกันเป็นสุข ไม่มี
ประเทศใดในโลกจะให้เงินเจ้ามากเช่นนี้ นอกจากพระเจ้าซาร์และพระเจ้าไกเซอร์เยอรมัน
ซึ่งชนชาตินั้นได้โค่นราชบัลลังก์เสียแล้ว" ประการที่สอง แสดงทัศนะของคณะราษฎรผู้เปลี่ยนแปลง
การปกครอง ซึ่งถือว่าราษฎรทั้งหลายเป็นเจ้าของประเทศ จึงทำการยึดอำนาจของรัฐบาล
ของกษัตริย์ และจะจัดให้มีการปกครองโดยสภาผู้แทนราษฎร ซึ่งมีกษัตริย์ดำรงอยู่เช่นเดิม "แต่
จะต้องอยู่ภายใต้กฎหมายธรรมนูญการปกครองของแผ่นดิน จะทำอะไรโดยลำดับไม่ได้ นอกจาก
ความเห็นชอบของสภาผู้แทนราษฎร" พร้อมทั้งนี้เพื่อการสร้างสรรค์ประเทศชาติและบำรุงความ
สุขของราษฎร คำประกาศ ได้แสดงหลัก ๖ ประการของคณะราษฎร คือ

- (๑) จะต้องรักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราชในทางการเมือง
การศาล ในทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศไว้ให้มั่นคง
- (๒) จะต้องรักษาความปลอดภัยภายในประเทศ ให้การประทุษร้ายต่อกันลดน้อย
ลงให้มากที่สุด
- (๓) ต้องบำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจ โดยรัฐบาลใหม่จะ
จัดหางานให้ราษฎรทุกคนทำ จะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอดอยาก
- (๔) จะต้องให้ราษฎรมีสิทธิเสมอภาคกัน (ไม่ใช่พวกเจ้ามีสิทธิยิ่งกว่าราษฎรเช่น
ที่เป็นอยู่)
- (๕) จะต้องให้ราษฎรได้มีเสรีภาพ มีความเป็นอิสระ เมื่อเสรีภาพนี้ไม่ขัดต่อ
หลัก ๕ ประการดังกล่าวข้างต้น
- (๖) จะต้องให้การศึกษาย่างเต็มที่แก่ราษฎร

คำประกาศ ได้สะท้อนแนวความคิดแบบ สิทธิมนุษยชน เช่นที่ปรากฏใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง ออกมาอีกครั้ง และยังมีนัยแสดงหน้าที่ของฝ่ายปกครองที่จะต้องดำรงรักษาและส่งเสริมความรุ่งเรืองของประเทศชาติและราษฎร ซึ่งนี้เปรียบเสมือนคำสัญญาของคณะราษฎรต่อประชาชน คำประกาศ ได้จบลงด้วยข้อความดังนี้

"ราษฎรทั้งหลาย จงพร้อมใจกันช่วยคณะราษฎรให้ทำกิจอันคงจะอยู่ชั่วดินฟ้านี้ให้สำเร็จ คณะราษฎรขอให้ทุกคนที่มีได้ร่วมมือ เข้ายึดอำนาจจากรัฐบาลกษัตริย์เหนือกฎหมายพึงตั้งอยู่ในความสงบและตั้งหน้าหากิน อย่าทำการใด ๆ อันเป็นการขัดขวางต่อคณะราษฎรนี้ เท่ากับราษฎรช่วยประเทศและช่วยตัวราษฎรบุตร หลาน หลาน ของตนเอง ประเทศจะมีความเป็นเอกราชอย่างพร้อมบูรณ์ ราษฎรจะได้รับความปลอดภัย ทุกคนจะต้องมีงานทำไม่ต้องอดตาย ทุกคนจะมีสิทธิเสมอกัน และมีเสรีภาพพ้นจากการเป็นไพร่ เป็นข้า เป็นทาสพวกเจ้าหมดสมัยที่เจ้าจะทำบาบหลังราษฎร, สิ่ง que ทุกคนพึงปรารถนา คือ ความสุขความเจริญอย่างประเสริฐซึ่งเรียกเป็นศัพท์ว่า "ศรีอารีย์" นั้น ก็จะต้องบังเกิดขึ้นแก่ราษฎรถ้วนหน้า"^{๑๗}

ปัญหาสำคัญ ๆ ทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของประเทศที่เป็นอยู่ขณะนั้น ได้สะท้อนออกมาในคำประกาศ พร้อมทั้งความมุ่งมั่นที่จะแก้ไข ชีวิตรและชาติบ้านเมืองได้รับความสำคัญเคียงคู่กัน สำหรับการแก้ไขปัญหาและพัฒนาทะนุบำรุง มนุษย์ก็คือมนุษย์ที่ไม่อาจใช้สิทธิพิเศษใด ๆ มาแบ่งแยกความแตกต่างเป็น "เจ้า" หรือ "ไพร่" และทุกคนพึงมีสิทธิเสรีภาพภายในขอบเขตของกฎหมาย ที่มีวัตถุประสงค์จะยกระดับความเป็นอยู่ของคนส่วนใหญ่ผู้ยากไร้ ชดสน ถึงแม้ประเทศสยามขณะนั้นจะมีกฎหมาย (พระราชบัญญัติลักษณะทาส ร.ศ. ๑๒๔) ประกาศเลิกทาสตลอดจนการเป็นไพร่แล้วก็ตาม แต่ฐานะความเป็นอยู่และวิถีชีวิตที่แตกต่างกันราวฟ้ากับดิน คงปรากฏอยู่จนทำให้เป็นประเด็นสำคัญอย่างหนึ่ง ในคำประกาศ ส่วนประเทศสยามเวลานั้น ได้ตกอยู่ภายใต้สนธิสัญญาที่เสียเปรียบแก่ต่างประเทศ โดยเฉพาะเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ซึ่งหมายถึงประเทศไม่มีเอกราชสมบูรณ์ นี่ก็เป็นปัญหาที่คณะราษฎร (โดยเฉพาะท่านปรีดี ผู้ร่าง "คำประกาศ") ได้แสดงความมุ่งมั่นที่จะแก้ไข

คณะราษฎรได้ทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบ "ราชาธิปไตย
อำนาจไม่จำกัด" (ตามศัพท์ใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง) มาเป็นระบอบ "ราชาธิปไตย
อำนาจจำกัด" โดยกษัตริย์อยู่ภายใต้กฎหมายรัฐธรรมนูญ ถึงแม้จะใช้ถ้อยคำอย่างรุนแรงใน
คำประกาศ แต่เมื่อยึดอำนาจได้แล้ว คณะราษฎรก็ได้เข้าเฝ้ากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระ
ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอพระราชทานขมาโทษ และทูลเกล้าฯ ถวายพระราชกำหนดนิรโทษกรรม
ท่านปรีดี ผู้ร่าง "คำประกาศ" ได้แสดงความในใจในภายหลังว่า ถ้อยคำอันรุนแรงที่ใช้ใน
มีจุดมุ่งหมายในการโฆษณาปลุกเร้าราษฎรให้เข้าร่วมมือ.^{๑๘} ถึงกระนั้น แนวความคิดหลัก
ก็ยังคงปรากฏอยู่ดังกล่าวแล้ว อย่างไรก็ตาม ประเด็นเรื่อง เสรีภาพ-ความเป็นทาส,
ประสิทธิภาพในการบริหารราชการแผ่นดิน เพื่อสร้างเสริมความสมบูรณ์พูนสุขของราษฎร,
รวมทั้งถ้อยคำอันเผ็ดร้อนรุนแรง ดังปรากฏใน คำประกาศ ก็ยังคงดำรง "ความรู้สึก" อยู่
และมาแสดงตัวอีกครั้งใน "พระบรมราชวินิจฉัยเค้าโครงการเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระ
ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว" ในเวลาต่อมา ซึ่งจะพิจารณาในการวิเคราะห์ต่อไป

หลักข้อ ๓ ของคณะราษฎร ได้สะท้อนถึงแนวความคิดที่เตรียมไว้แล้วของท่าน
ปรีดี ซึ่งต่อมาไม่นาน ได้ถูกวางออกมาเป็น "ร่างโครงการ" คือ เค้าโครงการเศรษฐกิจ
บุรุษหนุ่มในวัยราว ๓๒ ปี ผู้เต็มไปด้วยความมุ่งหวังที่จะสร้างสรรค์บำรุงความสุขสมบูรณ์ของ
ราษฎรในทางเศรษฐกิจ บนพื้นฐานของความเสมอภาคกัน อันจะส่งผลถึงความเจริญของประเทศ
ชาติส่วนรวม ได้เสนอร่างโครงการเศรษฐกิจต่อคณะกรรมการราษฎร ในวันที่ ๑๒ มีนาคม
พ.ศ. ๒๔๗๖ (ตามปฏิทินแบบใหม่) ซึ่งร่างโครงการนี้ แม้จะถูกยับยั้งไว้ไม่ได้นำมาปฏิบัติ
ในขณะนั้น และตัวผู้เสนอโครงการเองก็ถูกกล่าวหาด้วยข้อหาอันรุนแรงยิ่งทางการเมืองว่า
เป็น "คอมมิวนิสต์" แต่ก็ได้รับการยกย่องต่อมาว่าเป็น "แผนเศรษฐกิจฉบับแรกของประเทศไทย"
และแนวความคิดหลาย ๆ อย่างที่เสนอไว้ ก็ได้รับการปฏิบัติในยุคหลัง

หลังจากที่ได้ชี้แจงล่วงหน้าแก่ผู้อ่านให้ละเอียดต่าง ๆ และโปรดตั้งใจเป็นกลาง
ในการวินิจฉัยโครงการพร้อมทั้งโต้แย้งอย่างมีเหตุผล (ร่าง) เค้าโครงการเศรษฐกิจ ได้
เริ่มหมวดที่ ๑ ด้วย คำประกาศของคณะราษฎร ที่มีวัตถุประสงค์เกี่ยวกับการเศรษฐกิจของประเทศ

ว่า "จะต้องบำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจ โดยรัฐบาลใหม่จะจัดหางานให้ราษฎรทุกคนทำ จะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอดอยาก" หลักข้อนี้ พ้องกับที่ท่านปริทัศน์ได้แสดงไว้ใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง เกี่ยวกับการงานที่รัฐบาลพึงกระทำต่อประชาชน ซึ่งเสนอขึ้นมาบนพื้นฐานของหลักสิทธิมนุษยชน

สำหรับ เค้าโครง ทางเดียวที่จะแก้ปัญหาความยากจน เช่นสภาพชานาในชนบท ที่เป็นอยู่ ซึ่งขาดแคลนอาหาร เครื่องนุ่งห่ม สถานที่อยู่ ฯลฯ อันเป็นการยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรทั่วไปก็คือ การวางแผนเศรษฐกิจของชาติ โดยรัฐบาลกลางควบคุม และ รัฐบาลจะประกันความสุขสมบูรณ์ของราษฎร (Social Assurance) กล่าวคือ

"ราษฎรที่เกิดมาย่อมจะได้รับประกันจากรัฐบาลว่า ตั้งแต่เกิดมาจนกระทั่งสิ้นชีพ ซึ่งในระหว่างนั้นจะเป็น เด็กหรือหรือ เจ็บป่วยหรือพิการ หรือชราทำงานไม่ได้ก็ดี ราษฎรก็จะได้อาหาร เครื่องนุ่งห่ม สถานที่อยู่ ฯลฯ ใช้จ่ายแห่งการดำรงชีวิต เมื่อรัฐบาลได้ประกันเช่นนี้แล้ว ราษฎรทุกคนจะนอนตาหลับ เพราะตนไม่ต้องกังวลว่า เมื่อเจ็บป่วยหรือพิการ หรือชราแล้วจะต้องอดอยาก หรือเมื่อตนมีบุตรจะต้องเป็นห่วงใยในบุตร เมื่อตนสิ้นชีพไปแล้วว่า บุตรจะอดอยากหรือหาไม่ เพราะรัฐบาลเป็นผู้ประกันอยู่แล้ว การประกันนี้ย่อมวิเศษยิ่งกว่าการสะสมเงินทอง"^{๑๔}

รัฐบาลควรรับหน้าที่ "การประกันสังคม" ดังกล่าว เพราะชีวิตทางเศรษฐกิจของคนเรานั้น ไม่เพียงแต่ เงินทองสามารถ "ละลายสูญหายไปได้" และเงินก็ไม่ใช่ว่าสิ่งที่จะประกันการดำรงชีวิตของเราด้วย ส่วนเหตุผลที่ไม่ปล่อยให้ประชาชนจัดการ "ประกัน" กันเองก็ เพราะ :-

"การประกันเช่นนี้เป็นการ เสือวิสัยที่บริษัทเอกชนจะพึงทำได้หรือถ้าทำได้ราษฎรก็จะต้องเสียค่าประกันแพงจึงจะคุ้ม ราษฎรจะเอาเงินที่ไหนมา การประกันเช่นนี้จะทำได้ก็แต่โดย "รัฐบาล" เท่านั้น เพราะรัฐบาลไม่จำเป็นต้องเก็บเบี้ยประกันภัยจากราษฎรโดยตรง รัฐบาลอาจจัดหาสิ่งอื่นแทนเบี้ยประกันภัยได้ เช่น จัดให้แรงงานของราษฎรได้ใช้ เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น การเก็บภาษีอากร

โดยทางอ้อมเป็นจำนวนมากคน คนหนึ่งวันละเล็กละน้อยซึ่งราษฎรไม่รู้ลึก ฯลฯ
ดังนี้ เป็นต้น"๒๐

สำหรับท่านปรีดี ความคิดที่จะให้รัฐบาลได้มีหน้าที่ประกันเช่นนี้แก่ราษฎร ไม่ใช่
ความคิดใหม่ เพราะต่างประเทศได้ทำกันมาแล้วและเจริญขึ้นเรื่อย ๆ การวางแผนเศรษฐกิจ
แห่งชาติ ที่มีการประกันสังคมและหางานให้ราษฎรทุกคนทำนั้น หมายถึงการทำให้ราษฎรทุกคน
เป็นข้าราชการซึ่งรัฐบาลจะจ่าย "เงินเดือน" ให้ :

"การจ่ายเงินเดือนให้แก่ราษฎรถ้วนหน้านี้ เห็นว่าถูกต้องค่อนเสียของราษฎรไทย
โดยแท้ เพราะเป็นที่ทราบกันอยู่ว่าทุก ๆ คนชอบทำราชการ ชอบมีเงินเดือน..."๒๑

นี่คือความคิดพื้นฐานของ (ร่าง) เค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งมีนัยของการเปลี่ยนแปลง
ด้วยวัตถุประสงค์ที่จะบำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรโดยถ้วนหน้า สำหรับท่านปรีดี เรื่อง
เศรษฐกิจมีความสำคัญควบคู่กับ เรื่องการเมืองการปกครอง ดังจะเห็นได้จากหลักการใน
คำประกาศของคณะราษฎร และที่สำคัญอย่างเห็นได้ชัดใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง ที่มีการ
บรรยายถึงรัฐบาลตามความประพฤติดังเศรษฐกิจ เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบในขั้นนี้ จะพบว่า
เค้าโครง เสนอความคิดต่างจากแบบ "ลิเบรลลิสม์" ซึ่งเน้นเสรีภาพในการประกอบเศรษฐกิจ
และอำนาจแห่งประโยชน์ส่วนตนของเอกชน โดยไม่ให้รัฐเข้าแทรกแซง เพราะข้อเสนอนี้
เค้าโครง คือ การที่รัฐจัดการเศรษฐกิจเอง โดยราษฎรทุกคนเป็นข้าราชการ การปล่อยให้
เอกชนประกอบการเองจะมีผลเสียคือความระส่ำระสายทางเศรษฐกิจ อันเนื่องมาจากปัญหาเช่น
ความขัดแย้งระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง :

"ประเทศไทยจะดำเนินตามลัทธิที่ปล่อยให้เอกชนเป็นเจ้าของโรงงานแล้วให้ผู้ที่ล้าสมัย
ลัทธินี้พึงสำนึกว่า คนจะนำเอาความระส่ำระสายและความหายนะมาสู่ประเทศ
ผู้ที่เคยออกไปศึกษาวิชาในยุโรปข้างไม่รู้หรือบ้างว่า การที่กรรมกรนายจ้างได้เกิด
วิวาทบาดหมางกันถึงกับบางคราวนายจ้างต้องปิดโรงงาน (Lockout) บาง
คราวกรรมกรพากันหยุดงาน (Strike) อันได้เถียงกันด้วยเรื่องอัตราค่าจ้าง
บ้าง เรื่องเวลาทำงานบ้าง เรื่องการพักผ่อน การประกันภัยของกรรมกรบ้าง

เหล่านี้มีใช้ เป็นเพราะเหตุที่เอกชนเป็นเจ้าของโรงงานดอกหรือ ในประเทศไทย
เรานี้แม้โรงงานจะมีเพียงเล็กน้อย เราก็กินแล้ว ปัญหาเริ่มเกิดขึ้น เช่น
กรรมกรรกราง เป็นต้น ยิ่งบ้านเมืองเจริญขึ้น โรงงานมีมากขึ้น คราวนั้นแหละ
ท่านคงจะเห็นว่าความระส่ำระสายเกิดขึ้นเพียงใด แต่ถ้าเราประกอบการ
เศรษฐกิจทั้งหลาย รัฐได้เป็นเจ้าของเสียเองแล้ว ราษฎรทั้งหลายไม่ว่าจะ
เป็นราษฎรหรือข้าราชการประเภทใด เมื่อทำงานตามกำลังและความสามารถ
เหมือนกับข้าราชการและกรรมกรประเภทอื่นแล้ว ก็จะได้รับผลเช่นเดียวกันเป็น
การเสมอภาคตามกำลังและความสามารถ รัฐบาลเป็นผู้แทนราษฎร ก็เท่ากับ
ราษฎรได้เป็นเจ้าของการเศรษฐกิจทั้งปวงนั้น

เมื่อผลแห่งการเศรษฐกิจมีมาก ราษฎรผู้เป็นกรรมกร และข้าราชการ
ก็ได้เงินเดือนมากขึ้นตามส่วน รัฐบาลจะไต่กัดกันเอาไว้เพื่อประโยชน์ของใคร
ก็ไม่มีเลย ซึ่งต่างกับเอกชนผู้เป็นเจ้าของโรงงาน ซึ่งเป็นธรรมดาอยู่เองที่
เอกชนนั้นจะต้องกัดกันเอาผลกำไรไว้ให้มาก และกดขี่หรือฉ้อแรงของกรรมกร
เอาไว้เป็นประโยชน์ส่วนตัว"^{๒๒}

การจัดการเศรษฐกิจอย่างมีแผนโดยรัฐบาล จะสามารถประกันความสุขสมบูรณ์ของราษฎร
และชาติบ้านเมืองได้ดีกว่าการปล่อยให้เอกชนทำอย่างเสรี.

แต่ข้อเสนอใน เค้าโครงการเศรษฐกิจ ก็มีได้เป็นแบบ "โซเชลลิสม์" อย่าง
แท้ ๆ ซึ่งแม้ว่าจะเห็นควรกับการที่รัฐเข้าแทรกแซงในการเศรษฐกิจ แต่แบบ "โซเชลลิสม์"
ต้องการยกเลิกไม่ให้เอกชนมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน ทรัพย์สินให้ตกเป็นกรรมสิทธิ์รวม ในขณะที่
เค้าโครง ยังยอมรับทรัพย์สินส่วนตัวอยู่ ยังยอมรับ "คนมีเงิน" แต่มุ่งจะช่วยเหลือคนส่วนใหญ่
ผู้ยากไร้มากกว่า. ตัวอย่างเช่น เมื่อกล่าวถึงเรื่องการจ่ายเงินเดือนแก่ราษฎร เค้าโครง
ระบุว่า :

"ฉะนั้นในการจ่ายเงินให้แก่ราษฎรนั้น รัฐบาลไม่ต้องรับทรัพย์สินของผู้มีเงินมาจ่าย
รัฐบาลอาจจัดให้มีปัจจัยแห่งการดำรงชีวิต โดยจัดให้มีสหกรณ์ให้พร้อมมูล เพื่อ
รับแลกกับเงินเดือน ซึ่งรัฐบาลจ่ายให้แก่ราษฎรเป็นการหักกลบลบหนี้กันไป ..."^{๒๓}

นอกจากนี้ ใน เค้าร่าง พ.ร.บ.ว่าด้วยการประกันความสุขสมบูรณ์ของราษฎร ซึ่งเสนอควบคู่กับ เค้าโครงการเศรษฐกิจ ก็ได้ระบุมวคที่ ๔ ว่าด้วย "กรรมสิทธิ์ของเอกชน" มี ๒ มาตรา ความว่า :

"มาตรา ๑๔ ให้เอกชนมีกรรมสิทธิ์ในสังหาริมทรัพย์ทั้งหลาย ซึ่งเอกชนนั้น หามาได้

มาตรา ๑๕ บรรดาผู้ที่คิดประดิษฐ์วัตถุสิ่งใดได้ ซึ่งจะเข้าลักษณะที่จะมีกรรมสิทธิ์ในการค้าได้ ก็ให้ผู้นั้นเป็นกรรมสิทธิ์ในการนั้น (Brevet d' Invention) บุคคลนั้นจะขอสัมปทานประกอบการนั้นเอง หรือจะร่วมกับรัฐบาลในการประดิษฐ์ ก็อาจทำได้ตามใจสมัคร"^{๒๔}

เห็นได้ชัดว่า เค้าโครง โดยท่านปรีดี ยอมรับทรัพย์สินส่วนตัวของเอกชน แต่ก็ต้องการให้รัฐเข้าจัดการเศรษฐกิจในขณะเดียวกัน หากพิจารณาตามรูปแบบทั้งสามของ "ความประพฤติทางเศรษฐกิจของรัฐบาล" ตามที่เสนอไว้ใน คำอธิบาย ก็ดูเหมือนว่ารูปแบบที่ท่านคิดถึงคือแบบที่สาม ซึ่งเป็นรัฐบาลที่ถือสหสัมพันธ์ระหว่างพวกแรกกับพวกที่สอง คือ "ยอมรับให้มีกรรมสิทธิ์ของเอกชน แต่ต้องการให้รัฐเข้าแทรกแซงในทางเศรษฐกิจ" ตัวอย่างที่ท่านยกในรูปแบบนี้คือ "ลัทธิโซลิดาไรลท์" ที่ถือว่า "มนุษย์ย่อมอาศัยซึ่งกันและกัน จึงควรจัดให้มีสหกรณ์ต่าง ๆ เช่น ในการประดิษฐ์ การใช้ การจำหน่าย เป็นต้น" สมมติฐานของเราได้ รับการยืนยันจาก คำกล่าวของท่านปรีดีเอง เมื่อท่านแถลงในการประชุมกรรมการพิจารณาเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ณ วังปารุสกวัน (วันที่ ๑๒ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๗๕ -หมายเหตุ : เป็นการนับปีตามปฏิทินแบบเดิม) เกี่ยวกับหลักการของ (ร่าง) เค้าโครงการเศรษฐกิจ ความว่า :

"ตามหลักของข้าพเจ้า เป็นลัทธิหลายอย่างที่ได้เลือกคิดเอาที่ดีมาปรับปรุงให้สมกับฐานะของประเทศไทย แต่เหตุผลสำคัญอาศัยหลักโซลิดาไรลลิม ไม่ใช่คอมมิวนิสต์ คือถือว่ามนุษย์ที่เกิดมามีต้องเป็นเจ้าหนี้ต่อกัน (Solidarism) เช่น คนจนนั้น เพราะผู้ชนทำให้จนก็ได้ คนเคยทอผ้าด้วยมือ ครั้นมีเครื่องจักรแข่งขัน คนที่ทอด้วยมือต้องล้มเลิก หรือคนที่รวยเวลานี้ไม่ใช่รวยเพราะแรงงานของตนเลย

เช่นผู้ที่มีที่ดินมากคนหนึ่งในกรุงเทพฯ ซึ่งแต่เดิมมีราคาน้อย ภายหลังที่ดินมีราคาแพงสร้างตึกสูง ๆ ดังนี้ ราคาที่ดินแพงขึ้นเนื่องจากฝูงชน ไม่ใช่เพราะการกระทำของคนนั้น ฉะนั้นจึงถือว่ามนุษย์ต่างมีหนี้ตามธรรมชาติต่อกัน จึงจำต้องร่วมประกันภัยต่อกัน และร่วมในการประกอบการเศรษฐกิจ "๒๕

ความคิดด้านการเมืองการปกครอง ตลอดจนเศรษฐกิจที่สัมพันธ์กันของท่านปรีดี ได้ถูกศึกษาคำนี้งตระเตรียมไว้ตั้งแต่ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ ดังปรากฏใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง และเมื่ออยู่ในฐานะที่จะเสนอความคิดเพื่อกระทำการได้ ท่านก็แสดงออกมาอย่างเต็มรูป.

ความคิดแบบโซลิตาลิสต์ในเรื่องการจัด เศรษฐกิจแบบสหกรณ์ ก็ปรากฏออกมาใน เค้าโครง ด้วยคือ การแบ่งระบบเศรษฐกิจออกเป็นส่วนย่อย ๆ ด้วยการร่วมมือกันแบบสหกรณ์ โดยที่รัฐบาลจะจัดให้สหกรณ์เป็นผู้ทำสิ่งของซึ่งเป็นปัจจัยแห่งการดำรงชีวิต และรัฐบาลจะจัดการจำหน่ายหรือควบคุม เพื่อจะเป็นหลักประกันแก่ราษฎรได้ สำหรับเหตุผลของการแบ่งงานออกเป็นสหกรณ์ ถึงแม้ว่าจะเป็นการวางแผนเศรษฐกิจแห่งชาติโดยส่วนรวมนั้น ท่านปรีดีได้ให้เหตุผลว่า :

"แม้ตามหลักรัฐบาลจะเป็นผู้ประกอบการเศรษฐกิจเสียเองก็ดี แต่ในประเทศที่กว้างขวาง มีพลเมืองกว่า ๑๑ ล้านคนดังเช่นประเทศไทยนี้ การประกอบการเศรษฐกิจจะขึ้นตรงต่อรัฐบาลกลางเสียทั้งนั้นแล้ว การควบคุมตรวจตราอาจจะเป็นไปได้โดยทั่วถึงไม่ได้ ฉะนั้น จำต้องแบ่งการประกอบการเศรษฐกิจนี้เป็นสหกรณ์ต่าง ๆ "๒๖

สหกรณ์จะเป็นผู้ประกอบการเศรษฐกิจตามแผนเศรษฐกิจแห่งชาติ เช่น สหกรณ์ในทางกลีกรรมก็จะประกอบกลีกรรม เช่น เลี้ยงสัตว์ เพาะปลูก ฯลฯ ซึ่งเป็นงานต่างจากสหกรณ์อุตสาหกรรม และเมื่อมีแรงงานเหลืออยู่ก็ประกอบกิจการอื่น เช่น สร้างถนน บ้านเรือน ในสหกรณ์นั้น เป็นต้น สำหรับอาณาเขตและจำนวนสมาชิกของสหกรณ์ ก็แล้วแต่ประเภทของงาน ตามความเหมาะสมในการควบคุมและใช้วิชาเทคนิคได้สะดวก

ความนิยมนี้ สหกรณ์จะมีงานทางเศรษฐกิจเต็มรูปคือ :

๑. ร่วมกันในการประดิษฐ์ (Production) โดยรัฐบาลเป็นผู้ออกดินและเงินทุน สมาชิกสหกรณ์เป็นผู้ออกแรง

๒. ร่วมกันในการจำหน่ายและขนส่ง (Circulation) กล่าวคือ ผลที่สหกรณ์ทำได้นั้น สหกรณ์ย่อมทำการขนส่งและจำหน่ายในความควบคุมของรัฐบาล

๓. ร่วมกันในการจัดหาของอุปโภคบริโภคแก่สมาชิก เช่น อาหาร เครื่องนุ่งห่ม แต่อาหารนั้นไม่จำเป็นที่สหกรณ์จะต้องทำอาหารสุกจำหน่าย สหกรณ์อาจจำหน่ายอาหารดิบ เช่น ข้าวสาร เนื้อดิบ เหล่านี้ให้สมาชิกซื้อไปจัดปรุงเอาตามชอบใจสมัคร

๔. ร่วมกันในการสร้างสถานที่อยู่ คือ สหกรณ์จะได้จัดสร้างที่อยู่ในความควบคุมของรัฐบาล สมาชิกครอบครัวหนึ่งก็จะมีบ้านอยู่หลังหนึ่ง และปลุกตามแผนผังของสหกรณ์ให้ถูกต้องตามอนามัย และสะดวกในการที่จะจัดการปกครองและระวังเหตุภัยอันตราย^{๒๗}

สหกรณ์จะมีการปกครองแบบเทศบาล (Municipality) และยังจัดการอนามัย, สาธารณสุข, การศึกษาอบรม ตลอดจนช่วยในการป้องกันปราบปรามโจรผู้ร้าย และงานด้านการทหารด้วย ความคิดเช่นนี้ชวนให้นึกถึง เรื่องระเบียบแห่งอำนาจบริหาร โดยจัดการปกครองแบบ "มัยยวิภาค" อันเป็นข้อเสนอของท่านปรีดีใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง อันเป็นการจัดเทศบาลที่มีสภาพเป็นนิติบุคคล สามารถประกอบกิจการบางอย่างของท้องถิ่นได้ ดังกล่าวมาแล้ว.

ราษฎรจะเป็นสมาชิกของสหกรณ์ โดยจะได้รับเงินเดือนจากสหกรณ์ตามอัตรา และต้องทำงานตามความสามารถ นอกจากเงินเดือนประจำแล้ว ยังจะได้รับเงินรางวัลเป็นพิเศษตามผลที่สหกรณ์นั้นทำได้อีกด้วย นี่เป็นข้อเสนอใหม่สำหรับเมืองไทย เพราะ.-

"ด้วยวิธีนี้ ไม่ว่าคนจนอนาถาก็ย่อมเป็นสมาชิกของสหกรณ์ได้ ซึ่งต่างกับสหกรณ์ที่รัฐบาลจัดอยู่ในเวลาปัจจุบัน คือผู้ที่ เป็นเจ้าของที่ดินเท่านั้นจึงจะเข้าเป็นสมาชิกของสหกรณ์ได้ ส่วนชาวนาที่ต้องเช่านาทำอันมีจำนวนมาก ในเวลานี้ไม่มีโอกาสที่จะเป็นสมาชิกสหกรณ์"^{๒๘}

นี่คือโครงสร้างความคิดพื้นฐานของ เค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งเสนอเมื่อกว่าห้าสิบปีมาแล้ว วัตถุประสงค์สำคัญอย่างหนึ่งของการจัดการเศรษฐกิจแบบนี้ นอกเหนือจากการบำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรแล้ว ก็คือ การถือหลักว่าจะต้องจัดการกลีกรรม อุตสาหกรรมทุกอย่างให้มีขึ้นภายในประเทศ ซึ่งในที่สุดจะไม่จำเป็นต้องอาศัยต่างประเทศ ทั้งนี้เพื่อป้องกันภัยอันตรายอันจะเกิดจากการปิดประตูการค้า หากต้องพึ่งพิงประเทศอื่น.^{๒๔} ตรงจุดนี้ ท่านปรีดีได้โต้แย้งความคิดของ อตัม สมิต ในการแบ่งงานกันทำระหว่างประเทศต่าง ๆ ว่า :

"ผู้ที่หลง เชื่อในลัทธิ อตัม สมิต ว่าประเทศต่าง ๆ จะต้องแบ่งแยกการงานกัน ประเทศใดทำแต่กิจการก็ทำแต่กิจการ ไม่ต้องประกอบการอุตสาหกรรมนั้น ความจริงเป็นหลังที่ทำไมเมื่อประเทศต่าง ๆ สุจริตต่อกัน ไม่มีการปิดประตูการค้า กดราคาแก่งกัน แต่ในปัจจุบันนี้ให้เป็นเช่นนั้นไม่"^{๒๕}

ท่านปรีดีถือตามหลักของนักเศรษฐศาสตร์เยอรมัน คือ เฟรดอริก ลิสต์ ผู้แสดงความเห็นไว้ตามความเข้าใจของท่านปรีดีว่า :

"เยอรมันนี้ต้องทำตนให้เป็นรัฐบริบูรณ์เสียก่อน กล่าวคือ มีอุตสาหกรรม กลีกรรม ศิลปวิทยาให้พร้อมมูล และเมื่อได้เป็นเช่นนี้แล้ว จะมีการแข่งขันในระหว่างประเทศก็ควร เยอรมันนี้ได้เจริญขึ้นก็เพราะถือหลักนี้กันทั้งประเทศเยอรมันนี้เอง การที่รัฐบาลจัดทำได้ผลดีเพียงใด เช่นการรถไฟ เป็นต้น"^{๒๖}

นี่เป็นเหตุผลสำหรับการจัดการเศรษฐกิจของประเทศไว้พร้อมทุกด้าน โดยรัฐบาล ซึ่งจะทำให้ "การประกันสังคม" สำหรับราษฎรนั้น เป็นไปได้

ความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติของแผนการเศรษฐกิจแห่งชาตินี้ เป็นเรื่องที่ท่านปรีดีตระหนักถึงด้วย ซึ่งไม่ใช่การวางโครงการอย่างเพื่อฝัน ในหมวดที่ ๑๐ ของ เค้าโครงการเศรษฐกิจ ได้กล่าวถึงกรวางแผนเศรษฐกิจว่าจะต้องคำนวณและสืบสวนเป็นลำดับ ดังมีหลักการโดยสรุปคือ ประการแรก จะต้องคำนวณและสืบสวนว่า ปัจจัยแห่งการดำรงชีวิตตามความต้องการของราษฎรนั้น มีอะไรบ้างและ ฯลฯ จะต้องมีความเท่าใดจึงจะพอเพียงแก่ความสุขสมบูรณ์ของราษฎรตามควรแก่ความเจริญ ทั้งด้านอาหาร เครื่องนุ่งห่มที่อยู่อาศัย การคมนาคม เป็นต้น ประการที่สอง เมื่อคำนวณและสืบสวนดังกล่าวแล้ว ก็ต้อง

คำนวณและสืบสวนต่อไปว่าสิ่งเหล่านั้นถ้าจะเกิดขึ้น จะต้องอาศัยที่ดิน แรงงาน เงินทุน เป็นจำนวนเท่าใด เช่นในการปลูกข้าว จำนวนเท่าใดจึงจะพอกับประชากรทั้งหมด, อาศัยที่นา แรงงาน เงินทุน (เช่นซื้อเครื่องจักร) เท่าใด และประการสุดท้ายก็ต้องคำนวณและสืบสวนถึงที่ดิน แรงงาน เงินทุน ของรัฐบาลที่มีอยู่ในเวลานี้และที่จะมีขึ้น เพื่อทราบกำลังแห่งการที่จะประกอบการเศรษฐกิจ เมื่อคำนวณทุกอย่างนี้ได้แล้ว ก็จะช่วยให้ทราบได้ว่า ควรจะเริ่มแผนเศรษฐกิจแห่งชาติในทีใดก่อน และเริ่มการเศรษฐกิจชนิดใดก่อน เช่นนี้เป็นลำดับไปจนทั่วประเทศ.^{๓๒} นี่เป็นแผนการที่ได้ผ่านการไตร่ตรองในชั้นเริ่มต้นเป็นอย่างดี ตามหลักวิชาเป็นลำดับขั้นตอน :

"การทำสิ่งใดเมื่อไม่คำนวณกำลังให้ดีแล้ว การนั้นจะสำเร็จไปยาก และเมื่อเราทราบว่าเราขาดกำลังอันใด เราก็ควรหากำลังอันนั้น เช่น เราขาดผู้เชี่ยวชาญการพิเศษ เราต้องจ้างชาวต่างประเทศซึ่งเป็นผู้ชำนาญการพิเศษมาใช้ไปพลางก่อน และอบรมคนของเรา ซึ่งจักต้องวางแผนการฉบับด้วย"^{๓๓}

ในฐานะที่เป็น "ร่างโครงการ" เค้าโครง ได้วางแนวทางขั้นตอนในการดำเนินงานอย่างสังเขป แนวทางนี้ได้รับการขยายความเพิ่มเติมใน เค้าร่าง พ.ร.บ. ว่าด้วยประกอบกิจการเศรษฐกิจ โดยท่านปรีดีเองเช่นกัน ในหมวดที่ ๔ "ว่าด้วยแผนเศรษฐกิจแห่งชาติ" ประกอบด้วย ๔ มาตรา ความว่า :^{๓๔}

มาตรา ๑๐ ให้มีสภาขึ้นสภาหนึ่ง มีหน้าที่จัดวางแผนเศรษฐกิจแห่งชาติ คือ กำหนดการประดิษฐ์กรรม ซึ่งจะ เป็นกสิกรรมและอุตสาหกรรมทั้งหลาย และการปรัวรรคกรรม คือการขนส่งและคมนาคม การจัดสร้างที่อยู่ให้แก่ราษฎรทั้งหลายและจัดแยกการงานออกเป็นสหกรณ์ต่าง ๆ

มาตรา ๑๑ แผนเศรษฐกิจแห่งชาตินี้ กำหนดประมาณว่าในปีหนึ่ง ๆ รัฐบาลจะทำได้อย่างไร และให้แจ้งผลแห่งการกระทำนั้นต่อมหาชนทุกสัปดาห์

มาตรา ๑๒ ในระหว่างเวลาที่ใช้แผนเศรษฐกิจแห่งชาตินั้น ถ้ามีเหตุจำเป็น ต้องแก้แผน เพราะรัฐบาลจัดหาทุนและแรงงานไม่ได้ตามกำหนดก็ดี หรือรัฐบาลมีทุนและแรงงานเพิ่มขึ้นก็ดี ให้กรรมการสภาแผนเศรษฐกิจแห่งชาติประชุมกันแก้แผนนั้น ๆ แล้วแจ้งผลให้มหาชนทราบ

มาตรา ๑๓ แผนเศรษฐกิจแห่งชาติจะเริ่มใช้ในเขตใดให้ประกาศเป็นราย ๆ ไป และให้ชี้แจงถึงที่ดิน เงินทุน แรงงานของข้าราชการและกรรมกรและผู้ชำนาญการพิเศษ ว่า พอเพียงประการใด

ความมุ่งมั่นที่จะบำรุงความสุขสมบูรณ์แก่ราษฎรในทางเศรษฐกิจ ได้รับการคิดคำนึงไตร่ตรองเป็นอย่างดี ในตอนนี้ขอให้เราเข้าสู่รายละเอียดที่สำคัญบางประการของ เค้าโครง ในการประกอบการเศรษฐกิจ ต้องอาศัย "ทุน" ซึ่งประกอบด้วย (๑) ที่ดิน ซึ่งรวมทั้งทรัพย์สินซึ่งติดอยู่กับที่ดินและซึ่งอยู่บนพื้นดินใต้ดิน (๒) แรงงาน และ (๓) เงินทุน.^{๓๔} ท่านปรีดี ได้กล่าวเสริมเรื่องนี้ในทันทีว่า :

"ราษฎรในเวลาต่างคนมีที่ดินและเงินทุนเพียงพอหรือ เราจะเห็นได้ว่า ๕๐ เปอร์เซ็นต์ของราษฎรหาที่ดินและเงินทุนพอที่จะประกอบการเศรษฐกิจแต่ลำพังให้ถูกต้องครบถ้วนไม่ ราษฎรต่างก็มีแรงงานประจำตนของตน แรงงานนี้ตนจะเอาไปทำอะไรเมื่อตนไม่มีที่ดินและเงินเพียงพอ"^{๓๖}

เมื่อสภาพการณ์เป็นเช่นนี้ แล้วรัฐบาลจะมีวิธีหาปัจจัยทั้งสามประการนี้ได้อย่างไร ท่านปรีดี ได้แสดงหลักความคิดว่า :

"หลักสำคัญที่ควรคำนึงก็คือ รัฐบาลจำต้องดำเนินวิธีละม่อม คือต้องอาศัยการร่วมมือระหว่างคนมั่งมีกับคนจน รัฐบาลจะต้องไม่ประหัตประหารคนมั่งมี"^{๓๗}

ด้วยการวางแผนเศรษฐกิจแห่งชาติ รัฐบาลจะรับภาระในการจัดหาปัจจัยประกอบการเศรษฐกิจทั้งสามประการนี้

สำหรับปัจจัยแรกคือที่ดิน เพื่อที่จะพัฒนาการผลิตด้านเกษตรกรรม รัฐบาลจะต้องจัดหาที่ดิน โดยการซื้อด้วยเงินหรือออกใบกู้ให้เจ้าของที่ดินถือไว้ตามราคาที่ดินของตน ซึ่งใบกุนั้น รัฐบาลจะได้กำหนดให้เงินตอบแทนเป็นดอกเบี้ยด้วย กรณีหลังนี้เนื่องจากรัฐบาลยอมไม่มีเงินจะซื้อที่ดินเพียงพอ.^{๓๘} ส่วนปัจจัยที่สองคือแรงงานนั้น เป็นเรื่อง เค้าโครง ให้มีความสำคัญอย่างสูง เนื่องจาก เป็นเรื่องเกี่ยวกับตัวมนุษย์เอง ดังปรากฏในข้อ เสนอ หมวด ๔ (ประกอบด้วย ๓ บท) เรื่อง "แรงงานที่สูญญ์เสียไปและพวกหนักโลก" และหมวด ๕ บทที่ ๒

เรื่อง "การจัดหาการงาน" บนสมมติฐานที่ว่า คนไทยมีนิสัยชอบทำราชการ "คือชอบเอาแรงงานของตนมาแลกกับเงินเดือนของรัฐบาล" ท่านปรีดีได้พิจารณาเรื่องแรงงาน โดยมุ่งให้ใช้แรงงานเป็นประโยชน์อย่างเต็มที่ โดยรัฐบาลจะเป็นผู้กำหนด การประกอบการด้วยเวลาเพียงบางช่วง (เช่น ๖ เดือนใน ๑ ปี) หรือแรงงานที่เสียไปเพราะจัดการเศรษฐกิจไม่เหมาะสม เป็นการสูญเสีย เนื่องจากทำงานแยกกันเพราะเอกชนต่างคนต่างทำ เช่น ชาวนาที่แยกงานกันทำ ทั้งเลี้ยงกระบือ ไถ หว่าน เกี่ยวของตนเอง เป็นการเปลืองแรงงานกว่าการร่วมมือกัน เช่น มีคนเลี้ยงกระบือรวมกันหลาย ๆ ตัว ตลอดจนงานบ้าน เช่น อาหาร ก็อาจทำรวมกันได้ เหมือนกับสโมสรหรือร้านอาหารที่วันหนึ่ง ๆ มีคนมารับอาหารหลายสิบคนและอาจใช้คนปรุงอาหารเพียงหนึ่งหรือสองคนเท่านั้น นอกจากนี้ การใช้เครื่องจักรกลให้เหมาะสมกับภูมิประเทศ ก็จะช่วยประหยัดแรงงานได้ ทั้งหมดนี้จะทำได้โดยรัฐบาลประกอบการเศรษฐกิจเองเท่านั้น เพราะจะได้จัดให้บุคคลทำงาน (รวมทั้งพวกคนว่างงานที่อาศัยคนอื่น คือ พวกหนักโลก) และจัดหาเครื่องจักรให้ชาวนาที่ยากจนจำนวนมาก.^{๓๘}

การจัดหางานให้ราษฎรนี้ ไม่รวมการประกอบการบางอย่างที่เอกชนสามารถทำได้เองอย่างได้ผล เช่น อาชีพอิสระ เช่น นักประพันธ์ แพทย์ หนายความ ช่างเขียน ครู ในวิชาบางอย่าง ฯลฯ ซึ่งรัฐบาลจะอนุญาตให้ทำได้.^{๓๙}

สำหรับปัจจัยสำคัญประการสุดท้ายของการประกอบการเศรษฐกิจคือ เงินทุนนั้น ท่านปรีดี ได้แยกออกเป็น ๒ ประเภทคือ (๑) เงินทุนที่รัฐบาลมีไว้เพื่อซื้อเครื่องจักรกล และวัตถุที่รัฐบาลทำไม่ได้ และ (๒) เงินทุนที่รัฐบาลมีไว้เพื่อใช้จ่ายเป็นค่าแรง ในการจัดหา ท่านปรีดีได้ระบุมุมความคิดอย่างชัดเจนว่า :

"ทุนทั้งสองประเภทนี้ รัฐบาลจะหาได้ด้วยวิธีไหน ตามวิธีที่กล่าวกันว่าเป็นวิธีคอมมิวนิสต์นั้น นักปราชญ์ในประเทศไทยท่านว่าต้องรับทรัพย์สินของเอกชน การรับทรัพย์สินนี้ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย เห็นว่ารัฐบาลควรจัดหาทุนโดยทางอื่น..."^{๔๐}

การ "จัดหาทุนโดยทางอื่น" นี้ประกอบด้วย การเก็บภาษีบางอย่าง เช่น ภาษีมรดก ภาษีรายได้ หรือภาษีทางอ้อม ที่เก็บจากราษฎรวันละ เล็กน้อยซึ่งราษฎรไม่รู้สึกเดือดร้อนนัก, การออกสลาก

กินแบ่ง (ล็อตเตอรี่), การกู้เงิน อาจเป็นการกู้ภายในซึ่งรัฐบาลจะร่วมมือกับคนมั่งมี ซึ่งอาจเป็นการกู้โดยตรงหรือออกใบกู้สำหรับโรงงานโดยเฉพาะ หรือกู้จากต่างประเทศในเมื่อยินดีให้กู้เช่นประเทศที่เป็นมิตรกัน อย่างไรก็ตาม การกู้เงินต่างประเทศต้องให้อยู่ในดุลยภาพระหว่างประเทศ ไม่ให้ประเทศต้องหึ่งพินิจจนเสียเอกราชทางเศรษฐกิจ นอกจากนี้ก็เป็นการกู้เงินจากธนาคารแห่งชาติ และการหาเครดิตกับบริษัทที่จำหน่ายเครื่องจักรกลต่างประเทศ เพื่อส่งเงินเป็นงวด ๆ.^{๔๒}

ข้อเสนอเงินทุนประเภทที่สองเพื่อใช้จ่ายเป็นค่าแรง มีประเด็นที่น่าสนใจ เมื่อท่านปรีดีแนะนำว่าอาจจ่ายเป็นเงินตราหรือเป็นเช็คของธนาคารแห่งชาติ ขอให้พิจารณาเหตุผลและการดำเนินการตามคำกล่าวของท่าน :

"ก็เมื่อรัฐบาลต้องจ่ายเงินเดือนแก่ราษฎร เช่นนี้จะเอาเงินที่ไหนมาจ่าย ก่อนที่จะกล่าวถึงเรื่องนี้ ขอเตือนให้ระลึกเสียก่อนว่า เงินเป็นสิ่งที่รับประทานไม่ได้ เงินย่อมเป็นสิ่งที่จะใช้แลกเปลี่ยนกับปัจจัยแห่งการดำรงชีวิต เช่น อาหาร เครื่องนุ่งห่ม สถานที่อยู่ ฯลฯ การจ่ายเงินก็ทำกับการจ่ายอาหาร เครื่องนุ่งห่ม สถานที่อยู่ ฯลฯ... เหตุฉะนั้นถ้าจะเปรียบเทียบว่าเงินเป็นคะแนนชนิดหนึ่งก็ไม่ผิด การจ่ายเงินเดือนก็เท่ากับจ่ายคะแนนให้ราษฎร ที่จะจับจ่ายแลกเปลี่ยนกับปัจจัยแห่งการดำรงชีวิต ตามความต้องการของราษฎร...

ฉะนั้น ในการจ่ายเงินให้แก่ราษฎรนั้น รัฐบาลไม่ต้องบริบททรัพย์ของผู้มั่งมีมาจ่าย รัฐบาลอาจจัดให้มีปัจจัยแห่งการดำรงชีวิต โดยจัดให้มีสหกรณ์ให้พร้อมมูล เพื่อรับแลกกับเงินเดือน ซึ่งรัฐบาลจ่ายให้แก่ราษฎรเป็นการหักกลบลบหนี้กันไป เช่น ราษฎรคนหนึ่งได้รับเงินเดือน ๒๐ บาท และราษฎรต้องการอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ฯลฯ เป็นจำนวน ๒๐ บาท ดังนี้แล้ว เงินที่รัฐบาลจ่ายให้แก่ราษฎรไป ก็กลับมาเป็นของรัฐบาลอีก ...หรือถ้าจะไม่ต้องออกธนบัตรให้มาก ซึ่งต้องการทุนสำรองมาก รัฐบาลอาจจัดให้มีธนาคารแห่งชาติอันเป็นที่เชื่อถือได้ ซึ่งราษฎรผู้จะได้นำเงินมาฝาก และการจับจ่ายก็ใช้เช็ค และวิธีหักกลบลบหนี้ (Clearing) ดังนี้ ธนบัตรที่จะออกให้หมุนเวียน ก็จะไม่จำเป็นต้องมีจำนวนมากมาย"^{๔๓}

นี่เป็นปัจจัยอันสำคัญยิ่งสำหรับการที่รัฐบาลจะประกันความสุขสมบูรณ์ของราษฎร การจัดตั้ง
ธนาคารแห่งชาติเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งสำหรับการนี้ ความคิดเรื่องนี้ใน เค้าโครงการ
เศรษฐกิจ ได้มาปรากฏอีกครั้งเช่นเดียวกับความคิดอื่น ๆ ดังกล่าวแล้ว ใน เค้าร่าง
พ.ร.บ. ว่าด้วยการประกอบกิจการเศรษฐกิจ หมวดที่ ๓ "ว่าด้วยการธนาคารแห่งชาติ"

๒ มาตรา ความว่า :๔๔

มาตรา ๔ ให้รัฐบาลจัดให้มีธนาคารแห่งชาติ โดยเอาเงินทุนสำรองของรัฐบาล
และเงินที่กู้จากเอกชนมาเป็นทุนของธนาคารแห่งชาติ ให้ธนาคารแห่งชาติกระทำการเหมือน
คลังธนาคารทั้งหลาย และให้มีอำนาจออกธนบัตรโดยโอนกรมเงินตราในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
มาอยู่ในธนาคารแห่งชาติ โอนคลังจังหวัดต่าง ๆ ในเวลานี้เป็นสาขาของธนาคารแห่งชาติใน
จังหวัดต่าง ๆ

มาตรา ๕ ธนาคารแห่งชาติจะต้องให้รัฐบาลกู้เงินตามที่รัฐบาลต้องการตาม
กำลังของธนาคารแห่งชาติ

ถึงแม้ว่าแผนการเศรษฐกิจนี้จะ เป็นเพียง "ร่างเค้าโครง" ซึ่งยินดีรับการโต้
แย้งแก้ไข ปรับปรุง แต่ด้วยการ "หยิบเอาส่วนดีของลัทธิต่าง ๆ ที่เห็นว่าเหมาะสมแก่ประเทศ
สยาม แล้วจึงได้ปรับปรุงยกขึ้นเป็นเค้าโครงการ" เค้าโครงการเศรษฐกิจ ก็เสนอแนวทางที่
ชัดเจนในตัวเอง ในเชิงความคิด นอกจากนี้ในหมวดที่ ๑๑ ซึ่งเป็นหมวดสุดท้าย เค้าโครง
ยังได้เสนอพื้นฐานทางคุณค่าประกอบด้วย ที่สำคัญคือเรื่อง ความเสมอภาค (หมวด ๑๑, บทที่
๔) และ เสรีภาพ (หมวด ๑๑, บทที่ ๕) แนวคิดทั้งสองถูกมองบนพื้นฐานของหลักการ
"บำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎร" โดยส่วนรวม สำหรับความเสมอภาค นอกจากในแง่
สิทธิและหน้าที่ตามกฎหมายแล้ว ยังเป็นความเสมอภาคทางเศรษฐกิจ ที่จะได้รับหลักประกันขั้น
พื้นฐานว่าห้บริการดำรงอยู่รอด ด้วยการเป็นข้าราชการของรัฐ :

"ความเสมอภาคก็มีขึ้นได้ในสิทธิและหน้าที่ ซึ่งนอกจากเสมอภาคกันบนกระดาษ
ยังเป็นการเสมอภาคที่จะเข้ารับราชการ แม้จะเป็นในทางปกครองและในทาง
เศรษฐกิจก็ดี ราษฎรจะมีสิทธิเสมอภาคกันในการที่จะไม่อดตาย แต่มีใช้เสมอภาค

ในการที่คนหนึ่งมีเงิน ๑๐๐ บาท จะต้องริบเอามาแบ่งเท่า ๆ กันในระหว่าง ๑๐๐ คน ๆ ละ ๑ บาท ตามที่นักปราชญ์ในประเทศไทยท่านอ้างว่าลัทธิคอมมิวนิสต์ เขาแบ่งกันเช่นนั้น เราเกลียดชังลัทธิคอมมิวนิสต์ ตามที่ท่านนักปราชญ์ในประเทศไทยท่านกล่าวนั้น และเราไม่ดำเนินวิธีริบทรัพย์มาแบ่งกันดังที่นักปราชญ์ท่านกล่าว"^{๔๕}

การประกันสำหรับการดำรงอยู่ขั้นพื้นฐานอย่างเสมอภาคของราษฎรนี้ คือหลักของเสรีภาพด้วย "ราษฎรจะต้องการเสรีภาพโดยไม่มีอาหารรับประทาน เช่นนั้นหรือ" ปัญหาเฉพาะหน้าของราษฎรคือ ความอดอยากยากจน ซึ่งกระทบถึงภาวะการดำรงอยู่โดยตรง ท่านปรินตี มองเห็นลักษณะขัดแย้งระหว่างการดำเนินแผนเศรษฐกิจโดยรัฐบาลกับเสรีภาพส่วนบุคคลอย่างชัดเจน เมื่อท่านกล่าวถึงเรื่อง "เสรีภาพ" ว่า :

"ข้อนี้ผู้ที่มองแต่ผิว ๆ จะคิดค้านทันทีว่า การที่รัฐบาลกับราษฎรทั้งหมดเป็นข้าราชการนั้น และการที่รัฐบาลประกอบเศรษฐกิจเสียเองนั้น จะเป็นการตัดเสรีภาพ จริงอยู่เมื่อรัฐบาลประกอบเศรษฐกิจเสียเองเช่นนี้ ย่อมเป็นการตัดเสรีภาพ แต่การตัดเสรีภาพนั้น ก็เพื่อจะทำให้ราษฎรได้รับความสุขสมบูรณ์... รัฐบาลไม่ได้ตัดเสรีภาพในการอื่น ๆ ราษฎรคงมีเสรีภาพในร่างกาย ในเคหสถาน ในการพูด ในการศึกษา อบรม ในการสมาคม..."^{๔๖}

แนวความคิดแบบเสรีนิยมทางเศรษฐกิจ ที่ปล่อยให้เอกชนต่างคนต่างทำ ซึ่งด้านเสรีภาพของบุคคล และแรงจูงใจส่วนตัวในการประกอบการ เป็นความคิดที่ก่อผลร้าย และต้องไม่ลืมว่าเรากำลังเผชิญหน้ากับความยากจน ของราษฎรจำนวนมาก บนพื้นฐานความคิดแบบ "โซลิตาลิสต์" ท่านปรินตีได้เน้นที่จะแก้ปัญหาเศรษฐกิจ ซึ่งสอดคล้องกับหลักสิทธิมนุษยชน แนวความคิดแบบเสรีนิยมมีแนวโน้มจะแสดงหลักการถือตนเองเป็นใหญ่ (Egoism) ซึ่งตรงข้ามกับพื้นฐานความคิดของเต๋าโครงที่ถือหลักการถือส่วนรวมเป็นใหญ่ (Altruism) ท่านปรินตีได้กล่าวถึงเรื่องนี้โดยตรงไปตรงมาในหัวข้อ "ความรักในที่คืน" :

"ในตำราเศรษฐวิทยา ซึ่งผู้แต่งนิยมในสิทธิปล่อยให้เอกชนต่างคนต่างทำ และ

พวกรัฐบาลที่กล่าวว่ารัฐบาลจะถูกโค่น โดยการที่ราษฎรรวมกันทำงานมาก ๆ แล้วเกรงจะเป็นภัยต่อรัฐบาลนั้น มักจะเลี่ยมสอนว่า การที่รัฐบาลจะมีที่ดินเสียเองแล้ว จะทำให้ราษฎรไม่มีความรู้สึกรักในที่ดิน เหมือนกับที่ราษฎรได้เป็นเจ้าของที่ดินนั้นเอง การบำรุงที่ดินจะไม่เกิดผล คำกล่าวเช่นนี้ เปรียบเหมือนผู้กล่าวหลบลูหลบลูตาพูด การที่เพาะราษฎรให้รักที่ดินของตัวเองนั้น พูดตามหลักปรัชญาแล้ว ก็เนื่องมาจากความคิดที่รักตัว (Egoism) กล่าวคือ ให้รักคนของตน ให้รักทรัพย์สินของตน ดังนี้ ย่อมเป็นการตรงกันข้ามกับการที่เพาะให้รักชาติ รักผู้อื่นที่เป็นที่ร่วมชาติ (Altruism)

มีผู้พูดถึงการรักชาติเสมอ การที่เพาะให้รักทรัพย์สินของตัวเองนี้ มิเป็นการตรงกันข้ามกับการที่ว่ารักชาติหรือ ข้าพเจ้าสงสัยว่าผู้ที่อ้างว่ารักชาติแต่เห็นว้างส่งสอนให้รักตนเองด้วย เช่นนี้จะรักชาติจริงแต่ปาก และน้ำใจจะรักชาติจริงหรือไม่... "๔๗

นี่คือความคิดพื้นฐานอันสำคัญของ เค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็น "แผนเศรษฐกิจฉบับแรกของประเทศไทย" ท่านปรีดีเสนอแผนการด้วยความเชื่อมั่นและมองโลกในแง่ดี ที่จะเห็นความสุขสมบูรณ์ของประชาชนทั่วไป และจากการจัดการเศรษฐกิจเช่นนี้ จะทำให้วัตถุประสงค์อื่น ๆ ของคณะราษฎรเป็นผลสำเร็จได้อย่างดีด้วย. "๔๘

ในส่วนสุดท้ายของ เค้าโครง ได้จบลงด้วยการมองความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ผสมกับความรู้สึกทางศาสนา :

"ก็เมื่อการที่รัฐบาลประกอบเศรษฐกิจเสียเองเช่นนี้ เป็นการที่ทำให้วัตถุประสงค์ทั้ง ๖ ประการของคณะราษฎรได้สำเร็จไปตามที่ประกาศแก่ราษฎรไว้แล้ว สิ่งที่ราษฎรพึงปรารถนา คือความสุขความเจริญอย่างประเสริฐ ซึ่งเรียกกันเป็นศัพท์ว่า ศรีอาริยะ ก็จะมีบังเกิดแก่ราษฎรโดยทั่วหน้า ใจนแล้วพวกเราที่ได้พร้อมกันไขประตูเปิดช่องทางให้แก่ราษฎรแล้ว จะรี ๆ รอ ๆ ไม่นำราษฎรต่อไปให้ถึงต้นกอลพฤกษ์ ซึ่งราษฎรจะได้เก็บผลจากต้นไม้นั้น คือผลแห่งความสุขความเจริญตั้งที่ได้มีพุทธทำนายกล่าวไว้ในเรื่องพระศรีอาริย์ ในเรื่องนี้ผู้ถือศาสนาทุกคนในการ

ทำบุญปรารภนาจะประสบศาสนาพระศรีอารีย์ แม้ในการสาบานในโรงศาลก็ดี ในการพิธีใด ๆ ก็ดี ก็อ้างกันแต่ว่า เมื่อข้อสัตย์หรือให้การตามความจริงแล้ว ก็ให้ประสบพบศาสนาพระศรีอารีย์ ก็เมื่อบัดนี้เราจะดำเนินไปสู่อารยะสมัย แต่ก็ยังจะมีบุคคลที่ถอยหลังเข้าคลอง ซึ่งถอยหนัก ๆ เขาก็จะกลับไปสู่อารยะสมัยก่อน พุทธกาลคือเมื่อ ๒๔๗๕ ปีล่วงมาแล้ว"^{๔๘}

ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์ตามคติพุทธศาสนาแบบประเพณี ได้ถูกนำมาใช้อ้างประกอบกับ ความคิดที่จะเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ของ เค้าโครงการเศรษฐกิจ บางที นี่อาจเป็นการเรียกร้องความสนับสนุนจากบุคคลทั่วไป แต่ในอีกแง่หนึ่ง มันก็สะท้อนความคิดของท่านปรีดี ที่พยายามผสมผสานแนวคิดแบบใหม่ตามหลักวิชาของตะวันตก เข้ากับความเชื่อทางพุทธศาสนาของ วัฒนธรรมไทย เราจะได้เห็นความพยายามทำนองนี้อีกในความคิดระยะหลัง ซึ่งจะพิจารณาต่อไป

แผนการเศรษฐกิจที่เสนอใน เค้าโครง เป็นสิ่งสำคัญยิ่งสำหรับท่านปรีดี ดังที่ท่านเองได้กล่าวใน "การประชุมกรรมการพิจารณาเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ" ชัดแจ้ง เรื่องนี้ว่า :

"...ถ้าเราคงทำตามแบบเก่า การเปลี่ยนแปลงการปกครองคราวนี้ไม่มีประโยชน์ เพราะเราไม่ทำสาระสำคัญ คือแก้ความผิดเคืองของราษฎร แบบที่เราต้องเดินนั้น ต้องเดินอย่างอาศัยหลักวิชา อาศัยแผน อาศัยโครงการวิธีโซเชี่ยลลิสม์ เป็นวิธีวิทยาศาสตร์โดยแท้ รับรองความเห็นหม่อมเจ้าสกลว่า การเปลี่ยนแปลงการปกครอง คราวนี้ไม่ใช่ Coup d' Etat เป็น Revolution ในทางเศรษฐกิจ..."^{๕๐}

การบำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎร เป็นความมุ่งมั่นของท่านปรีดีอย่างยิ่งและนี่คือ "หัวใจ" ของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ ในความหมายที่แท้จริง ใน "คำนำ" (ลงวันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๕) ที่เขียนให้กับหนังสือประวัติศาสตร์สมัยการปฏิวัติฝรั่งเศสของ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา ท่านได้วิจารณ์การปฏิวัติของฝรั่งเศสในปี ค.ศ. ๑๗๘๘ และเปรียบเทียบกับ การเปลี่ยนแปลงการปกครองปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ของประเทศไทยว่า :

"...ความสนใจของผู้ปฏิวัติในครั้งกระนั้น (คือของฝรั่งเศส) มุ่งหนักไปในทางที่จะเปลี่ยนแปลง เปลี่ยนบุคคลผู้เป็นประมุขแห่งการปกครอง เช่น เปลี่ยนแบบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญมาเป็นแบบประชาธิปไตยโดยไม่มีพระมหากษัตริย์เป็นต้น อันการเปลี่ยนแปลงเพียงแบบเช่นนี้ ประโยชน์ที่จะได้แก่ราษฎรในความสุขสมบูรณ์นั้น ย่อมจะไม่แตกต่างกันนัก เพราะระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญอาจประสิทธิประสาทสิทธิที่เอกชนพึงได้รับ เหมือนดั่งกับระบอบประชาธิปไตยโดยไม่มีพระมหากษัตริย์ได้ปัญหาต่อไปไม่น่าจะสนใจในเรื่องแบบแห่งการปกครอง ควรสนใจในการที่จะบำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎร ซึ่งได้รับสิทธิแล้วความรัฐธรรมนูญ

เมื่อจดหมายแห่งการปฏิวัติในประเทศฝรั่งเศส มีในเรื่องแบบ เมื่อเปลี่ยนแปลงแล้ว ปัญหาบุคคลที่จะเป็นประมุขหรือหัวหน้าการปกครองก็ย่อมเกิดขึ้นไม่รู้จักจบ แลนำความหายนะมาสู่ประเทศชาติได้ ตัวอย่างอันไม่ดีแห่งการปฏิวัติอย่างไม่สมบูรณ์ (Revolution imparfaite) เช่นนี้ ไม่ควรนำมาใช้สำหรับประเทศสยาม เหตุฉะนั้น ผู้ที่ก่อการขอพระราชทานรัฐธรรมนูญจึงมุ่งไปในทางที่จะทำให้เกิดความสุขสมบูรณ์แก่ราษฎรตามแนวหลัก ๖ ประการมากกว่าที่จะกังวลในเรื่องแบบในเรื่องบุคคล เมื่อได้พระราชทานสิทธิคามรัฐธรรมนูญให้แก่ประชาชนแล้ว"^{๕๑}

นี่คือความมุ่งหวังที่แท้ของ "มันสมอง" ของคณะราษฎร ผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เราจะได้เห็นกันต่อไปว่า ทั้งสปีริตของความเชื่อมั่นและความมุ่งหวังเช่นนี้ ไม่เคยจืดจางลงเลยในความคิดของท่านปรีดี จวบจนชีวิตดับสลาย

ดังเป็นที่ทราบกันอยู่แล้วว่า แผนการใน เค้าโครงการเศรษฐกิจ ไม่ได้ถูกนำมาปฏิบัติอย่างเต็มรูป เค้าโครง มีทั้งผู้สนับสนุนและคัดค้าน เช่นในการประชุมกรรมการพิจารณาเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ นายทวี บุณยเกตุ, นายแบบ พหลโยธิน, หลวงคหกรรรมบดี เป็นตัวอย่างผู้มีท่าทีเห็นด้วยกับข้อเสนอของท่านปรีดีโดยหลักการ แม้จะสงสัยและแย้งในข้อปลีกย่อยบางอย่าง ส่วนผู้คัดค้านคนสำคัญคือ พระยามโนปกรณนิติธาดา และพระยาศรีวิสารวาจา อย่างไรก็ดี เอกสารสำคัญในการคัดค้านโต้แย้งเค้าโครง นี้อย่าง

สิ้นเชิง คือ "พระบรมราชวินิจฉัย เค้าโครงการเศรษฐกิจ ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว" ซึ่งจะพิจารณาในตอนต่อไป

แต่ถึงแม้แนวความคิดหลักของท่านปรีดีใน เค้าโครง จะไม่ได้รับการยอมรับและ
มิได้นำมาใช้ปฏิบัติโดยตรง แต่ก็ดูเหมือนว่าได้มีการปรับความคิดบางอย่างในการจะแก้ไขปัญหา
ทางเศรษฐกิจของราษฎร และได้รับการเอื้อถึงในนโยบายของรัฐบาลช่วงสมัยนั้นด้วย แนว
นโยบายหลักของคณะรัฐบาลชุดที่ ๑ ซึ่งนำโดย มหาอำมาตย์ พระยามโนปกรณนิติธาดา เป็น
นายกรัฐมนตรี ได้ถือตาม "หลัก ๖ ประการ" ตามประกาศของคณะราษฎร ท่านปรีดีได้รับ
หน้าที่ในด้านการคลังและเศรษฐกิจในรัฐบาลชุดนี้ด้วย และท่านได้เป็นผู้นำในการแก้ไขปัญหา
ช่วยเหลือราษฎร คือ ยกเลิกภาษีอากรบางอย่างและออกกฎหมายใหม่ เช่น ยกเลิกอากรนา
เกลือ, ยกเลิกภาษีสมพัตสร, ปรับปรุงภาษีอากรธนาคารและประกันภัย, ลดภาษีโรงเรือนที่ดิน,
ลดและเลิกอัตราเก็บเงินค่าที่สวน, ออก พ.ร.บ. พิกัดเก็บเงินค่าเช่า และที่สำคัญเพื่อช่วยเหลือ
คุ้มครองกสิกรมิให้สิ้นเนื้อประดาตัวคือ พ.ร.บ. ว่าด้วยการยึดทรัพย์สินของกสิกร เพื่อจำกัดสิทธิ
อันตรายของผู้มีเงินไม่ให้กดขี่เอาเปรียบจนเป็นภัยแก่ราษฎร และเพื่อให้กสิกรสามารถประกอบ
อาชีพกสิกรรมต่อไปได้, ออก พ.ร.บ. ห้ามเรียกดอกเบี้ยเกินอัตรา เพื่อไม่ให้มีการเรียกเก็บ
ดอกเบี้ยในอัตราสูงเกินไป, ออก พ.ร.บ. ภาษีเงินได้, พ.ร.บ. อากรแสตมป์, พ.ร.บ. พิกัด
อัตราศุลกากร, พ.ร.บ. ภาษีการค้า และพระราชกฤษฎีกาจัดวางระเบียบการสภาเศรษฐกิจ
เป็นต้น

ต่อมา ในคำแถลงนโยบายของรัฐบาลชุดที่ ๒ ซึ่งนำโดยนายกรัฐมนตรีคนเดิม
ก็ได้กล่าวถึงนโยบายทางเศรษฐกิจ ที่ดูจะสะท้อนถึง เค้าโครงการเศรษฐกิจ ของท่านปรีดี
เมื่อระบุว่า "การดำเนินการทางเศรษฐกิจของประเทศนี้ "ต้องอาศัยเวลาในการวางแผนเศรษฐกิจ
ของชาติอย่างถี่ถ้วน" ดูเหมือนรัฐบาลจะยอมรับการที่รัฐเข้ายืบทบาททางเศรษฐกิจในระดับหนึ่ง
ซึ่งต่างไปจากเดิมที่ปล่อยให้เอกชนต่างทำกันเอง กล่าวคือรัฐบาลจะไม่เข้าจัดการทำเองเสียทั้ง
หมด ซึ่งเป็นการตั้งเกินไป และไม่ปล่อยให้ราษฎรทำกันเองแบบใครทีใครได้ เพราะเป็นการ
หย่อนเกินไป เพราะฉะนั้น..-

"จุดที่หมายของรัฐบาลนี้ จึงคิดเข้ามามีส่วนในกิจการที่เห็น เป็นสำคัญสำหรับ ประเทศ สมควรทำเสียเองก็ทำ สมควรเพียงแต่เข้าควบคุม ก็เพียงแต่เข้าควบคุม สุดแต่จะเห็นว่าเป็นประโยชน์ยิ่งสำหรับบุคคลทั่วไป..."^{๕๒}

นอกจากนโยบายทางเศรษฐกิจเช่นนี้แล้ว ในคำแถลงนโยบายยังกล่าวถึงการ จัดเทศบาลแบบ ใหม่เป็นแบบกระจายอำนาจ คือ "แบ่งอำนาจและหน้าที่ให้ไปอยู่ในเฉพาะท้องที่เสียบ้าง เพื่อ ว่าการปกครองในเฉพาะท้องที่หนึ่ง ๆ จะได้มุ่งอยู่ในผลประโยชน์ของท้องที่นั้น ๆ" รูปแบบการ ปกครองท้องถิ่นนี้ ทำให้เรานึกถึงสิ่งที่ท่านปรีดี เสนอไว้ใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง ดังกล่าว ข้างต้น

อย่างไรก็ดี แนวคิดหลักในเรื่องการจัดสหกรณ์ตามข้อเสนอใน เค้าโครง และ การ จัดเทศบาล ตามการบริหารราชการแบบมีธรรมาภิบาล มิได้ปรากฏชัดเจนในคำแถลงนโยบายของ รัฐบาล ชุดที่ ๑๕ และ ๑๗ ซึ่งท่านปรีดี เป็นนายกรัฐมนตรี บางทีเรื่องนี้อาจเนื่องมาจากเหตุผล อย่างน้อยสองประการ, ประการแรกคือ ระบอบนั้น (ปี พ.ศ. ๒๔๘๔) รัฐบาลต้องมุ่งอยู่กับ การ แก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าจากความเสื่อมโทรมของประเทศภายหลังสงครามโลก ทำให้ยากจะวาง โครงการใหม่ในระยะยาวได้ และประการที่สอง ท่านปรีดีอาจจำเป็นต้องปรับแนวความคิดบาง อย่างส่วนตัว เพื่อให้ได้รับการยอมรับจากคณะรัฐบาลและสภาผู้แทนราษฎรโดยส่วนรวม ซึ่งเป็น ธรรมดาที่ประกอบด้วยทั้งผู้ที่เห็นพ้องและคัดค้านแนวคิดของท่าน ถึงกระนั้น ในคำแถลงนโยบาย ของรัฐบาลชุดที่ ๑๗ (๑๑ มิถุนายน ๒๔๘๔ - ๓๑ สิงหาคม ๒๔๘๔) ก็ปรากฏร่องรอยความคิด เดิมอยู่ เช่น ในนโยบายด้านการเกษตร ระบุตอนหนึ่งว่า :

"...จะส่งเสริมการสหกรณ์ และจัดให้มีการสหกรณ์ขนส่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน เบื้องต้นคือการขนข้าว และสหกรณ์รูปอื่นเท่าที่จะสามารถทำได้ และจะเปิดธนาคาร เพื่อการสหกรณ์โดยเฉพาะขึ้น และจะได้จัดอัตราดอกเบี้ยเงินกู้ของสหกรณ์ให้มีอัตรา ต่ำลงกว่าที่เป็นอยู่ในเวลานี้"^{๕๓}

รัฐบาลจะสนับสนุนสหกรณ์ด้านการเกษตรฯ เช่นเดียวกับด้านอุตสาหกรรม นอกจากนี้ยังปรากฏ ความพยายามที่จะแก้ไขระบบการปกครองส่วนท้องถิ่น ในนโยบายเกี่ยวกับการมหาดไทย ตอนหนึ่ง :

"(ข) การปกครองท้องถิ่น นอกจากจะได้ปรับปรุงเจ้าหน้าที่ให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นแล้ว ยังจะได้แก้ไขระบบการปกครอง เพื่อให้หมู่บ้าน และตำบล ได้รับการทำนุบำรุงโดยทั่วถึงยิ่งขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ในเวลานี้"^{๔๔}

คำแถลงนโยบายของรัฐบาลดังกล่าว ได้ปรากฏร่องรอยบางประการที่แสดงความพยายามของท่านปรีดี ที่จะผลักดันการพัฒนาประเทศตามแนวคิดของท่าน อย่างไรก็ตาม ด้วยปัญหาของสถานการณ์ด้านต่าง ๆ ในขณะนั้น ทำให้ไม่อาจดำเนินการได้สำเร็จสมบูรณ์ตามที่คาดไว้

แม้ว่า "มันสมอง" ของคณะราษฎร จะไม่สามารถผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ที่เป็นหัวใจสำคัญของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ให้ปรากฏออกมาได้ แต่เราก็ได้เห็นถึงความพยายามโดยส่วนตัวของท่านแล้ว หลัก ๖ ประการของคณะราษฎร ได้รับความพยายามที่จะปฏิบัติออกมาให้เป็นผล หลักข้อ ๒-๓-๔-๕-๖ อันเป็นเรื่องภายในประเทศ มีแกนกลางอยู่ที่การบำรุงความสุขสมบูรณ์ทาง เศรษฐกิจและการที่ประชาชนมีสิทธิเสมอภาคกันตามรัฐธรรมนูญ นอกจากนี้ ขณะดำรงอยู่ในตำแหน่งทางการเมือง ท่านก็ยังแสดงเจตนารมณ์ที่จะรักษา "คำสัญญา" ตามหลักข้อ ๑ คือ การรักษาความเป็นเอกราชของประเทศไว้ด้วย ดังที่ท่านสามารถดำเนินการแก้ไขสนธิสัญญาระหว่างประเทศอันไม่เป็นธรรมต่อสยามได้ และเป็นผู้นำกลุ่มเสรีไทย ช่วยเหลือประเทศรอดพ้นจากการพ่ายแพ้สงครามโลก หลักการแห่งความเป็นเอกราชของชาติและความสุขสมบูรณ์ของราษฎร อันจะนำมาซึ่งสันติสุข เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ในความรู้สึกนึกคิดของท่านปรีดีเสมอ.

ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส ได้ประสบปัญหาบีบคั้นทำให้ต้องเดินทางออกจากประเทศไทย ซึ่งในแง่หนึ่ง แม้จะต้องพลัดพรากจากบ้านเกิดเมืองนอน ที่ท่านพยายามทุ่มเทชีวิตทำงานอุทิศให้ แต่ในอีกแง่หนึ่ง ก็ทำให้ท่านมีเวลามากขึ้น ในการศึกษาค้นคว้า ก่อรูปความคิดทางการเมืองแบบใหม่ที่เป็นระบบกว้างขวางมากขึ้น ซึ่งมีบางส่วนคล้ายคลึง และบางส่วนแตกต่างไปจากความคิดระยะแรกนี้.

เชิงอรรถที่ ๔

๑. ปรีดี พนมยงค์, "คำปรารภ", ใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง, พิมพ์ขึ้นบรรณาการเนื่องในงานบำเพ็ญกุศล พล.ต.ต.พิณ นิลวัฒนานนท์, (พระนคร : โรงพิมพ์นิติเวช, ๒๕๑๓), น. ๔.

"คำปรารภ" ของท่านปรีดี ลงวันที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ ปารีส

๒. เพ็ງอั้ง, น. ๑๒-๑๓.

๓. เพ็ງอั้ง, น. ๑๓.

๔. เพ็ງอั้ง, น. ๑๘.

๕. เพ็ງอั้ง, น. ๒๐.

๖. เพ็ງอั้ง, น. ๒๒.

๗. เพ็ງอั้ง, น. ๑๔๕-๑๔๖.

๘. เพ็ງอั้ง, น. ๒๖.

๙. เพ็ງอั้ง, น. ๓๒.

๑๐. เพ็ງอั้ง, น. ๓๔.

๑๑. เพ็ງอั้ง, น. ๓๓.

๑๒. เพ็ງอั้ง, น. ๓๕-๓๖.

๑๓. ดูใน เพ็ງอั้ง, ภาค ๑ ลักษณะ ๓ "ระเบียบแห่งอำนาจบริหารหรืออำนาจตุลาการ".

๑๔. เพ็ງอั้ง, น. ๘๖-๘๗.

๑๕. เพ็ງอั้ง, น. ๘๗.

๑๖. เฟื่องอ้าง, น. ๘๗-๘๘.
๑๗. "คำประกาศของคณะราษฎร" รวมพิมพ์ใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ ชิตติยา กรรณสูต (รวบรวม), เอกสารการเมืองการปกครองไทย (พ.ศ. ๒๔๑๗ - ๒๔๗๗), (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๘), น. ๒๑๑.
๑๘. ดู สัมภาษณ์พิเศษ ๗พญา ปรีดี พนมยงค์, โดยสหภาพเพื่อสิทธิเสรีภาพของประชาชน, (กรุงเทพฯ : เกษมการพิมพ์, ๒๕๒๓), น. ๒๗-๓๐.
๑๙. "เค้าโครงการเศรษฐกิจ" รวมพิมพ์ใน ไมตรี เด่นอุดม (แปล), โลกพระศรีอารีย์ ของปรีดี พนมยงค์, (กรุงเทพฯ : กราฟิคอาร์ต, ๒๕๑๖), น. ๑๗๔.
๒๐. เฟื่องอ้าง, น. ๑๗๕.
๒๑. เฟื่องอ้าง, น. ๑๗๖.
๒๒. เฟื่องอ้าง, น. ๒๕๘-๒๕๙.
๒๓. เฟื่องอ้าง, น. ๑๗๗.
๒๔. "เค้าร่าง พ.ร.บ.ว่าด้วยการประกอบการเศรษฐกิจ" ใน เดือน บุญนาค, ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส ผู้วางแผนเศรษฐกิจไทยคนแรก, (กรุงเทพฯ : โปธิ์สามต้นการพิมพ์, ๒๕๑๗) น. ๑๔๓-๑๔๔.
๒๕. บันทึก "การประชุมกรรมมาตุการพิจารณาเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ" รวมพิมพ์ใน เดือน บุญนาค, เฟื่องอ้าง, น. ๑๕๗-๑๕๘.
๒๖. "เค้าโครงการเศรษฐกิจ", อ้างแล้ว, น. ๒๔๙.
๒๗. เฟื่องอ้าง, น. ๒๕๐-๒๕๑.

๒๘. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๕๐.
๒๙. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๕๓.
๓๐. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๕๓.
๓๑. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๕๔.
๓๒. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๖๖-๒๗๑.
๓๓. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๗๑.
๓๔. ใน เดือน บุนนาค, อ้างแล้ว, น. ๑๔๒-๑๔๓.
๓๕. "เค้าโครงการเศรษฐกิจ", น. ๑๗๘.
๓๖. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๗๘.
๓๗. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๐๒-๒๐๓.
๓๘. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๐๔-๒๐๕. และดูเปรียบเทียบกับ "เค้าร่าง พ.ร.บ.ว่าด้วยการประกอบกิจการเศรษฐกิจ" ใน เดือน บุนนาค, อ้างแล้ว, น. ๑๓๘-๑๓๙.
๓๙. ดู เดือน บุนนาค, เฟิ่งอ้าง, น. ๑๒๙-๑๓๒.
๔๐. "เค้าโครงการเศรษฐกิจ", น. ๒๒๑ และดูเปรียบเทียบกับ ใน เดือน, เฟิ่งอ้าง, น. ๑๓๗-๑๓๘.
๔๑. "เค้าโครงการเศรษฐกิจ", น. ๒๓๔.
๔๒. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๓๔-๒๓๖. และดูเปรียบเทียบกับ ใน เดือน, อ้างแล้ว, น. ๑๔๐-๑๔๑.

๔๓. "เค้าโครงการเศรษฐกิจ", น. ๑๗๖-๑๗๘.
๔๔. ชู เดือน, อ้างแล้ว, น. ๑๔๑-๑๔๒.
๔๕. "เค้าโครงการเศรษฐกิจ", น. ๒๘๘.
๔๖. เพ็งอ้าง, น. ๒๕๐-๒๕๑.
๔๗. เพ็งอ้าง, น. ๒๐๘-๒๐๙.
๔๘. ชู "เค้าโครงการเศรษฐกิจ", หมวดที่ ๑๑.
๔๙. เพ็งอ้าง, น. ๒๕๓-๒๕๔.
๕๐. ใน เดือน, อ้างแล้ว, น. ๑๔๘.
๕๑. หลวงประดิษฐมนูธรรม, "คำนำ" หนังสือ ปฏิวัติฝรั่งเศส, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา, (ต้นฉบับเก่าขาดไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์) คำนำนี้ลงวันที่ ๑๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๗.
๕๒. รุ่งฤดี ตยamananท์ (รวบรวม), นโยบายรัฐบาลไทย ๒๔๗๕-๒๔๑๔, เอกสารประกอบการศึกษาของแผนกวิชารัฐประศาสนศาสตร์ ลำดับที่ ๒ คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, (เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, ๒๕๑๔), น. ๗.
๕๓. เพ็งอ้าง, น. ๘๐.
๕๔. เพ็งอ้าง, น. ๘๒.

บทที่ ๕ : ความคิดทางการเมืองระยะหลัง

ในแง่หนึ่ง ความคิดทางการเมืองระยะแรกของท่านปรีดี ได้สะท้อนถึงฐานะของผู้ปฏิบัติการทางการเมืองในระดับสูง ซึ่งมุ่งแก้ไขปัญหาด้านต่าง ๆ ที่มีมาแต่เดิม ตามหลักการ ๖ ประการของคณะราษฎร ซึ่งมีทั้งส่วนที่สำเร็จและไม่สำเร็จดังกล่าวแล้ว แต่ต่อมา เมื่อท่านต้องออกนอกประเทศ โดยพำนักอยู่ที่สาธารณรัฐประชาชนจีนและฝรั่งเศส ความคิดทางการเมืองโดยส่วนรวมของท่าน ก็เปลี่ยนไปสู่การไตร่ตรอง ระดับลึกอย่างเป็นระบบ อันเป็นฐานทางปรัชญาของความคิดส่วนตัว ซึ่งต่างจากลักษณะเชิงปฏิบัติในระยะแรก ท่านได้เลือกสรรแนวคิดแบบต่าง ๆ ด้วยความใคร่ครวญ เพื่อจะเข้าใจมนุษย์และสังคม -ความเป็นมาและที่จะเป็นไปของมัน- และที่ขาดเสียมิได้คือ หัตถ์ต่อสังคมไทยซึ่งท่านแสดงความห่วงใยอยู่เสมอ เราจะพยายามพิจารณาความคิดเหล่านี้อย่างเป็นระบบ โดยจะเริ่มตั้งแต่พื้นฐาน

๕.๑ รากฐานของโลกและชีวิต

ความคิดทางการเมืองระยะหลังของท่านปรีดี พนมยงค์ ปรากฏพื้นฐานทางปรัชญาที่ชัดเจน อันเป็นการไตร่ตรองถึงความเป็นจริง (reality) ที่เป็นรากฐานของสรรพสิ่งคือ โลกและชีวิตซึ่งรวมถึง สังคมและรัฐด้วย ในข้อเขียนเรื่อง ปรัชญาคืออะไร เมื่อเริ่มด้วยการพิจารณาคำว่า "ปรัชญา" ว่าเป็นคำสันสกฤต ตรงกับคำบาลีว่า "ปัญญา" ซึ่งมีความหมายดั้งเดิมว่า "ความรู้แจ้ง, ความรอบรู้, ความสุขุม, ความฉลาด" แล้วท่านได้เสนอว่า คำว่า "ปรัชญา" ที่ใช้ในประเทศไทยปัจจุบัน มิได้หมายความว่าตามแบบเดิม หากแต่หมายถึงคำ PHILOSOPHY ในภาษาอังกฤษ ดังที่ปรากฏในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานว่า :

"ปรัชญา (ปรตยา) (น) วิชาว่าด้วยหลักแห่งความรู้และความจริง (ส.)
(อ. PHILOSOPHY)"^๒

และท่านได้ขยายความต่อในทันทีว่า :

"คำว่า "หลักแห่งความรู้" นั้น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานอาจแปลมาจากคำอังกฤษ "นอสิลจ์" (KNOWLEDGE) ซึ่งถ้าเทียบกับคำบาลีแล้วได้แก่คำว่า "วิชชา"

หรือสันสกฤต "วิชา" ส่วนคำว่า "ความจริง" พจนานุกรมฉบับนั้นอาจแปลมาจากคำอังกฤษ "ทรูธ" (TRUTH) ซึ่งตามความหมายสามัญได้แก่ "ความจริง" หรือ "สัจธรรม" แต่ในทางปรัชญานั้น หลายสำนักใช้ไปในความหมายเช่นเดียวกับคำว่า "เรียลิตี้" (REALITY) คือ สิ่งแท้ หรือ สภาวะที่แท้ ซึ่งถ้าจะเทียบคำบาลีก็น่าจะได้แก่คำ "สุทธิ"^๓

อย่างไรก็ดี ท่านปรินตีได้เสนอขอบเขตของวิชา "ปรัชญา" กว้างขวางกว่าความหมายที่พจนานุกรมระบุไว้ กล่าวคือมีประเด็นประกอบด้วย.^๔

- ก. สมมุติฐานที่แท้จริงของโลกและสิ่งทั้งหลาย
- ข. อากาศเคลื่อนไหวของโลกและสิ่งทั้งหลาย
- ค. วิธีรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะของโลกและสิ่งทั้งหลาย หรือ ทฤษฎีแห่งวิชา THEORY OF KNOWLEDGE) หรือ สัมภูตวิทยา (EPISTEMOLOGY)
- ง. จริย คือการที่มนุษย์ควรปฏิบัติส่วนตน, และส่วนที่เกี่ยวข้องกับเพื่อนมนุษย์ และที่เกี่ยวข้องสังคม

ท่านปรินตีได้ขยายความประเด็นเหล่านี้ โดยยกตัวอย่างความคิดของปรัชญาเมธีทั้งหลายในข้อแรกเรื่อง "สมมุติฐานที่แท้จริงของโลกและสิ่งทั้งหลาย" นั้น เมธีบางสำนักค้นคว้าจากธาตุและสสาร เช่น บางคนเห็นว่า "น้ำ", บางคนว่า "ลม", บางคนว่า "ปรมาณู" เป็นสมมุติฐาน แต่เมธีบางสำนักก็ค้นคว้าจากสภาวะทางจิต เช่น บางคนเห็นว่า "พระเจ้า", "อภิจิต" หรืออื่น ๆ เป็นสมมุติฐาน ส่วนข้อที่สองเรื่อง "อากาศเคลื่อนไหวของโลกและสิ่งทั้งหลาย" นั้น เมธีบางสำนักเห็นว่าสรรพสิ่งเปลี่ยนแปลงไปตามธาตุและสสารที่ตนเห็นว่าเป็นสมมุติฐาน แต่บางสำนักก็เห็นว่าเปลี่ยนแปลงตามการคลบคานทางจิต เช่น ตามพระเจ้า สำหรับข้อที่สามคือ "วิธีรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะทั้งหลาย" เมธีบางสำนักอาศัยวิธีสัมผัสตามสามัญวิสัย บางสำนักใช้วิธีสัจจากทางคำพูด (ไดอาเล็กติก - DIALEKTIKE) บางสำนักได้พัฒนาวิธีสัจจากทางคำพูดมาเป็นวิธีสัจจากในความคิดหรือตรรกวิทยา และบางสำนักใช้วิธียึดมั่นในครุทธที่มีต่อบุคคลหรือลัทธิทฤษฎีข้อสุดท้ายคือ "จริย" บางสำนักกล่าวเฉพาะการปฏิบัติของมนุษย์ส่วนตน บางสำนักกล่าวถึงการปฏิบัติของมนุษย์ต่อเพื่อนมนุษย์ และบางสำนักกล่าวถึงการปฏิบัติของสังคมแห่งมนุษยชาติด้วย.^๕

ความนี้ ท่านปริติได้เสนอว่า ปรินญาเป็น "ยอดสรุปของวิชา" (Sum of Knowledge)

"วิชาแห่งวิทยาทั้งหลาย" (Science of Sciences).^๖

จากหลักพื้นฐานดังกล่าว ท่านปริติได้กล่าวถึงความเป็นมาของวิชา "ฟิสิกส์" (Physics)

วิชาฟิสิกส์กรีกโบราณ (ราว ๑๐๐๐ ปีก่อน ค.ศ.) กล่าวถึงทฤษฎีของ พลาโต (Plato)

อริสโตเติล (Aristotle), ปรินญาคริสต์, ขบวนการฟื้นฟูวัฒนธรรม (Renaissance),

การปฏิรูประบบคริสต์ (Reformation) มาจนถึงยุคของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ท่าน

ปรินญา "วิทยาศาสตร์" (Science) นี้ สืบมาจากการศึกษา ธรรมชาติปรินญา (Natural

Philosophy) ซึ่งศึกษาถึงสภาวะและอาการทั้งหลายของธรรมชาติ (ธรรมชาติปรินญา

หรือจิตวิทยา) อีกแขนงหนึ่งคือ จิตหรือธรรมจริยปรินญา (Mental or Moral Philosophy)

ซึ่งจะรวมทางจิตและทางความประพฤติของมนุษย์ คือ ตรรกวิทยา จิตวิทยา "เมตาฟิสิกส์"

(เหนือธรรมชาติ)^๗ สำหรับท่านปริติ "วิทยาศาสตร์" มีความหมายตามที่พจนานุกรม

ปรินญาอธิบาย ระบุว่า :

"ความรู้ที่ได้โดยการสังเกตและค้นคว้าจากการประจักษ์ทางธรรมชาติแล้วจัดเข้า

เป็นระเบียบ วิชาที่ค้นคว้าได้หลักฐานและเหตุผลแล้วจัดเข้าเป็นระเบียบ"^๘

ความหมายที่แสดงถึง "ความรู้ในสภาวะและอาการทั้งหลายของธรรมชาติ"

สำหรับท่านปริติ ทฤษฎีทางปรินญาที่อาศัยการค้นคว้าของนักวิทยาศาสตร์ เป็น

ปรินญาฝ่าย สสารธรรม (MATERIALISM)^๙ ซึ่งถือหลักว่า สสารเป็นสมมุติฐานของสรรพสิ่ง

ปรินญาฝ่ายนี้จึงชี้ถึงอาการของสภาวะทั้งหลาย รวมทั้งสภาวะของสังคมแห่งมนุษยชาติ

ซึ่งเห็นจริงในสภาวะของสังคม และการปฏิบัติของบุคคลที่จะทำให้ความเป็นอยู่ของมนุษย

ชาติสมบูรณ์ปรินญาปรินญาถึงซึ่งความสมบูรณ์.^{๑๐} ท่านเห็นด้วยกับความคิดแบบนี้ ซึ่งต่างจาก

ปรินญาฝ่าย จิตธรรม หรือ ญาณธรรม (IDEALISM) ซึ่งถือว่าจิตเป็นสมมุติฐานแห่งสิ่งทั้งหลาย

ปรินญาปรินญาว่า อภิเทวหรือพระเจ้าเป็นผู้สร้างโลก สิ่งทั้งหลายย่อมมีอาการไปตามอิทธิพลของ

ปรินญาปรินญาและธรรมจริยากับสังคมจะต้อง เป็นไปสอดคล้องกับคำสั่งสอนของศาสดาแห่งลัทธิอภิเทว

ปรินญาปรินญาแนวคิดเช่นนี้เกี่ยวข้องกับสิ่ง "นอกเหนือธรรมชาติ" ปรินญาปรินญาจิตธรรมถือว่า จิตมีอยู่

จริงในตัวเองอย่างสมบูรณ์ ไม่ขึ้นกับสิ่งอื่นภายนอก (เช่น วัตถุสสาร) โดยจิตเป็นตัวกำหนด จิตสำนึกของมนุษย์ในเรื่องต่าง ๆ และยังกำหนดสภาวะและการเคลื่อนไหวทางสังคมด้วย มนุษย์สามารถรู้จักความเป็นจริงคือจิต และรู้แจ้งถึงสภาวะทั้งหลายได้ โดยอาศัยการตั้งจิตให้เกิด "ศรัทธาอนุสติ" (FIDEISM) ทางฮัตรีสัยก่อน เช่นทฤษฎี "บุพเพนิวาสานุสติทฤษฎี" (TRANSCENDENTALISM) หรือบางทฤษฎีก็ถือว่าอาศัย ญาณ หรือ ปัญญา ที่มนุษย์มีติดตัวมาตั้งแต่เกิด เช่น ทฤษฎี RATIONALISM หรือทฤษฎี INTELLECTUALISM นี้เป็นการเสนอภาพปรัชญาจิตธรรมโดยส่วนรวม ดูเหมือนท่านปรีดีจะไม่ตั้งใจเข้าสู่รายละเอียดของปรัชญาฝ่ายนี้โดยตรง หากแต่เสนอในเชิงประวัติความคิด และเพื่อเปรียบเทียบกับปรัชญาสสารธรรม ที่ท่านเห็นพ้องด้วย.

ในขณะที่ฝ่ายจิตธรรมถือว่าจิตเป็นสมมุติฐานของสิ่งทั้งหลายและ เป็นจริงในตัวเอง ปรัชญาฝ่ายสสารธรรมได้ถือเอา "สสาร" เป็นหลัก สำหรับท่านปรีดี ความหมายของ "สสาร" (MATTER) เป็นไปตามหลักวิทยาศาสตร์ธรรมชาติคือ หมายถึง ของแข็ง, ของเหลว, และ ก๊าซ อันเป็นสามสถานะของสสาร.^{๑๑} ท่านได้ขยายความแนวคิดเรื่อง "สสาร" นี้ เข้าสู่ตัวมนุษย์ โดยยืนยันว่า ในตัวมนุษย์ย่อมมีทั้งสสารและจิต.^{๑๒} เพราะข้อเท็จจริงประจักษ์ว่ามนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่มีสติสำนึก :

"ปรัชญาสสารธรรมมิได้ปฏิเสธอำนาจแห่งจิตสำนึกของมนุษย์ เพราะฝ่ายสสารธรรมรู้ดีว่ามนุษย์ต่างกับสัตว์เครื่องจักรที่มีความรู้สึกตามสัญชาติญาณ แต่มนุษย์สามารถมีจิตสำนึกซึ่งนำไปให้มนุษย์มีความปฏิบัติฝ่ายจิตสำนึกความต่างกันระหว่างปรัชญาสสารธรรมกับจิตธรรมในเรื่องนี้อยู่ที่ฝ่ายสสารธรรมถือว่า สภาวะความเป็นอยู่ก่อให้เกิดจิตสำนึก หรือ นัยหนึ่ง บุคคลต้องพิจารณาอุปธรรมที่ประจักษ์ ให้อ่องแท้ทุกด้านทุกมุมแล้วจึงตั้งจิต ส่วนฝ่ายจิตธรรมนั้นตั้งจิตขึ้นก่อนอุปธรรมที่ประจักษ์อ่องแท้ทุกด้านทุกมุม"^{๑๓} .

ตัวมนุษย์ประกอบด้วย "สสาร" และ "จิต" ซึ่งมีปฏิสัมพันธ์ (interaction) กับสภาพแวดล้อมอย่างไรก็ดี เราต้องเข้าใจว่า "จิต" นี้มิได้มีลักษณะที่เป็นอยู่ในตัวเองอย่างสมบูรณ์ดังปรัชญาแบบจิตธรรม หากแต่เป็นผลิตผลของสสาร อันเป็นสมมุติฐาน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง "จิต" เป็น

ปรากฏการณ์ทางสสารอย่างหนึ่ง สำหรับท่านปริดี "จิต" นี้สืบมาจากอวัยวะสมองของเรา :

"...สังขารของมนุษย์นั้นย่อมประกอบด้วย ร่างกาย และ จิตใจ ร่างกายของเราประกอบด้วยสสาร คือมีของแข็ง, ของเหลว, และก๊าซ จิตใจของเราเป็นความคิดที่เกิดขึ้นจากความเคลื่อนไหวแห่งอวัยวะสมอง อันเป็นส่วนหนึ่งของร่างกาย ไม่มีร่างกายก็ไม่มีความคิดหรือจิตใจเกิดขึ้นมาได้"^{๑๔}

อย่างไรก็ดี เราต้องไม่เข้าใจผิดว่า สสารเป็นตัวกำหนดจิตโดยสิ้นเชิง เพราะทั้งสองสิ่งต่างมีอิทธิพลต่อกัน เป็นปฏิสัมพันธ์กัน ดังที่ท่านปริดีกล่าวไว้ว่า :

"บางคนถือสูตรสำเร็จเพียงแง่ที่ว่า สสาร เป็นบ่อเกิดแห่งจิต เท่านั้น แล้วก็อาจเข้าใจเอาเองเกินไปจนสุดเหวี่ยง โดยไม่ยอมรับอิทธิพลของจิตที่แม้จะเกิดมาจากสสารเป็นเบื้องต้น แต่ก็ยังมีอิทธิพลสะท้อนไปยังสสาร..."^{๑๕}

นี่คือ "ธรรมชาติมนุษย์" ในทรรศนะของท่านปริดี -นักสสารธรรม พันทีที่เสนอความคิดเช่นนี้ ท่านก็พยายามปกป้องโดยระบุว่า ปรัชญาสสารธรรมไม่ใช่การบอกว่ามนุษย์สนใจแต่เรื่องของวัตถุ เพราะตนจะได้วัตถุและความสะดวกสบายเพิ่มมากขึ้น หรือพูดง่าย ๆ ว่า "นิยมวัตถุ" ซึ่งเป็นการมองในแง่แรงจูงใจทางจิตวิทยา :

"สสารธรรมิกที่แท้จริงมากหลายมิได้โลกในวัตถุสิ่งของ คือมีความเป็นอยู่อย่างไม่หุบเหว เทียบแทนที่จะหลงไปตามความช่วยวนทางโลกสมัยใหม่ ศัพท์จีนที่แปลกันว่า ไม่เสเพลสุข นี้ก็แสดงว่าอิทธิพลทางจิตมีอยู่มากที่ช่วยให้ศดกึเลสในทางวัตถุ ดังนั้น สสารธรรมที่แท้จริงจึงไม่ปฏิเสธผลสะท้อนของจิตที่เกิดจากสสาร และมีได้ถือเอาวัตถุเป็นสรณะ หรือนิยมวัตถุ หรือวัตถุนิยม ตามที่เข้าใจผิดกันอยู่มาก ปรัชญาสสารธรรมที่แท้จริงนั้น ไม่ใช่วัตถุนิยมของฝรั่งเศสแห่งคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ แต่เป็นเรื่องของ สสารตามหลักวิทยาศาสตร์ คือธรรมชาติย่อมประกอบด้วยสสาร สสารธรรมที่แท้อธิบายปรัชญาตามหลักวิทยาศาสตร์"^{๑๖}

ควบคู่กับการเสนอความคิดแบบสสารธรรมวิทยาศาสตร์นี้ ท่านปริดีได้ตีความพุทธธรรมว่ามีได้เป็นแบบ "จิตธรรม" หากแต่สอดคล้องกับทรรศนะที่ท่านเสนอ :

"ส่วนจิตธรรมนั้นเล่า ก็มีผู้เข้าใจชนิดเอียงสุด เหวี่ยงถึงกับปฏิเสธอิทธิพลของสสาร พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงพิสูจน์แล้ว เช่น เมื่อก่อนพระพุทธองค์ตรัสรู้สมาธิโพธิญาณนั้น พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญทุกขกิริยาไม่เสวยพระกระยาหารตามวิธีของจิตธรรมในอินเดียสมัยก่อนโน้น, ในที่สุด พระพุทธองค์ทรงเห็นว่าวิธีจิตธรรมเช่นนั้นไม่นำไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริง จึงได้กลับเสวยพระกระยาหาร ซึ่งแสดงถึงวาระแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ และแสดงว่าพระพุทธองค์มิได้ทรงปฏิเสธอิทธิพลของจุดปัจจัยที่เป็นสสารให้ร่างกายของมนุษย์เคลื่อนไหวไปได้ กล่าวคือ ร่างกายของมนุษย์ย่อมประกอบด้วยอวัยวะต่าง ๆ ซึ่งมีอวัยวะสมองอยู่ด้วย ที่ทำให้มนุษย์มีความคิด ความคิดของมนุษย์ เป็นผลที่ประณีตของสมอง, พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนให้มนุษย์ตัดกิเลสเพื่อมิให้หลงใหลในวัตถุ สสารธรรมมีกที่แท้จริงก็จะต้องยอมรับว่าวิธีสอนให้บุคคลไม่หนักไปในทางเสพย์สุขนั้น ก็เป็นวิธีที่มีสอนไว้ในพระพุทธศาสนา"^{๑๗}

ปรัชญาแบบสสารธรรมนี้ สอดคล้องกับ "ทฤษฎีแห่งวิชา" หรือ "สัมฤทธิ์วิทยา"

แบบ กิจกรรมสัมพันธ์ทฤษฎี ดังที่ท่านเสนอว่าเป็นวิธีที่ --

"ถือเอา การสัมผัสจากวิสัย หรือ อวัยวะสัมผัส เป็นบ่อเกิดแห่งวิชา เช่น SENSATIONALISM ซึ่งถือเอาการสัมผัสจากรูปธรรม เราเรียกว่า "รูปสัมผัสทฤษฎี" EMPIRICISM ถือเอาการลงมือกระทำมาช้านานประกอบด้วยความสังเกต เราเรียกว่า "สัมผัสสัมพันธ์ทฤษฎี" PRACTICE ซึ่งเป็นคำย่อมาจากศัพท์เต็มของเมธีแห่งวิทยาศาสตร์ทางสังคม ซึ่งเขียนไว้ในต้นฉบับว่า "HUMAN SENSUOUS ACTIVITY, PRACTICE" " ถือเอาการ "สัมผัส" หรือ "สัมผัส" (SENSE) จากกิจกรรมของมนุษยชาติ ซึ่งเป็น เรื่องของสัมฤทธิ์วิทยา ไม่ใช่เรื่องปฏิบัติตามธรรมดา เพราะทุกทฤษฎีก็มีการปฏิบัติด้วยกันทั้งนั้น ข้าพเจ้าขออภัยทอดเป็นศัพท์ไทยว่า "กิจกรรมสัมพันธ์ทฤษฎี" ระวังอย่าปนกับการปฏิบัติของทฤษฎี Pragmatism"^{๑๘}

ทรรศนะเช่นนี้ ท่านปรินดี เหนือว่าสอดคล้องกับ "ทฤษฎีผัสสะ" ของพุทธศาสนาด้วย."^{๑๘}

ความเป็นจริงของโลกและชีวิต คือ สสารกับปรากฏการณ์ของมัน ซึ่งเราสามารถรู้ได้ด้วย "กิจกรรมสัมพันธ์ทฤษฎี" สสารคือองค์ประกอบพื้นฐานของสรรพสิ่ง แต่ไม่ใช้การมอง

ภาพร่าง ๑ อย่างหยุดนิ่ง ท่านปรินทิไปไกลกว่านี้เมื่อพยายามอธิบายการเปลี่ยนแปลงในทางสสาร :

"สสารวัตถุที่ประกอบขึ้นโดยพลังของธรรมชาติหรือโดยพลังของมนุษย์ ซึ่งเรามอง
ด้วยตาเปล่าอาจเห็นว่าไม่เคลื่อนไหวนั้น ความจริงมีการเคลื่อนไหวภายในตัวของ
สิ่งนั้น ๆ คือสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเปลี่ยนแปลงจากความเป็นสิ่งใหม่ไปสู่ความเป็น
สิ่งเก่า

พืชพันธุ์รุกขชาติและสัตว์ชาติทั้งปวงรวมทั้งมนุษย์ชาติที่มีชีวิตนั้น เมื่อได้เกิด
มาแล้วก็เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงโดยเจริญเติบโตขึ้นตามลำดับ จนถึงขีดที่ไม่อาจ
เติบโตได้อีกต่อไปแล้วก็ดำเนินสู่ความเสื่อมและสลายในที่สุด

ชีวิตย่อมมีด้านบวก กับ ด้านลบ, มีส่วนที่เกิดใหม่ ซึ่งเจริญงอกงาม กับ
ส่วนเก่าที่เสื่อม, ซึ่งกำลังดำเนินไปสู่ความสลายแตกดับ ด้านบวกหรือด้านลบหรือ
สิ่งใหม่กับสิ่งเก่า ย่อมได้อยู่ในตัวภายในของชีวิตนั้นเอง ซึ่งทำให้ชีวิตมีการ
เคลื่อนไหว"^{๒๐}

๑๖- ตั้งแต่ก่อนหน้าที่มีชีวิต ไปจนถึงพืชพันธุ์ สัตว์ และมนุษย์ ต่างอยู่ภายใต้การเปลี่ยนแปลง
วิวัฒนาการได้ด้วยประสบการณ์รับสัมผัสภายนอก อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นจากภายใน
ของสิ่งต่าง ๆ เอง ซึ่งท่านปรินทิได้ให้คำอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ในเชิงฟิสิกส์ เช่น
อธิบายที่ให้ความหมายของ "สสาร" :

"ในทางธรรมชาติวิทยานั้น สิ่งต่าง ๆ ย่อมมีด้านบวกกับด้านลบที่ปะทะกันอยู่ก่อให้เกิด
เกิด พลังงาน ซึ่งในทางวิทยาศาสตร์อธิบายไว้ว่า อะไรอย่างหนึ่งที่ไม่มีตัวตนแต่
สามารถทำงานได้ เช่น สามารถทำให้น้ำเดือด, ทำให้พืชและสัตว์มีชีวิตอยู่ได้,
ทำให้เครื่องจักรกลเดินได้ เป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในสสารทั่วไป"^{๒๑}

๑๗- พลังงาน (ENERGY ในทางธรรมชาติวิทยาที่ทำให้สิ่งต่าง ๆ รวมถึงมนุษย์และสังคม ผันแปรเปลี่ยนแปลง
แปรไปนั้น สามารถเข้าใจได้ตามศัพท์ "ประติการ" (DIALECTICS) ซึ่งหมายถึง "การศึกษา
พิจารณาถึงข้อขัดแย้งภายในกันอันเป็นสาระโดยเฉพาะของสิ่งทั้งหลาย"^{๒๒} ดังนั้น ประติการ
เป็นกฎแห่งการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่ง ท่านปรินทิ ได้กล่าวอ้างว่า :

"ไดอาเล็กติคัล มาจากภาษากรีก DIALEGO คือการสนทนา, การสาธกัจฉา ในสมัยโบราณ ไดอาเล็กติคัล เป็นศิลปะแห่งการบรรลุถึงสัจจะโดยการเผยข้อขัดแย้งในเหตุผลของฝ่ายตรงกันข้ามและโดยการล้างพ้นข้อขัดแย้งเหล่านี้ ในสมัยโบราณมีปรัชญาเมธีที่เชื่อว่าการเผยข้อขัดแย้งในความคิดและการปะทะกับความเห็นตรงข้ามเป็นวิถีที่ดีที่สุดในการบรรลุถึงสัจจะ ต่อมา วิถีไดอาเล็กติคัล แห่งความคิดนี้ขยายไปยังปรากฏการณ์ทั้งหลายของธรรมชาติ, พัฒนาไปเป็น วิถีไดอาเล็กติคัล แห่งการที่จะเข้าใจธรรมชาติ ซึ่งถือว่าปรากฏการณ์ทั้งหลายของธรรมชาติเป็นสภาวะที่เคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลงอย่างไม่หยุดยั้ง และการพัฒนาของธรรมชาติเป็นผลแห่งการพัฒนาของข้อขัดแย้งในธรรมชาติ ซึ่งเป็นผลแห่งการต่างโต้กันของพลังงานตรงข้ามในธรรมชาติ"^{๒๓}

"ไดอาเล็กติคัล" หรือ "ประติการ" จึงเป็นกฎหรือหลักที่จะเข้าใจการเปลี่ยนแปลงทั้งหลาย สำหรับท่านปรีดี การเปลี่ยนแปลงนี้เข้าใจได้โดยพื้นฐานในฐานะในทางวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ ซึ่งพิจารณาการเปลี่ยนแปลงของสสาร ๒ วิธี คือ

ก. วิธีเปลี่ยนแปลงทางปริมาณ (Quantitative Change) ซึ่งค่อยเป็นค่อยไปที่ละนิด ๆ ในระหว่างช้านานก็ได้ผลเป็นการเปลี่ยนแปลงทางคุณภาพ (Qualitative Change) เช่น สิ่งมีชีวิตแรกคือ เซลล์ ที่พัฒนาในระยะเวลาหลายล้านปีก็เป็นผลให้มีสัตว์ที่พัฒนาสูงขึ้นตามทฤษฎีวิวัฒนาการของดาร์วิน แล้วก็มีสัตว์ชนิดหนึ่งคือกะบี่ที่มีอวัยวะดีกว่าสิ่งทั้งหลาย แล้วพัฒนาเป็นมนุษย์ชาติ ทั้งนี้เป็นไปตามกฎแห่งการคัดเลือกตามธรรมชาติของสิ่งมีชีวิตที่มีคุณภาพดีขึ้นจึงดำรงอยู่ได้ ส่วนที่อ่อนแอก็ดับสูญไป (Survival of the Fittest)

ข. วิธีเปลี่ยนแปลงทางคุณภาพ (Qualitative Change) เช่นในทางฟิสิกส์นั้น น้ำที่ถูกความร้อนมากก็เปลี่ยนสถานะเป็นไอน้ำ ถ้าถูกความเย็นมากก็เปลี่ยนสถานะเป็นน้ำแข็ง"^{๒๔}

จากความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงในทางวิทยาศาสตร์ธรรมชาติเกี่ยวกับวัตถุสสาร เช่นนี้ เราจะได้เห็นในตอนต่อไปถึงการขยายสู่ความเข้าใจเรื่องทางสังคม

ทั้งสสารและชีวิตทุกอย่างล้วนเปลี่ยนแปลง ซึ่งสำหรับท่านปรีดี เป็นไปตามหลักประต-
-ร ไม่มีสิ่งใดหยุดนิ่ง คงที่ ท่านปรีดีได้ใช้ศัพท์พุทธศาสนา คือ "อนิจจัง" ระบุว่า :

"สิ่งทั้งหลายในโลกนี้เป็นอนิจจัง

ไม่มีสิ่งใดนิ่งคงอยู่กับที่

ทุกสิ่งที่มีอาการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่หยุดยั้ง"^{๒๔}

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ คือพรรณนาพื้นฐานต่อความเป็นจริงของโลกและชีวิต ซึ่งรอง
-ความคิดทางการเมืองในด้านต่าง ๆ ของท่านปรีดีในช่วงระยะหลัง ในตอนต่อไป เราจะ
-พิจารณาการขยายความหัตถ์สู่ เรื่องทางสังคม ซึ่งอยู่ในความสนใจของท่านปรีดีโดยตรง.

๔ ๒ มนุษย์สังคม

บทพรรณนาพื้นฐานต่อโลกและชีวิตแบบสสารธรรมวิทยาศาสตร์ ท่านปรีดีได้เสนอ
-ความคิดทางสังคม ซึ่งเป็นเรื่องเด่นในระบบความคิดของท่านส่วนรวม ข้อพิจารณา เรื่องสังคม
-เริ่มต้นจากการไตร่ตรองถึงสภาวะการดำรงอยู่ของมนุษย์ กล่าวคือ :

"มนุษย์แต่ละคนมีอาจอยู่โดดเดี่ยวโดยลำพังได้ เพราะในการมีชีวิตอยู่ได้นั้น มนุษย์
-จำเป็นต้องมีปัจจัยในการดำรงชีพ หรือนัยหนึ่งเรียกว่า ชีวปัจจัย

ในการมีชีวิตปัจจัยนั้น มนุษย์จำเป็นต้องผลิตชีวปัจจัย แต่มนุษย์โดยลำพังคนเดียว
-ไม่อาจผลิตชีวปัจจัยตามที่ต้องการได้ในทุกกาละ ทุกท้องที่ ทุกสภาพแวดล้อม ใน
-ยุคปัจจุบัน เราจะเห็นได้ว่ามนุษย์บางคนสามารถผลิตอาหารได้ ผลิตที่อยู่อาศัย
-เครื่องนุ่งห่มและยารักษาโรคไม่ได้ บางคนสามารถผลิตที่อยู่อาศัยหรือเครื่องนุ่งห่ม
-หรือยารักษาโรคได้ แต่ผลิตอาหารไม่ได้ บางคนสามารถใช้แรงงานทางกาย
-หรือทางสมอง แต่ผลิตชีวปัจจัยโดยตรงไม่ได้ บางคนอาศัยอำนาจแห่งสมบัติอันเป็น
-ปัจจัยการผลิตโดยใช้คนที่ไม่มีปัจจัยการผลิตหรือผู้ไร้สมบัติทำงานให้ บางคนเช่น
-เด็กต้องอาศัยชีวปัจจัยบิดามารดา ฯลฯ ดังนั้น มนุษย์จึงต้องมีความสัมพันธ์กันอยู่
-เป็น "สังคม" เพื่อผลิตและได้มาซึ่งชีวปัจจัยนั้น"^{๒๕}

เพื่อความอยู่รอด มนุษย์ต้องมีปัจจัยในการดำรงชีพ และนี่คือความหมายพื้นฐานของการที่มนุษย์เป็น "สัตว์สังคม" (social being) ด้วยเหตุนี้ ครอบครัวจึงนับเป็นจุดเริ่มต้นสำหรับชีวิต ท่านปรกติไปไกลยิ่งขึ้น เมื่อพยายามอธิบายการพัฒนาจากสังคมครอบครัวถึงสังคมชาติ กล่าวคือ ในยุคปฐมกาลแต่ดั้งเดิมนั้น เป็นสังคมครอบครัวน้อย ๆ ซึ่งมีแม่ของบุคคลในสังคมเป็นหัวหน้า (มาตุสังคม) สังคมครอบครัวแบบนี้ ไม่ตั้งอยู่ประจำที่ แต่จะอพยพไปตามท้องถิ่นที่หาชีวิตปัจจัยได้สะดวก ต่อมา สังคมได้พัฒนามาเป็น สังคมหมู่บ้าน ตั้งหลักแหล่งอยู่ประจำที่ครอบครองดินแดนในลแวงหมู่บ้านโดยเฉพาะ สังคมหมู่บ้านได้พัฒนาสิ่งประดิษฐ์บางอย่างในการหาเลี้ยงชีพขึ้นมา เช่น เครื่องมือหิน และค้อน ๆ เกิดความจำเป็นต้องใช้ผู้ชายที่มีกำลังมากกว่าผู้หญิง ผู้ชายจึงค่อย ๆ มีบทบาทสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ ในการผลิตชีวิตปัจจัยของสังคม จนในที่สุดผู้ชายก็เข้าทำหน้าที่เป็นผู้ใหญ่แทน (บิดาสังคม) เมื่อกาลเวลาผ่านไป สังคมหมู่บ้านขยายตัวใหญ่ขึ้น โดยสมาชิกมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น แยกย้ายกันไปทำกิน เกิดเป็นหมู่บ้านใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น ซึ่งสืบสายมาจากหมู่บ้านเดิมก็คือ เป็นเผ่าพันธุ์เดียวกัน ซึ่งใช้ภาษาแสดงความสัมพันธ์อย่างเดียวกัน เกิดเป็น สังคมเผ่าพันธุ์ขึ้น สังคมที่กระจุกกระจายกันอยู่ทั่ว ๆ ไป ทำให้มีวิถีการดำรงอยู่แตกต่างกันออกไป รวมทั้งภาษาและวัฒนธรรมต่าง ๆ จนในขั้นสุดท้าย เมื่อสังคมแห่งหนึ่งเผ่าพันธุ์ได้ขยายใหญ่โตยิ่งขึ้น โดยการพัฒนาของสังคมนั้นเองอย่างหนึ่ง โดยการรบกวนระหว่างสังคมอีกอย่างหนึ่งเป็นผลให้เกิดสังคมที่มีอาณาเขตกว้างขวางประกอบด้วยคนหลายกลุ่มหลายพันธุ์ที่ครอบครองดินแดนเดียวกัน ระบบเศรษฐกิจเดียวกัน ระบบการเมืองเดียวกัน ทรศนะหรือจิตใจทางสังคมเดียวกัน ภาษาเดียวกัน เมื่อมนุษย์ทั้งหลายในสังคมดังกล่าวนั้น ขึ้นต่อการมีจิตสำนึกว่าตนเป็นส่วนหนึ่งแห่งสังคมเช่นนั้น สังคมเผ่าพันธุ์หลายสังคมที่รวมกันเป็นสังคม ที่มีระดับสูงกว่าเดิมจึงมีลักษณะเป็น สังคมชาติ (National Society) ซึ่งตรงกับภาษาไทยโบราณว่า "เมือง" .^{๒๗}

เห็นได้ว่า พัฒนาการในการดำรงอยู่ทางสังคมของมนุษย์มีหลายขั้นตอน ซึ่งต่างรูปแบบกัน แต่โดยพื้นฐานแล้ว สังคมดำรงอยู่เพื่อตอบสนองชีวิตปัจจัยแก่มนุษย์ ความต้องการของมนุษย์ในการดำรงชีพทางกาย หรือทางใจ ก็มีรากฐานหยั่งลงไปถึงชีวิตปัจจัยนั่นเอง .^{๒๘}

เมื่อพิจารณาในอีกแง่หนึ่ง ชีวปัจจัย ก็คือ สสาร อย่างหนึ่งที่หล่อเลี้ยงกายของมนุษย์ และเมื่อมนุษย์ไม่อาจอยู่โดดเดี่ยวลำพังได้ หากแต่เป็นสัตว์สังคม เราจึงสามารถพิจารณา "ชีวปัจจัย" ในเชิงสังคมได้ด้วย ในฐานะที่เป็น "สสารทางสังคม" ด้วยการเปรียบเทียบกับความมนุษย์ที่ประกอบด้วยทั้งร่างกายและจิตใจ โดยมีร่างกายเป็นรากฐาน สังคมมนุษย์ก็เช่นเดียวกันที่ประกอบด้วย "ร่างกาย" หรือ "กายทางสังคม" (Social Organism) คือสถาบันต่าง ๆ อันประกอบเป็นระบบของสังคม และ "จิตใจ" คือทรรคนะทางสังคม.^{๒๔} เนื่องจากสังคมมีสถาบันต่าง ๆ มากมาย เราจึงต้องพิจารณาต่อไปอีกว่า ทั้งหมดนี้ตั้งอยู่บนรากฐานแห่งสภาพความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยของสังคม กล่าวคือ ส่วนที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีพ คือ ชีวิตทางเศรษฐกิจนั่นเอง.

ด้วยการพิจารณาตามแนวนี้ ท่านปรดิศจึงวางรากฐานความคิดที่ เรื่องของการผลิตชีวปัจจัยซึ่งท่านได้เสนอองค์ประกอบของสังคมทั่วไปคือ.^{๓๐}

- (ก) เศรษฐกิจ ซึ่งเป็นรากฐานของสังคม
- (ข) การเมือง เป็นโครงสร้างเบื้องต้นจากรากฐานเศรษฐกิจ ซึ่งสามารถสะท้อนไปยังรากฐานเศรษฐกิจ อำนวยให้เศรษฐกิจดำเนินการผลิตของสังคม
- (ค) ทรรคนะทางสังคม เป็น "จิตใจที่เกิดขึ้นหรือเพาะขึ้น" (ภาษาลาตินว่า "Animi Cultura") จากระบบเศรษฐกิจที่เป็นรากฐานและจากระบบการเมืองที่เป็นโครงสร้างเบื้องต้นนั้น เป็นหลักนำจิตใจของมนุษย์ในสังคมให้ปฏิบัติ.

องค์ประกอบทางเศรษฐกิจและการเมือง เป็นตัวก่อรูปสถาบันทางสังคมต่าง ๆ ขึ้นมา ทั้งสองสัมพันธ์กันและกัน ดังที่ท่านปรดิระนะว่า :

"เราจำต้องทำความเข้าใจเพื่อป้องกันการเข้าใจผิดเนื่องจากสูตรสำเร็จเพียงแง่เดียวไว้ด้วยว่า การที่สูตรสำเร็จอันหนึ่งกล่าวไว้ว่าเศรษฐกิจเป็นรากฐานการเมือง และระบบการเมืองเกิดมาจากสภาพความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยของสังคมนั้น มีความหมายในการแสดงถึง ที่มา ของสิ่งเหล่านั้น แต่ความสัมพันธ์ระหว่าง

เศรษฐกิจกับการเมืองที่ดี หรือระหว่างสภาพความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยกับทางการเมืองที่ดี ย่อมมีผลสะท้อนถึงกันคือ เมื่อการเมืองต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเศรษฐกิจหรือตามสภาพความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัย ในขณะที่ขณะหนึ่งแล้ว สถาบันและระบบการเมืองใหม่ก็ก่อให้เกิดสภาพที่ทำให้สังคมพัฒนาต่อไปใหม่..."^{๓๑}

ถึงแม้เศรษฐกิจหรือสภาพทางชีวปัจจัยจะเป็นรากฐานของสังคม แต่ก็มิได้เป็นส่วกำหนดองค์ประกอบอื่น ๆ ทางสังคมอย่างสิ้นเชิง องค์ประกอบทั้งสามต่างมีปฏิสัมพันธ์ ส่งอิทธิพลต่อกัน ทรรศนะทางสังคมก็มี ที่มา จากพื้นฐานทางชีวปัจจัย แต่มันก็มีอิทธิพลต่อสภาพทางชีวปัจจัยเช่นกัน ทรรศนะนี้เปรียบได้กับจิตสำนึกของมนุษย์ ซึ่งมีปฏิสัมพันธ์กับร่างกาย :

"ข้าพเจ้าได้ทำความเข้าใจไว้แล้วว่า ความเคลื่อนไหวของมนุษย์สังคมนั้นดำเนินไปโดยมนุษย์มีจิตสำนึก จึงมีทรรศนะทางสังคมที่เป็นหลักนำในการเคลื่อนไหว ส่วนสิ่งตามธรรมชาติคืออย่างอื่นที่ไม่มีจิตเจ้านั้น ดำเนินเคลื่อนไหวไปโดยปราศจากจิตสำนึก

พึงต้องทำความเข้าใจไว้ด้วยว่า แม้ทรรศนะทางสังคมเกิดขึ้นจากสภาพความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยซึ่งจำเป็นจะต้องได้รับการพัฒนายิ่งขึ้นก็ตาม แต่เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทรรศนะทางสังคมก็มีผลสะท้อนไปยังสภาพความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยคือ เป็นหลักนำที่มีอิทธิพลยิ่งขึ้นในการเคลื่อนไหวของสังคม ซึ่งต้องดำเนินก้าวหน้ายิ่งขึ้นตามกฎธรรมชาติ"^{๓๒}

ทรรศนะทางสังคม จึงมีทั้งชนิดที่ใช้เพื่อรักษาจารีตและระบบเดิม อันเป็นลักษณะอนุรักษ กับชนิดที่ใช้เพื่อการเปลี่ยนแปลง พัฒนาระบบใหม่ และทรรศนะทั้งสองชนิดนี้ย่อมปะทะกันอยู่ในการนำวิถีแห่งความเคลื่อนไหวของสังคม

ขอให้เราพิจารณาองค์ประกอบทางเศรษฐกิจ อันเป็นรากฐานของสังคมให้ใกล้ชัดยิ่งขึ้น สำหรับท่านปรินดี ผู้ใช้หลัก "วิทยาศาสตร์สังคม" องค์ประกอบนี้ (หรือการผลิตชีวปัจจัย) บ่งถึง เครื่องมือในการผลิต กับ บุคคล ที่สามารถทำและใช้เครื่องมือ ทั้งสองสิ่งนี้ ประกอบกันเข้าเป็น พลังการผลิต (productive forces) ของสังคม พลังการผลิตก่อให้เกิดความสัมพันธ์

ทางการผลิตในลักษณะที่สอดคล้องกัน เมื่อสิ่งแรกเปลี่ยน สิ่งหลังก็จะเปลี่ยนแปลงด้วย เกี่ยวกับเรื่องนี้ท่านปรกติได้ขยายความไว้ในการพิจารณาประวัติศาสตร์สังคมมนุษย์ในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งเราจะกล่าวในตอนต่อไป.

๕.๓ สสารธรรมทางประวัติศาสตร์และลักษณะประการ

ท่านปรกติได้เสนอการแบ่งลักษณะของระบบสังคมออกเป็น ๕ แบบหรือยุค ตามการพิจารณาเชิงประวัติศาสตร์ คือ ระบบปฐมสหการ, ระบบทาส, ระบบศักดินา, ระบบทุนหรือระบบอนุภาพ, และสุดท้ายคือ ระบบสังคมนิยมหรือสังคมนิยม.^{๓๓} ลักษณะเด่นของสังคมทั้งห้าแบบนี้ เป็นไปตามลักษณะการผลิตชีวปัจจัยหรือรากฐานทางเศรษฐกิจของสังคม กล่าวคือพลังการผลิตของสังคม ซึ่งท่านปรกติได้เน้นหลักฐานของเครื่องมือการผลิต.

ในสมัยศักดาบรรพ์ มนุษย์อยู่ร่วมกันในระบบปฐมสหการ มีเครื่องมือการผลิตเพียงหินและต่อมาจึง ไม้เรียวใช้โลหะบางอย่าง แต่เมื่อมีการหัดนาเครื่องมือเพาะปลูก เริ่มตั้งหลักแหล่งที่อยู่แน่นอนปลูกที่ปักอาศัยในที่ดิน จึงเกิดการสะสมผลผลิตส่วนตัวและวางแผนที่ดินเกิด "กิลเลสของเอกชน"^{๓๔} การแลกเปลี่ยนผลผลิตทำให้ได้ระหว่างเอกชนก็เกิดขึ้น นี่เป็นจุดหัวเลี้ยวหัวต่อที่นำไปสู่ระบบทาส ซึ่งเป็นระบบที่เอกชนมีกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต ระบบทาส ได้เกิดขึ้นอย่างเต็มที่ เมื่อมีการจับเอาคนจากสังคมที่แพ้สงครามมาใช้แรงงานในการผลิตควบคู่กับแรงงานสัตว์ ในสมัยระบบทาส เครื่องมือการผลิตก็พัฒนามากขึ้นเช่นมีเครื่องมือเพาะปลูกหลายชนิดมากขึ้น, มีเครื่องทอผ้า จักสาน ภาชนะดินเผา ฯลฯ เนื่องจากความเจริญและการผลิตชีวปัจจัยต้องอาศัยความประณีตมากขึ้น เจ้าทาสจึงต้องลดความทารุณต่อทาสลงและใช้วิธีที่นุ่มนวลบ้างเป็นการล่อใจให้ทำงานดีขึ้น ระบบทาสจึงค่อย ๆ พัฒนาสู่ระบบศักดินา ที่เป็นสังคมกว้างขวางขึ้นและต้องอาศัยการควบคุมการผลิตแบบใหม่ ระบบศักดินาได้ดำเนินมาจนมีการผลิตเครื่องมือแบบใหม่ขึ้นคือ เครื่องจักรไอน้ำ โรงงานอุตสาหกรรมที่ใช้เครื่องจักรกลแบบใหม่จึงเกิดมาแทนที่โรงงานหัตถกรรมของระบบศักดินาที่ถ่อย ๆ เลื่อมสลายไปเพราะด้อยประสิทธิภาพกว่า นี่เป็นช่วงก้าวสู่ระบบอนุภาพ ที่มีความสัมพันธ์ระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง นายจ้างหรือนายทุนเจ้าสมบัติคือเจ้าของปัจจัยการผลิต เป็น "ผู้มี" ส่วนลูกจ้างคือผู้ไม่มี ในสังคมใดที่

ทั้งสองฝ่ายมีความขัดแย้งกันมากในการดำรงอยู่ "ระบบธรรมาภาพของสังคมนั้นก็ดำเนินไปสู่ความ เป็นอนิจจังเร็วขึ้น" โดยเปลี่ยนจากระบบธรรมาภาพเข้าสู่ระบบสังคมนิยม.^{๓๔}

ผลของการผลิตได้ก่อให้เกิดความสัมพันธ์การผลิต ดังกล่าวแล้ว ความสัมพันธ์การ ผลิตระหว่างมนุษย์ในสังคมอาจเป็นชนิดที่สมาชิกทั้งหลายของสังคม มีความร่วมมือช่วยเหลือซึ่ง กันและกันฉันพี่น้อง เช่น ระบบปฐมสหการและระบบสังคมนิยม หรืออาจเป็นชนิดที่คนจำนวนน้อย ส่วนหนึ่งในสังคม ซึ่งเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตใช้ให้สมาชิกส่วนมากของสังคมซึ่งไม่มีปัจจัย การผลิต ทำงานเพื่อเจ้าของปัจจัยการผลิตนั้น เช่น ระบบทาส, ระบบศักดินา, และระบบ ธรรมาภาพ หรืออาจเป็นความสัมพันธ์ชนิดผสมระหว่างประเภทต่าง ๆ.^{๓๖}

ความสัมพันธ์การผลิตที่แสดงการเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตกับฝ่ายที่ไม่มีหรือไม่ได้ เป็นเจ้าของ บ่งถึง วรรณะ หรือ ฐานะ หรือ ชนชั้น (CLASS) ที่ต่างกัน "ชนชั้น" เป็นการ แบ่งสมาชิกในสังคมตามฐานะและวิถีดำรงชีพแห่งสภาพความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยในสังคม.^{๓๗}

ในสังคมปฐมสหการ สมาชิกทั้งหลายร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันฉันพี่น้อง ฐานะและวิถีดำรงชีพของสมาชิกจึงไม่แตกต่างกัน ดังนั้น ภาวะในการที่จะแบ่ง เป็นชนชั้นจึง ไม่มี แต่ในสังคมทาส, ศักดินา, ธรรมาภาพ ที่มีการสะสมทรัพย์สินส่วนตัวและเป็นเจ้าของปัจจัย การผลิต สมาชิกในสังคมมีฐานะและวิถีดำรงชีพแตกต่างกัน จึงแบ่งออกเป็นชนชั้น และยิ่งฐานะ และวิถีดำรงชีพของสังคม เหล่านี้สลับซับซ้อนมากเพียงใด ชนชั้นหนึ่งๆ ก็ยังแบ่งออกเป็นจำพวกย่อย ๆ ได้อีกหลายอย่าง ในสังคมนิยม (สังคมนิยม) ซึ่งตามนิยามนั้น ฐานะและวิถีดำรงชีพของสมาชิกใน สังคมจะไม่แตกต่างกัน แต่ซากเดิมของสังคม เก่าก็ยังคงตกค้างอยู่ระยะหนึ่ง.^{๓๘}

สิ่งที่เป็นตัวจำแนกสมาชิกในสังคมในสังคมออกเป็น "ชนชั้น" จึงมองได้ในแง่ของ "ทรัพย์สินสมบัติ" หรือ ปัจจัยการผลิต อีกด้วย ซึ่งสำหรับท่านปรีดี จุดเน้นก็คือ เครื่องมือการผลิต ดังกล่าวแล้ว ขอให้พิจารณาตัวอย่างหนึ่ง ซึ่งท่านบรรยายไว้เป็นข้อพิจารณาการเปลี่ยนจากระบบ ปฐมสหการมาเป็นระบบทาส :

"เมื่อผู้สะสมปัจจัยการผลิตรวมทั้งสะสมทาสที่ได้จากสังคมอื่นมาแล้ว จึงมีอำนาจในสังคมมากขึ้น และรวมปัจจัยของสังคมไว้ได้เป็นส่วนมาก อันเป็นเหตุทำให้คนส่วนมากของสังคมตก เป็นคนยากจน ซึ่งต้องขายลูกขายเมียและขายตัวเอง เพื่อแลกกับชีวิตปัจจัย มนุษย์ที่ยากจนจึงกลายเป็นสินค้าชนิดหนึ่งซึ่งหมดมนุษยภาพ ก็ต้องตกเป็นทาสการ เป็นทาสเนื่องจากหนี้สิน และการขายลูกขายเมียและตัวของผู้อย่างเอง จึงมีขึ้นในภายหลัง ความสัมพันธ์การผลิตจึงเปลี่ยนจากระบบปฐมสหการมาเป็นระบบทาส"^{๓๙}

เมื่อปัจจัยหรือ "เครื่องมือการผลิต" อันเป็นองค์ประกอบของพลังการผลิต เปลี่ยนแปลงไป ความสัมพันธ์การผลิตก็จะเปลี่ยนตาม จากระบบทาสที่มีความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าทาสกับทาส เมื่อสังคมเปลี่ยนไปสู่ระบบศักดินา ความสัมพันธ์การผลิตก็เปลี่ยนเป็นระหว่างเจ้านากับข้าที่ดินหรือ "ลูกนา" และต่อมาเมื่อเปลี่ยนเป็นระบบทุนนิยมหรือระบบธนาญาภาพ ก็เป็นระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง หรือ เจ้าสมบัติ หรือนายทุนสมัยใหม่ผู้เป็นเจ้าของสมบัติ กับผู้ไร้สมบัติ ทั้งหมดนี้เป็นชนชั้นคู่ใหญ่ ๆ อันเป็นหลักของสังคมที่มีชนชั้น.

การพิจารณาเรื่องระบบสังคมนี้ สามารถเข้าใจได้ควบคู่กับเรื่อง "รัฐ" ในความหมายที่ว่าเป็น "อำนาจเหนือปวงชน" ท่านปรีดีได้เสนอทรรศนะเรื่องนี้อย่างรวบรัด โดยมองว่าผู้เป็นเจ้าของอำนาจรัฐ ก็คือ ชนชั้นที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตในแต่ละระบบสังคม ในสังคมปฐมสหการรัฐยังไม่เกิดขึ้น เพราะไม่มีบุคคลใดยู่เหนือสังคม มีอำนาจบังคับปวงชน หากแต่สมาชิกของสังคมร่วมใจช่วยเหลือกัน เมื่อถึงระบบทาส จึงเกิดมีชนชั้นเป็นสองฝ่าย โดย เจ้าทาสเป็นผู้ควบคุมอำนาจรัฐเหนือปวงชน และใช้อำนาจนั้นบังคับให้ปวงชนทำงานเพื่อประโยชน์ของเจ้าทาส ปรากฏการณ์เช่นนี้ เกิดขึ้นในสังคมศักดินาและธนาญาภาพเช่นกัน จนกระทั่งถึง "สังคมนิยมสมบูรณ์" ชนชั้นก็จะหมดไป เช่นเดียวกับ "รัฐ" ในความหมายนี้.^{๔๐}

ขอให้เราสรุปความคิดทางสังคมในตอนนี้ ด้วยข้อเขียนของท่านปรีดีเอง เมื่อพิจารณาสภาพความเป็นอยู่ทางชีวิตปัจจัยของสังคมที่สอดคล้องกับสถาบันและระบบของสังคม :

"ในสังคมแห่งระบบปฐมสหการ ซึ่งสมาชิกแห่งสังคมมีความเป็นอยู่ร่วมกันฉันพี่น้อง ระบบสังคมก็เป็นไปในลักษณะของสามัคคีธรรมภายในครอบครัว คือไม่จำเป็นต้องมีอำนาจรัฐ ประมุขแห่งสังคม เป็นบุคคลที่สมาชิกแห่งสังคมยกย่องนับถือประดุจเป็นพ่อแม่ที่คอยดูแลความผาสุกของสมาชิกทั้งปวง โดยไม่ต้องใช้อำนาจบังคับกดขี่

ในสังคมแห่งระบบทาส ซึ่งบุคคลส่วนน้อยในสังคมที่เป็นเจ้านาย มีสิทธิใช้ให้คนส่วนมากในสังคมทำงานเหมือนสัตว์พาหนะนั้น ระบบสังคมก็ต้องเป็นระบบที่เจ้านาย มีอำนาจรัฐ อย่างสมบูรณ์ที่สามารถบังคับกดขี่ทาสให้ทำงานได้

ในสังคมแห่งระบบศักดินา ซึ่งแม้ เจ้าศักดินา จะได้ลดความกดขี่สมาชิกแห่งสังคมให้หน่อย ingsกว่าระบบทาสก็ดี แต่เจ้าศักดินาก็ยังมีความจำเป็นที่จะต้องมี อำนาจรัฐ เพื่อบังคับคนส่วนมากในสังคมให้ทำงาน สถาบันและระบบสังคมศักดินาจึงเป็นไปตาม อำนาจรัฐ นั้น

ในสังคมแห่งระบบธนาญาภาพ ซึ่งแม้ เจ้าสมบัติ จะสามารถใช้ปัจจัยการผลิตของสังคมใช้ให้คนส่วนมากในสังคมทำงานโดยมี ค่าจ้าง ก็ตาม แต่เจ้าสมบัติก็ยังมี ความจำเป็นที่จะต้องมีอำนาจรัฐ ในการบังคับให้เป็นไปตามความต้องการของตน สถาบันและระบบสังคมธนาญาภาพจึงเป็นไปตามอำนาจรัฐ นั้น

ในบางสังคมที่เข้าสู่ ระบบสังคมกิจ (สังคมนิยม) นั้น แม้ในทางนิคัณยะจะไม่มีวาระ เพราะไม่มีฐานะและวิถีดำรงชีพแตกต่างกันระหว่างสมาชิกของสังคมทางหลักการก็ดี แต่นักปราชญ์วิทยาศาสตร์ทางสังคมก็กล่าวไว้ว่า ชากแห่งความเคยชินและทรศณะเก่ายังคงมีค้ำอยู่อีกกาละหนึ่ง ฉะนั้น ราษฎรส่วนมากในสังคมก็ยังมี ความจำเป็นที่จะต้องใช้อำนาจรัฐในระหว่างกาละนั้น สถาบันระบบสังคมกิจจึงเป็นไปตามอำนาจรัฐ นั้น"^{๔๑}

การพิจารณาเชิงประวัติศาสตร์ได้ให้ภาพระบบสังคม ๔ แบบดังกล่าว การเปลี่ยนแปลงของสังคมถือเป็น "ธรรมชาติ" ที่ไม่อาจหนีบารังได้ อย่างไรก็ตาม ระบบสังคมไม่จำเป็น

ต้องเปลี่ยนตามขั้นตอนนั้นเสมอไป ดังที่ท่านปริศนิกตัวอย่างว่า :

"ระบบประมุขการของมนุษย์มากมายในอเมริกาและในอเมริกา ที่คงค้างอยู่จนกระทั่งถึงชาวยุโรปได้พัฒนาเข้าสู่ระบบชนาภาพแล้วนั้น ก็จำเป็นต้องเคลื่อนไหวหรือถูก สังคมนิเจ้าอาณานิคม บังคับให้เคลื่อนไหวเร็วขึ้นในการเข้าสู่ระบบทาส หรือบางสังคมก็กระโดดข้ามจากระบบทาสไป เข้าแถวของระบบศักดินา หรือเข้าแถวในระดับใดระดับหนึ่งของระบบชนาภาพ ขณะที่เราที่อยู่แถบขั้วโลกเหนือซึ่งยังคงมีระบบประมุขการอยู่จนกระทั่งสถาปนาสหภาพโซเวียตนั้น ก็ได้กระโดดข้ามระบบทาส, ระบบศักดินา, ระบบชนาภาพ, เข้าสู่ระบบสังคมนิยมของสหภาพโซเวียตทีเดียว"^{๑๖}

ความเข้าใจด้านทฤษฎี ได้ถูกปรับให้เข้ากับสภาพความเป็นจริงที่เกิดขึ้นในสังคมต่าง ๆ ซึ่งมีขั้นตอนแตกต่างกัน.

ลักษณะของสังคมทั้งห้าแบบดังกล่าว แฝงนัยอันสำคัญยิ่งประการหนึ่งคือ สังคมมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ไม่มีสังคมใดหยุดนิ่งตายตัวอยู่กับที่ สังคมมนุษย์ก็เป็นไปตาม หลักประการ อันว่าด้วยความขัดแย้งภายในสรรพสิ่ง ท่านปริศนิกกล่าวไว้ว่า :

"มนุษย์สังคมนิยมหรือเรียกสั้น ๆ ว่า สังคมนิยม ก็มีอาจหลีกเลี่ยงให้พ้นไปจากกฎแห่งอนิจจังดังกล่าวข้างต้น กล่าวคือ สังคมนิยมมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่หยุดยั้ง สังคมนิยมมีด้านบวกกับด้านลบภายในสังคมนั้นเอง คือมีสภาวะใหม่ที่เจริญงอกงาม และสภาวะเก่าที่เสื่อม ซึ่งดำเนินไปสู่ความสลายแตกดับ สังคมนิยมมีพลังใหม่ซึ่งเป็นด้านบวก และมี พลังเก่าซึ่งเป็นด้านลบ ที่ปะทะกันอยู่ อันทำให้สังคมนิยมเคลื่อนไหวไปทำนองเดียวกันกับสิ่งที่ประวิคทั้งหลายตามกฎของธรรมชาติ..."^{๑๗}

ทุกสังคมและสังคมนิยมทุกประเภทย่อมมีประการ หรือความขัดแย้งภายใน อันเป็นธรรมชาติของสรรพสิ่ง ความขัดแย้งนี้ ก่อให้เกิดพลังงานที่ทำให้สังคมนิยมเคลื่อนไหวไป พลังงานนี้มีอยู่ทั้งในสังคมนิยมที่ไม่มีชนชั้น วาระณะ และในสังคมนิยมที่มีชนชั้นก็คือ ความขัดแย้งทางชนชั้นเอง ดังที่ท่านปริศนิกระบุว่า :

"แม้ในสังคมนิยมประมุขการที่ไม่มีวาระณะนั้น ด้านบวกกับด้านลบของสังคมนิยม คือ ประการ ก็มี, มิฉะนั้นสังคมนิยมประเภทนี้จะเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไปเป็นระบบทาสได้อย่างไร?

ประการในสังคมปฐมสหการเป็นข้อขัดแย้งในความคิดที่ต้องใช้เพื่อพัฒนา เครื่องมือการผลิตและความสามารถในการใช้และการทำเครื่องมือของบุคคลผู้ผลิต, ตลอดจนข้อขัดแย้งในการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์การผลิตเพื่อให้ได้ผลยิ่งขึ้น ในการผลิตและกายาพของสังคมที่จะต้องสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลง เหล่านั้นด้วย

แต่ความขัดแย้งในสังคมปฐมสหการก็ดี, สังคมสังคมกึ่งก็ดี, เป็นประการ ในระหว่างความถูกต้องและความผิดพลาดระหว่างมนุษย์ในสังคม ซึ่งมีการประนี ประนอมกันได้ โดยถือเอาผลที่เป็นยอดแห่งความคิดที่ปะทะกันนั้น ประติการในสังคม เช่นนั้นจึงไม่ใช่การต่อสู้ระหว่างชนชั้น

แต่ประการในสังคมที่มีวาระนั้น การขัดแย้งระหว่างวาระซึ่งไม่อาจ ประนีประนอมกันได้ เป็นการต่อสู้ระหว่างปรปักษ์ ซึ่งทำให้สังคมเคลื่อนไหวไป อย่างรุนแรงกว่า ประติการในสังคมที่ปราศจากวาระ"^{๔๔}

กฎประการมีลักษณะเป็นสากลสำหรับทุกสิ่ง รวมทั้งตัวมนุษย์เองและสังคม อย่างไรก็ตาม ลักษณะ ของการเปลี่ยนแปลงของสังคม ก็มีความแตกต่างกันเป็น ๒ ลักษณะ ตามแบบการเปลี่ยนแปลง ในทางวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ คือ ระบบสังคมเปลี่ยนแปลงได้โดยวิธี "วิวัฒนาการ" (Evolutionary Method) ซึ่งตรงกับวิธีเปลี่ยนแปลงทางปริมาณ (Quantitative Change) และ "วิปฏิวัติ" (Revolutionary Method) ซึ่งตรงกับวิธีเปลี่ยนแปลงทางคุณภาพ (Qualitative Change) ท่านปรดิ ได้อธิบายจังหวะการเคลื่อนไหวทางสังคมทั้งสองชนิดว่า :

"ก. วิวิวัฒนาการ กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงที่สภาวะใหม่ของสังคมได้ดำเนินกิจกรรม ประจำวัน ไปโดยความสำนึกตามธรรมชาติเอง และทำให้สภาวะเก่าเปลี่ยนแปลงทางปริมาณจำนวนเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งเมื่อรวมกันเข้าก็ได้จำนวนการ เปลี่ยนแปลงมาก ซึ่งเป็นการเปลี่ยนระบบเก่าทั้งระบบ เช่น การเปลี่ยนแปลงระบบทางสังคมไทยที่เป็นไปตามวิธี "วิวิวัฒนาการ" ทีละเล็กทีละน้อยตั้งแต่ สมัยอยุธยา ถึงรัชกาลที่ ๖ เป็นการเปลี่ยนแปลงระบบทางสังคมทั้งระบบ

การเปลี่ยนแปลงระบบศักดินาเป็นระบบชนาภาพของหลายสังคมก็ดำเนินไป
ตามวิถีวิวัฒน์ เช่นในอังกฤษ ซึ่งในที่สุดส่วนใหญ่ของระบบศักดินาก็เปลี่ยนเป็น
ระบบชนาภาพ และพัฒนาเป็นบรมชนาภาพ โดยไม่มีการอภิวัฒน์ที่รุนแรง

อันที่จริง ถ้ากายาพพะหรือร่างกายของสังคมคือสถาบันและระบบการเมือง
ได้ดำเนินให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยของสังคมโดยไม่ล่าช้าจน
เกินไปนักแล้ว สังคมก็เปลี่ยนไปตามวิถีวิวัฒน์ที่ไม่ใช่การอภิวัฒน์อย่างรุนแรง

ข. วิถีวิวัฒน์ กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงที่สภาวะใหม่ของสังคมได้ประสานกัน
เข้าเปลี่ยนระบบเก่าที่ล่าช้ากว่าความพัฒนาในสภาพความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัย
ของสังคม อันเป็นการเปลี่ยนทางคุณภาพโดยการกระทำจับปล้น หรือการกระทำ
ชุดเดียว ซึ่งต่างกับการเปลี่ยนโดยวิถีวิวัฒน์ที่ทำมาทีละน้อย ๆ

ตามกฎธรรมชาตินั้น กายาพพะต้องสมานกับสสาร ดังนั้นถ้ากายาพพะ
(สถาบันการเมือง) ของสังคมเปลี่ยนล่าช้ากว่าความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยของ
สังคม (เศรษฐกิจ) จนเนิ่นนานเกินสมควรแล้ว ธรรมชาติก็บังคับให้กายาพพะ
(สถาบันการเมือง) จำต้องสมานกับสสาร (ทางสังคม) จนได้ คือ เมื่อไม่เป็น
ไปตามวิถีวิวัฒน์ก็ต้องเป็นไปตามวิถีวิวัฒน์ เช่นการเปลี่ยนแปลงการปกครอง
เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ต้องเป็นไปเช่นนั้นเพราะกายาพพะของ
สังคม เปลี่ยนแปลงล่าช้าเกินสมควรว่าการเปลี่ยนแปลงทางชีวปัจจัยของสังคม
(เศรษฐกิจ) การเปลี่ยนแปลงระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของฝรั่งเศสในปลาย
คริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งต้องเป็นไปโดยวิถีวิวัฒน์ก็เพราะกายาพพะของศักดินา
ไม่ยอมเปลี่ยนโดยวิถีวิวัฒน์ ให้สมานกับสภาพความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยที่ก้าวหน้า
ไปมาก"๔๕

๕.๔ การประยุกต์ทฤษฎีสู่สังคมไทย

ควบคู่กับการเสนอทฤษฎีสังคมอย่างเป็นระบบในงานเขียนระยะหลัง ท่านปรคีก็ได้
พยายามเข้าใจสังคมไทยจากแง่ทฤษฎีดังกล่าวคือ "วิทยาศาสตร์สังคม" ท่านเป็นนักคิดไทยรุ่น

แรก ๆ คนหนึ่งพยายามมองสังคมไทยแบบสสารธรรมประการ โดยบ่งว่าสังคมไทยผ่าน

ขั้นตอนจากระบบปฐมสหการดั้งเดิม :

"...เราก็คงจะพิจารณาได้จากมนุษย์ดั้งเดิมที่ยังมีเหลืออยู่ในดินแดนแห่งสังคมไทยนี้เอง เช่น พวกเงาะ, ขาวน้ำ ฯลฯ ซึ่งเมื่อประมาณ ๕๐ ปีมานี้ยังมีความเป็นอยู่ชนิดพเนจร มิได้ยึดถือที่ดินไว้เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัว และมีความเป็นอยู่ชนิดร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันภายในสังคมน้อย ๆ นั้น...

สังคมดั้งเดิมของมนุษย์ที่พัฒนาครบรูปสามัคคีธรรมก็ได้มีอยู่ ณ ตำบลแห่งหนึ่ง ระหว่างจังหวัดขอนแก่นกับจังหวัดเลยเมื่อประมาณ ๔๐ ปีก่อนมานี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในสมัยนั้น ได้เสด็จไปตรวจราชการถึงตำบลนั้นแล้วได้ทรงเขียนรายงานถึงความ เป็นอยู่ร่วมกันตามระบบนี้ว่า ราษฎรมีความเป็นอยู่อย่างผาสุก ซึ่งพระองค์เปรียบเทียบกับ เป็นโซเซียลิสต์ สังคมไทยดึกดำบรรพ์ก็มีสภาพเป็นโซเซียลิสต์ชนิดหนึ่งตามลักษณะที่ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยพระองค์นั้นได้ทรงพรรณนาไว้ แต่เป็น โซเซียลิสต์แห่งยุคปฐมกาล หรือ ระบบปฐมสหการ"^{๔๖}

เมื่อระบบสังคมเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไป ระบบปฐมสหการเสื่อมลงก็เกิดระบบทาสขึ้นแทนที่ ระบบทาสในสังคมไทยอยู่คู่เคียงข้างกับระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นเวลานาน จนกระทั่ง ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ระบบทาสก็เลิกไปตามนิตินัยโดยพระราชบัญญัติทาส ซึ่งบังคับใช้ให้วราชอาณาจักรครบถ้วนเมื่อ ร.ศ. ๑๓๐ : "...จะเห็นได้ว่าสังคมไทยเคยผ่านระบบทาสมาแล้วเมื่อไม่นานมานี้เอง"^{๔๗}

สำหรับท่านปริทัศน์ ระบบศักดินาและระบบทุน (ธนาภาพ) ได้เกิดแทรกขึ้นมาตั้งแต่ครั้งสังคมไทยยังมีระบบทาสปะปนอยู่กับระบบศักดินา เมื่อระบบทาสสลายไปแล้ว ระบบศักดินาก็เคียงคู่มาพร้อมกับระบบทุน ในส่วนที่เป็นลักษณะศักดินา พระมหากษัตริย์เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือ ที่ดิน โดยที่ความสัมพันธ์การผลิตกับสมาชิกของสังคมเป็น "ข้าแผ่นดิน" ซึ่งต้องทำงานในที่ดินและทำงานทั่วไปโดยส่งบรรณาการที่เรียกว่า "ส่วย" และ "อากรค่านา" ให้แก่กษัตริย์

ส่วนลักษณะที่เป็นระบบทุนแทรกอยู่นั้น เกิดขึ้นเนื่องจากสังคมไทยต้องสัมพันธ์กับสังคมนานาชาติ (ต่างชาติ) ที่บังคับให้สังคมศักดินาไทยยอมรับอภิสิทธิ์ในทางศาล, ทางตุลาการ, ทางเศรษฐกิจ และการเมือง ฯลฯ เหนือสังคมไทยตามสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาค เป็นผลให้สังคมไทยตกเป็น เสมือนเมืองขึ้นหรือกึ่งเมืองขึ้นของสังคมเหล่านั้น "และเปิดการค้ากับมีการเศรษฐกิจอย่างใหม่ ตามทำนองของระบบนานาชาติแทรกขึ้นมาอีกระบบหนึ่งในสังคมศักดินาไทย".^{๔๘}

ระบบศักดินาในส่วนที่เกี่ยวข้องด้วยระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ได้สลายไปโดยการ เปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕.^{๔๙} และระบบนานาชาติในส่วนที่เกี่ยวข้องกับ ระบบคล้ายอาณานิคมตามสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคได้หมดไปจากการแก้ไขในปี ๒๔๗๕.^{๕๐} สภาพของสังคมไทยหลังจากนั้นในทรรศนะของท่านปริดี คือ :

"ระบบของสังคมไทยในปัจจุบันจึงมีบางส่วนของระบบศักดินา ผสมกับระบบ นานาชาติในส่วนที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์การผลิตแบบใหม่ระหว่างคนไทยด้วยกันเอง, และระบบนานาชาติในส่วนที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์การผลิตระหว่างคนไทยและคน ต่างต่างที่มีอาณาภพมหาศาล หรือ บรมนานาชาติ"^{๕๑}

นั่นคือลักษณะของระบบสังคมไทย ควบคู่กับลักษณะเหล่านี้คือ ทรรศนะทางสังคม แบบที่สอดคล้อง กัน ดังได้กล่าวแล้วในพื้นฐานทางทฤษฎี.

สำหรับท่านปริดี การเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ ได้เปลี่ยนความสัมพันธ์ การผลิตจากการที่กษัตริย์เป็นเจ้าของที่ดินและเป็นเจ้าของแผ่นดินทั้งหลายในสังคม มาเป็นระบบ ราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญแบบประชาธิปไตย ซึ่งถือว่าอำนาจอธิปไตยมาจากปวงชนชาว ไทย การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครอง จึงมีความหมายรวมด้านเศรษฐกิจในขณะเดียว กัน และนอกจากนี้.-

"อาญาสิทธิ์ของเจ้าของนาซึ่งเป็นอำนาจของรัฐชนิดหนึ่งที่เจ้าของนามีอำนาจ ยึดทรัพย์สิน ตลอดจนเครื่องมือ, ข้าวกิน ข้าวปลูกของลูกนานั้น พ.ร.บ.ว่าด้วย การยึดทรัพย์สินของกสิกร พ.ศ. ๒๔๗๕ ก็ได้ประกาศใช้โดยมิชักช้า เพื่อเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์การผลิตระหว่างเจ้าของนากับลูกนา โดยถอนอาญาสิทธิ์ที่เจ้า

ของนาได้รับไว้สืบทอดกันมานั้น ซึ่งเป็นการเปลี่ยนความสัมพันธ์เก่านั้น
กับลูกนา ให้เปิดความสัมพันธ์ใหม่ระหว่างผู้ให้ เข้ากับผู้เข้าแห่งระบบธนาภาพ
หรือระบบทุน ส่วนเงินรัชชูปการและอากรกานา อันเป็นซากของเงินส่วยก็ได้ยก
เลิกไปโดยประมวลรัชชูปการ ซึ่งปรับปรุงภาษีอากรให้เป็นธรรมแก่สังคม ที่เริ่ม
ใช้เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๒"^{๕๒}

มีข้อนำสังเกตที่ควรระบุนไว้ในตอนนี้ด้วยคือ การพิจารณาความเปลี่ยนแปลงของระบบแบบต่าง ๆ
นั้น ท่านปรีดีได้มองในเชิงกฎหมายและสถาบันเป็นหลัก ซึ่งวิธีเช่นนี้ยังคงได้รับการวิพากษ์วิจารณ์
ถึงความถูกต้องเหมาะสมกันอยู่ในปัจจุบัน เราจะพิจารณาเรื่องนี้ในตอนต่อไป.

ในทรรคนะของท่านปรีดี การเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ ถือเป็น การ
อภิวัฒน์ กล่าวคือ เป็น "การเปลี่ยนระบบเก่าตามแนวทางปฏิสรภาพของมนุษย์ที่ถูกกดขี่เบียด
เบียนนั้น เป็นการเปลี่ยนที่ก้าวหน้า ซึ่งเป็นการเปลี่ยนอย่างวิเศษ"^{๕๓} นี่เป็นความหมายของ
"การอภิวัฒน์" ตามหลักวิทยาศาสตร์ สังคมที่ท่านใช้อยู่ และเป็น "หลักการ" ของการเปลี่ยน
แปลงการปกครอง ถึงแม้ว่าวิธีการที่ใช้ในการเปลี่ยนแปลงนั้น จะเป็นการยึดอำนาจรัฐโดย
ทหาร หรือที่เรียกว่า "รัฐประหาร"^{๕๔} ท่านกล่าวเพิ่มเติมถึงเรื่องนี้ว่า :

"...โดยลำพังวิธีการนั้นยังไม่แสดงลักษณะว่าเป็นหรือไม่เป็น "เรฟโวลูชัน"
ก็จะต้องพิจารณาว่าวิธีการรัฐประหารใคนำไปสู่การเปลี่ยนระบบสังคมให้
ก้าวหน้าตามวิธีทางปฏิสรภาพก็มีลักษณะเป็น "เรฟโวลูชัน"...

แต่รัฐประหารใคนำไปสู่การตั้งสังคมให้ถอยหลัง รัฐประหารนั้นก็มิมีลักษณะ
เป็น "รีแอกชันนารี" คือการถอยหลังเข้าคลอง ที่เรียกว่า "รัฐประหารปฏิกริยา"
เช่น รัฐประหารในสยามเมื่อ ๘ พ.ย. ๒๔๘๐"^{๕๕}

การเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ เป็น "เรฟโวลูชัน" หรือ การอภิวัฒน์" เนื่องจากเป็นการ
เปลี่ยนระบบการปกครองและด้านเศรษฐกิจดังกล่าวมาแล้ว ถึงแม้ว่าแผนการใน เค้าโครงการ
เศรษฐกิจ จะมีได้ถูกนำมาใช้อย่างเต็มรูป.

นอกจากการทบทวนกรณี ๒๔๗๔ ตลอดจนพิจารณาความเคลื่อนไหวและลักษณะของระบบสังคมไทยแต่อดีตมาจนปัจจุบันตามหลักทฤษฎีแล้ว ท่านปรารถนาก็ไปไกลกว่านั้นเมื่อพยายามดูถึงลักษณะสังคมไทยสัมพันธ์กับการแบ่งชนชั้นในสังคม ขอให้พิจารณาข้อเขียนของท่าน :

สังคมไทยปัจจุบันเป็นประเทศที่เรียกว่า "ประเทศกำลังพัฒนา" (Developing Country) หมายความว่า พลังการผลิต (Productive Forces) ซึ่งประกอบด้วยเครื่องมือการผลิต (Instruments of Production) พร้อมด้วยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และคนที่สามารถทำและใช้สิ่งเหล่านั้น กำลังพัฒนาจากวิธีการผลิต สักดินาที่ตกค้างอยู่เพื่อเข้าสู่พลังการผลิตสมัยใหม่ ความสัมพันธ์การผลิตทางเศรษฐกิจ (Relations of Economic Production) ตามระบบศักดินายังตกค้างอยู่ และมีความสัมพันธ์ตามระบบเศรษฐกิจทุนนิยมที่กำลังพัฒนา ฉะนั้น การจำแนกชนชั้นของสังคมไทยจึงต้องพิจารณาตามความสัมพันธ์แห่งเศรษฐกิจทั้งสองนั้น

กล่าวโดยย่อ ชนชั้นในสังคมไทยปัจจุบันมีชนชั้นประเภท (Genus) ใหญ่คือชนชั้นกรรมกร, ชนชั้นชาวนา, ชนชั้นนายทุนน้อย, ชนชั้นนายทุนกลาง, ชนชั้นเจ้าสมบัติ, (Bourgeoisie) ซึ่งเป็นนายทุนใหญ่สมัยใหม่ (Modern Capitalist Class) และมีประเภทนายทุนศักดินาที่ตกค้างอยู่

ถ้าเราตรวจอาการของสังคมเพียงประเภทใหญ่ของชนชั้นแล้ว ก็เปรียบประดุจตรวจอวัยวะส่วนใหญ่ของร่างกายเท่านั้นซึ่งยังไม่เพียงพอ ฉะนั้นขอให้ท่านทั้งหลายศึกษาค้นคว้าจำแนกให้ถึงชนิดและชนิดปลีกย่อย เพราะอาการแห่งความขัดแย้งกันระหว่างชนชั้นหนักเบาต่างกันตามสภาพ, ท้องที่, กาละของแต่ละสังคม เช่น

ชนชั้นประเภทชาวนา ซึ่งเป็นพลเมืองส่วนข้างมากของสังคมไทยนั้น ในฐานะประเภทชาวนาก็มีส่วนคล้ายบางสังคมอื่น แต่ถ้าท่านศึกษาค้นคว้าถึงชนิดและชนิดปลีกย่อยแล้ว ท่านจะพบว่า "มีลักษณะหลายอย่างที่แตกต่างกันกับหลายสังคม"

เช่นชาวนาไทยชนิดยากจนที่ต้องเช่าที่ดินของผู้อื่นนั้นย่อมมีความขัดแย้งกับเจ้าที่ดินผู้ให้เช่าชนิดที่ซูดริคค่าเช่า "แต่ชาวนายากจนไทยยังต้องถูกซูดริคจากผู้ค้าข้าวเปลือกและเจ้าของโรงสีข้าว สภาพของชนชั้นชนิดชาวนาไทยยากจนจึงต่างกับสภาพของชนชั้นชนิดชาวนายากจนจีนสมัยที่ชนชั้นเจ้าที่ดินใหญ่ของจีนรวบรวมอำนาจการให้เช่าที่ดิน, การค้าข้าวเปลือกและการสีข้าว, เข้าไว้ในกำมือของตน ฉะนั้นชาวนาจีนยากจน (ก่อนปลดแอก) จึงใช้คำขวัญว่า "ต่อสู้เจ้าที่ดิน" ก็เป็นการเพียงพอแล้วที่จะต้องต่อสู้การซูดริคเบียดเบียนทุกชนิด แต่คำขวัญนั้นยังคงไม่ถึงถึงการเบียดเบียนที่ชาวนายากจนไทยได้รับจากผู้ค้าข้าว และเจ้าของโรงสีข้าว แม้ชาวนากลางและชาวนารวยอันดับต่ำของสังคมไทย ซึ่งมีไค้ค้าข้าวและไม่มีโรงสีข้าวของตนเองนั้น ก็ต้องถูกกดขี่เบียดเบียนจากนายทุนชนิดหลังนี้ด้วย" ถ้าท่านศึกษาค้นคว้าเปรียบเทียบคิดเป็นจำนวนเงิน ว่าชาวนาไทยต้องถูกเจ้าที่ดินและนายทุนสองชนิดหลังนั้นกดขี่เบียดเบียนอย่างไรแล้ว ท่านทั้งหลายก็ย่อมจะเห็นได้ว่าชาวนาถูกกดขี่เบียดเบียนจากนายทุนชนิดใดมากน้อยต่างกันอย่างไร

ชนชั้นประเภทกรรมกร ก็มีหลายชนิดและชนิดปลีกย่อยที่ถูกกดขี่เบียดเบียนต่าง ๆ กัน อาทิ ชนชั้นชนิดกรรมกรที่ภาษาอังกฤษ, เยอรมัน, เรียกทับศัพท์ฝรั่งเศส "โพรเลตารียาต" (PROLETARIAT) ซึ่งเป็นคนทำงานในอุตสาหกรรมใหญ่ก็ถูกกดขี่และมีจิตสำนึกต่างกับคนงาน ในวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดเล็ก

ชนชั้นประเภทนายทุนน้อย ก็ต้องจำแนก เป็นชนิดและชนิดปลีกย่อยตามสภาพของสังคมไทยโดยเฉพาะ "เราจะถือ เป็นสูตรสำเร็จ ไม่ได้ว่าถ้าเป็นชนชั้นประเภทนายทุนน้อยแล้ว ก็เป็นมิตรของกรรมกรและชาวนากับพลเมืองไทยส่วนมากได้ทั้งหมด ขอให้ท่านทั้งหลายสอบถามความรู้สึกแท้จริงของกรรมกรชาวนาและพลเมืองไทยส่วนมากกว่า เขาถูกกดขี่ซูดริคเบียดเบียนคดโกงจากนายทุนน้อยชนิดและชนิดปลีกย่อยใดบ้าง แล้วขอให้ท่านจำแนกนายทุนน้อยให้ถูกต้องตามที่กรรมกรชาวนาและพลเมืองไทยส่วนมากประสบ

อันที่จริงในต้นฉบับตำราวิทยาศาสตร์สังคมนั้น นายทุนน้อยชนิดที่เป็นมิตร ได้กับพลเมืองส่วนมากนั้น คือนายทุนน้อยชนิดที่ถูกแข่งขันจากนายทุนใหญ่ ซึ่งทำให้นายทุนน้อยชนิดนั้นต้องขาดทุนย่อยยับที่จะต้องตกจากฐานะนายทุนน้อยมาเป็นคนยากจน จึงเกิดจิตสำนึกที่จะเข้าร่วมกับกรรมกรชาวนา ส่วนนายทุนน้อยชนิดที่ไม่ถูกนายทุนใหญ่ข่มเหงเช่นนั้น ก็จะเข้าร่วมกับนายทุนใหญ่เพื่อแสวงหากำไรเลื่อนฐานะตนขึ้น เป็นนายทุนกลางและนายทุนใหญ่ตามลำดับ ดังที่ท่านอาจสังเกตเอง ได้ว่านายทุนใหญ่ก็ เริ่มมาจาก เป็นนายทุนน้อยก่อน

ชนชั้นประเภทนายทุนกลาง ก็จะต้องพิจารณาจำแนกและชนิดปลีกย่อยทำนองชนชั้นประเภทนายทุนน้อย

ชนชั้นประเภทเจ้าสมบัติ ซึ่งเป็นนายทุนใหญ่สมัยใหม่นั้น ก็จำเป็นต้องจำแนกออกเป็นชนิด และชนิดปลีกย่อยต่าง ๆ "บางชนิดก็เป็นเจ้าสมบัติรักชาติ ประชาธิปไตย บางชนิดก็พัฒนาถึงขั้นเป็นนายทุนผูกขาดเป็นบรมธนาณูภาพที่ทำการกดขี่เบียดเบียนพลเมืองส่วนข้างมากแห่งสังคมไทย บางชนิดก็เป็นสมุนของนายทุนผูกขาดต่างชาติที่เป็นบรมธนาณูภาพหรือจักรวรรดินิยม"^{๕๖}

นั่นคือข้อพิจารณาลักษณะสังคมไทย ซึ่งดูจากพื้นฐานทางเศรษฐกิจ สัมพันธ์กับการจำแนกชนชั้นของท่านปริดีได้กล่าวอ้างถึง "เมธีวิทยาศาสตร์สังคม" มาร์กซ์และเอนเงิลส์ หลายครั้งด้วยโดยยกเป็นตัวอย่างในการอธิบายศัพท์.^{๕๗}

การพิจารณาลักษณะของชนชั้นในสังคม นอกจากจะทำให้เข้าใจฐานะทางเศรษฐกิจ และการกดขี่เบียดเบียนทางเศรษฐกิจแล้ว ยังช่วยให้เข้าใจถึงการกดขี่ทางการเมืองด้วย ขอให้พิจารณาคำกล่าวของท่านปริดีเองอีกครั้ง :

หลักทั่วไปมีว่า "ชนชั้นใดมีอำนาจเศรษฐกิจ, ชนชั้นนั้นก็อาศัยอำนาจเศรษฐกิจช่วยยึดครองอำนาจทางการเมือง เพื่อประโยชน์แห่งชนชั้นของตนและพันธมิตรของตน" ฉะนั้น "รัฐธรรมนูญซึ่งเป็นแม่บทแห่งระบบการเมืองและแห่งระบบสังคม จึงเป็นไปตามความต้องการของชนชั้นนั้น ใช้กดขี่ราษฎรส่วนมากของสังคมให้จำต้องปฏิบัติตาม"

ซึ่งเป็นผลสะท้อนกลับไปยังรากฐาน เศรษฐกิจคือ รักษาและพัฒนาอำนาจ เศรษฐกิจ
นั้น

แต่ ข้อยกเว้น จากหลักทั่วไปมีอยู่ว่า "ประเภทนายทุนต่าง ๆ นั้นก็มีชนิด
และชนิดปลีกย่อยที่ได้พุงคนขึ้นสู่ระดับเข้าใจ กฎวิวรรตการทั้งปวงของมนุษย์สัง
คม" จึงเห็นว่าอนาคตของสังคมจะห้อยตงอยู่ในกำมือของกรรมกร, ชาวนา,
และราษฎรส่วนมาก บุคคลชนิดและชนิดปลีกย่อยแห่งชนชั้นนายทุนส่วนหนึ่ง จึง
สละชนชั้นเดิมของตนเพื่ออุทิศตนรับใช้ราษฎรส่วนมากของสังคม" โดยสถาปนา
รัฐธรรมนูญที่เป็นประชาธิปไตยสมบูรณ์

"ขอให้ท่านทั้งหลายซึ่งเป็นปัญญาชนโปรดพิจารณาว่าส่วนมากของท่านอยู่
ในชนชั้นนายทุนชนิดใดบ้าง" เพราะเป็นที่ทราบกันอยู่แล้วว่า "ตามระบบการ
ศึกษาชั้นมัธยมและอุดมของสังคมไทยปัจจุบันนี้ กรรมกร, ชาวนายากจน และคน
ยากจนทั่วไปไม่มีเงินพอให้ลูกใช้จ่ายเล่าเรียนได้ ผู้ที่มีโอกาสเล่าเรียนได้ส่วนมาก
ถึงชั้นมัธยมและอุดมนั้นก็อยู่ในชนชั้นนายทุนน้อย, นายทุนกลาง, เจ้าสมบัติ"
ดังนั้นท่านก็อาจสละชนชั้นเดิมของท่านโดยอุทิศตนปฏิบัติเพื่อให้มีระบบการเมือง
ที่เป็นประชาธิปไตยสมบูรณ์ทางนิติบัญญัติและพฤตินัย. ๕๘

สิ่งที่อยู่ในใจเป็นความหวังของท่านปรกติเสมอตั้งแต่ในความคิดระยะแรก जब
จนระยะหลังนี้ ก็คือ การที่ประเทศเป็นประชาธิปไตยสมบูรณ์ ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ
ตลอดจนวัฒนธรรม (รวมทรนคติ) นี้คือเป้าหมายอันเป็น "อิสราภาพ" ของมนุษย์เอง
และ "ทุก ๆ ก้าวที่ดำเนินตามแนวทางกัอิสราภาพของมนุษย์ ก็ถือว่าเป็นก้าวหนึ่งทางเรฟโวลูชัน" ๕๙
ดูเหมือน "เป้าหมาย" ดังกล่าวนี้ จะปรากฏออกมาในรูปสัญลักษณ์เป็น "ยุคศรีอารยเมตไตรย"
อันเป็นสังคมที่ปราศจากการกดขี่เบียดเบียนกัน "มนุษยชาติจะอยู่ร่วมกันด้วยความเมตตาปรานี
ระหว่างกัน ผลที่เกิดจากการกระทำนั้น ก็จะทำให้บุคคลมีความเสมอภาคกันในทุกกรณี" ๖๐
ภาพของยุคพระศรีอารีย์เช่นนี้ เป็นอุดมคติของท่านที่ปรากฏในความคิดระยะแรกใน คำประกาศ
ของคณะราษฎร และ เค้าโครงการเศรษฐกิจ ดังที่เห็นมาแล้วและยังมาปรากฏในระยะหลังด้วย

คือ ความเป็นอนิจจังของสังคม มันสะท้อนถึงความนึกคิดทางพุทธศาสนาของท่านปรีดี และความพยายามที่จะผสมผสานพุทธศาสนาเข้ากับแนวคิดทางวิทยาศาสตร์สังคม ดังกล่าวมาแล้ว และอีกตัวอย่างหนึ่งจากข้อสรุปของ ความเป็นอนิจจังของสังคม :

"ปุถุชนคนใดจะค้ำกันแก่นธรรมแห่งคำสั่งสอนของ พระอรุณฤกฤกจารย์ว่าท่านคิดอย่างจิตธรรมหรือจิตนิยมแล้ว ก็ควรศึกษาให้เข้าใจถ่องแท้เสียก่อนว่าอะไรเป็นจิตธรรม และอะไรเป็นสสารธรรม พระอรุณฤกฤกจารย์ได้ก้าวหน้ากว่าคนรุ่นเรามาก่อนแล้ว หลายศตวรรษในการที่ท่าน เข้าใจกฎแห่งอนิจจังของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างลึกซึ้ง และได้นำมาใช้แก่กรณีของมนุษย์สังคมได้อย่างถูกต้องตรงกับกฎธรรมชาติและกฎวิทยาศาสตร์ทางสังคม"^{๖๐}

ตามนัยนี้ ข้อพิจารณาทางวิทยาศาสตร์สังคม ได้ถูกมองแฝงด้วยจริยธรรมเช่นกัน :

"ปุถุชนแห่งวาระเบียดเบียน ได้ทำให้ศีลธรรมของสังคมเสื่อมโทรม อันเป็นการก่อเงื่อนไขให้เกิดขึ้นในการนำมนุษย์สังคมเข้าสู่ยุคมีคสัญญิตี"^{๖๑}

ในที่สุดของการต่อสู้ดิ้นรน เพื่อดำรงอยู่และอย่างสมศักดิ์ศรีมนุษย์ชน ฝ่ายข้างมากย่อมได้ชัยชนะ ซึ่งนี้เป็นไปตามหลัก "ประชาธิปไตย"^{๖๒} ด้วย ขอให้ดูนัยทางจริยธรรมของการเปลี่ยนแปลงอีกตอนหนึ่ง :

"ปุถุชนผู้เบียดเบียนชนเผ่าผู้อื่นซึ่งแม้ในขณะหนึ่งจะมีพลังมหาศาล เปรียบเสมือนพญามารก็ดี แม้จะใช้วิธีที่ไร้อิทธิธรรมประหัตประหารผู้บริสุทธิ์ เพื่อต่ออายุการเบียดเบียนให้ยาวออกไปชั่วขณะก็ดี แม้จะใช้วิธีการระบบของปุถุชนเหล่านั้น โดยปิดหนทางเท่าที่ตนสามารถนึกได้ก็ดี แต่ก็ไม่สามารถยับยั้งความเสื่อมสลายแห่งระบบของปุถุชน และไม่สามารถค้นหาหนทางระบบใหม่ของสาธุชนได้ เพราะสิ่งที่จะเกิดขึ้นใหม่ย่อมมีทางเกิดและทางเติบโตตามกฎธรรมชาติได้เสมอ กำแพงใด ๆ ไม่อาจสร้างขึ้นโดยปุถุชนเพื่อสกัดกั้นการอุบัติและการวิวัฒนาการของสิ่งทั้งหลาย"^{๖๓}

ระบบเดิมที่เบียดเบียนเป็นของ "ปุถุชน" ซึ่งถูกเปรียบกับ "พญามาร" ตามตำนานศาสนา ส่วนระบบใหม่เป็นของ "สาธุชน" ซึ่งจะต้องเกิดขึ้นอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง ทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคม ได้ถูกปรับเข้ากับคตินิยมของพุทธศาสนา อันเป็นพื้นฐานของวัฒนธรรมไทย เราจะทบทวนความคิดนี้อีกในตอนต่อไป

๕.๕ จุดสุดยอดของความคิดทางการเมือง : ปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชา
ธิปไตย

ข้อนำสังเกตุที่สำคัญประการหนึ่งจากที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นก็คือ ความคิดทางการเมืองของปรีดี พนมยงค์ ได้พัฒนาจากระยะแรกมาสู่ความเป็นระบบบนพื้นฐานทางปรัชญาอย่างหนึ่ง แนวคิดของท่านเกี่ยวข้องกับเรื่องต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ตั้งแต่รากฐานความเป็นจริงของโลก และชีวิต, การดำรงอยู่ของมนุษย์ในฐานะที่เป็นสมาชิกของสังคม/ชาติ, ลักษณะธรรมชาติของระบบสังคม รวมถึงการเปลี่ยนแปลงและจังหวะของการเปลี่ยน นอกจากนี้ก็คือ ความใฝ่ใจอย่างลึกซึ้งต่อสังคมไทย โดยเฉพาะในแง่ที่สำคัญที่สุดคือ เอกราชและอธิปไตยของชาติ.

ในตอนี้ เราจะเข้าสู่จุดสุดยอดของความคิดทางการเมืองของท่าน ซึ่งเป็นระบบความคิดที่แสดงความสอดคล้องในความคิดด้านต่าง ๆ และยังสะท้อนความต่อเนื่องจากความคิดระยะแรกสู่ระยะหลังของท่านเองด้วย.

ตอนหนึ่งในการให้สัมภาษณ์ผู้สื่อข่าวมติชนสารเอเชียวิค ประจำกรุงปารีส (ฉบับวันที่ ๒๘ ธันวาคม ค.ศ. ๑๙๗๔ - ๔ มกราคม ๑๙๘๐) ท่านปรีดีได้ตอบคำถามข้อหนึ่งดังนี้.^{๖๕}

ถาม ท่านจะบรรยายลักษณะปรัชญาทางการเมืองของท่านสักหน่อยจะได้ไหม?

ตอบ ปรัชญาทางการเมืองของข้าพเจ้าคือ สังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย

เพราะว่าประชาธิปไตยและสังคมนิยมควรมีพื้นฐานเป็นวิทยาศาสตร์...

และอีกตอนหนึ่ง ซึ่งท่านกล่าวถึงหลักการของปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย :

"...ข้าพเจ้าจะตอบคำถามของท่านจากจุดยืนของผู้รักชาติ ตามหลักห้าประการของสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย กล่าวคือ เอกราชของชาติ, อธิปไตยของชาติ, ลัทธิภาพ, ความเป็นกลาง, ความไพบูรณ์ของประชาชนพร้อมด้วยประชาธิปไตยของประชาชน..."^{๖๖}

หลักเหล่านี้ไม่เพียงแต่เป็นหลักทั่วไปเท่านั้น หากยังมีนัยที่เป็นหลักซึ่งท่านเสนอให้กับเมืองไทย

โดยเฉพาะด้วย ซึ่งเราจะได้เห็นต่อไป

แม้ว่าท่านปรินซ์จะมีได้อธิบายขยายความหลัก ๕ ประการของสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ ประชาธิปไตยโดยตรงในข้อเขียนใด ๆ เลย แต่เราก็สามารถเข้าใจ "ปรัชญา" นี้ได้จาก โครงร่างความคิดของท่านเองดังกล่าวข้างต้น พื้นฐานของปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ ประชาธิปไตย คือ วิทยาศาสตร์ ซึ่งปรากฏในข้อ ๕.๑ ว่า สำหรับท่านปรินซ์ รากฐานของโลก และชีวิตคือ ปรัชญาสารธรรม ซึ่งเป็นพื้นฐานและสอดคล้องกับการศึกษาทางวิทยาศาสตร์ เรา ได้เห็นแล้วด้วยว่าสำหรับท่านปรินซ์ การศึกษาทางวิทยาศาสตร์นี้ สืบมาจากธรรมชาติปรัชญา (Natural Philosophy) และท่านมักอ้างอิงกับเรื่องธรรมชาติวิทยาเสมอ การศึกษาเรื่อง สังคมหรือ "วิทยาศาสตร์สังคม" ของท่าน จึงวางอยู่บนพื้นฐานนี้อีกชั้นหนึ่ง

สำหรับคำว่า "สังคมนิยม" ที่ปรากฏอยู่ในข้อความคิดของท่านปรินซ์นั้น ท่านได้ เคยกล่าวไว้ในที่ต่าง ๆ ว่า "ลัทธิสังคมนิยม" มีอยู่มากมายหลายชนิด (เกือบ ๑๐๐ ชนิด)^{๖๗} แต่ก็มีได้ระบุชัดเจนโดยตรงว่า "สังคมนิยม" ในความคิดของท่านเป็นแบบใด อย่างไรก็ตามที่มีจุดที่ทำให้เราสามารถเข้าใจเรื่องนี้ได้ เมื่อท่านกล่าวถึงความ เป็นมาของศัพท์ "Socialism" ว่าเกิดขึ้นเมื่อคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ เพื่อใช้เรียก .-

"ลัทธิซึ่งสังคมเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต (Means of Production) และ
อำนวยความสะดวกให้สมาชิกของสังคมร่วมมือกันในการผลิต โดยได้รับปันผลและสวัสดิการ
อย่างเป็นธรรม"^{๖๘}

ตั้งแต่นั้นมา ลัทธิและทรรศนะใดที่มีลักษณะดังกล่าว ก็เรียกเป็นศัพท์ซึ่งแปลเป็นไทยว่า "สังคมนิยม" ความคู่กับการเสนอความหมายนี้ ท่านปรินซ์ได้ยกตัวอย่างความคิดของ โรเบอรัท โอเวน ซึ่งพยายามแก้ปัญหาความไม่เป็นธรรมของสังคม โดยเสนอความร่วมมือระหว่างผู้ประกอบการ เศรษฐกิจ ท่านปรินซ์กล่าวว่า :

"...เขาจึงได้ทดลองจัดตั้งนิคม เรียกว่า "นิวฮาร์โมนี" (New Harmony)

ซึ่งผมเห็นควรแปลเป็นภาษาไทยว่า "นครอารยะไมตรี"..."^{๖๙}

ชื่อ "นครอารยะไมตรี" ("ครีอารีย", "ครีอารยะไมตรี") ได้มาปรากฏอีกครั้งในกรอบความคิดสังคมนิยม ซึ่งแสดงถึงลักษณะของสังคมที่เป็นธรรมพึงปรารถนา.

ผู้ที่พิจารณาความคิดระยะหลังของท่านปริตี โดยเฉพาะในเรื่อง "วิทยาศาสตร์สังคมนิยม" ที่กล่าวถึง "สสารธรรมทางประวัติศาสตร์และประติการ" อาจนึกได้ว่า ท่านปริตีกำลังพัวพันอยู่กับความคิดแบบ "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์" ของมาร์กซ์และเอนเงิลส์ ถึงแม้ว่าท่านจะเอ่ยถึงชื่อของเมธีทั้งสองบ่อยครั้งในงานต่าง ๆ เช่นเดียวกับคนอื่น ๆ ในกระแสความคิดเดียวกัน เช่น เลนิน, สตาลิน, เมทาเซตุง แต่เมื่อมีคำถามว่าท่านเป็นชาวมาร์กซิสต์หรือไม่ ท่านได้ตอบว่า :

"ตอบ ไม่, ไม่, ไม่, ข้าพเจ้าได้บอกแล้วว่าปรัชญาของข้าพเจ้าคือ "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" ถึงแม้ว่าถามมาร์กซ์พูดอย่างนี้หรืออย่างนั้น ข้าพเจ้าก็ต้องพิจารณาว่าเป็นจริง หรือเป็นไปตามสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตยหรือไม่ สังคมนิยมมีอยู่หลายชนิด แม้ลัทธิมาร์กซ์ก็มีชนิดต่าง ๆ มีลัทธิมาร์กซ์ ลัทธิมาร์กซ์ ลัทธิเลนิน, ลัทธิทรอตสกี และอะไรต่ออะไร ข้าพเจ้ามีอิสระที่จะเลือกทฤษฎีใดทฤษฎีหนึ่งที่สอดคล้องกับหลักท่าประการของเราอย่างที่ท่านได้กล่าวถึงมาแล้ว"^{๗๐} นี่เป็นจุดยืนของท่านปริตี และลักษณะ "อิสระที่จะเลือกทฤษฎี" ที่ท่านกล่าวถึงนี้ ก็ชวนให้เรานึกถึงเรื่องเดียวกันในการวาง เค้าโครงการเศรษฐกิจ ด้วย.

ถึงแม้ว่าท่านจะระบุปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย ในช่วงความคิดระยะหลังใกล้เคียงกับปลายของชีวิต แต่ท่านก็ได้ใช้ความคิดนี้อธิบายความคิดในระยะแรกของท่านเองด้วย เช่น ในขณะตอบคำถามเกี่ยวกับเรื่อง "สหกรณ์" ใน เค้าโครงการเศรษฐกิจ :

"ถาม ตรงนี้ที่จริงเราอยากเรียนถามท่านอาจารย์ว่า อันนั้นเป็นเค้าโครงการแต่พื้นฐานความคิดจริง ๆ ของท่านอาจารย์ เป็นสิ่งที่อยู่ในใจที่อยากเอาออกมาทำหรือปฏิบัติคืออะไร?

ตอบ ถ้าจะพูดกันโดยสรุป ผมปรารถนาที่จะให้เป็น "สหกรณ์สังคมนิยม" (ภาษาฝรั่งเศส Cooperative Socialiste, ภาษาอังกฤษ Socialist Cooperative ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของปรัชญา "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" (Democratic Scientific Socialism) "^{๗๑}

ในแง่หนึ่ง นี่เป็นจุดสำคัญที่แสดงถึงความต่อเนื่องในความคิดของท่านทั้งสองระยะ

แนวความคิดแบบสังคมนิยมเกี่ยวข้องกับเรื่องเศรษฐกิจเป็นสิ่งสำคัญ ดังปรากฏใน
ความหมายที่กล่าวแล้ว และสำหรับท่านปรีดี เศรษฐกิจคือพื้นฐานของระบบสังคม ซึ่งมีการเมือง
เป็นโครงสร้างเบื้องต้นที่ส่งผลสะท้อนกันได้ และส่งผลสู่ ทรนศนะทางสังคม องค์ประกอบ
ทั้งสามนี้คือหลักของทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคมของท่าน ท่านได้กล่าวถึงเรื่องนี้ในเชิงทฤษฎีว่า :

"ผมขอให้ข้อสังเกตว่าทฤษฎีใดเป็นวิทยาศาสตร์สังคมนั้น ก็เพราะทฤษฎีนั้นนำ
ทฤษฎีวิทยาศาสตร์ธรรมชาติมาประยุกต์แก้ความขัดแย้งทางเศรษฐกิจซึ่งเป็นรากฐาน
ของสังคม และการเมืองกับวัฒนธรรม (รวมทั้งทรนศนคติ) ซึ่งเป็นโครงสร้าง
เบื้องต้นของสังคม ความขัดแย้งนี้ทำให้สังคมเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอย่างไม่
หยุดยั้ง"^{๗๒}

เรื่องเศรษฐกิจคือพื้นฐานของความคิดสังคมนิยมและสำหรับท่านปรีดี คือ สังคมนิยมวิทยาศาสตร์
ประชาธิปไตย : "ความคิดในทางอภิวัฒน์ของข้าพเจ้ามีพื้นฐานอยู่บนเศรษฐกิจ"^{๗๓}

ยังมีอีกคำหนึ่งที่ต้องทำความเข้าใจคือ "ประชาธิปไตย" ในทรนศนะของท่าน
ปรีดี ท่านได้กล่าวถึงความหมายของคำ "ประชาธิปไตย" โดยอ้างตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตย-
สถานว่า :

"ประชาธิปไตย น. ระบบการปกครองที่ถือมติปวงชนเป็นใหญ่"

และได้เพิ่มเติมว่า :

"คำว่า "ประชาธิปไตย" เทียบได้กับคำอังกฤษ "Democracy" คำฝรั่งเศส
"Democratic" คำเยอรมัน "Demokratic" และคำในภาษาของชาติอื่น ๆ
ในยุโรปที่แผลงมาจากคำกรีกโบราณ "Demokratia" ซึ่งประกอบจากมูลศัพท์
๒ คำ คือคำว่า "DEMOS" แปลว่า "ปวงชน" (สมุหนามของชนทั้งหลายหรือราษฎร
ทั้งหลาย) กับคำว่า "KRATOS" แปลว่า "อำนาจ, ความเป็นใหญ่" เมื่อผสม
มูลศัพท์ทั้งสองเข้าด้วยกันก็หมายถึง "ปวงชน (ประชา) เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจ
สูงสุด (อธิปไตย)" ฉะนั้นการปกครองสังคมจึงต้องถือมติปวงชนเป็นใหญ่"^{๗๔}

และอีกตอนหนึ่งจากข้อเขียนอีกชิ้นหนึ่ง :

"สังคมจะดำรงอยู่ได้ก็โดยมวลราษฎร ดังนั้นระบบของสังคมที่จะทำให้มวลราษฎร มีพลังผลักดันให้สังคมก้าวหน้าก็คือ ระบบประชาธิปไตย... คือหมายถึงระบบที่ ประชาชนหรือมวลราษฎรมือธิปไตยตามมูลศัพท์คือ "ประชา" สนธิกับ "อธิปไตย"^{๗๕} ความหมายของ "ประชาธิปไตย" ได้ถูกนิยามไว้สั้น ๆ ดังกล่าว อย่างไรก็ตาม สำหรับท่านปรีดี ยังมีความหมายกว้างขวางกว่าการพิจารณาตามมูลศัพท์ เมื่อกำว่า "ประชาธิปไตย" ปรากฏใน โครงร่างทางทฤษฎี :

"ผมได้กล่าวแล้วว่ารูปของสังคมใด ๆ นั้น ย่อมประกอบด้วยระบบเศรษฐกิจ, การเมือง, ทัศนะสังคม ดังนั้น ประชาธิปไตยที่สมบูรณ์จึงต้องประกอบด้วย ประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ, ประชาธิปไตยทางการเมือง, ทัศนะทางสังคมที่เป็นประชาธิปไตย ซึ่งเป็นหลักนำทางจิตใจ"^{๗๖}

ท่านปรีดีได้เสนอความคิดเรื่อง "ประชาธิปไตยที่สมบูรณ์" ทั้งสามด้านที่สอดคล้องกับหลัก วิทยาศาสตร์สังคมและแนวคิดแบบสังคมนิยมดังกล่าว และนี่ย่อมหมายความว่า "ประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ" คือพื้นฐานของความคิดนี้.

ความไม่เป็นธรรมทางเศรษฐกิจ, การที่มวลราษฎรถูกกดขี่เบียดเบียนและมี ชีวิตอยู่อย่างอัตคัดขัดสน - เหล่านี้เป็นความรู้สึกนึกคิดที่อยู่ในใจท่านปรีดีตั้งแต่ความคิดระยะ แรกจวบจนนั้นปลายของชีวิต ท่านได้อธิบายความหมายของ "ประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ" เอาไว้ว่า :

"ระบบประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจนั้น ไม่หมายถึงระบบที่มีบางคนกล่าวว่าใช้ วิธีการบริบททรัพย์สินเงินทองของทุกคนในสังคมแล้วเอามาแบ่งเฉลี่ยเท่า ๆ กัน ถ้าหากเป็นระบบตามวิธีการนี้ ระบบนั้นก็ไม่ใช่ประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ เพราะมิใช่ระบบที่เป็นธรรมคือคนที่ไม่ทำงานหรือทำงานอย่างเกียจคร้านก็จะได้ ส่วนแบ่งเท่ากับคนที่ทำงานด้วยความอดสาหกะ และจะนำไปสู่ความเสื่อมโทรมทาง เศรษฐกิจของสังคม ระบบประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ หมายถึงราษฎรส่วนมาก ของสังคมต้องไม่ตก เป็นทาสของคนจำนวนส่วนข้างน้อยที่อาศัยอำนาจผูกขาด เศรษฐกิจ ของสังคม และราษฎรทั้งปวงจะต้องร่วมมือกันฉันทที่พี่น้อง ออกแรงกายหรือแรงสมอง

ตามความสามารถ เพื่อผลิตสิ่งอุปโภคและบริโภคให้สมบูรณ์ ครั้นแล้วแต่ละคนก็จะได้รับผลด้วยความ เป็นธรรมตามส่วนแรงงานทางกายหรือทางสมองที่ตนได้กระทำ ผู้ใดออกแรงงานมากก็ได้มาก ผู้ใดออกแรงงานน้อยก็ได้น้อย"^{๗๗}

คำอธิบายนี้ชวนให้เรานึกถึงความคิดใน เค้าโครงการเศรษฐกิจ อีกครั้งที่กล่าวถึงการไม่ยึดทรัพย์ และการประกอบเศรษฐกิจแบบสหกรณ์ ซึ่งสอดคล้องกับแนวความคิดแบบสังคมนิยมที่กล่าวมาด้วย.

ระบบประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจเป็นรากฐานสำคัญของสังคม และเป็นรากฐานของ "ประชาธิปไตยทางการเมือง" หากปราศจากประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ แม้จะมีประชาธิปไตยทางการเมือง แต่ราษฎรส่วนมากก็จะไม่มีโอกาสในทางปฏิบัติที่จะใช้สิทธิประชาธิปไตยได้ " เพราะคนส่วนน้อยที่กุมอำนาจเศรษฐกิจอยู่ในมือย่อมมีโอกาสดีกว่าในการใช้สิทธิประชาธิปไตยทางการเมือง"^{๗๘} ท่านปรกติได้ยกตัวอย่าง ซึ่งสะท้อนสภาพการเมืองไทยได้เป็นอย่างดี :

"...ขอให้ดูตัวอย่างการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรของหลายประเทศที่ไม่มีประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจนั้น พวกของผู้กุมอำนาจทางเศรษฐกิจสามารถทุ่มเทเงินมาใช้จ่ายได้รับเลือกตั้งเข้ามาอยู่ในรัฐสภายิ่งกว่าผู้มีความสามารถทางการเมือง แต่ไม่มีทุนมาลงในการเลือกตั้ง ในการนี้เช่นนี้อำนาจทางการเมืองก็ตกอยู่ในมือของผู้กุมอำนาจทางเศรษฐกิจ ซึ่งสามารถใช้อำนาจทางการเมืองดลบันดาลให้เศรษฐกิจเป็นไปตามความประสงค์ของตน และพวกของตนที่เป็นคนจำนวนส่วนข้างน้อยของสังคม"^{๗๙}

หากมวลราษฎรขาด "ประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ" ประชาธิปไตยทางการเมืองที่แท้จริงก็อาจเป็นไปได้.

ในการพิจารณาระบบประชาธิปไตยทางการเมือง ท่านปรกติได้เข้าสู่ปัญหาในการที่ราษฎรมีส่วนในการใช้อำนาจรัฐมาน้อยเพียงใด ซึ่งเรื่องนี้เกี่ยวกับรัฐธรรมนูญและกฎหมายเลือกตั้ง รวมทั้งกฎหมายเกี่ยวกับระบบบริหารและตุลาการ หลักของเรื่องนี้ก็คือ :

"...ดังนั้น ระบบการเมืองที่จะเป็นประชาธิปไตยได้ก็จำเป็นต้องมีรัฐธรรมนูญ

วิธีเลือกตั้งซึ่งให้ราษฎรมีสิทธิออกเสียงเลือกตั้งผู้แทนราษฎรได้เสมอภาคกัน และมีความสะดวกในการออกเสียงได้ในทางปฏิบัติ อีกทั้งจะต้องมีระบบที่ฝ่ายบริหารจำต้องปฏิบัติเพื่อราษฎรอย่างแท้จริง และระบบที่ฝ่ายตุลาการจำต้องมีอิสระและดำรงไว้ซึ่งความเที่ยงธรรม..."^{๘๐}

นี่เป็นข้อพิจารณาที่มีคំมองเพียงสภาพภายนอกที่ระบบการเมืองมีรัฐสภาเท่านั้น หากยังดูลึกไปถึงสภาพแท้จริงในทางปฏิบัติที่เกี่ยวกับวิธีเลือกตั้ง, การแบ่งเขตเลือกตั้ง, ตลอดจนโอกาสและความสะดวกของราษฎรด้วย นอกจากนี้เมื่อระบบการเมืองคลอบคลุมถึงเรื่องบริหารและตุลาการ จึงปรากฏในข้อเสนอสอดคล้องกัน เป้าหมายของทั้งหมดคือความสมบูรณ์ของราษฎร.

ในแง่สุดท้ายคือ "พรรคคนทางสังคมที่เป็นประชาธิปไตย" ในฐานะที่มนุษย์เป็นผู้มีสติสำนึก เขาจึงเป็นผู้ผลักดันสังคมให้ก้าวไปตามความคิดเห็น ท่านปรีดีกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า :
"สังคมของมนุษย์จะดำเนินไปสู่รูปใดนั้น ก็โดยความเคลื่อนไหวของมนุษย์ในสังคมนั้น ๆ มนุษย์จะสามารถผลักดันให้สังคมก้าวหน้าไปสู่ระบบประชาธิปไตยทั้งในทางเศรษฐกิจและการเมืองได้นั้น ก็จำต้องมีทัศนะสังคมที่เป็นประชาธิปไตย ยึดถือเป็นหลักนำในการดำเนินกิจกรรมทางสังคม ถ้าหากผู้ใดต้องการระบบประชาธิปไตยสมบูรณ์ หรือแม้แต่ต้องการเพียงระบบประชาธิปไตยทางการเมือง แต่ยึดถือทัศนะทางสังคมที่ไม่ใช่ประชาธิปไตยเป็นหลักนำแล้วก็ย่อมดำเนินกิจกรรมไปตามแนวทางที่ไม่อาจเข้าสู่ระบบประชาธิปไตยตามความต้องการนั้นได้ อะไรคือทัศนะประชาธิปไตยทางสังคมนั้น ก็เป็นปัญหาที่ต้องพิจารณาค้นคว้าทั้งทางทฤษฎีและทางปฏิบัติ ซึ่งย่อมพิสูจน์ได้จากผลแห่งการดำเนินทัศนะที่ยึดถืออยู่นั้น นำไปสู่การปฏิบัติที่บังเกิดผลให้สังคมมีระบบประชาธิปไตยสมบูรณ์ หรือแม้แต่ระบบประชาธิปไตยทางการเมืองเป็นเบื้องต้นแล้ว ทัศนะนั้นก็อยู่ในจำพวกประชาธิปไตย ถ้าไม่บังเกิดผลสังคมน่าจะล้มคว่ำวิเศษกว่าที่จะพิจารณาว่าทัศนะนั้นยึดถือความเป็นประชาธิปไตยและเป็นทัศนะที่สนับสนุนให้ระบบที่ไม่ใช่ประชาธิปไตยดำรงอยู่ได้ครบเท่าที่ทัศนะนั้นยังมีอิทธิพลอยู่ในสังคม..."^{๘๑}

พรรคเนทางสังคม เป็นตัวผลักดันและวางแนวทางความเคลื่อนไหวของสังคม แม้ว่าท่านจะไม่
ได้ตอบถึงลักษณะของ "พรรคเนแบบประชาธิปไตย" โดยตรง แต่เราก็พอจะคาดได้ว่าอยู่ใน
โครงร่างทางความคิดแบบ "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" ของท่าน เราจะพิจารณา
เรื่องนี้อีกครั้งในเชิงวิเคราะห์ในตอนต่อไป.

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ คือพื้นฐานของปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย
ซึ่งมีลักษณะพ้องกับหลักประการที่ห้า ซึ่งระบุว่าด้วย "ความใหญ่โตของประชาชนพร้อมด้วย
ประชาธิปไตยของประชาชน" สำหรับผู้ที่รักชาติ การตระหนักถึงเรื่องนี้ถือว่าสำคัญยิ่ง ดังที่
ท่านปรดิได้เคยให้คำขวัญแก่บัณฑิตว่า :

"ต้องใช้ปัญญาประกอบด้วยสติพัฒนาระบบปกครองของประเทศไทยให้บรรลุถึงซึ่ง
ระบบประชาธิปไตยสมบูรณ์ และป้องกันชาวไทยผู้รักชาติไทยแท้จรงมิให้หลงเชื่อ
การโฆษณา ที่จะถึงการปกครองประเทศไทยให้ถอยหลังเข้าคลอง"^{๘๒}

ความคิดเรื่อง "ประชาธิปไตยสมบูรณ์" ตามปรัชญา "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์
ประชาธิปไตย" นี้ จะช่วยให้ชาติมี เอกภาพ ที่มั่นคงด้วย ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญ สำหรับท่านปรดิ
ชาติจักต้องดำรงอยู่ และเพื่อการนี้ การรักษาเอกภาพของชาติจึงเป็น เรื่องสำคัญด้วย ข้อเขียน
ตอนหนึ่งของท่านได้แสดงแก่นความคิดนี้ไว้อย่างชัดเจน :

"วิธีประชาธิปไตยตามหลักที่ประธานาธิบดีลินคอล์นให้ไว้คือการปกครองโดย
"รัฐบาลของราษฎร โดยราษฎร เพื่อราษฎร" ถ้าทำตามนี้ได้จริง เอกภาพ
ของชาติก็เป็น "เอกภาพของราษฎร โดยราษฎร เพื่อราษฎร" เป็นความเต็มใจ
ของราษฎรเองที่รักษาเอกภาพของชาติ จึงเป็นการรักษาเอกภาพของชาติให้
มั่นคงได้ วิธีประชาธิปไตยดังกล่าวนี้เป็น การนำไปสู่รากฐานแห่งจิตสำนึกของมนุษย์
ที่จะให้มีความรู้สึกในการต้องการเอกภาพของชาติ แม้จะตั้งต้นจากโครงร่าง
เบื้องต้นของสังคมนิยม คือมีระบบการเมืองดังกล่าวมาแล้ว รัฐบาลแห่งระบบนั้น
ก็ดำเนินแก้ไขสมมุติฐานของสังคมนิยม คือสภาพเศรษฐกิจ ให้ราษฎรทั่วหน้ามีความกิน
ดีอยู่ดีทั่วกัน ราษฎรก็ย่อมเห็นคุณประโยชน์ที่ตนได้รับในการรักษาเอกภาพกับชน

ชาติต่าง ๆ ที่รวมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

การรักษาเอกภาพของชาติโดยอาศัยทางจิตที่ปราศจากรากฐานทางเศรษฐกิจและการเมือง ประชาธิปไตยของราษฎรก็เท่ากับอาศัยการลอยไปลอยมาในอากาศ ซึ่งอาจหล่นลงไปสู่อวกาศนอกพิภพ มนุษย์อยู่ได้ด้วยการมีปัจจัยดำรงชีพและมีระบบการเมืองประชาธิปไตยให้สิทธิมนุษยชน ผู้ที่อาศัยสภาพทางจิตโดยไม่กังวลถึงสภาพทางเศรษฐกิจ ก็เพราะเขาเองมีความสมบูรณ์หรือมีพอกันพอใช้ในทางเศรษฐกิจอยู่แล้ว แต่คนส่วนมากที่ยังขาดปัจจัยดำรงชีพอยู่นั้นย่อมมีจิตในทางค้นคว้าหาชีวิตปัจจัยในทางที่ชอบพร้อมด้วยสิทธิมนุษยชน พวกเขาจึงถือสภาพจิตอย่างเดียวกับตามการโฆษณาไปได้เพียงชั่วคราว แต่เมื่อรอคอยผลแห่งวิธีนั้นชั่วคราวหนึ่งแล้วไม่เห็นผลว่าได้ช่วยความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจและสิทธิมนุษยชนของเขาแล้ว เขาก็อาจไปถือสภาพทางจิตชนิดอื่นที่เขาเห็นว่าอาจช่วยความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจและสิทธิมนุษยชนของเขาที่ดีกว่าก็เป็นได้ นักปราชญ์ผู้หนึ่งกล่าวว่าความคิดของคนเจ้าของคฤหาสน์ต่างกับคนที่อยู่กระท่อม" ^{๘๓}

หลัก "ประชาธิปไตยสมบูรณ์" จะเป็นพื้นฐานอันหนักแน่นของเอกภาพของชาติ ไม่ว่าชาตินั้นจะประกอบด้วยชนชาติต่าง ๆ ก็ตาม ทรรศนะที่สอดคล้องกันคือ "ทัศนะรักชาติ" (PATRIOTISM) ซึ่ง .-

"เป็นทัศนะประชาธิปไตยซึ่งรักทุกเชื้อชาติและชนชาติที่ประกอบเป็น "ชาติ" เดียวกัน ครอบคลุมดินแดนประเทศเดียวกันคือเป็นปิตุภูมิ (PATRIE) เดียวกัน มีความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจอันเป็นรากฐานของสังคมเดียวกัน ยอมเสียสละส่วนตัวเพื่อชาติและปิตุภูมิ เป็นส่วนรวม ...เอกภาพของชาติจะมั่นคงได้ก็โดยระบบประชาธิปไตยสมบูรณ์ คือ ประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ, ทางการเมือง, ทัศนะประชาธิปไตย ซึ่งรวมทั้ง "ทัศนะรักชาติ" (PATRIOTISM) " ^{๘๔}

"ทัศนะรักชาติ" ที่กล่าวถึงนี้ ตรงข้ามกับ "ทัศนะเชื้อชาตินิยม" (RACISM) ซึ่งประกอบด้วยทัศนะคลั่งชาติ นี่เป็นประเด็นที่เกี่ยวข้องกับประเทศไทยโดยตรงด้วย เช่นเมื่อท่านปรินซ์กล่าว

ถึงเรื่อง ความเป็นมาของชื่อ "ประเทศสยาม" กับ "ประเทศไทย".^{๔๕} ทศนะรักษาดีอันเป็น "ประชาธิปไตย" จะทำให้ชาติเป็นเอกภาพ ไม่มีปัญหาชนกลุ่มน้อยในสังคม.

การรักษาเอกภาพของชาติ ย่อมสัมพันธ์ใกล้ชิดกับการดำรงเอกราชและอธิปไตยของชาติ สำหรับท่านปรีดี "การพิทักษ์เอกราชอธิปไตยของชาติไว้ให้ได้เป็นหน้าที่สูงสุดของคนไทยที่รักชาติ" ท่านมองสถานการณ์โลกปัจจุบันและของประเทศไทยโดยเฉพาะว่า มีปัญหาทั้งด้านสงครามและการใช้อิทธิพลด้านต่าง ๆ คุณความกัน ในข้อเขียนเรื่อง ทางรอดของประเทศไทย (ปี ๒๕๑๔) ท่านได้กล่าวถึง "ภัยอันตรายจากการคุกคามเอกราชสมบูรณ์ของชาติ" ว่า :

"การคุกคามเอกราชของชาติมีหลายแบบ อาทิ

แบบที่ ๑ ต่างชาติยกกองทัพรุกรานประเทศไทยโดยตรง หรือโดยได้รับความยินยอมจากผู้ที่มีอำนาจรัฐในสังคมไทย เช่น กองทหารอเมริกันที่เข้ามาตั้งอยู่ในประเทศไทย โดยมีสิทธิพิเศษซึ่งเรียกตามภาษากฎหมายระหว่างประเทศว่า "ซึ่งเคยแปลเป็นไทยว่า "สถานนอกอาณาเขต" อันทำให้ชาติไทยต้องเสียอธิปไตยสมบูรณ์ อาทิ ทหารต่างชาติทำผิดในดินแดนไทยไม่ต้องขึ้นศาลไทย และได้รับยกเว้นไม่ต้องเสียภาษีอากรรวมทั้งภาษีศุลกากร ฯลฯ

แบบที่ ๒ ต่างชาติมิได้ยกกองทหารรุกรานหรือเข้ามาตั้งอยู่ในประเทศไทยโดยตรง แต่ใช้อำนาจเศรษฐกิจ, หรือการเมือง, หรือวัฒนธรรม (รวมทั้งทรศนคดี), อย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่าง, ทำให้สังคมไทยต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจหรืออิทธิพลของต่างชาตินั้น ๆ

แบบที่ ๓ ต่างชาติส่งจารชนเข้ามาแทรกซึมในกระทรวงทบวงกรมและสถาบันต่าง ๆ โดยให้เงินหรือประโยชน์ เป็นสินจ้างในการขัดเขียนหรือโฆษณาหรือเล่ห์กลต่าง ๆ เพื่อจูงใจให้บุคคลบางส่วน ตกอยู่ใต้อำนาจหรืออิทธิพลของต่างชาติ นั้น ๆ"^{๔๖}

ภายใต้สถานการณ์ระหว่างประเทศที่ไม่น่าไว้วางใจต่อการคุกคามชาติ ท่านปรีดีได้กล่าวย้ำอีกว่า :

"...ฉะนั้น ผมเห็นว่าประเทศไทยควรป้องกันภัยอันตรายจากสงครามใหญ่นั้น โดย
ก) เตรียมการป้องกันเอกราชและอธิปไตยสมบูรณ์ของชาติไว้ให้พร้อม เพื่อต่อ
สู้การรุกราน และเพื่อรักษาความเป็นกลางระหว่างประเทศที่กระหายสงคราม
ข) ต้องไม่ตกหลุมพรางและกลวิธีใด ๆ ของพวกกระหายสงครามกับลูกสมุนที่
จะทำให้ประเทศไทยเป็นตัวแทน (Proxy) ทำสงครามให้แก่มหาอำนาจใด ๆ"^{๘๗}

การดำรงเอกราชและอธิปไตยที่สมบูรณ์ของชาติ เป็นเรื่องที่ท่านปรารถนาคำนิ่งและกล่าวถึงอยู่เสมอ
นอกจากเรื่องสงครามแล้ว ที่สำคัญอีกประการหนึ่งดังกล่าวข้างต้นคือ การที่มหาประเทศพยายาม
มีอำนาจหรืออิทธิพลทางเศรษฐกิจ, การเมือง, วัฒนธรรม (จิตใจ/ทรรศนะคติ) เหนือบาง
ประเทศในลักษณะของ "อาณานิคมแบบใหม่"^{๘๘}

ข้อคิดเหล่านี้ไม่ปรากฏการเสนอให้ประเทศหรือประชาชนรุกรานหรือคุกคาม
ประเทศอื่น หรือแม้แต่ประชาชนเชื้อชาติอื่น (ดังกล่าวใน "ทัศนะรักชาติ") และนี่คือความหมาย
ของ สันติภาพ หลักประชาธิปไตยสมบูรณ์เรียกร้องสันติภาพ ไม่ใช่สงคราม แต่ในขณะที่
เมื่อถูกคุกคามในด้านต่าง ๆ ก็ต้องพยายามดำรงชาติไว้ ทรรศนะเช่นนี้ของท่านปรดิ ปรากฏ
ตั้งแต่ในความคิดระยะแรกดังกล่าวแล้ว เมื่อท่านอุทิศผลงานเรื่อง พระเจ้าข้างเฝือก ให้กับ
"สันติภาพ" รวมทั้งปฏิบัติการต่าง ๆ ในสมัยที่ท่านอยู่ในอำนาจทางการเมือง ในการที่จะให้
ประเทศดำรงอยู่อย่างสงบสุขในสังคมโลก.

หลักการหนึ่งในการดำรงเอกราชอธิปไตยสมบูรณ์ของชาติคือ การรักษาความเป็น
กลาง สำหรับท่านปรดิ : "ประเทศที่ชนะสงครามอย่างแท้จริงคือประเทศที่รักษาความเป็น
กลางไว้ได้"^{๘๙} นักสันติภาพท่านนี้ มุ่งถึงความผาสุกของชีวิตมากกว่าการสูญเสียในภาวะสงคราม
หรือการเบียดเบียนเอาเปรียบกัน ในแง่นี้ เราอาจพิจารณาได้ว่า ในขณะที่ "สันติภาพ" เป็น
หลักการ "ความเป็นกลาง" ก็เป็นแนวทางปฏิบัติได้

หลักต่าง ๆ ของปรัชญา "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" ดังกล่าวนี้นี้
ทำให้เรานึกถึงปฏิบัติการของท่านปรดิในขณะที่ท่านดำรงตำแหน่งทางการเมือง ตัวอย่างเช่น

ท่านได้กล่าวถึงลักษณะของขบวนการเสรีไทยและจุดหมายในการต่อต้านญี่ปุ่นเวลานั้น ในการให้สัมภาษณ์ระยะหลัง (ปี ๒๕๒๕) ว่า :

"คือการต่อสู้ญี่ปุ่นในระหว่างสงคราม เรามีได้เป็นชนชั้น เพราะถ้อยเช่นนั้นไม่ได้คือว่าต้องทุกชนชั้น คือคนไทยที่รักชาติจะอยู่ในชั้นใดก็ตามที่ร่วมมือการต่อสู้ญี่ปุ่นและความจริงก็เป็นเช่นนั้น คือมีเจ้าหลายองค์ หรือลูกเจ้า พวกเศรษฐี พวกโคยมามากก็เป็นครู ประชาชนผู้แทนที่เขาเคยจัดตั้งก็หลายคน และเราได้ตกลงกันว่ามีเพียงการกู้เอกราชของชาติและเอกราชสมบูรณ์ที่ถูกญี่ปุ่นยึดครองให้สำเร็จและให้สัมภาษณ์โดยรับรองมีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ. "๔๐

เอกราชและอธิปไตยของชาติ เป็นหน้าที่ของผู้รักชาติจักต้องดำรงรักษาไว้ ควบคู่กันนี้คือ การยึดมั่นในสันติภาพและความเป็นกลางระหว่างประเทศ ทั้งหมดนี้จะเป็นไปได้อย่างสมบูรณ์ เมื่อราษฎรมีความสมบูรณ์สุขอย่างประชาธิปไตยที่แท้ นี่คือความหมายส่วนรวมของปรัชญา "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" อันเป็นจุดสุดยอดของความคิดทางการเมืองของท่านปรีดี พนมยงค์ เราจะพิจารณา เรื่องเหล่านี้ในเชิงวิเคราะห์ในตอนต่อไป.

เชิงอรรถบทที่ ๕

๑. ปรีดี พนมยงค์, "ปรัชญาคืออะไร", ฉบับที่ใช้อ้างอิงนี้พิมพ์รวมอยู่ใน อนุสรณ์นายปาล พนมยงค์ คำไว้อาลัยกับประวัติ และสังคมปรัชญาเบื้องต้น, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕), ตอนที่ ๒, ภาค ๑.
๒. "ปรัชญาคืออะไร", เพ็ญอ้าง, น. ๘๕.
๓. เพ็ญอ้าง, น. ๘๖.
๔. เพ็ญอ้าง, น. ๑๐๑.
๕. เพ็ญอ้าง, น. ๘๖-๘๗.
๖. เพ็ญอ้าง, น. ๑๐๑.
๗. เพ็ญอ้าง, น. ๘๖-๘๗.
๘. เพ็ญอ้าง, น. ๘๘.
๙. ท่านปรีดีใช้คำว่า "สสารธรรม" เนื่องจากเข้าใจว่าคำว่า "ธรรม" เป็นคำกลาง หมายถึง สภาพที่ทรงไว้เป็นพื้น ความถูกต้อง ความรู้ของจริง เป็นต้น มิได้หมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งจะเรียกว่า "พระธรรม" ดังนั้น จึงสามารถใช้คำว่า "ธรรม" ประกอบคำอื่น ๆ ได้ เช่น สสารธรรม จิตธรรม ลัทธิธรรม นิติธรรม (ดูใน "ปรัชญาคืออะไร", เพ็ญอ้าง, น. ๑๐๒-๑๐๓.)
๑๐. "ปรัชญาคืออะไร", เพ็ญอ้าง, น. ๒๔๕-๒๔๘.
๑๑. ปรีดี พนมยงค์, "ความเป็นอนิจจังของสังคม" (พิมพ์ครั้งแรกปี ๒๕๐๐), รวมพิมพ์ใน อนุสรณ์นายปาล พนมยงค์, อ้างแล้ว, ภาค ๒, น. ๑๔๘.

๑๒. เฟิ่งอ้าง, หน้า: ตียว กั้น.

๑๓. "ปรัชญาคืออะไร", น. ๑๐๕.

๑๔. "ความเป็นอนิจจังของสังคัม", น. ๑๔๐.

๑๕. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๔๘.

๑๖. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๔๙.

๑๗. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๔๙-๑๕๐.

๑๘. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๓๕.

๑๙. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๓๕.

๒๐. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๖๒.

๒๑. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๒๕.

๒๒. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๒๘.

๒๓. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๒๖.

๒๔. ปรีดี พนมยงค์ "ความเป็นมาของศัพท์ไทย 'ปฏิวัติ' 'รัฐประหาร' 'วิวัฒน์' 'อภิวัฒน์'"
ใน อนุสรณ์นายปาล พนมยงค์, น. ๓๐๑-๓๐๒.

๒๕. "ความเป็นอนิจจังของสังคัม", ใน เฟิ่งอ้าง, น. ๑๖๑.

๒๖. ปรีดี พนมยงค์, "พิเคราะห์ศัพท์ไทย 'สังคัม' 'มนุษย์สังคัม' 'ชาติ' 'ประชาชาติ' 'ปิฎกภูมิ' 'มาตภูมิ' 'รัฐ'" ใน อนุสรณ์นายปาล พนมยงค์, น. ๑๑๓. ดูเปรียบเทียบ "ความเป็นอนิจจังของสังคัม", น. ๑๔๑-๑๔๒.

๒๗. "พีเคราะห์ศัพท์ไทย...", น. ๑๑๔-๑๑๗.

๒๘. "ความเป็นอนิจจัง...", น. ๑๔๑.

๒๙. เพ็งอ้าง, น. ๑๙๐.

๓๐. "พีเคราะห์ศัพท์ไทย...", น. ๑๑๓-๑๑๔.

๓๑. "ความเป็นอนิจจัง...", น. ๒๐๑-๒๐๒.

๓๒. เพ็งอ้าง, น. ๒๐๘.

๓๓. เพ็งอ้าง, น. ๑๗๙.

๓๔. เพ็งอ้าง, น. ๒๑๒.

๓๕. เพ็งอ้าง, น. ๒๑๑-๒๑๖.

๓๖. เพ็งอ้าง, น. ๑๙๒.

๓๗. เพ็งอ้าง, น. ๑๙๕.

๓๘. เพ็งอ้าง, น. ๑๙๕-๑๙๖.

๓๙. เพ็งอ้าง, น. ๒๑๓.

๔๐. "พีเคราะห์ศัพท์ไทย...", น. ๑๒๓-๑๒๔.

๔๑. "ความเป็นอนิจจัง...", น. ๒๐๒-๒๐๓.

๔๒. เพ็งอ้าง, น. ๑๘๐.

๔๓. เพ็งอ้าง, น. ๑๖๒.

๔๔. เพ็ญอ้าง, น. ๒๒๘-๒๒๘.

๔๕. เพ็ญอ้าง, น. ๒๒๐-๒๒๑.

๔๖. เพ็ญอ้าง, น. ๑๗๓.

๔๗. เพ็ญอ้าง, น. ๑๗๒.

๔๘. เพ็ญอ้าง, น. ๑๗๐.

๔๙. เพ็ญอ้าง, น. ๑๖๘.

๕๐. เพ็ญอ้าง, น. ๑๗๐.

๕๑. เพ็ญอ้าง, น. ๑๗๔.

๕๒. เพ็ญอ้าง, น. ๑๖๘-๑๖๘.

๕๓. "ความเป็นมาของศัพท์ไทย...", น. ๒๔๘.

๕๔. เพ็ญอ้าง, น. ๒๔๗.

๕๕. เพ็ญอ้าง, หน้าเดียวกัน.

๕๖. ปรีดี พนมยงค์, "ทางรอดของประเทศไทย" (พ.ศ. ๒๔๑๘), ในรวมบทความ
รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ ชี้ทางรอดของไทย, (กรุงเทพฯ : มิตรสยาม, ๒๕๑๔), น.
๑๑๓-๑๑๗.

๕๗. เพ็ญอ้าง, น. ๑๓๐-๑๓๒.

๕๘. เพ็ญอ้าง, น. ๑๑๗-๑๑๘.

๕๙. "ความเป็นมาของศัพท์ไทย...", อ้างแล้ว, น. ๒๔๓.

๖๐. "ความเป็นอนิจจัง...", อ้างแล้ว น. ๑๕๗.
๖๑. เพ็งอ้าง, น. ๒๔๐.
๖๒. เพ็งอ้าง.
๖๓. เพ็งอ้าง.
๖๔. เพ็งอ้าง, น. ๑๕๘.
๖๕. รวมพิมพ์ใน รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ ชี้ทางรอดของไทย, อ้างแล้ว, น. ๖๑.
๖๖. เพ็งอ้าง, น. ๖๒.
๖๗. ปรีดี พนมยงค์, นายปรีดี พนมยงค์ ตอบคำถาม "ระบบสังคมนิยมและระบบคอมมิวนิสต์เหมาะสมแก่เมืองไทยหรือไม่?", (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๔), น. ๑๓.
๖๘. เพ็งอ้าง, น. ๒๑-๒๒.
๖๙. เพ็งอ้าง, น. ๒๑.
๗๐. รัฐบุรุษอาวุโส..., อ้างแล้ว, น. ๗๖-๗๗.
๗๑. ประสบการณ์และความเห็นบางประการของรัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์, จักรทิพย์ นาถสุภา สัมภาษณ์ รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๕, (กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๖), น. ๖๘.
๗๒. รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ ชี้ทางรอดของไทย, อ้างแล้ว, น. ๑๑๒.
๗๓. เพ็งอ้าง, น. ๗๖.
๗๔. ปรีดี พนมยงค์, คำขวัญของนายปรีดี พนมยงค์ ให้แก่บัณฑิต ๒๓ แห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,

ลงวันที่ ๑ สิงหาคม ๒๕๒๔, เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, น. ๑.

๗๕. ปรีดี พนมยงค์, "ปาฐกถาของนายปรีดี พนมยงค์ เรื่อง "อนาคตของประเทศไทย ควรดำเนินไปในรูปใด", ใน วารสาร อ.ม.ธ. ฉบับ ๑๐ ธันวาคม, (กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๑๖), น. ๑๔๕.

๗๖. เฟิ่งอ้าง.

๗๗. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๔๒-๑๔๓.

๗๘. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๔๕-๑๔๖.

๗๙. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๔๖.

๘๐. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๕๑.

๘๑. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๕๖-๑๕๗.

๘๒. คำขวัญของนายปรีดี พนมยงค์..., อ้างแล้ว น. ๑.

๘๓. วารสาร อ.ม.ธ. ฉบับ ๑๐ ธันวาคม, อ้างแล้ว, น. ๑๓๕-๑๓๗.

๘๔. ปรีดี พนมยงค์, "ความเป็นมาของชื่อ ประเทศสยาม กับ ประเทศไทย", รวมพิมพ์ ใน สุพจน์ คำนตรระกุล (รวบรวม), สยามกับปัญหาสงครามในยุคนครปฐม, (กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗), น. ๙-๑๐.

๘๕. เฟิ่งอ้าง, และดูเพิ่มเติมใน คำตอบของนายปรีดี พนมยงค์ ต่อคำสัมภาษณ์ของ คลอเดีย รอสส์, แปลตามต้นฉบับภาษาอังกฤษบางกอกโพสต์ วันที่ ๑๓ มกราคม ๒๕๑๗, (กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗), น. ๑๔.

๘๖. รัฐบุรุษอาวุโส..., อ้างแล้ว, น. ๑๐๙-๑๑๐.

๘๗. หนังสือพิมพ์มติชนรายวันสัมภาษณ์นายปรีดี พนมยงค์ เมื่อวันที่ ๒๖ มกราคม ๒๕๒๓ ณ บ้านพักชานกรุง ปารีส เรื่อง "ประเทศที่ชนะสงครามอย่างแท้จริงคือประเทศที่รักษาความเป็นกลางไว้ได้" ใน อนุสรณ์นายปาล พนมยงค์, อังแล้ว, น. ๓๗๔.

๘๘. ดู "อาณานิคมแบบเก่ากับอาณานิคมแบบใหม่", รวมพิมพ์ใน เพิ่งอ้าง, ภาค ๔, บทที่ ๒. และดูเพิ่มเติมใน คำตอบของนายปรีดี พนมยงค์ ต่อคำสัมภาษณ์ของคลอเดีย รอสส์, อ้างแล้ว, น. ๖.

๘๙. ดูบทสัมภาษณ์ในเชิงอรรถ ๘๗.

๙๐. ประสบการณ์และความเห็น..., อ้างแล้ว, น. ๗๐.

ซี
เ
เ
ค
ปี
อ
อ
ก

บทที่ ๖ : ความคิดทางการเมืองของ ปรีดี พนมยงค์ : การทบทวน

หลังจากที่ได้เสนอแนวความคิดทางการเมืองของท่านปรีดีแล้ว ในตอนนี้ เราจะพิจารณาทบทวนประเด็นสำคัญ ๆ ซึ่งจะช่วยให้เห็นแก่นความคิดในโครงร่างทางทฤษฎีชัดเจนขึ้น เราได้เห็นมาแล้วว่า ความคิดทางการเมืองของท่านทั้งสองระยะมีความสอดคล้องต่อเนื่องกัน และบรรลุถึงจุดสุดยอดอันเป็นระบบความคิดในระยะหลัง การทบทวนในบทนี้ จึงมุ่งที่ประเด็นความคิด โดยไม่แบ่งแยกระยะเวลา หากแต่จะพิจารณาในโครงร่างส่วนรวม.

๖.๑ ว่าด้วยรากฐานความเป็นจริงของโลกและชีวิต

ตามปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย รากฐานของทั้งสังคมนิยมและประชาธิปไตยคือ วิทยาศาสตร์ซึ่งสอดคล้องกับปรัชญาแบบสสารธรรม ด้วยความพยายามที่จะอธิบายปรัชญาสสารธรรม ตามลักษณะแบบประเพณีของปรัชญาตะวันตกคือ เริ่มจากสมมุติฐานของสรรพสิ่ง (โลกและชีวิต) ท่านปรีดีได้เสนอว่า องค์ประกอบพื้นฐานนั้นคือ สสาร โดยใช้ความหมายของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติบ่งว่า สสารหมายถึง ของแข็ง, ของเหลว, และ ก๊าซ อันเป็นสามสถานะ.

การอธิบายเช่นนี้ เป็นที่เข้าใจได้สำหรับวัตถุ (เช่นในการศึกษาแขนงฟิสิกส์) ซึ่งสามารถชั่ง, ตวง, วัด, ได้ แต่การนำมาใช้อธิบายตัวมนุษย์กลับมีข้อน่าสงสัย ท่านปรีดีเห็นว่ามนุษย์ต่างจากวัตถุทั้งหลายตรงที่เขามี "จิตสำนึก" หรือ "จิตใจ" ซึ่งท่านอธิบายว่าเกิดจากอวัยวะสมอง หรือกล่าวอีกแง่หนึ่งคือ จิตใจมีพื้นฐานมาจากร่างกาย (วัตถุ), มิได้ดำรงอยู่อย่างอิสระเอกเทศในตัวเอง หากแต่เป็น "ปรากฏการณ์ทางกาย" อย่างหนึ่ง ปัญหาที่ท่านเผชิญในเรื่องนี้ โดยที่ท่านมิได้ให้คำตอบไว้ก็คือ สสารประกอบกันขึ้นเป็นตัวมนุษย์อย่างไร? มันทำงานในลักษณะใด? ข้อพิสูจน์เรื่องที่ว่า "จิตใจ" เกิดจากอวัยวะสมองเป็นอย่างไร? และทั้งสองสัมพันธ์กันอย่างไร? นี่เป็นปัญหาซึ่งทั้งนักปรัชญาและนักวิทยาศาสตร์ก็ยังคงครุ่นคิดกันอยู่.

ทัศนแบบเอกนิยม (MONISM) ในเชิงสสารธรรม ซึ่งถือว่าความเป็นจริงมีเพียงหนึ่งเดียวคือ "สสาร" เป็นความคิดที่มีมาแต่อดีตทั้งในปรัชญาตะวันตกและตะวันออก ตัวอย่างเช่น ลัทธิอะตอม (ATOMISM) ของชาวกรีกโบราณ ซึ่งถือว่า "อะตอม" ที่มีคุณสมบัติเป็นสสารคือพื้นฐานของทุกสิ่ง สรรพสิ่งประกอบด้วยอะตอม สิ่งต่าง ๆ ผิดแผกกัน (เช่น มนุษย์, สัตว์, พืช, วัตถุ) เนื่องจากการจัดโครงสร้างของอะตอมต่างกัน การเคลื่อนที่ของอะตอมหรือการจัดโครงสร้างใหม่ เป็นสาเหตุของการเกิดขึ้น, การเปลี่ยนแปลง และดับสลายของสิ่งต่าง ๆ, การเกิดขึ้นคือการรวมตัว และการดับสลายก็คือการที่อะตอมแยกออกจากกัน แต่ตัวอะตอมนี้เป็นสิ่งที่มีมาแต่เดิม ไม่มีการเกิดใหม่ หรือสูญสลาย นี่เป็นตัวอย่างทฤษฎีหลักแบบหนึ่งของปรัชญาสสารธรรม.^๑ ข้อสังเกตที่ควรระनुไว้ก็คือ การเข้าสู่ปัญหาเรื่องสมมูลฐานของสรรพสิ่งจะทำให้ต้องเกี่ยวข้องกับปัญหาเชิงเมตาฟิสิกส์ ซึ่งท่านปรดิเองก็ไม่เห็นด้วย.^๒

ดูเหมือนเหตุผลที่นำท่านปรดิเข้าสู่ปัญหาเรื่องรากฐานความเป็นจริงของโลกและชีวิตนี้คือ ความสนใจเรื่องสังคม ซึ่งท่านได้กล่าวถึง "ปรัชญาสสารธรรมทางสังคมที่เป็นวิทยาศาสตร์สังคม" ไว้ตอนท้ายของบทความ ปรัชญาคืออะไร ท่านกล่าวถึงปรัชญาแบบนี้ว่า :

"ปรัชญาสสารธรรมทางสังคมที่เป็นวิทยาศาสตร์หรือ วิทยาศาสตร์สังคม นั้นตั้งอยู่บนรากฐานแห่งทรรณะสสารธรรม ซึ่งพิจารณาภาวะและอาการของสังคมตามกฎธรรมชาติตรงกับความหมายของคำว่า "วิทยาศาสตร์"..."

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงเข้าสู่ปรัชญาสสารธรรม ซึ่งท่านเห็นว่าสอดคล้องกับ "วิทยาศาสตร์" หากแต่ท่านใช้แนวคิดของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ (ที่สำคัญคือ ฟิสิกส์) มาเป็นตัวแบบในการอธิบายและเกิดปัญหาขึ้นพื้นฐานดังกล่าวแล้ว นอกจากนี้ ท่านยังพยายามใช้แนวคิดแบบนั้นในการอธิบายทางสังคมอีกด้วยคือ ความคิดเรื่อง "พลังงาน" ซึ่งท่านเปรียบกับหลัก "ประติการ".

ขอให้เราพิจารณาในเชิงเปรียบเทียบกับทฤษฎีมากซ์นิ่ม (MARXISM) เหตุผลในการนี้ที่สำคัญก็คือ ปรัชญามากซ์นิ่มยืนยันทรรณะสสารธรรมทางสังคม และโครงสร้างทางทฤษฎีที่ท่านปรดิใช้อธิบายระบบสังคมกับการเปลี่ยนแปลงตามกฎประติการก็คล้ายคลึงกับปรัชญามากซ์นิ่ม นอกเหนือจากการที่ท่านปรดิได้เอ่ยถึง "เมธีทางสังคม" เช่น มากซ์, เองเกลส์,

เลนิน, เมมาเขตุง บ่อยครั้งกว่าแนวคืดสำนักอื่น ๆ ดูเหมือนจะเนื่องมาจากลักษณะทางความคืดเหล่านี้คืดยที่ทําให้ผูศึกษาคความคืดของท่านหลายคนเห็นพ้องกันว่ ท่านได้รับอิทธิพลจากความคืดมากซีสม์.^๕ ถึงแม้ว่ท่านเองจะเคยปฏิเสธว่ ท่านไม่ใช่มักซีสม์.

เป็นความจริงว่มากซ์เองได้กล่าวถึง "พื้นฐานทางวิศตุ" ของสังคม ซึ่งเขาหมายถึงสภาวะเจือไนพื้นฐานในการดำรงอยู่ของมนุษย์ (คือ ค้านเศรษฐกิจ) แต่เขาไม่เคยใช้ปรัชญาสสารธรรมอธิบายว่ สสารเป็นสมฐฐานของสรรพสิ่งเช่นที่ท่านปริศิพยายามทํา ยิ่งกว่านั้น เขารังได้แย้งปรัชญาสสารธรรมแบบนั้น ซึ่งอ้างว่เราสามารถพบ "สารัตถะ" หรือแก่นแท้ของปรากฏการณ์ทางจิต-สมองทั้งปวงได้ในสสารและกระบวนการทางสสาร หรือที่ไปไกลกว่านี้ถึงขนาดที่บอกว่า ความรู้สึกและความคิดต่าง ๆ สามารถอธิบายได้ว่เป็นผลลัพท์ของกระบวนการทางเคมีในร่างกาย มากซ์คัดค้านปรัชญาสสารธรรมเชิงกลไก (ซึ่งเรียกว่าเป็นแบบ "บุร์จัวซี", bourgeois) เช่นนั้นว่เป็น "สสารธรรมแบบนามธรรมของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติที่กักกันประวัติศาสตร์กับกระบวนการของมันออกไป".^๕ มากซ์มีแนวการพิจารณาปัญหาเรื่องธรรมชาติและการดำรงอยู่ของมนุษย์อีกแบบหนึ่ง ซึ่งเราเรียกกันว่แบบ "ธรรมชาตินิยม" (NATURALISM) และ "มนุษย์นิยม" (HUMANISM) ที่อยู่ในมิติของสังคม แนวคืดทั้งสองแบบนี้ สำหรับมากซ์ "แตกต่างจากทั้งปรัชญาจิตธรรมและสสารธรรม แต่ก็ประกอบสัจจะของทั้งสองเข้าคืดยกันไนขณะเดียวกัน".^๖

ภาพความเป็นจริงของชีวิตมนุษย์ที่ท่านปริศิเสนอจึงต่างจากมากซ์ มากซ์คืดถึงการดำรงอยู่ทางสังคมของมนุษย์เป็นสำคัญ ซึ่งก็เหมือนกับท่านปริศิ แต่เขามีได้เข้าสู่ปัญหาเชิงเมตาฟิสิคัล เช่นท่านปริศิ และที่สำคัญ เขาไม่เห็นคืดยกับการใช้ตัวแบบของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติมาเข้าใจสังคมมนุษย์คืดย จริง ๆ แล้ว ท่านปริศิก็มีได้พยายามแสดงหรืออธิบายภาพของมนุษย์ตามความคิดแบบสสารธรรมวิทยาศาสตร์ธรรมชาติของท่าน และเชื่อมโยงเข้าสู่การอธิบายทางสังคม ดูเหมือนท่านจะมองว่ มนุษย์ก็เป็นเช่นที่เห็น ๆ กันอยู่คือมีทั้งร่างกายและจิตใจ และท่านเพียงแต่ถือปรัชญาสสารธรรมเป็นรากฐาน แน่แน่นอนว่ย่อมมีปัญหาติดตตามมา เพราะนักวิทยาศาสตร์เองก็ยังคงศึกษามนุษย์อยู่ และยังไม่ม่คําตอบอันแน่นอน.

นอกจากนี้ เมื่อท่านปริศิ เสนอทฤษฎีความรู้ (หรือ "ทฤษฎีแห่งวิชา" ตามคำของท่าน) ตาม "เมธีแห่งวิทยาศาสตร์สังคม" คือ แบบ Human Sensuous Activity, Practice ซึ่งท่านแปลว่า "กิจกรรมสัมผัสทฤษฎี" นั้น ก็เป็นทฤษฎีความรู้แบบที่มาร์กซ์เสนอ. " อย่างไรก็ตามก็ที่ท่านไม่ได้กล่าวอย่างละเอียดชัดเจน และมีได้อธิบายเชื่อมโยงกับภาพของมนุษย์ที่เป็นแบบ "สสารธรรมวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ" ของท่าน บางทีเรื่องนี้อาจสะท้อนว่าประเด็นนี้มิใช่เป็นหลักในความคิดของท่านปริศิ ท่านจึงยกขึ้นมากล่าวเพียงเล็กน้อยและขาดการไตร่ตรองทบทวนอย่างเป็นระบบภายในโครงร่างทฤษฎีส่วนรวมที่ท่านเสนอ ในตอนต่อไป เราจะพิจารณาเรื่องนี้อีกเมื่อท่านปริศิได้เปรียบเทียบว่าปรัชญาสสารธรรมของท่าน เหมือนกับพุทธศาสนา.

ถึงแม้ว่าจะมีได้อธิบายปรัชญาสสารธรรมในฐานะที่เป็นความเป็นจริงของโลก และชีวิตอย่างละเอียด - โดยเฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวกับตัวมนุษย์เอง- ซึ่งทำให้เกิดปัญหาค้างอยู่ดังกล่าว แต่ท่านปริศิก็เข้าสู่เรื่องทางสังคมด้วย "ปรัชญาสสารธรรมทางสังคมที่เป็นวิทยาศาสตร์" ึ่งเราจะพิจารณากัน.

๖.๒ ว่าด้วยทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคม

ท่านปริศิได้พยายาม เชื่อมโยงปรัชญาสสารธรรมเข้าสู่การอธิบายสังคมมนุษย์ด้วยแนวคิด เรื่อง "พลังงาน" ตามแบบวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ โดยเปรียบกับกฎ "ประติการ" ท่านกล่าวถึงกฎนี้ว่าเป็น "กฎธรรมชาติ" ซึ่งสามารถไขเข้าใจสังคมมนุษย์ได้อย่างเป็นวิทยาศาสตร์.

ทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคมที่ท่านปริศิใช้ในการเข้าใจระบบสังคมและการเปลี่ยนแปลงเป็นขั้นตอนต่าง ๆ จากอดีตตามหลักประติการ ก็คล้ายคลึงกับทฤษฎีมาร์กซ์ นับตั้งแต่การถือเรื่อง เศรษฐกิจเป็นพื้นฐานของระบบสังคม, ลักษณะการอธิบายเรื่องปัจจัยการผลิตและความสัมพันธ์การผลิต, เรื่องชนชั้น ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงของระบบสังคม ๔ ขั้นตอนคือระบบสมสหการ, ระบบทาส, ระบบศักดินา, ระบบชนานุภาพ (ทุนนิยม) และระบบสังคมนิยม เป็นความคิดที่เด่นในระยหลัง ถึงแม้จะเห็นได้ชัดจากการเสนอความคิดสสารธรรมทางสังคม ปรัชญาคืออะไร และความคิดส่วนรวมใน ความเป็นอนิจจังของสังคม ขณะที่ใน เค้าโครง

การเศรษฐกิจ ของความคิดระยะแรก ยังไม่ปรากฏชัดเจน บางที ทฤษฎีมากซิสม์ในฐานะที่เป็น "วิทยาศาสตร์สังคม" นี้ อาจดึงดูดท่านปริศี เนื่องจากการเน้นความสำคัญ, ปัญหา และแนวทางแก้ไขของเรื่องเศรษฐกิจ เพราะเราได้เห็นมาแล้วว่าท่านสนใจเรื่องนี้มากมาตั้งแต่แรก.

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบจากแง่ทฤษฎีมากซิสม์ ท่านปริศีได้เสนอความคิดพื้นฐานต่าง ๆ ของทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคมอย่างเรียบง่าย ดังจะเห็นได้จากข้อเขียนในเชิงทฤษฎี เช่น ความเป็นอนิจจังของสังคม ซึ่งกล่าวมาแล้ว นี่เป็นลักษณะเด่นเกี่ยวกับการที่ท่านประยุกต์ทฤษฎีมาเข้าใจสังคมไทย ซึ่งเป็นการประยุกต์ใช้โดยตรง โดยตีความระบบเศรษฐกิจและการเมืองของไทยตามหลักทฤษฎี การศึกษาเป็นการใช้ข้อสรุปจากทฤษฎีมาเทียบกับสังคมไทย ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ เมื่อท่านอ้างหลักฐานแสดงว่าสังคมไทยแต่เดิมเริ่มจากลักษณะสังคมระบบปฐมนุสสการ ที่ตำบลแห่งหนึ่งทางภาคอีสาน ตามคำบอกเล่าของสมเด็จพระยาตากสินฯ ต่อมาก็กล่าวถึงระบบทาสซึ่งดำเนินควบคู่มากระบบศักดินาและการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และระบบทาสได้เลิกไปตามนิตินัยโดยพระราชบัญญัติทาส ร.ศ. ๑๓๐ จึงเหลือระบบศักดินาซึ่งต่อมาผสมผสานกับระบบทุน จนกระทั่งถึงปัจจุบันที่ท่านให้ภาพของระบบสังคมไทยว่ามีการผสมผสานระหว่างระบบศักดินากับชนานุภาพ และยังสัมพันธ์กับต่างประเทศที่เป็นระบบบรมชนานุภาพในลักษณะหึ่งหึ่งหรือ "กึ่งเมืองขึ้น" ตามลักษณะอาณานิคมแบบใหม่ด้วย.

ภาพของสังคมไทยในแต่ละยุคสมัยของระบบสังคมที่ท่านปริศีกล่าวถึง จึงค่อนข้างพร่ามัวเนื่องจากการใช้ข้อสรุปจากทฤษฎีมาเปรียบเทียบ โดยมีได้ให้น้ำหนักกับแนวการวิเคราะห์เพียงพอ ถึงแม้ท่านจะกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงของระบบสังคมโดยดูจากพลังการผลิตและความสัมพันธ์การผลิตอันเป็นรากฐาน แต่การวิเคราะห์ก็ปรากฏเพียงเล็กน้อยในการวินิจฉัยสภาพของระบบสังคม เมื่อเปรียบกับงานอื่นที่เสนอแนวคิดคล้ายคลึงกัน เช่น โฉมหน้าศักดินาไทย ของจิตร ภูมิศักดิ์.

อย่างไรก็ดี ในการตีความขั้นตอนทางประวัติศาสตร์ของสังคมไทยตาม "สูตร" ทางทฤษฎีดังกล่าว ท่านปริศีมิได้เสนอทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคมอย่าง "กลไก" เหมือนกับ

ภาพที่มองมนุษย์ พัฒนาการของสังคม ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับขั้นตอนเป็น "สายเดี่ยว" เสมอไป บางสังคมอาจเปลี่ยนแปลงข้ามขั้นตอนได้ด้วย.

ข้อนำสังเกตในการเสนอทฤษฎีสังคมนิยมทางประวัติศาสตร์ในการมองสังคมไทยก็คือผู้อ่าน ความเป็นอนิจจังของสังคม จะพบได้โดยง่ายว่า ท่านปริศน์ใช้ข้อมูลเกี่ยวกับสังคมไทยเพียงเล็กน้อย และข้อมูลที่ใช้ก็มักเป็นลักษณะทางการ (formalistic) และเป็นเชิงกฎหมาย (legalistic) ด้วย ตัวอย่างเช่นที่ท่านกล่าวถึงการเลิกระบบทาส :

"ถ้าเราจะพิจารณาสภาพของสังคมไทยที่เป็นอยู่เมื่อก่อน ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๔) อันเป็นสมัยที่ยังมีระบบทาส...ก็จะได้เห็นว่าสังคมไทยเคยผ่านระบบทาสมาแล้วเมื่อไม่นานมานี้เอง ระบบทาสของเรามีกฎหมายอยู่ครบถ้วนบริบูรณ์...ภายในระบบทาสนั้น เองก็มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงก้าวหน้าเป็นลำดับมา เช่นมีการยกเว้นมิให้ลูกทาสต้องตกเป็นทาสตามพ่อแม่, การกำหนดเกษียณอายุทาส เพื่อให้ทาสมีอายุครบกำหนดที่บัญญัติไว้ได้มีอิสระภาพหรือความเป็นไท, การบัญญัติให้ทาสมีบุคคลสมบัดแห่งการเป็นมนุษย์ยิ่งขึ้น ฯลฯ ในที่สุดระบบทาสก็เลิกไปตามมติโดยพระราชบัญญัติทาส ร.ศ. ๑๒๔ และใช้บังคับทั่วราชอาณาจักรครบถ้วนเมื่อ ร.ศ. ๑๓๐"^๔

ภาพของสังคมไทยและ "การต่อสู้ทางชนชั้น" ตลอดจนการก่อกบฏทางเศรษฐกิจ ปรากฏเพียงเล็กน้อยในงานเขียนต่าง ๆ ของท่านปริศน์ ท่านได้ให้น้ำหนักกับข้อมูลทางการอย่างมาก ซึ่งสะท้อนถึงวิธีคิดของท่านด้วย ลองพิจารณาอีกตัวอย่างหนึ่ง :

"...ระบบศักดินาในส่วนที่เกี่ยวกับระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ได้สลายไปโดยการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕"^๕

หรืออีกตอนหนึ่งที่แสดงวิธีคิดซึ่งยึดถือตามกฎเกณฑ์ เมื่อท่านเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงเป็นกฎอย่างหนึ่ง :

"...สิ่งตกค้างของระบบเก่าชนิดนี้มีทรศนะที่ผิดจากกฎธรรมชาติ...ฉะนั้นจึงดำเนินการโต้กฎธรรมชาติและกฎแห่งอนิจจัง ถึงสังคมให้ถอยหลังเข้าคลอง...แต่อย่างไรก็ตามการดึงให้สังคมถอยหลังก็เป็นไปเพียงชั่วคราว เพราะในที่สุด

กฎแห่งอนิจจังต้องประจักษ์ขึ้น"^{๑๐}

แน่นอนว่า การมองปัญหาและใช้ข้อมูลในเชิงกฎเกณฑ์เช่นนี้ ไม่ใช่ความผิดโดยสิ้นเชิง ลักษณะเช่นนี้ ดูสอดคล้องกับสโตลการ์เขียน-พูด (พิจารณาจากการให้สัมภาษณ์) และภูมิหลังทางกฎหมายของตัวท่านปรกติเอง แต่การมองปัญหาและใช้ข้อมูลแบบนี้เป็นหลัก ก็เป็นการเน้นเพียงด้านเดียว และทำให้ยังมีข้อสงสัยในสาระที่เป็นจริงด้านอื่น ๆ อยู่ ตัวอย่างเช่นที่ท่านให้ภาพของสังคมไทยปัจจุบันดังกล่าวแล้ว ซึ่งความหมายของลักษณะศักดิ์นาหรือธนาภาพยังคงคลุมเครือ นี่เป็นปัญหาที่ผู้สนใจในทฤษฎีคล้ายกันนี้ ยังคงครุ่นคิดกันอยู่ถึงสถานะของสังคมไทยปัจจุบันตามโครงร่างทางทฤษฎี หากแต่เน้นด้านแนวทางวิเคราะห์และข้อมูลด้านต่าง ๆ มากขึ้น."^{๑๑}

ท่านปรกติเสนอทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคมโดยไม่ปรากฏชื่อ เรียกร้องให้มวลราษฎรดำเนินการเปลี่ยนแปลงสังคมในทางปฏิบัติโดยตรงเลย เช่น การกระตุ้นความขัดแย้งทางชนชั้น เมื่อเปรียบกับข้อเขียนของมากซิสต์ไทยในกลุ่มของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย เป็นต้น ดูเหมือนการเสนอทฤษฎีของท่านจะเป็นเพียงข้อเสนอมองทางความคิด เป็นสิ่งที่ควรพิจารณาในฐานะเป็นแนวทางสู่สังคมที่เป็นธรรม -หรือ "ประชาธิปไตยสมบูรณ์" ตามศัพท์ของท่าน ถึงแม้ว่าท่านจะสนใจเรื่องชนชั้นในสังคมและพยายามจำแนกทำความเข้าใจ แต่ท่านก็เสนอให้ชนชั้นต่าง ๆ ยึดถือ "ประโยชน์ส่วนรวม" มากกว่าประโยชน์ของชนชั้นตนเองด้วย เราจะพิจารณาเรื่องนี้ในตอนต่อไป

๖.๓ ว่าด้วยความรักชาติและความเห็นแก่ผู้อื่นเป็นส่วนรวม

ทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคมแบบสสารธรรมประติการของท่านปรกติ แม้จะกล่าวถึงความขัดแย้งทางวรรณะหรือชนชั้นในสังคม ในฐานะที่เป็นพลัง ("พลังงาน") ให้สังคมเคลื่อนไหวไป แต่ก็ไม่เคยปรากฏลักษณะการกระตุ้นให้ใช้กำลังอาวุธประหารกัน ตรงกันข้าม เมื่อมองชนชั้นในฐานะที่อยู่ในสังคมชาติ ท่านกลับให้ความสำคัญกับความรักชาติและความเห็นแก่ส่วนรวม มากกว่าประโยชน์ของชนชั้นเอง."^{๑๒} แนวคิดทั้งสองเรื่องนี้สัมพันธ์กัน กล่าวคือ -

"บุคคลใดมีความเห็นแก่ตัวมากเพียงใด ความรักชาติก็ลดน้อยลงเพียงนั้น

จึงนำไปสู่ทรรศนะคติที่ถือว่าชาติเป็นของตนและครอบครัวโดยเฉพาะ และเป็นของชนชั้นตนโดยเฉพาะ"^{๑๓}

ความรักชาติของบุคคลมีระดับมากน้อยต่างกันตาม "ความเห็นแก่ตัว" (Egoism) และ "ความเห็นแก่ผู้อื่นเป็นส่วนรวม" (Altruism) ของเขา.

ท่านปรินส์ได้วิเคราะห์สัดส่วนของความรักชาติกับเรื่องชนชั้นไว้อย่างน่าสนใจว่า :
"ความเห็นแก่ผู้อื่นเป็นส่วนรวม (Altruism) เกิดมีขึ้นในยุคปฐมกาลซึ่งมนุษย์ช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการทำมาหาเลี้ยงชีพ โดยไม่มีการกดขี่เบียดเบียนระหว่างกัน ต้องต่อสู้ภัยธรรมชาติร่วมกัน ความเป็นอยู่เช่นนี้จึงก่อให้เกิดจิตสำนึกในความรักสังคมน โดยมิได้ยกเอาความเห็นแก่ตัวเหนือส่วนรวม และไม่มีชนชั้นหรือเชื้อชาติที่จะยกขึ้นเป็นใหญ่กว่าส่วนรวม

(๑) แต่เมื่อสังคมของมนุษย์ได้เปลี่ยนแปลงเป็นระบบทาส ศักดินา ทุนนิยม มนุษย์จึงมีฐานะและวิถีดำรงชีพต่างกันซึ่งมีสภาพเป็น "ชนชั้น" ต่าง ๆ ชนชั้นเหล่านี้ต้องการผูกขาดอำนาจ เศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรมของสังคมไว้ในกำมือแห่งชนชั้นของตน ดังนั้นจึงเป็นบ่อเกิดแห่งความเห็นแก่ตัวของชนชั้น ซึ่งทำให้ "การเห็นแก่ผู้อื่นเป็นส่วนรวม" ลดน้อยลงมา และความรักชาติเป็นส่วนรวมก็ลดน้อยตามไปด้วย แต่บุคคลบางส่วนแห่งชนชั้นเหล่านี้ซึ่งมองเห็นว่าชนชั้นของตนจะดำรงอยู่ได้ก็โดยให้ชาติคงอยู่ได้ ฉะนั้นจึงยังคงมีความรักชาติเป็นส่วนรวมเพื่อประโยชน์แห่งชนชั้นของตนเองด้วย

(๒) ส่วนชนชั้นประเภทคนงานสมัยเก่าคือ ทาส ข้าไพร่ และคนงานงานสมัยใหม่คือกรรมกรชนิดต่าง ๆ และชาวนายากจนนั้น ความเป็นอยู่ทางชนชั้นของพวกเขาไม่มีลักษณะเป็นการผูกขาดหรือจะนำไปสู่การผูกขาดสังคม ฉะนั้นจึงมีความรักชาติมากกว่าชนชั้น พวกที่ต้องการผูกขาดหรือจะนำไปสู่การผูกขาดสังคม ยกเว้นทาส, ข้าไพร่ คนงานบางคน ที่สละชนชั้นของตนเป็นลูกสมุนของชนชั้นผูกขาด จึงมีความรักชาติลดน้อยลงไปตามชนชั้นผูกขาด"^{๑๔}

นี่เป็นแนวการวิเคราะห์ที่น่าสนใจอย่างยิ่ง เมื่อความรักชาติและความเห็นแก่ส่วนรวมขึ้นอยู่กับสภาวะเงื่อนไขทางเศรษฐกิจของชนชั้น (บุคคลในชนชั้น) แนวคิดทั้งสองสัมพันธ์กับปัจจัยทางเศรษฐกิจ-สังคม ภายในโครงร่างทางทฤษฎี ซึ่งมีใช้ทางจิตวิทยาโดยตรง สมมติฐานที่ใกล้เคียงกับเรื่องจิตวิทยา ซึ่งพอจะมีอยู่บ้างก็คือว่า มนุษย์ต้องการอาหาร, เครื่องนุ่งห่ม และอื่น ๆ จึง

ร่วมกันทำการผลิต .

"ความเห็นแก่ผู้อื่นเป็นส่วนรวม" นี้ตรงข้ามกับ "ความเห็นแก่ตัว" ซึ่งหมายถึง "การเอาประโยชน์ส่วนตัวเป็นใหญ่กว่าส่วนรวม การเอาประโยชน์ของชนชั้นตนเป็นใหญ่กว่าส่วนรวม การเอาประโยชน์ของเชื้อชาติ (race) ของตนเป็นใหญ่กว่าส่วนรวม" ^{๑๔}

ข้อเสนอให้รักชาติ บ่งถึงนัยของการเห็นแก่ส่วนรวมเป็นสำคัญ นี่เป็นหลักอย่างหนึ่งในการมองมนุษยชาติเป็นส่วนรวม โดยไม่มุ่งจำแนกความแตกต่างเป็นสำคัญ สปิริตของการถือส่วนรวมเป็นใหญ่ ปรากฏอยู่ในข้อคิดแง่ต่าง ๆ ของท่านปรีดีด้วย เช่น เมื่อถกเถียงถึงการที่มีผู้อ้างว่าภาษารบใช้ชนชั้นหนึ่งโดยเฉพาะ ท่านปรีดีกลับเสนอว่า :

"ภาษารบใช้สมาชิกทุกคนของสังคมเท่าเทียมกันหมด โดยมีได้คำนึงถึงสถานะทางชนชั้นวรรณะของแต่ละคน..." ^{๑๖}

สปิริตของการไม่เห็นแก่ตัว และความเห็นแก่ผู้อื่นเป็นส่วนรวมนี้ ปรากฏชัดเจนมาตั้งแต่ในความคิดระยะแรกของท่านปรีดีแล้ว ท่านได้เสนอ "หลักกฎหมายทั่วไป" ใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง ว่าเป็นเรื่อง "สิทธิของมนุษย์ชน" ซึ่งประกอบด้วย เสรีภาพ, สมภาพ, และภาคีภาพ ลักษณะประการสุดท้ายคือ ความช่วยเหลือกันฉันท์พี่น้อง กล่าวคือ เมื่อมนุษย์อยู่ร่วมกันก็จำต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกัน นี่เป็นแนวคิดที่สอดคล้องกับหลัก "โซลิดาลิสม์" ใน เค้าโครงการเศรษฐกิจ ด้วย นอกจากนี้ ใน เค้าโครง ยังปรากฏถ้อยคำอย่าง "การรักตัว" (Egoism) กับ "การรักชาติ รักผู้อื่นที่เป็นที่ร่วมชาติ" (Altruism) เมื่อท่านกล่าวถึงเรื่องที่ดินอันเป็น "ปัจจัยการผลิต" สำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งทั้งหมดนี้เราได้กล่าวมาแล้วตอนต้น ความคิดแบบเสรีนิยมที่ยกเอา เสรีภาพส่วนบุคคลมาอ้างเป็น เรื่องสำคัญนั้น ผิดพลาดที่เอาแนวโน้มแง่ลบของมนุษย์คือ การเห็นแก่ตัว เอามาอ้างว่าเป็นแก่นของมนุษย์ สำหรับท่านปรีดี มนุษย์ไม่ใช่สัตว์ที่แสวงหาความสุขเพลิดเพลินส่วนตัว หากแต่เขามีสติปัญญาและความสำนึกที่จะตระหนักถึงตนเอง ในฐานะที่มีส่วนรับผิดชอบต่อเพื่อนมนุษย์ และต่อสังคมส่วนรวม

"การเห็นแก่ผู้อื่นเป็นส่วนรวม" ซึ่งสำหรับผู้รักชาติย่อมหมายถึง "การรักผู้อื่นที่เป็นที่ร่วมชาติ" ดังกล่าวนั้น เป็นจุดสำคัญประการหนึ่งที่แตกต่างจากหลัก "การต่อสู้ทาง

ชนชั้น" ของปรัชญามากซิสม์ วัตถุประสงค์ของท่านปรกติคือ การเรียกร้องให้ชนชั้นต่าง ๆ ร่วมกันหันกลับมาสู่การเห็นแก่ส่วนรวม มิใช่การแบ่งแยกและต่อสู้กัน ดูเหมือนข้อ เสนอเรื่อง "ชนชั้น" หรือ "วรรณะ" จะเป็นเพียงแนวคิดทางทฤษฎี และเป็นการระบุนว่าถึงอย่างไรก็ตาม ที่มีการแบ่งแยกชนชั้น ชนชั้นที่ถูกกดขี่ซึ่งประกอบด้วยคนส่วนใหญ่ของสังคมย่อมจะได้รับชัยชนะ ในที่สุด สังคมย่อมจะพัฒนาไปสู่ "สังคมพระศรีอารีย์" ซึ่งชนชั้นหรือวรรณะที่เปี้ยคเปี้ยนจะต้อง หมคไป

ถึงตอนนี้ บางคนอาจมีข้อสงสัยเรื่อง การใช้กำลัง หรือ ความรุนแรง ว่า การที่ชนส่วนใหญ่จะได้รับชัยชนะ และสามารถขจัดชนชั้นที่เปี้ยคเปี้ยนให้สูญสิ้นไปได้นั้น เป็นไป ได้หรือที่จะไม่มีการใช้กำลังเข้าต่อสู้กัน? คำตอบที่เราสามารถคาดได้จากโครงร่างความคิด ของท่านปรกติก็คือ ความมุ่งหวังและปรารถนานั้น อยู่ที่สันติภาพและการเห็นแก่ส่วนรวม เพื่อการ เปลี่ยนแปลงสังคมโดยปราศจากความรุนแรง อย่างไรก็ตาม ในสภาวะทางสังคมอันสูงงอมสำหรับการ เปลี่ยนแปลงประกอบกับความปรารถนาของบุคคลต่าง ๆ ที่จะปรับทิศทางของสังคมสู่แนวทาง อันพึงประสงค์ ก็มีแนวโน้มจะนำไปสู่การเผชิญหน้าระหว่างฝ่ายตรงข้ามกัน ซึ่งอาจจบลงที่การใช้กำลัง จริง ๆ แล้ว เราคงกล่าวได้ว่า ท่านปรกติไม่ได้สนับสนุนการที่จะใช้กำลังเปลี่ยนแปลง เลย โดยลำพังตัวมันเองแล้ว การใช้กำลังทางการเมืองไม่อาจสร้างสรรค์อะไรได้ ดังนั้น การใช้กำลังที่เกิดขึ้นในกรณีอันจำเป็น จึงเป็นเพียงการผลักดันครั้งสุดท้ายสำหรับพัฒนาการที่ดำเนิน อยู่แล้วของสังคม ซึ่งเปรียบเสมือน "หมคค่าแยะของสังคมเก่าทุกสังคมที่ตั้งครรภสำหรับสังคม ใหม่" เราได้พบความคิดเช่นนี้มาแล้วใน ความเป็นอนิจจังของสังคม นอกจากนั้น เมื่อเปรียบ เทียบกับ "แนวคิดพระศรีอารีย์ทางการเมือง" ดังกล่าวในบทแรก ก็จะมีพหุผลคล้ายคลึงกันคือ การอ้างแรงคลใจทางศาสนา เข้าประกอบในทัศนะทางจักรวาลวิทยาแบบที่ยอมรับกฎธรรมชาติดัง แบบศีลธรรม (กฎแห่งกรรม) อันเป็นการมองภาพของโลกว่าเป็นการต่อสู้ระหว่างพลังของความ ดีกับความชั่วร้าย และความดีจะชนะในที่สุด "วรรณะเปี้ยคเปี้ยน" หรือ "พญามาร" จะต้อง ถูกขจัดออกไป และบางคนซึ่งมิใช่ "มาร" หรือสิ่งชั่วร้ายก็จะอยู่รอดในสังคมใหม่ ตามแนวความคิดแบบ อันตนิยม เช่นนี้ การกระทำอันใดก็ตามที่นำไปสู่จุดหมายอันดังงามในตัวเอง (เช่น สังคม พระศรีอารีย์) ย่อมถือได้ว่าเป็นการกระทำที่ดีด้วย ฉะนั้นจึงกล่าวสรุปได้ว่า การใช้กำลัง

ทางการเมืองมิใช่สิ่งอันพึงปรารถนาในตัวเอง แต่มันก็สามารถมีเหตุผลอันเหมาะสม ในกรณีที่เป็นทางผ่านอันจำเป็นสำหรับที่จะนำไปสู่สภาวะในอุดมคติ ที่ถือว่าดีงาม

ข้ออธิบายเช่นนี้ คง เป็นคำตอบได้ด้วยสำหรับปฏิบัติการในการยึดอำนาจทางการเมืองสองครั้งของท่านปรีดี คือ ปี ๒๔๗๔ ที่สำเร็จ และปี ๒๔๙๒ ที่ไม่สำเร็จ ปฏิบัติการทั้งสองครั้งมีแนวโน้มของการใช้กำลังอาวุธในขอบเขตหนึ่ง ซึ่งไม่ใช่การทำลายอย่างล้างผลาญ เหตุผลสำคัญของปี ๒๔๗๔ ปรากฏในวัตถุประสงค์ ๖ ประการของคณะราษฎร และเราได้เห็นมาแล้วถึงความพยายามในทางปฏิบัติของท่านปรีดี ส่วนเหตุผลของปี ๒๔๙๒ ก็คือ การพยายามดำรงรักษาวัตถุประสงค์ของคณะราษฎรเอาไว้ ดังที่ท่านกล่าวไว้ตอนหนึ่งในภายหลัง (ได้อ้างแล้วในบทที่ ๓) ว่า "เมื่อวันที่ ๘ พ.ย. ๒๔๙๐ ได้เกิดมีการรัฐประหาร ยกเลิกระบบประชาธิปไตยโดยสมบูรณ์ที่สถาปนาขึ้นตามรัฐธรรมนูญฉบับ ๘ พฤษภาคม ๒๔๘๙... ระบบที่เกิดขึ้นจากรัฐประหาร ๘ พ.ย. ๒๔๙๐ นั้นเป็นอีกระบบหนึ่งต่างหากจากระบบประชาธิปไตยของคณะราษฎร... ดังนั้นหน้าที่ของคณะราษฎรที่จะต้องรับผิดชอบต่อราษฎรตามวัตถุประสงค์ของคณะราษฎร จึงถูกคณะรัฐประหารนั้น ระวังบังทั้งในทางนิติบัญญัติและในทางพฤตินัย ซึ่งตั้งแต่ครั้งกระนั้นเป็นต้นมา ไม่อาจกระทำการใด ๆ ให้สำเร็จตามวัตถุประสงค์ของคณะราษฎรได้..." เรื่องเหล่านี้คงชัดเจนเพียงพอในตัวเอง ความพยายามทั้งสองครั้งเนื่องมาจากความต้องการที่จะสร้างสรรค์ระบอบอันจะเอื้ออำนวยต่อประชาชนส่วนใหญ่ และนี่ก็ย้อนกลับมาสู่หลักของ "การเห็นแก่ผู้อื่นเป็นส่วนรวม" อันเป็นการรักชาติ ตามหลักปรัชญา "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย"

ความเห็นแก่ส่วนรวมแสดงถึงการรักชาติอย่างแท้จริง และนี่คือพื้นฐานของความเป็นประชาธิปไตย เราได้เห็นมาแล้วด้วยว่า ความเห็นแก่ส่วนรวมเกี่ยวข้องกับปัจจัยรากฐานของสังคมคือ เรื่องเศรษฐกิจ ในตอนต่อไป เราจะพิจารณาถึงประเด็น "ประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ".

๖.๔ ว่าด้วยประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ระบบประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจเป็นรากฐานของสังคม

ประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ หมายถึง ระบบเศรษฐกิจที่เป็นธรรม กล่าวคือ ราษฎรส่วนมากของสังคมต้องไม่ตกเป็นทาสของคนจำนวนส่วนน้อยที่อาศัยอำนาจผูกขาดเศรษฐกิจของสังคม แต่ละคนจะได้รับผลตอบแทนตามส่วนแรงงานทางกายหรือทางสมองที่ตนได้กระทำ นี่คือลักษณะสำคัญประการหนึ่งของปรัชญา "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" และความคิดเช่นนี้ได้ปรากฏออกมาใน เค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งท่านปรดึทกล่าวถึง "สหกรณ์สังคมนิยม".

"สหกรณ์สังคมนิยม" ตาม เค้าโครงการเศรษฐกิจ วางอยู่บนแนวความคิดแบบโซลิดารีสม์ ที่ถือว่ามนุษย์ย่อมอาศัยซึ่งกันและกัน ทุกคนควรช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน คนเรายากจนเพราะคนอื่น (สังคม) มีส่วนด้วย ดังนั้น มนุษย์จึงต่างมีหนี้ตามจริยธรรมต่อกัน ทำให้ต้องร่วมกันภัยต่อกัน และร่วมกันในการประกอบเศรษฐกิจ อาจกล่าวได้ว่า นี่เป็นพันธะทางจริยธรรมในการอยู่ร่วมฉันท์พี่น้องหรือภราดรภาพ หลักสิทธิมนุษยชนที่เสนอใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง จึงปรากฏขึ้นทั้งที่เป็นสิทธิทางกฎหมาย (Positive Right) และสิทธิทางธรรม (moral right) ด้วย

แผนการใน เค้าโครง มีลักษณะผสมผสานระหว่าง "ลิเบรลลิสม์" กับ "โซเชลลิสม์" กล่าวคือยอมรับให้มีกรรมสิทธิ์ของเอกชนในระดับหนึ่ง แต่รัฐก็จะเข้าแทรกแซงทางเศรษฐกิจในเรื่องที่จำเป็นสำหรับมวลราษฎร มิใช่ปล่อยให้การประกอบเศรษฐกิจดำเนินไปด้วยตัวมันเองอย่างเสรี ปราศจากขีดจำกัด

ผู้ศึกษา เค้าโครง หลายคนได้พยายาม "สะกิด" และคาดคะเนถึงแนวความคิดสิทธิต่าง ๆ ที่มีอิทธิพลต่อผู้ร่าง ซึ่งก็เห็นตรงกันและแตกต่างกันบ้าง ประเด็นที่มีผู้เห็นพ้องกันซึ่งเป็นเรื่องหลัก ก็คือ ท่านปรดึทได้รับอิทธิพลความคิดจากลัทธิสังคมนิยมของนักสังคมนิยมอุดมคติ (Utopian Socialists) หลายคน ใน โลกพระศรีอารีย์ของ ปรดึท พนมยงค์ ผู้เขียนได้เสนอว่า ท่านปรดึทได้รับความคิดมาจากลัทธิสังคมนิยมอุดมคติ โดยผ่านจากศาสตราจารย์ เดส์ของส์ (Deschamps) แห่งคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยปารีส ซึ่งเป็นผู้ที่ท่านปรดึท ได้อ้างถึงในตอนต้นของ เค้าโครง หนังสือได้คาดคะเนว่า ท่านรับความคิดของ Thomas More เรื่องการกำจัดทรัพย์สินส่วนบุคคล การบังคับให้ทุกคนทำงาน และการกำจัดความเกียจคร้าน; รับความคิด

ของ Saint Simon เรื่องการพัฒนาคหกรรม; Charles Fourier เรื่องการจัดระบบ
คอมมูน; Louis Blanc ในการนำเครื่องจักรกลมาใช้ และ Proudhon เรื่องการใช้เช็ค
หรือตัวเงินแทนธนบัตรเงินตรา。^{๑๗}

ชยอนันต์ สมุทวณิช ก็ได้พยายามพิจารณาทรรศนะแบบสังคมนิยมอุคมคติ ซึ่งมี
อิทธิพลต่อ เค้าโครง ใน ประชาธิปไตย สังคมนิยม คอมมิวนิสต์ กับการเมืองไทย เขาเสนอ
ว่า ความคิดของท่านปรกติสอดคล้องกับลัทธิโซลิदारิสซึม (Solidarism) ที่ไม่ต้องการล้มเลิก
กรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินส่วนบุคคลโดยสิ้นเชิง เพียงแต่สนับสนุนการให้ชุมชนเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์
ร่วมกันในปัจจุบันสำคัญทางการผลิต และยังคงเคารพในมรดกอยู่แต่เสนอให้เก็บภาษีมรดก ส่วนการ
ให้ชุมชนร่วมกันประกอบการผลิตโดยใช้หลักสหกรณ์ เป็นหลักการของสังคมนิยมทั่ว ๆ ไป ชยอนันต์
เห็นตรงกับ P. Fistié ว่าการใช้บัตรแทนเงินตรงกับความคิดของปรูดอง แต่เขาก็มีความ
เห็นเพิ่มเติมว่า ความคิดของท่านปรกติที่จะให้ประชาชนเป็นข้าราชการของรัฐนั้น คล้ายกับ
ความคิดของ เปคคิวแอร์ (Pecquer) ^{๑๘}

เป็นที่แน่นอนว่า ท่านปรกติคงได้รู้จักความคิดสังคมนิยมแบบต่าง ๆ ดังกล่าว เนื่องจาก
จากสมัยที่ไปเรียนวิชากฎหมายที่ประเทศฝรั่งเศสนั้น ท่านได้ศึกษาริชา เศรษฐศาสตร์ด้วยจนได้
รับ "ประกาศนียบัตรการศึกษาชั้นสูงทาง เศรษฐกิจการเมือง" ซึ่งมีวิชาประวัติศาสตร์ลัทธิ
เศรษฐกิจ และ ระบบเศรษฐกิจสังคมนิยมที่เกี่ยวกับแผนเศรษฐกิจด้วย นอกจากนี้ ลักษณะผสมผสาน
ของแนวความคิดต่าง ๆ ก็เป็นเรื่องที่อยู่ในความคิดคำนึงของท่าน ปรกติ ซึ่งเป็น "อิสระที่จะ
เลือกทฤษฎี" ดังที่ท่านระบุไว้ในคำชี้แจงเรื่อง "เค้าโครงการเศรษฐกิจ" ว่า.-

"ความคิดที่ข้าพเจ้าได้มีอยู่เช่นนี้ ไม่ใช่เป็นด้วยข้าพเจ้ามีอุปาทานผูกมันอยู่ในลัทธิ
ใด ๆ ข้าพเจ้าได้หยิบเอาส่วนที่ดีของลัทธิต่าง ๆ ที่เห็นว่าเหมาะสมแก่ประเทศไทย
แล้วจึงได้ปรับปรุงขึ้นเป็นเค้าโครงการ"^{๑๙}

ข้อเสนอใน โลกพระศรีอารีย์ของ ปรกติ พนมยงค์ ยังไปไกลกว่าการคาดคะเนถึง
แนวความคิดแบบสังคมนิยมอุคมคติ เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบร่าง เค้าโครงการเศรษฐกิจ กับ
ความคิดทางเศรษฐกิจของรัสเซีย ที่สำคัญคือ การมีแผนเศรษฐกิจของรัฐ มีองค์กรของรัฐ

รับผิดชอบการวางแผนโดยตรง เปรียบเทียบธนาคารแห่งชาติ กับ Gosbank ของรัสเซีย และสหกรณ์กับ "นารวม" (Kolkhoz) อย่างไรก็ดี เขาสรุปว่าความคิดของปริดี มีข้อแตกต่างจากรูปเศรษฐกิจของรัสเซีย และที่สำคัญ ท่านปริดีไม่ใช่ "นักปฏิวัติ" ตามลักษณะแบบรัสเซีย เมื่อไม่มีการล้มล้างชนชั้นนายทุน และยังประนีประนอมกับความคิดแบบทุนนิยมในระดับหนึ่งด้วย.^{๒๐}

ผู้ศึกษาคนอื่น ๆ ก็มีข้อเห็นพ้องกันว่า ความคิดระยะแรกของท่านปริดีเป็นแบบ "สังคมนิยมอุดมคติ" ซึ่งแสดงออกมาในร่าง เค้าโครงการเศรษฐกิจ^{๒๑} อย่างไรก็ดี ถึงแม้ความคิดพื้นฐานหลายอย่างจะเป็นแบบ "อุดมคติ" แต่ เค้าโครง ก็มีได้ละเอียดความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติ ระบบความคิดใน เค้าโครง เป็นแนวทางขั้นพื้นฐานสำหรับการจัดองค์กรสถาบัน และเป็นพลังผลักดันมุ่งสู่ความมั่นใจในความเป็นธรรมของสังคมนิยมของระบบเศรษฐกิจสังคมนิยมตามร่าง เค้าโครง เป็นโมเดลของการเลือกกระจายอำนาจ ซึ่งสร้างกลไกของการบริหารและการวางแผนส่วนกลางขึ้นมา โดยที่มอบความรับผิดชอบบางประการให้เป็นธุระหน้าที่ของหน่วยงานท้องถิ่นด้วย ระบบนี้ได้ให้เสรีภาพแก่ผู้ประกอบการในระดับหนึ่ง ที่จะริเริ่มดำเนินการกิจการของตนภายในขอบเขตที่วางเอาไว้ ทำให้การจัดสรรทรัพยากรมีไค้อยู่บนรากฐานของการถือประสิทธิภาพสูงสุดแต่เพียงอย่างเดียว หากมีโอกาสสำหรับความพึงพอใจในการเลือกใช้ทรัพยากรด้วย.^{๒๒} ตามลักษณะนี้ การวางแผนเศรษฐกิจจึงอาศัยความร่วมมืออย่างใกล้ชิดของฝ่ายต่าง ๆ ทั้งส่วนกลางและท้องถิ่น เป็นการวางแผนทางกว้าง (horizontal Planning)^{๒๓} ถึงแม้การจัดระบบเศรษฐกิจแบบนี้ จะมีข้อโต้แย้งในเรื่องเสรีภาพทางเศรษฐกิจ หรืออับไตยของผู้บริโภค แต่มันก็สามารถสร้างการบริโภคแบบที่มีเหตุผลขึ้นมาได้ โดยเฉพาะการกระจายผลผลิตต่ออย่างเป็นธรรมสำหรับสังคมส่วนรวม นอกจากนี้ ข้อดีอื่น ๆ ของแผนการเศรษฐกิจแบบสังคมนิยมก็คือ สามารถรักษาระดับการจ้างงานได้เต็มที่และต่อเนื่อง เป็นระบบที่สามารถเร่งรัดการพัฒนาได้รวดเร็ว ทำให้แรงงานมีเกียรติภูมิ ไม่มีความรู้สึกถึงการกดขี่ขูดรีด ไม่กลัวว่าจะว่างงาน คนงานมีโอกาสเข้าร่วมในการจัดการได้ด้วย และเมื่อการวางแผนสามารถป้องกันความสูญเสียเปล่าบางอย่างได้ ทำให้การกระจายรายได้ของประชาชนชาติเป็นไปอย่างเต็มที่และกว้างขวางครอบคลุมมากขึ้น แม้ว่าบางที

มาตรฐานการครองชีพอาจต่ำกว่าบางประเทศที่ใช้ระบบทุนนิยม แต่ก็จะไม่มี ความอดอยากยากจน อันน่าสังเวช.^{๒๔} กล่าวโดยสรุป ร่าง เค้าโครงการเศรษฐกิจ ได้ถูกร่างขึ้นมาจากพื้นฐานความคิดสังคมนิยม และมีลักษณะเป็น "วิทยาศาสตร์" กล่าวคือ มีแผนการเป็นไปตามหลักวิชา มีโครงการ มีใช้เป็นไปตามอำเภอใจอย่างตาบอด

เค้าโครงการเศรษฐกิจ มิได้ถูกนำมาใช้ปฏิบัติและยังถูกกล่าวหาว่าเป็น "คอมมิวนิสต์" ทำให้ผู้ร่างถูกตั้งคณะกรรมการสอบสวน ถึงแม้ผลการสอบสวนจะปรากฏว่าความคิดของท่านปรดิไม่ใช้คอมมิวนิสต์ แต่เป็น "สังคมนิยม" ก็ตาม แต่ เค้าโครง ก็ไม่ได้รับการเข้าใจและยอมรับนำมาใช้แต่อย่างใด เอกสารชิ้นหนึ่งที่โต้แย้งร่างเค้าโครงการนี้ว่าเป็นแบบคอมมิวนิสต์คือ พระบรมราชวินิจฉัยของพระปกเกล้าฯ^{๒๕}

ประเด็นสำคัญที่ พระบรมราชวินิจฉัยฯ คัดค้าน เค้าโครงการเศรษฐกิจ อาจสรุปได้เป็น ๓ ประการคือ ประการแรก ข้อเสนอของ เค้าโครง เป็นแบบบอลเชวิครัสเซีย ซึ่งจะนำความยากลำบากมากมายมาสู่ประเทศสยาม เช่นเดียวกับที่เกิดในประเทศรัสเซีย ประการที่สอง จะเป็นภัยต่อประเทศชาติ เพราะชาติตะวันตกเกลียดชังระบบบอลเชวิค และอาจตัดไมตรีทำให้เศรษฐกิจของชาติหายนะ หรือถึงกับ เข้าแทรกแซงประเทศ ประการสุดท้าย ข้อเสนอใน เค้าโครง ทำลายสิทธิเสรีภาพของประชาชน

อย่างไรก็ดี ข้อวินิจฉัยเหล่านี้ก็สามารถโต้แย้งได้จากหลักการของ เค้าโครง เอง กล่าวคือ ในประเด็นที่หนึ่งและสอง การเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ มิได้เป็นแบบรัสเซียที่มีการล้มล้างระบอบกษัตริย์ และปกครองโดยพรรคการเมืองพรรคเดียวคือ พรรคคอมมิวนิสต์ และ เค้าโครง ก็มีได้เสนอการยึดทรัพย์คนรวยแต่อย่างใด ในแง่ที่เกี่ยวกับสัมพันธมิตร ท่านปรดิได้คำนึงถึง เรื่องนี้มากที่สุดทีเดียว ดังจะเห็นได้จากการที่รัฐบาลจะผ่อนผันให้โรงงานของเอกชนดำรงอยู่ได้ เช่น ห้างร้านค้าขายของเอกชนต่างด้าว ส่วนความยากลำบากในการดำเนินการนั้น ได้เป็นที่ตระหนักอยู่แล้ว ดังปรากฏในการประชุมคณะกรรมการพิจารณา เค้าโครงการเศรษฐกิจ และใน เค้าโครง เองด้วยที่เรียกร้องให้ระดมผู้ชำนาญการ เศรษฐกิจมาร่วมค้นคว้าดำเนินการ

มีข้อนำสัง เกตอย่างหนึ่งในการที่มีผู้โต้แย้งร่าง เค้าโครง ว่าเป็นแบบรัสเซีย โดย คาคคะเนจากหลักฐานใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง และ คำประกาศของคณะราษฎร ดังได้ กล่าวข้างต้นแล้วว่า คำอธิบาย กล่าวถึงระบอบประชาธิปไตย โดยใช้ระบบประธานาธิบดีของ ฝรั่งเศส และระบบของโซเวียต เป็นตัวอย่าง เมื่อคณะราษฎรเรียกร้อง "ประชาธิปไตย" และยกตัวอย่างการล้มล้างระบบซาร์ในรัสเซีย เพื่อคัดค้านและโจมตีพระมหากษัตริย์ จึงอาจ ทำให้มองความคิดของท่านปริทัศน์ไปทางนั้นได้ คือ ต้องการสร้าง "ประชาธิปไตย" และ เศรษฐกิจแบบรัสเซีย ดูเหมือนความหมายของคำว่า "ประชาธิปไตย" ที่ท่านใช้ใน คำอธิบาย กฎหมายปกครอง จะหมายถึง การปกครองระบอบสาธารณรัฐ อย่างไรก็ตาม ท่านปริทัศน์กล่าวถึง การเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ เป็นแบบ "ประชาธิปไตย" ในความหมายของ "ราชาธิปไตยอำนาจจำกัด" (ตามการแบ่งประเภทใน คำอธิบาย) เสมอ และตลอดเวลาที่ท่านทำกิจกรรม ระดับสูงทางการเมืองนั้น ก็ไม่ปรากฏความคิดหรือการกระทำใด ๆ ของท่านที่ส่อไปในทางที่ท่าน ต้องการทำลายสถาบันกษัตริย์และสถาปนาระบอบสาธารณรัฐ ตรงกันข้าม ร่าง เค้าโครง ยังคงยอมรับฐานะทางสังคมของชนชั้น เช่นนั้นอยู่ แม้ว่าจะเสนอการเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจ ถึงขั้นที่กล่าวได้ว่า เป็นการปฏิวัติทาง เศรษฐกิจจากที่เคยเป็นมาเลยทีเดียว

ด้วยทรรศนะที่ไม่ไว้วางใจ ข้อโต้แย้งต่อ เค้าโครง จึงสรรหาประเด็นคัดค้านต่างๆ ทั้งทั้งหมด ประเด็นสำคัญที่สุดประการที่สามคือ การปฏิบัติตามร่าง เค้าโครง จะทำลาย เสรีภาพของ ประชาชน การที่ เค้าโครง มองว่าราษฎรทุกคนจะเป็นข้าราชการ รับเงินเดือนของรัฐ และ ต้องการระดมคนทำงาน ไม่ให้ใช้เวลาว่างไปอย่างเปล่าประโยชน์ ได้ถูกโจมตีคัดค้านว่าเป็น การบังคับคนให้ทำงาน เพราะทุกคนต้องการทำงานเบา ๆ และการที่ทุกคนเป็นข้าราชการก็ไม่ อาจป้องกันการ "สไตรค์" ได้ จะเห็นได้ว่า การโต้แย้งนี้แสดงถึงจุดยืนทางความคิดที่ต่าง ขั้วกัน เค้าโครง วางอยู่บนความคิดแบบโซลิตารีสม ที่มนุษย์สำนักถึงการที่ต้องช่วยเหลือพึ่ง พากัน และเมื่อสังคมกำลังเผชิญปัญหา เศรษฐกิจอย่างรุนแรง มีความยากจนอยู่ทั่วไป รัฐบาลจึง ควรจัดให้มีการ "ประกันสังคม" แก่ราษฎร นับเป็นสิทธิทาง เศรษฐกิจของราษฎร เพื่อให้ชีวิต ดำรงอยู่ได้อย่างสมศักดิ์ศรีตามหลัก สิทธิมนุษยชน นี่คือหลักการที่แท้จริงของ เค้าโครง การ ให้ประชาชนเป็นข้าราชการเป็นเพียงวิธีการ เช่นเดียวกับการที่กล่าวว่าการสไตรค์จะไม่เกิดขึ้น

หรือหากเกิดขึ้นก็สามารถควบคุมได้ง่ายกว่าการประท้วงต่อต้านเอกชน ภายในสังคมที่เต็มไปด้วยความเหลื่อมล้ำค่าสูงกันอยู่แล้ว เช่น ประเทศสยามขณะนั้น การยกเสรีภาพตามทฤษฎะแบบเสรีนิยมของข้อโต้แย้งขึ้นมาเป็นหลัก ย่อมจะนำไปสู่โอกาสที่จะกดขี่กันได้มากขึ้น ดังที่ท่านวีรลั เคยเปรียบไว้ว่าเหมือน "เสรีภาพของสุนัขจิ้งจอกในเล้าไก่"^{๒๖}

ในขณะที่ พระบรมราชวินิจฉัย แสดงลักษณะ อนุรักษนิยม โดยแท้ ที่เน้นสิทธิพลเมืองปกป้องเสรีภาพของบุคคลจากรัฐบาล และรักษาสถานะเดิม เมื่อเปรียบกับทฤษฎะของท่านปริดีที่เป็นแบบ ก้าวหน้า ซึ่งเน้นว่าสิทธิทางเศรษฐกิจเป็นสิ่งจำเป็น ในฐานะที่เป็นเครื่องมือที่กระทำให้บุคคลมีฐานะการดำรงชีวิตอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี และยังเป็นการจัดความแตกต่างระหว่างชั้นชั้นซึ่งแรงกว่ากับผู้ที่อ่อนแอในสังคม ซึ่งทำให้ฝ่ายแรกมีโอกาสเอาเปรียบฝ่ายหลังได้ เค้าโครงเศรษฐกิจ ได้คาดคะเนถึงเรื่องนี้ เมื่อระบุว่า การปฏิบัติตามแผนการเศรษฐกิจแบบนี้จะแก้ปัญหาค่าครองชีพทางชนชั้น

"...มีผู้ทำนายว่าการต่อสู้ระหว่างคนต่างชั้นจะห้อง เกิดมีขึ้น เมื่อมีความขุ่นปนมากขึ้น คือมีคนยากจนแค่น เราจะป้องกันเสียในชั้นนี้..."^{๒๗}

นี่เป็นคำแถลงของท่านปริดีใน การประชุมกรรมานุกรณาการพิจารณาเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ การมุ่งประกันเสรีภาพของประชาชนบนฐานทางเศรษฐกิจที่อ่อนแอ อาจนำมาซึ่งการต่อสู้ทางชนชั้นและการกดขี่ที่ทำให้ "เสรีภาพ" กลายเป็นเพียงภาพลวงตา ที่ไม่อาจเป็นจริง ทฤษฎะแบบอนุรักษนิยมมองเสรีภาพในแง่ลบ คือ หมายถึง การไม่มีอุปสรรคขัดขวางการแสดงออกของมนุษย์ ซึ่งก็อาจขยายไปสู่การเปิดโอกาสอย่างมากที่สุดด้วย แต่ปัญหาสำคัญก็คือ อาจเปิดทางให้ชนบางกลุ่มเอาเปรียบคนอื่นได้ แต่ทฤษฎะของท่านปริดีเป็นการมองเสรีภาพในเชิงบวก ที่แสดงบทบาทเด่นของรัฐบาล สร้างหลักประกันพื้นฐานทางเศรษฐกิจแก่บุคคล เพื่อให้เสรีภาพทางสังคมเป็นจริงขึ้นมาได้ รัฐบาลจะประกันสิทธิในการมีงานทำ และประกันมาตรฐานการดำรงอยู่แก่ประชาชน

ยังมีคำถามอื่น ๆ อีกต่อ เค้าโครงการเศรษฐกิจ ที่เป็นแผนเศรษฐกิจแบบสังคมนิยมเพื่อสร้าง "ประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ" ตามแนวความคิดเรื่อง "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" ของท่านปริดี เช่น การขาดข้อมูลที่จำเป็นสำหรับการดำเนินงาน ทำให้ดูเพื่อฝัน

ไม่เป็นจริง นอกจากนี้ การดำเนินงานต้องอาศัยผู้ชำนาญการจำนวนมาก ซึ่งเมืองไทยขณะนั้นขาดแคลน และปัญหาอีกประการหนึ่งคือการระดมประชาชนมาทำงาน เพราะประชาชนมิได้มีส่วนร่วมในการปฏิวัติ ๒๔๗๕ เลย

สำหรับคำถามแรก เราต้องไม่ลืมว่า เค้าโครง เป็นเพียงร่างแนวความคิด เป็นหลักการตั้งที่ท่านปรีดี ได้ชี้แจงไว้ ไม่ใช่ตัวแผนจริง ๆ ซึ่งเรื่องนี้ก็มีการพิจารณากันในที่ประชุมคณะกรรมการร่างแล้ว^{๒๘} นอกจากนี้ เค้าโครง ก็ได้ระบุถึงข้อมูลที่ต้องมีเพิ่มเติมด้วย ปัญหาต่อมาคือ รัฐบาลชาตินุคคนที่ชำนาญการนั้น ก็เป็นเรื่องที่ เค้าโครง ได้คำนึงถึงอยู่แล้วที่จะแก้ปัญหา :

"... เมื่อเราทราบว่าเราขาดกำลังอันใด เราก็ควรหากำลังอันนั้น เช่น เราขาดผู้ชำนาญการพิเศษ เราต้องจ้างชาวต่างประเทศซึ่งเป็นผู้ชำนาญการพิเศษมาใช้ไปพลาง ๆ ก่อน และอบรมคนของเรา ซึ่งจึงต้องวางแผนการอบรมไว้ด้วย"^{๒๘}

ท่านปรีดีได้คาดคะเนถึงบางสิ่งล่วงหน้าแล้ว ส่วนในการดำเนินงานนั้น เมื่อประสบปัญหา กำลังคนที่ชำนาญ รัฐบาลก็สามารถเลือกดำเนินการบางโครงการก่อนหลัง เป็นขั้นตอนตามความเหมาะสม สำหรับปัญหาสุดท้ายดูเหมือนจะอยู่ในความคิดของท่านปรีดีด้วยเช่นกัน เมื่อท่านเสนอในที่ประชุมกรรมการร่างว่า ให้ประกาศโครงการเศรษฐกิจและการดำเนินงานให้ประชาชนทราบเป็นระยะทุกชั้น ชี้แจงผลที่ได้ทำทุกสัปดาห์^{๓๐} ซึ่งท่านปรีดีได้คาดว่าจะมีผลเป็น -

"การประกาศโครงการแห่งชาตินี้เท่ากับเราเพาะนิสัยให้รักชาติด้วย เพื่อให้พลเมืองกระตือรือร้นในความเจริญของชาติ"^{๓๑}

ถึงแม้ราษฎรส่วนใหญ่จะมิได้มีส่วนในการเปลี่ยนแปลงการปกครอง แต่พวกเขาก็มีโอกาสเข้าร่วมการพัฒนาชาติ เพื่อสร้างสรรค์สังคมใหม่ได้ นี่เป็นเรื่องที่ท่านปรีดีคิดอยู่แล้วที่จะระดมประชาชนเข้าร่วมงานของส่วนรวม

ข้อโต้แย้งต่าง ๆ เหล่านี้ ชวนให้นึกคิดจริง ๆ หากได้มีการนำ เค้าโครง เศรษฐกิจ มาปฏิบัติอย่างเต็มรูปในเวลานั้น จะเกิดผลอย่างไร เพราะการดำเนินงานตามแผนการระดับชาติเช่นนี้ย่อมต้องประสบปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ มากมาย ซึ่งอาจคาดได้ เช่น

การหาตลาดสินค้าที่ผลิตขึ้นมา ปัญหาในการจัดการสหกรณ์ และ ปัญหาคุณภาพของผู้ทำงาน เป็นต้น

ในขณะที่อยู่ในตำแหน่งทางการเมือง (ช่วงความคิดระยะแรก) ท่านปรีดีได้มุ่งมั่นในการเสนอความคิดดังกล่าว และต่อมาที่ท่านออกนอกประเทศจวบจนขณะใกล้วาระสุดท้ายของชีวิตในการให้สัมภาษณ์ปี ๒๕๒๕ ท่านก็ยังคงกล่าวถึง เค้าโครงการเศรษฐกิจ ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งในระบบความคิดของท่าน ท่านไม่เคยปฏิเสธมันเลยในหลักการ^{๓๖} จุดสำคัญคือความมุ่งมั่นที่จะแก้ปัญหา เศรษฐกิจของราษฎรอันเป็นความจริงที่คุกคามชีวิตอยู่ ขณะนั้น พระบรมราชวินิจฉัย ได้ใช้รายงานของ "โพรเฟสเซอร์ ซิมเมอแมน" อ้างว่าฐานะทางเศรษฐกิจของประเทศไทยยังดีอยู่ และคัดค้านการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติตาม เค้าโครง ท่านปรีดีได้แสดงความในใจที่ประชุมกรรมการพิจารณาเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ว่า

"ข้าพเจ้าไม่ใช่คนกรุงเทพฯ จึงรู้หัวอกคนบ้านนอกเป็นอย่างดี โดยได้รับความลำบากยากจน เพื่อนในหัวเมืองยังยากจนอีกมาก นายซิมเมอแมนไม่เคยอยู่อย่างยากจนในเมืองไทย ผู้ที่ไม่เคยประสบแล้ว จะรู้สึกอย่างไรได้ สำรอกที่ไหน เจ้าหน้าที่ก็เตรียมผัดหน้าไว้รับ แม้ข้าราชการในกรุงเทพฯ ออกไปก็ไม่ทันเห็นของจริงแท้ และทั้งตนเองก็สบาย ไม่เคยทุกข์ร้อนเหมือนชาวบ้านที่ทนทุกข์อยู่ในเวลานี้"^{๓๗}

นี่เป็นความในใจของผู้ที่เสนอ เค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งมองเห็นปัญหาของการดำรงอยู่ และเสนอแนวทางแก้ไขทางเศรษฐกิจอย่าง "รากิกล" อันเป็นพื้นฐานของสังคม เป็นความพยายามที่จะทำให้การสร้างเสริมความสมบูรณ์พูนสุขของประชาชน เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ขึ้นมา

น่าสนใจจริง ๆ ที่ความรู้สึกรักคิดดังกล่าว ยังคงดำรงอยู่จวบจนช่วงหลังของชีวิต เมื่อท่านให้สัมภาษณ์โดยขี้แจง เรื่องความคิดในการทำโครงการเศรษฐกิจสำหรับสยาม ว่า

"ความคิดของผมที่เห็นว่าสยามควรมีโครงการ เศรษฐกิจนั้น มิใช่เกิดขึ้นทันใดและมี **ใช่เป็นไปตามความนึกคิดเดา ๆ โดยไม่มีหลักทฤษฎีเศรษฐกิจ**

ผมได้กล่าวแล้วถึงสภาพสังคมไทยที่ผมประสบพบเห็นแก่ตนเองว่า ราษฎรได้มีความอึดอัดขัดสนในทางเศรษฐกิจ และไม่มีสิทธิเสรีภาพกับเสมอภาคในทาง

การเมือง อีกทั้งตกอยู่ภายใต้อิทธิพลและอำนาจของหลายประเทศทุนนิยม ผมมีความคิดก่อนที่ได้มาศึกษาในฝรั่งเศสแล้วว่า จะต้องค้นคว้าศึกษาเพิ่มเติมว่า มีวิธีใดที่จะทำให้ความเป็นอยู่ของราษฎรดีขึ้น"^{๓๔}

ความรู้ที่นักคิดที่จะช่วยเหลือมวลราษฎรผู้ยากเข็ญ ปรากฏอยู่เสมอในตัวท่านปรีดี ในการไตร่ตรองระยะหลัง (บทสัมภาษณ์ปี ๒๕๒๕) ท่านเพียงแต่กล่าวถึงความล้มเหลวในการจะนำแผนเศรษฐกิจมาใช้ปฏิบัติว่า : "เราเร็วไป ความจริงพวกท่านผู้ใหญ่ที่เข้ามาก็ต้องการร่วมมือ แต่เราเร็วไปที่ท่านจะรับได้"^{๓๕} นี่เป็นปัญหาในทางปฏิบัติ แต่หลักการยังคงอยู่ ประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจคือพื้นฐานของระบบประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ ตามปรัชญา "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" ซึ่งสิ่งนี้สะท้อนถึงหลักสิทธิมนุษยชน และเป็นตัวบ่งถึง "สังคมที่เป็นธรรม"

๖.๕ ว่าด้วยความยุติธรรมทางสังคม

เราได้เห็นมาแล้วว่า สิ่งที่อยู่ในใจของท่านปรีดีมาโดยตลอด ตั้งแต่ความคิดครั้งแรกในวัยหนุ่มของท่าน จนถึงระยะหลังที่บรรลุถึง ปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย ก็คือ ปัญหาการดำรงอยู่ทางสังคมของมนุษย์ ซึ่งมีเรื่องเศรษฐกิจเป็นแกนกลาง ปัญหาความยากจน การกดขี่เบียดเบียน ภายในระบบสังคมที่ไม่เป็นธรรม ดังปรากฏในสังคมไทย เป็นเรื่องที่น่าคิดว่าผู้นี้พัวพันอยู่ตลอดชีวิตของท่าน ในตอนนี้ เราจะเข้าสู่แก่นของปัญหานี้ ด้วยความคิดพื้นฐานที่ว่า ความยุติธรรมทางสังคมเป็นศูนย์กลางของความสัมพันธ์ทางสังคมของมนุษย์ ดังนั้นเรื่องความยุติธรรมจึงเป็นความคิดพื้นฐานของความคิดทางการเมืองโดยทั่วไป ทุกสังคมย่อมต้องประกอบไปด้วยโครงสร้างและค่านิยมบางอย่างเพื่อการดำรงอยู่ของสังคมนั้น และความยุติธรรมเป็นค่านิยมทางสังคมอย่างหนึ่ง ที่เป็นปัจจัยผนึกรวมสังคมเข้าด้วยกัน ตามสมมติฐานเช่นนี้ เราจึงวิเคราะห์ความคิดเรื่องนี้ในทรรศนะของท่านปรีดี

ความคิดทางการเมืองของท่านปรีดี เป็นส่วนสำคัญยิ่งที่ผลักดันการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ ในฐานะที่ท่านเป็น "มันสมอง" ของกลุ่มคณะราษฎร และความคิดของท่านมีพื้นฐานที่ต่างจากของระบบเดิม ตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์บนฐานทางเศรษฐกิจแบบศักดินา บุคคลมีฐานะ สิทธิ และหน้าที่แตกต่างกัน ระบบเดิมเน้นถึงฐานะและสิทธิที่บุคคลมีติดตัวมาตั้งแต่เกิด และยอมรับในระดับหนึ่งถึงความสามารถ โดยถือว่าเป็นคุณค่าของบุคคล สมมติฐานของความ

คิดเช่นนี้ก็คือ โดยพื้นฐานแล้ว มนุษย์ไม่เท่าเทียมกัน บางคนมีสิทธิมากกว่าคนอื่น เนื่องจากฐานะตามกำเนิดหรือการสืบเชื้อสาย หรือมีคุณค่ามากกว่าคนอื่นเนื่องจากมีความสามารถให้เห็นประจักษ์ ความยุติธรรมทางสังคมจึงขึ้นกับสองสิ่งนี้คงจะเห็นได้จากการจัดระดับ "ศักดิ์นา" การมีสิทธิพิเศษทางกฎหมายบางอย่าง และการปูนบำเหน็จรางวัลแก่ผู้มีความชอบ เป็นต้น และเมื่อพระเจ้าแผ่นดินหรือผู้ปกครองที่มีอำนาจสิทธิ์ขาด ผู้มีสิทธิหรือความสามารถที่ควรได้รับผลตอบแทนเหนือคนอื่น ๆ จึงขึ้นอยู่กับการศึกษาของพระองค์ (ดูเปรียบเทียบแนวคิดเกี่ยวกับการปกครองและรัฐในบทที่ ๑)

ถึงแม้จะถือกำเนิดขึ้นมาในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ด้วยโอกาสและความสามารถทางการศึกษา ทำให้ได้เล่าเรียนมีประสบการณ์ต่างจากคนอื่น ๆ และที่สำคัญที่สุดคือ จิตสำนึกที่จะแก้ไขปัญหาของราษฎรผู้ยากไร้ ท่านปรดิต์มีความคิดที่ต่างจากเดิม ท่านได้เสนอแนวทางสู่ความเป็นธรรมทางสังคม ซึ่งไม่ใช่เป็น "ยาหอมทางอุดมการ" หรือข้ออ้างที่เป็นนามธรรมใด ๆ หากแต่วางบนพื้นฐานของความรู้สึกร่วมในปัญหา เป็นการเอาตัวเองเข้าไปอยู่ในฐานะของคนอื่น คิดถึงคนอื่น รู้สึกเหมือนคนอื่น ลักษณะความรู้สึกลึกซึ้งเช่นนี้ของท่าน ปรากฏตั้งแต่ก่อนที่ท่านจะไปศึกษาวิชากฎหมายในต่างประเทศ ทรงหลังอยู่ในข้อเสนอ เค้าโครงการเศรษฐกิจ และยังคงดำรงอยู่ในสมัยหลังจวบจนท่านสิ้นชีวิตไป

แนวทางที่ดีที่สุดอย่างหนึ่งในการเข้าสู่แนวคิดเรื่อง "ความยุติธรรมทางสังคม" ในทรรศนะของท่านปรดิต์ ก็คือ การเข้าใจความคิดเรื่อง "สิทธิมนุษยชน" ของท่าน เราได้พบร่องรอยของความคิดเรื่องสิทธิมนุษยชน อยู่ในงานของท่านมาโดยตลอดดังกล่าวข้างต้น และเมื่อให้สัมภาษณ์ถึงการพัฒนาประเทศตามหลัก ๖ ประการของคณะราษฎร ท่านก็ระบุว่า ความมุ่งหมายหรือปณิธานของคณะราษฎรนั้น "ตรงกับหลักการแห่งสิทธิมนุษยชน (Human rights)"^{๓๖} อย่างไรก็ตาม เราต้องพิจารณาเรื่อง "สิทธิมนุษยชน" ภายในโครงร่างของระบบความคิดของท่าน ซึ่งจะเห็นได้ว่า มันวางอยู่บนสมมติฐานที่ว่า ลักษณะของสิทธิมนุษยชนเป็นปฏิสัมพันธ์กับโครงสร้างทางสังคมเศรษฐกิจ (socio-economic structures) กล่าวคือระบบสังคมอย่างหนึ่งก็จะปรากฏความคิดเรื่อง "สิทธิมนุษยชน" แบบหนึ่งที่สุดคละงกัน (เช่น การวิเคราะห์ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ถึงสิทธิของบุคคลดังกล่าว) และความคิดเรื่อง

"สิทธิมนุษยชน" ในฐานะที่เป็นอุดมการณ์และเป้าหมาย ก็จะเสนอระบบสังคมในลักษณะหนึ่ง ซึ่งสำหรับท่านปรีดี.-

"ประเทศใดปกครองโดยระบบประชาธิปไตยสมบูรณ์เพียงใด พลเมืองของประเทศนั้นก็ได้รับ "สิทธิแห่งมนุษยชน" (Human rights) สมบูรณ์เพียงนั้น"^{๓๓}

หลักสิทธิมนุษยชนจึงเป็น เกณฑ์สำหรับสังคมที่เป็นธรรม คือ เป็นประชาธิปไตยสมบูรณ์ ตามปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย และเมื่อเศรษฐกิจเป็นพื้นฐานของความคิดนี้ "ความยุติธรรมทางสังคม" ในทรรศนะของท่านปรีดี จึงเน้นด้านสิทธิทางเศรษฐกิจของประชาชน โดยอยู่ในความรับผิดชอบของรัฐ

สำหรับท่านปรีดี "สิทธิมนุษยชน" เป็นสิทธิและหน้าที่ในอันที่จะดำรงชีวิตและรวบรวมกันอยู่เป็นหมู่คณะ ซึ่งสิทธิและหน้าที่เหล่านี้ มีขึ้นตามสภาพธรรมตาแห่งการเป็นมนุษย์ สิทธิมนุษยชนพิจารณาได้เป็น ๓ ประการ คือ (๑) ความเป็นอิสระ หรือ เสรีภาพ (๒) ความเสมอภาค หรือ สมภาพ (๓) ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันฉันพี่น้อง หรือ ภาวะภาพ^{๓๔} หลักเหล่านี้แสดงตัวออกมา ๓ ทางคือ ทางกฎหมาย ทางปกครอง และทางธรรมะ^{๓๕} อย่างไรก็ตาม เราสามารถพิจารณาได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ หลักสิทธิมนุษยชนที่ปรากฏเป็น สิทธิตามกฎหมาย และ สิทธิซึ่งมิได้เป็นรูปกฎหมาย แต่เป็น สิทธิทางธรรมะ สิทธิตามกฎหมาย ย่อมรวมการแสดงตัวเป็นผลทั้งทางกฎหมายและทางปกครอง ซึ่งปรากฏเป็นระเบียบกฎเกณฑ์ อยู่ ส่วนสิทธิทางธรรมะนั้น ไม่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร หากแต่อยู่ในขนบธรรมเนียมวัฒนธรรม รวมถึงความเชื่อของกลุ่มชน

ในแง่ของสิทธิตามกฎหมาย โดยทั่วไปแล้วมักเข้าใจกันว่า กฎหมายเป็นสถาบันที่มีลักษณะอนุรักษ์นิยมคือ มุ่งรักษาความเป็นระเบียบเรียบร้อยของสังคม รักษาสภาพเดิมที่เป็นอยู่ของสังคม -นั่นคือ ความเป็นธรรมตามกฎหมาย แต่ท่านปรีดีกลับเป็นนักกฎหมายในแบบที่ "ก้าวหน้า" ซึ่งต้องการการเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยใช้กฎหมายเป็นหัวหน้า ทรนตะเช่นนี้ ปรากฏชัดเจนใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง ซึ่งเสนอหลักสิทธิมนุษยชนเป็นพื้นฐาน ที่ต่างไปจากทรนตะการมองมนุษย์แบบแบ่งชั้นวรรณะของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ถึงแม้ท่าน

มักจะทำอย่างกฎหมายเดิม เป็นตัวอย่างอยู่เสมออีกถาม นอกจากนี้ ความพยายามที่จะใช้กฎหมาย เป็นตัวนำในการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ก็ปรากฏชัดใน เค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งเสนอ ควบคู่กับ เค้าร่างพระราชบัญญัติว่าด้วยการประกันความสุขสมบูรณ์ของราษฎร และ เค้าร่าง พระราชบัญญัติว่าด้วยการประกอบการเศรษฐกิจ ซึ่งมุ่งหมายจะ "ปฏิวัติทางเศรษฐกิจ" เปลี่ยนแปลงโครงสร้างทาง เศรษฐกิจของประเทศเสียใหม่ เพื่อความสุขสมบูรณ์สุขของราษฎร ตามหลักสิทธิมนุษยชนในส่วนหน้าที่ของรัฐที่จะต้องบำรุงราษฎร

ส่วนในแง่ของสิทธิทางธรรม ท่านได้กล่าวไว้ใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง ว่า "สิทธิของมนุษย์ชนใด ซึ่งการละเมิดไม่มีผลในทางปกครองหรือในทางกฎหมาย แล้ว สิทธินั้นก็ยังมีผลในทางธรรมะ คือ การละเมิดอาจยังให้บุคคลเกิดความ ไม่พอใจ อาจทำให้ผู้ละเมิดโดยการกระทำหรือละเว้นกระทำเป็นที่น่าอดสู้อับอาย..."^{๔๐}

ความคิดเช่นนี้ พ้องกับหลักภาคภาพ คือ การช่วยเหลือที่มนุษย์ซึ่งมีต่อกันฉันพี่น้อง ซึ่งแสดง ถึงนัยทางจริยธรรม นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับแนวคิดแบบ "โซลิดารีสม" อันเป็นฐานของ เค้าโครง ที่ถือว่า มนุษย์ย่อมอาศัยกันและกัน และทุกคนมีหน้าที่ทางจริยธรรมต่อกัน ทำให้ต้อง ร่วมประกันความเดือดร้อนต่อกัน นี่คือนิติทางธรรมะ ที่ท่านปรารถนา พยายามผลักดันออกมาเป็น สิทธิตามกฎหมาย แต่ก็ไม่สำเร็จดังเป็นที่ทราบอยู่แล้ว สำหรับท่านปรารถนา สังคมที่เป็นธรรม จะต้องมีหลักประกันในการดำรงอยู่ของบุคคล (ราษฎร) และพันธะทางจริยธรรมที่ท่านเสนอ นี้ ต่างจากความช่วยเหลือแบบกุศล (แม้จะเกิดมาจากความเมตตาเช่นกัน) ถึงแม้บางคน อาจถือว่า การช่วยเหลือผู้อื่นเป็นการกระทำที่ดีของการทำความกุศล แต่นี่ไม่ใช่ความยุติธรรม เพราะการทำความกุศลไม่เกี่ยวกับสิทธิ ไม่มีสิทธิที่ระบุให้ต้องทำความกุศล และผู้ได้รับก็ไม่มีความรู้สึกรับ ได้รับความช่วยเหลือ มีใช้สิทธิซึ่งเขาอาจจะรู้สึกว่าเป็นตัวเองแต่โดย แต่เขาจะไม่รู้สึกเช่นนั้น หากได้รับตามสิทธิ

สำหรับท่านปรารถนา สังคมที่เป็นธรรมคือประเทศที่ปกครองโดยระบบประชาธิปไตย สมบูรณ์ ซึ่งพลเมืองก็จะได้รับสิทธิมนุษยชนอย่างสมบูรณ์ ในสังคมที่มีโครงสร้างทางสังคม- เศรษฐกิจ ซึ่งเอื้ออำนวยให้เกิดการเอาโรคเอาเปรียบโดยเฉพาะในเรื่องพื้นฐานคือ เศรษฐกิจ และคนส่วนใหญ่คือผู้เสียเปรียบที่ยากไร้ขัดสน นักคิดผู้นี้จึงแสดงตัวอย่างคนส่วนใหญ่ เมื่ออยู่

ในตำแหน่งทางการเมือง ท่านก็พยายามผลักดันเจตจำนงนี้ให้ปรากฏออกมา และเมื่อพ้นจากตำแหน่งและไม่อาจวางใจกับเจตจำนงของกลุ่มผู้ปกครองชุดใหม่ระยะหลังได้ ท่านก็ตั้งความหวังไว้กับความสำนึกของคนส่วนใหญ่ ซึ่งเป็น "พลังใหม่" ของสังคม ตามทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคม ท่านคิดถึงความยุติธรรมทางสังคมที่ต้องเปลี่ยนแปลงแก้ไขสภาพบกพร่องต่าง ๆ ที่เป็นอยู่ โดยมุ่งขจัดความยากจน และสร้างความเท่าเทียมกันมากยิ่งขึ้น ทุกคนย่อมมีสิทธิที่จะดำรงอยู่ในระดับมาตรฐานตามหลักสิทธิมนุษยชน ทั้งหลักการใน เค้าโครงการเศรษฐกิจ และข้อพิจารณาใน ความเป็นอนิจจังของสังคม ต่างอยู่บนพื้นฐานเดียวกันนี้ แนวคิดนี้ถือว่า ความเป็นธรรมก็คือการปฏิบัติต่อมนุษย์ในฐานะบุคคลที่มีคุณค่าเท่าเทียมกัน และมนุษย์แต่ละคนต่างก็มีความต้องการอันจำเป็นเหมือนกัน การถือปฏิบัติต่อคนอย่างมีการจำแนก แบ่งฝักฝ่าย ย่อมไม่เป็นธรรม เพราะจะมีผู้ได้เปรียบและเสียเปรียบ เพราะฉะนั้น ในสังคมที่มีความเหลื่อมล้ำ จึงต้องให้ความช่วยเหลือแก่บรรดาผู้เสียเปรียบในสังคมโดยถือเป็น "สิทธิ" ที่พวกเขาพึงได้รับ การถือหลักเกณฑ์แบบสิทธิแต่กำเนิดหรือความสามารถส่วนบุคคลเท่านั้น อาจเป็นสิ่งมีเหตุผลและก่อประโยชน์ต่อสังคม แต่มันจะเปิดโอกาสสำหรับการจำแนกคน ทำให้ขาดการมองเห็นคุณค่าอันเท่าเทียมของบุคคล ซึ่งจะนำไปสู่การปฏิบัติต่อคนอย่างเท่าเทียมกัน ทำให้บุคคลดำรงอยู่อย่างสมศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์

การเสนอแนวคิดเรื่องความยุติธรรมทางสังคม เป็นนโยบายของรัฐ เป็นเรื่องที่จะต้องเป็นในแง่ประสิทธิภาพดังเช่นใน เค้าโครงการเศรษฐกิจ ถ้าหากว่าการช่วยเหลือคนที่ยากไร้ถูกปล่อยให้เป็นเรื่องของเอกชนแล้ว ผลลัพธ์ทางการปฏิบัติก็จะมีลักษณะกระจัดกระจายไม่แน่นอน ในเมื่อความเมตตาเป็นส่วนประกอบของความเป็นธรรม ก็หมายความว่ามันเป็นความรับผิดชอบของสังคมทั้งหมดนั้นเอง มันเป็นเรื่องที่จะต้องเป็นส่วนประกอบในหลักนโยบายของรัฐ เช่น การให้สวัสดิการพื้นฐานแก่คนที่ฐานะเสียเปรียบ การเก็บภาษีก้าวหน้า ฯลฯ การเสนอขึ้นเป็นหลักนโยบายของรัฐจะทำให้สามารถกำหนดเป็นเงื่อนไขแก่คนที่มีโอกาสที่จะต้องแบกรับภาระมากขึ้น ส่วนคนที่มีความจำเป็นที่ต้องได้รับการช่วยเหลือก็มีสิทธิที่ขอธรรมที่จะได้รับความช่วยเหลือ

หลักความยุติธรรมที่เน้นการดำรงอยู่ทางเศรษฐกิจ อันเป็นปัญหาเฉพาะหน้าของสังคม เช่นนี้ มิได้ขัดกับหลัก เสรีภาพแต่อย่างใด เราได้พิจารณาเรื่องนี้มาแล้วในการวิเคราะห์แนวคิดของ เค้าโครงการเศรษฐกิจ พรรคคณะเสรีภาพแบบเสรีนิยม ผิดพลาดที่ยกเอาความเห็นแก่ตัวของมนุษย์เป็นใหญ่ และถือว่าต้องปราศจากอุปสรรคในการแสดงออกของบุคคล สำหรับนักคิดสังคมนิยม เช่นท่านปรกติ พรรคคณะดังกล่าวไม่อาจยอมรับได้ เพราะการยกเสรีภาพแบบนั้นเป็นเป้าหมายหลัก จะนำไปสู่โอกาสที่จะมีการกดขี่กันมากขึ้นภายในสังคมที่มีความเหลื่อมล้ำต่ำสูงกันอยู่แล้ว ดังที่ท่านอ้างว่า นักประชาธิปไตยโดยผู้หนึ่งเปรียบเทียบเสรีนิยมว่าเสมือน "เสรีภาพของสุนัขจิ้งจอกในเล้าไก่" เสรีภาพจะเป็นเป้าหมายของสังคมได้ก็ต่อเมื่อมันไม่เป็นเหตุนำไปสู่การพัฒนาของสังคมในแบบที่ควบคุมอะไรไม่ได้เลย โดยเฉพาะในการประกอบ การเศรษฐกิจแบบตัวใครตัวมัน เพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้าคือความยากจนของคนส่วนใหญ่ ซึ่งคุณความดีการดำรงอยู่อย่างสมศักดิ์ศรีของมนุษย์ เราต้องไม่มองเสรีภาพในแบบสามัญสำนึกที่ถือว่า แต่ละคนสามารถทำในสิ่งที่ตัวเองต้องการ สำหรับท่านปรกติ "เสรีภาพ" มีความหมายสูงส่งกว่านั้น เมื่อมันวางอยู่บนการตระหนักถึงภาระหน้าที่ซึ่งบุคคลพึงกระทำต่อคนอื่น อันเป็นพันธะทางจริยธรรม เสรีภาพจะสมบูรณ์ในสังคมที่สมบูรณ์ ซึ่งบุคคลอุปถัมภ์ด้วยคุณธรรม --สังคมพระศรีอารีย์

เห็นได้ชัดว่า สำหรับท่านปรกติ คุณค่าของการปกครองย่อมอยู่ที่การมองมนุษย์เป็นจุดหมาย ไม่ใช่ในฐานะที่เป็นวิถีทาง รัฐที่ดีคือ รัฐที่สามารถดำรงเอกราชอธิปไตยของตนเองได้ และมุ่งขจัดทุกข์ บำรุงสุขแก่ราษฎร บนพื้นฐานความคิดที่ว่า มนุษย์ทุกคนมีคุณค่าเท่าเทียมกัน รัฐจึงต้องสร้างความยุติธรรมทางสังคม ซึ่งมีความหมายกว้างขวางใน "ระบบประชาธิปไตยที่สมบูรณ์" โดยที่ประชาชนก็ตระหนักถึงพันธะทางจริยธรรมต่อกัน และเห็นแก่ส่วนรวมเป็นใหญ่ ท่านปรกติได้เสนอสังคมในอุดมคติไว้ในรูปสัญลักษณ์คือ สังคมพระศรีอารีย์

๒.๖ ว่าด้วยพุทธธรรมและสังคมพระศรีอารีย์

สังคมพระศรีอารีย์ตามความเชื่อทางพุทธศาสนา ถูกยกขึ้นมาอุปมาเป็น "สังคมในอุดมคติ" ของท่านปรกติ เราได้เห็นมาโดยตลอดว่า ในข้อ เสนอเพื่อความยุติธรรมทางสังคมของท่าน ระบายด้วยนัยทางจริยธรรมอยู่เสมอ ความคิดทางการเมืองกับคุณค่าทางจริยธรรม ถูก

มองผลसानควบคู่กันเสมอ ตั้งแต่ข้อเรียกร้องใน คำประกาศของคณะราษฎร ในหลักสิทธิมนุษยชน อันเป็นพื้นฐานของ คำอธิบายกฎหมายปกครอง ใน เค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งยกสังคมพระศรีอารีย์มาเป็นสัญลักษณ์ของเป้าหมายของการเปลี่ยนแปลง ตลอดจนใน ความเป็นอนิจจังของสังคม หลักของความเชื่อทางศาสนาแบบประเพณี ได้ถูกยกมาเป็นทั้ง เหตุผลจูงใจและเป้าหมายของการเปลี่ยนแปลงสังคม นอกจากนี้ ในอีกแง่หนึ่ง เราก็ได้เห็นถึงการผลานความเชื่อทางศาสนาของวัฒนธรรมไทย เข้ากับแนวความคิดทางสังคมของตะวันตก^{๔๑} ความคิดทางการเมืองของท่านปรีดี จึงเป็นผลผลิตอย่างหนึ่งของวัฒนธรรมไทย ในนัยอันสำคัญยิ่ง

ลักษณะของสังคมพระศรีอารีย์ที่ท่านปรีดีกล่าวถึงเสมอก็คือ สังคมที่เป็นธรรม สังคมที่คนส่วนใหญ่มีโอกาสที่จะดำรงอยู่อย่างสมศักดิ์ศรีของมนุษย์ เป็นสังคมที่ทำให้บุคคลเสมอภาคกันในทุกกรณี ทั้งนี้ก็เพราะไม่มีความแตกต่างกันในฐานะและวิถีดำรงชีพ ไม่มีความแตกต่างกันในการงานทางสมองกับกำลังกาย ตลอดจนไม่มีความแตกต่างระหว่างผู้ที่อยู่ในเมืองกับชนบท และดังที่ท่านบรรยายไว้อีกตอนหนึ่งว่า :

"ครั้นแล้วยุคใหม่คือ ยุคศรีอารยเมตไตรย ก็จะอุบัติขึ้น ในยุคใหม่มนุษยชาติจะอยู่ร่วมกันด้วยความเมตตาปรานีระหว่างกัน บุคคลจะเสมอเหมือนกันประดุจว่าเมื่อออกจากบ้านแล้วต่างก็สังเกตความผิดเพี้ยนระหว่างกันไม่ได้ ความสะดวกในการคมนาคมและความอุดมสมบูรณ์ของชีวปัจจัยก็หล้นไหล เหลือคณานับ ประดุจว่ามีต้นกัลปพฤกษ์ทุกมุมเมือง ซึ่งมนุษย์อาจถือเอาได้ตามความต้องการ ฯลฯ"^{๔๒}

สังคมเช่นนี้จะอุบัติขึ้นเมื่อมีเงื่อนไขต่าง ๆ กล่าวคือ "เมื่อศีลธรรมเสื่อมทรามลง มีการชดแย้ง เบียดเบียนกันระหว่างมนุษย์"^{๔๓} อันเป็นสภาพของยุคมิกสัญญี ตามความเชื่อทางศาสนาแบบประเพณีเช่นกัน และสำหรับท่านปรีดี สภาพความขัดสนยากจน มีการชดแย้ง เบียดเบียนกันระหว่างมนุษย์นั้น ได้ปรากฏขึ้นแล้วในสังคมสยาม ตั้งแต่ระยะปี ๒๔๗๕ ที่ทำให้ต้องมีการแก้ไขเพื่อสร้างสรรค์ยุคใหม่

ภาพการที่มนุษย์อยู่ร่วมกันด้วยความเมตตาปรานีต่อกัน (ความเมตตากรุณา เป็นหลักการสำคัญอย่างหนึ่งของจริยศาสตร์สังคมของพุทธธรรม) มีความเสมอภาค เป็นสังคมที่

ยุติธรรม ตามลักษณะของสังคมพระศรีอารียันั้น สอดคล้องกับแนวความคิดแบบ "สังคมนิยม" ของท่านปรินซ์ด้วยดังกล่าว่าข้างต้น ความคิดแบบสังคมนิยมบ่งถึงการที่สังคมเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต และอำนวยความสะดวกให้สมาชิกของสังคมร่วมมือกันในการผลิต โดยได้รับปันผลและสวัสดิการอย่างเป็นธรรม ลักษณะของสังคมพระศรีอารียันั้นได้บรรยายด้วยภาษาแบบเดียวกัน แต่ทั้งสองก็เปรียบเทียบได้คล้ายกันคือ มนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างเป็นสุข มีชีวิตปัจจัยสมบูรณ์ แน่แน่นอนว่าในสังคมพระศรีอารียันั้น ปัจจัยการผลิตย่อมไม่ตกอยู่ในมือของคนส่วนน้อย เพราะนั่นหมายถึงความขัดแย้งในสังคมที่จะตามมาและการกดขี่เบียดเบียนกัน นี่เป็นสังคมที่สนับสนุนกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนและปฏิเสธรกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล เพราะกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลในทรัพย์สินคือ รากเง้าของความขัดแย้งทั้งปวงที่ทำให้สังคมไม่อาจสงบสุขได้ ความเข้าใจในลักษณะนี้ทำให้เราไม่เห็นเป็นเรื่องแปลกที่ท่านปรินซ์ แปลชื่อนิคมแบบ "สังคมนิยม" ของ โรเบอท์ โอเวน ว่า "นาศรีอารยะไมตรี" หรือการที่ท่านเปรียบเทียบลักษณะสังคมพระศรีอารียันั้นกับ สังคมแบบ "ยูโตเปีย" ของ ฌอนส์ โมร์ และนี่เป็นเชิงอรธแรกในงานเขียนชิ้นเอกของท่านคือ ความเป็นอนิจจังของสังคม

แนวความคิดของศาสนาพุทธได้ถูกนำมาใช้เปรียบเทียบกับความคิดแบบใหม่ของตะวันตก สังคมพระศรีอารียันั้นเปรียบได้กับสังคมนิยมในอุดมคติ และแนวการพิจารณาแบบวิทยาศาสตร์สังคมก็ถูกมองแง่ด้วยจริยธรรมเช่นกัน :

"ปุถุชนแห่งวรรณะเบียดเบียน ได้ทำให้ศีลธรรมของสังคมเสื่อมโทรม อันเป็นการก่อเงื่อนไขให้เกิดขึ้นในการนำมนุษย์สังคมเข้าสู่ยุคมิกสัญญี"^{๔๔}

ความขัดแย้งทางชนชั้นวรรณะ มีผลทางศีลธรรมของสังคมอันเป็นเงื่อนไขสู่ยุคมิกสัญญี และนี่ก็เป็นทางสู่สังคมพระศรีอารียันั้นด้วย สำหรับท่านปรินซ์ ผลของการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อดำรงอยู่อย่างสมศักดิ์ศรีมนุษย์ชน อันเป็นการสิ้นสุดของความขัดแย้งในสังคม ย่อมปรากฏเป็นชัยชนะของปวงชนส่วนใหญ่อันเป็นลักษณะประชาธิปไตย นอกจากนี้ กฎการเปลี่ยนแปลงของวิทยาศาสตร์สังคม ก็ยังถูกเปรียบกับ หลักอนิจจัง ของพุทธศาสนา ซึ่งท่านปรินซ์มองว่าเป็นกฎธรรมชาติของทั้งการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งที่ไม่คงที่ตายตัว และเป็นกฎทางศีลธรรมด้วยที่ความดีย่อมมีชัยเหนือความชั่ว ในขณะที่แง่ของการเปลี่ยนแปลงสามารถพิจารณาได้แบบวิทยาศาสตร์แห่งหลังซึ่งเป็นเรื่องศีลธรรม ไม่ใช่เป็นแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ หากแต่วางอยู่บนพื้นฐานความ

เชื่อและแรงคลใจทางศาสนา เมื่อทั้งสองมาผสมผสานกันเพื่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมใน
ทรรศนะของท่านปรีดี ก็กล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงนี้ถูกผลักดันด้วยอุดมการณ์ทั้งทางโลกย์และ
ทางศาสนา เพื่อเข้าสู่สังคมใหม่ ชีวิตใหม่ ท่านปรีดีได้ใช้แนวคิดทั้งสองแง่วิพากษ์วิจารณ์
สังคมและการปกครองที่เป็นอยู่ ถึงขั้นที่ปฏิเสธระบบเดิมซึ่งเห็นว่าเป็นสังคมที่ชั่วร้าย และ
จินตนาการถึงสังคมใหม่ที่ดีกว่า สมบูรณ์กว่า

ท่านปรีดีได้ตระหนักถึงการผสมผสานแนวคิดทั้งสองคือ หลักวิทยาศาสตร์สังคม
กับ ความคิดของพุทธศาสนาเป็นอย่างดี ในความเป็นอนิจจัง เมื่อเสนอปรัชญาสสารธรรมใน
ฐานะ เป็นพื้นฐานของวิทยาศาสตร์สังคม ท่านได้ระบุว่าหลักพุทธธรรม มิได้เป็นแบบ "จิตธรรม"
เช่นที่เข้าใจกัน หากแต่สอดคล้องกับทรรศนะที่ท่านเสนอ ดังที่ท่านตีความตอนหนึ่งว่า :

"ส่วนจิตธรรมนั้นเล่า ก็มีผู้เข้าใจชนิดเอียงสุด เหยิงถึงกับปฏิเสธอิทธิพลของ
สสาร พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงพิสูจน์แล้ว เช่น เมื่อก่อนพระพุทธองค์ตรัสรู้ลงมา
สัมโพธิญาณนั้น พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญทุกขกิริยา ไม่เสวยพระกระยาหารตาม
วิธีของจิตธรรมในอินเดียสมัยก่อนโน้น ในที่สุด พระพุทธองค์ทรงเห็นว่าวิธี
จิตธรรมเช่นนั้น ไม่นำไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริง จึงได้กลับเสวยพระกระยาหาร
ซึ่งแสดงถึงวาระแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ และแสดงว่าพระพุทธองค์มิได้
ทรงปฏิเสธอิทธิพลของจิตปัจจัยที่เป็นสสารให้ร่างกายของมนุษย์เคลื่อนไหวไปได้
กล่าวคือ ร่างกายของมนุษย์ย่อมประกอบด้วยอวัยวะต่าง ๆ ซึ่งมีอวัยวะสมอง
อยู่ด้วย ที่ทำให้มนุษย์มีความคิด ความคิดของมนุษย์เป็นผลที่ประสมิตของสมอง
พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนให้มนุษย์ตัดกิเลสเพื่อมิให้หลงใหลในวัตถุ สสารธรรมมีก
ที่แท้จริงก็ต้องยอมรับว่าวิธีสอนให้บุคคลไม่หนักไปในทางเสพสุขชั้นนี้ ก็ เป็น
วิธีที่มีสอนไว้ในพระพุทธศาสนา"^{๔๔}

ดูเหมือนท่านจะเข้าใจว่า การตรัสรู้ เป็นผลจากการใช้สมอง เป็นความคิดที่เกิดจากพื้นฐานทาง
กาย และคำสอนของพุทธศาสนาก็ถูกตีความเป็นแบบสสารธรรม

แต่ปรัชญาของพุทธธรรมมิได้เป็นแบบสสารธรรมเช่นที่ท่านปรีดี เสนอ กล่าวคือ
แนวคิดที่ถือว่าสสารเป็นสมมุติฐานของสรรพสิ่ง นอกจากนี้ พุทธธรรมก็มีได้ เป็นแบบจิตธรรม

ที่ถือว่าจิตเป็นสมภูฐาน ในการพิจารณาถึงสภาวะของสรรพสิ่งนั้น พุทธธรรมมองเห็นสิ่งทั้งหลายในรูปของส่วนประกอบต่าง ๆ ที่มาประชุมกันเข้า ตัวตนแท้ ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มีอยู่ไม่ว่าจะเป็นสสารหรือจิต เมื่อแยกส่วนต่าง ๆ ที่มาประกอบกันเข้านั้นออกไปให้หมด ก็จะไม่พบตัวตนของสิ่งนั้นเหลืออยู่ แม้แต่ส่วนประกอบต่าง ๆ แต่ละอย่างเอง ก็ปรากฏขึ้นโดยการรวมตัวของส่วนประกอบย่อย ๆ ต่อไปอีก ดังนั้น เมื่อบอกว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ ก็ต้องเข้าใจในความหมายว่า มีอยู่ในฐานะที่มีส่วนประกอบต่าง ๆ มา ประชุมเข้าด้วยกัน ตัวอย่างเช่น มนุษย์ก็ประกอบด้วยองค์ประกอบ ๕ อย่างตามหลัก "เบญจขันธ์" คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ เป็นต้น^๖ การที่พระพุทธเจ้าไม่ปฏิเสธอาหารตามที่ท่านปรินิพพานด้วยอย่างพิจารณาได้ว่าเป็นการตระหนักถึงความสำคัญของกาย แต่ไม่ใช่การยืนยันทรศนะแบบสสารธรรม ส่วนการสอนไม่ให้หลงใหลในวัตถุนั้น เป็นแง่ทางจิตวิทยาและเป็นการปฏิเสธการยึดถือตัวตนของวัตถุ

นอกจากนี้ การตีความหลักอนิจจัง ของพุทธธรรมว่าเป็นแบบ "ประติการ" ตามหลักสสารธรรมวิทยาศาสตร์ของท่านปรินิพพาน ก็มีปัญหาด้วย เนื่องจากท่านได้ใช้แนวคิดทางวิทยาศาสตร์ธรรมชาติอธิบายการเปลี่ยนแปลงในรูปพลังงานที่ก่อความเคลื่อนไหว แต่หลักอนิจจังของพุทธธรรมมิได้ใช้แนวคิดในเชิงกลไกแบบนั้น หลักอนิจจัง (หรือ อนิจจตา) หมายถึง ความไม่เที่ยง ไม่คงตัว สิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามีก็ต้องว่ามีอยู่ในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบต่อกันไปไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง นี่เป็นความหมายของการเปลี่ยนแปลงที่ตรงกับหลักประติการ อันเป็นธรรมชาติของโลกและชีวิต แต่การอธิบายของพุทธธรรมไม่ได้อยู่ในรูปพลังงาน ที่มีแนวโน้มจะมองว่าการเปลี่ยนแปลงทั้งปวงเป็นผลจากปรากฏการณ์ทางสสาร อย่างที่ท่านปรินิพพานพยายามเสนอ กล่าวได้ว่า ความพยายามที่จะผสมผสานพุทธปรัชญาเข้ากับปรัชญาสสารธรรมวิทยาศาสตร์ของท่านปรินิพพานไม่ประสบความสำเร็จ ดูเหมือนท่านปรินิพพาน จะใช้พุทธศาสนาในแง่ของ "คำศัพท์" และ "อุดมคติ" ที่แฝงความเชื่อไว้เบื้องหลัง ส่วนการเข้าถึงความเป็นจริงของโลกและชีวิตนั้น เป็นไปตามปรัชญาสสารธรรมวิทยาศาสตร์ ซึ่งจริง ๆ แล้ว ระบบปรัชญาทั้งสองมีข้อแตกต่างกันดังกล่าวข้างต้น ท่านปรินิพพานตระหนักถึงแนวคิดเรื่อง "กฎธรรมชาติแบบศีลธรรม" อันเป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของความคิด

ทางการเมืองไทยโบราณ (ดูบทที่ ๑) และพยายามผสมเข้ากับปรัชญาสารธรรม

ถึงแม้จะเสนอเป้าหมายของสังคม หรือ "สังคมในอุดมคติ" ตามรูปสัญลักษณ์ของพุทธศาสนา คือ สังคมพระศรีอารีย์ แต่แนวทางที่ท่านปรารถนาเสนอเพื่อบรรลุถึงสังคมนั้นก็ไม่ใช่แบบพุทธธรรมเลย ทั้งแนวความคิดใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง เค้าโครงการเศรษฐกิจ ตลอดจน เค้าร่างพระราชบัญญัติต่าง ๆ และการถกเถียงเรื่องรัฐธรรมนูญ ดังปรากฏในความคิดเรื่องของความยุติธรรมทางสังคมของท่านนั้น ล้วนแล้วแต่เป็นการพยายามสร้าง "หลักประกันภายนอก" สำหรับการดำรงอยู่ทางสังคม ซึ่งไม่ปรากฏการเน้นถึง "ภายใน" ของบุคคลในแง่ทางศาสนาเป็นหลัก เช่น ใน เค้าโครง ได้กล่าวถึง "ความจริง" ว่าหมายถึงการที่ "ความต้องการของมนุษย์ได้มีมากขึ้น"^{๔๗} ซึ่งหากจะพิจารณาจากแง่ของพุทธธรรม ย่อมต้องมองในแง่ของการหยุดยั้งความอยาก ถึงแม้ว่าท่านปรารถนาจะได้เสนอให้บุคคลเห็นแก่ตัวเองเป็นหลัก หรือให้มุ่งแสพลุขทางวัตถุก็ตาม แทนที่จะพึงการควบคุมความประพฤติหรือหลักประกันจากภายนอก ซึ่งเป็นลักษณะแนวทางของทั้งฝ่ายเสรีนิยมและเสมอภาคนิยม พุทธธรรมได้เน้นหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องมีการพัฒนาการควบคุมภายในหรือการควบคุมตนเอง ให้อยู่ในครรลองของ "มรรค" อันจะนำไปสู่ชีวิตที่แท้และสมบูรณ์ นี่เป็นเรื่องสำคัญที่นักคิดท่านนี้มิได้พิจารณา เพราะเราไม่อาจตอบสนองความต้องการอันไม่จำกัดของบุคคลได้ภายในโลกที่มีขอบเขตของปัจจัยอันจำกัดนี้ แนวความคิดของท่านปรารถนาได้เน้นหนักไปทางปัญหาสังคม ทำให้เลยประเด็นนี้ไป.^{๔๘}

ในขณะที่เน้นด้านสังคม จุดหมายของปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตยจะไม่ต่างจากของพุทธธรรมซึ่งเน้นส่วนบุคคล กล่าวคือ ทั้งสองมุ่งปลดปล่อยมนุษย์ด้วยฐานของความเมตตากรุณา ท่านปรารถนามุ่งหมายที่จะเห็นการเปลี่ยนแปลงของสังคม จากระบบเดิมที่อยู่ติธรรมและทำให้ชีวิตด้อยศักดิ์ศรีสู่ระบบใหม่ที่ทุกคนมีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน ปราศจากทุกข์เข็ญหรือเบียดเบียนกัน "โลกพระศรีอารีย์" ไม่ได้ถูกมองว่าอยู่ใน "ชีวิตหน้า" หรือ "โลกหน้า" หากแต่เป็นความพยายามที่จะให้เกิดขึ้นบนพิภพนี้ เพื่อชีวิตขณะนี้ เพื่อการดำรงอยู่อย่างสมศักดิ์ศรีมนุษย์ชน.

เชิงอรรถที่ ๖

๑. สำหรับการศึกษาลัทธิอะตอมในฐานะที่เป็นทฤษฎีหลักของปรัชญาสารธรรม ดูตัวอย่างในภาษาไทย เช่น ใน วิทย์ วิศทเวทย์, ปรัชญาทั่วไป, (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๐).
 ๒. ปรีดี พนมยงค์, "ปรัชญาคืออะไร", ใน อนุสรณ์นายปาล พนมยงค์, คำไว้อาลัยกับประวัติและสังคมปรัชญาเบื้องต้น, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕), น. ๑๐๔-๑๐๖.
 ๓. เพ็งอ้าง, น. ๑๐๔.
 ๔. ตัวอย่างเช่นทัศนะของ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, "ความเป็นอนิจจังของการเมืองไทย", วารสารธรรมศาสตร์ ๔ : ๑ (มี.ย.-ก.ย. ๒๕๑๗). Yuangrat (Pattanapongse) Wedel, Modern Thai Radical Thought : The Siamization of Marxism and Its Theoretical Problems, A Research Paper, (Thai Khadi Research Institute, Thammasat University, 1981).
 ๕. K.Marx, Capital I (1867) in Bottomore and Rubel (eds.), Karl Marx: Selected Writings in Sociology and Social Philosophy, (Penguin Books, 1974), p. 79.
- ปรัชญาสารธรรมปริศนาการ (Dialectical Materialism) ของมากซ์ ต่างจากปรัชญาสารธรรมเชิงกลไก (Mechanistic Materialism) ของนักปรัชญาวิทยาศาสตร์สมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ตรงที่การเน้นความสำคัญของการเปลี่ยนแปลง ถึงแม้ทฤษฎีกลไกจะเกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหว (motion) เช่นกัน แต่มันมิได้ถือว่าการเคลื่อนไหวก่อความเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานใด ๆ เหมือนกับที่ดวงดาวเคลื่อนไหวไป แต่ก็ยังคงอยู่ในวงจรเดิมเสมอ
๖. K.Marx, "Economic and Philosophical Manuscripts", in E.Fromm, Marx's Concept of Man, (N.Y. : Frederick Ungar Publishing Co., 1976), P.181.

ในภาษาไทยดูเช่น เฉลิมเกียรติ ผิวมวล, ความคิดทางจริยศาสตร์ของคาร์ล มากซ์,
(กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เทียนวรรณ, ๒๕๒๕), น. ๙-๑๒.

๗. ดู K.Marx, Theses on Feurbach (1845); Bottomore and Rubel (eds.),
op.cit; pp. 82-101. หรือดู เฉลิมเกียรติ, เพ็ญอ้าง, น. ๒๑-๒๖.

๘. ปรีดี พนมยงค์, "ความเป็นอนิจจังของสังคม", รวมพิมพ์ใน อนุสรณ์นายปาล พนมยงค์,
อ้างแล้ว, น. ๑๗๒.

๙. เพ็ญอ้าง, น. ๑๗๓-๑๗๔.

๑๐. เพ็ญอ้าง, น. ๑๖๔.

๑๑. ดูเปรียบเทียบการศึกษาของกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง เช่น งานของ ฌ็อง-ฌัก กาลูซกา
ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ ทรงชัย ฤ ยะลา เป็นต้น ใน วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง.

๑๒. ตัวอย่างเช่นในคำแถลงวัตถุประสงค์ของขบวนการเสรีไทย (ดูบทที่ ๓). ท่านปรีดีได้
กล่าวถึงเรื่องนี้ในภายหลังอีกด้วย เพื่อโต้แย้งคำแถลงของผู้แทนกรรมกรไทยคนหนึ่งในที่ประชุม
กรรมกรระหว่างประเทศ (กรุงปักกิ่ง พ.ศ. ๒๔๕๒) ความว่า "ขบวนการเสรีไทยก็มีได้ใช้
วิธีต่อสู้ทางชนชั้นในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ หากเป็นขบวนการซึ่งรวมคนไทยที่รักชาติทุก
ชนชั้นรวมทั้งเจ้านายหลายพระองค์แห่งราชวงศ์จักรี..." ใน ปรีดี พนมยงค์, จดหมายของนาย
ปรีดี พนมยงค์ ถึงพระพิศาลสุขุมวิท เรื่องหนังสือจดหมายเหตุของเสรีไทยเกี่ยวกับปฏิบัติการ
ใน แคนดี นิวเดลี และสหรัฐอเมริกา, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๒), น. ๖๗.

๑๓. ปรีดี พนมยงค์, "ชาติคงมีอยู่และความรักชาติ", ใน อนุสรณ์นายปาล พนมยงค์, อ้างแล้ว,
น. ๑๔๐.

๑๔. เพ็ญอ้าง, น. ๑๔๐-๑๔๑.

๑๕. เพ็ญอ้าง, น. ๑๔๐.

๑๖. ปรีดี พนมยงค์, "หลักเบื้องต้นแห่งการถ่ายทอดศัพท์ต่างประเทศมาเป็นศัพท์ไทยสยาม",
ใน อนุสรณ์นายปาล พนมยงค์, น. ๒๗๖.
๑๗. ไมตรี เต๋นอุดม (แปล), โลกพระศรีอารีย์ของนายปรีดี พนมยงค์, (กรุงเทพฯ :
กราฟิคอาร์ต, ๒๕๑๖), น. ๕๐-๕๔.
๑๘. ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ประชาธิปไตย สังคมนิยม คอมมิวนิสต์ กับการเมืองไทย,
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิชเชศ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, ๒๕๒๐), น. ๑๔๑-๑๔๓.
๑๙. "เค้าโครงการเศรษฐกิจ", รวมพิมพ์ใน ไมตรี เต๋นอุดม (แปล), อ้างแล้ว, น. ๑๖๓.
๒๐. เฟิ่งอ้าง, น. ๖๒-๘๘.
๒๑. ดูเช่นเอกสารในเชิงอรรถ (๔).
๒๒. ดูโมเดลของระบบเศรษฐกิจสังคมนิยมแบบต่าง ๆ เพิ่มเติมใน เจ-วิลชินสกี,
เศรษฐศาสตร์สังคมนิยม แปลโดย ทวี หมั่นนิกร, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, ๒๕๑๘) น. ๕-๘.
๒๓. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๑.
๒๔. ดู เฟิ่งอ้าง, น. ๑๐๐-๑๐๓.
๒๕. ดู "พระบรมราชวินิจฉัยของพระปกเกล้าฯ" ใน เดือน บุญนาค, ท่านปรีดีรัฐบุรุษอาวุโส
ผู้วางแผนเศรษฐกิจไทยคนแรก, (กรุงเทพฯ : โพธิ์สามต้นการพิมพ์, ๒๕๑๗). หรือใน
ไมตรี เต๋นอุดม (แปล), โลกพระศรีอารีย์ของปรีดี พนมยงค์, อ้างแล้ว, ภาคผนวก ๑.
๒๖. ปรีดี พนมยงค์, ประชาธิปไตยและรัฐธรรมนูญเบื้องต้นกับการร่างรัฐธรรมนูญ, (กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์นิติเวช, ๒๕๑๗), น. ๙.
๒๗. ใน เดือน บุญนาค, อ้างแล้ว, น. ๑๗๓.

๒๔. ในการให้สัมภาษณ์ระยะหลัง ท่านปรีดีก็ระบุว่า : "ผมเอาแต่หลักการ (principal) เท่านั้นที่เสนอเขา" ดูท่านปรีดีให้สัมภาษณ์สมัครทิมป์ นากสุภาและคณะ เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๔, ประสบการณ์และความเห็นบางประการของรัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์, (กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๖), น. ๖๗.

๒๕. "เค้าโครงการเศรษฐกิจ" ใน ไมตรี เดือนอุคม (แปล), อ้างแล้ว, น. ๒๗๑. หรือดูใน เดือน บุญนาค, อ้างแล้ว, น. ๑๑๖.

๓๐. ใน เดือน บุญนาค, เพิ่งอ้าง, น. ๑๗๑.

๓๑. เพิ่งอ้าง, น. ๑๗๒.

๓๒. ดูเอกสารในเชิงอรรถที่ (๖๔).

๓๓. ใน เดือน บุญนาค, อ้างแล้ว, น. ๑๖๒.

๓๔. คำให้สัมภาษณ์ของท่านปรีดีใน ประสบการณ์และความเห็น..., อ้างแล้ว, น. ๕๑.

๓๕. เพิ่งอ้าง, น. ๕๐.

๓๖. สัมภาษณ์พิเศษ ฯพณฯปรีดี พนมยงค์, โดยสหภาพเพื่อสิทธิเสรีภาพของประชาชน วันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๓ กรุงปารีส, (กรุงเทพฯ : เกษมการพิมพ์, ๒๕๒๓), น. ๔.

๓๗. คำขวัญของนายปรีดี พนมยงค์ ให้แก่บัณฑิต ๒๓ แห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ลงวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๔, (เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม), น. ๑.

๓๘. ปรีดี พนมยงค์, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, ฉบับพิมพ์เป็นบรรณาการเนื่องในงานบำเพ็ญกุศล พล.ต.ต.พัฒน์ นิลวัฒนานนท์, (พระนคร : โรงพิมพ์นิติเวชย์, ๒๕๑๓), น. ๑๒-๑๓.

๓๙. เพิ่งอ้าง, น. ๒๒-๒๓.

๔๐. เพ็ญอ้าง, น. ๒๓.

๔๑. การผสมผสานความเชื่อทางศาสนาเช่นนี้ (ดูเปรียบเทียบ "แนวคิดแบบพระศรีอารีย์" บทที่ ๑) กับแนวความคิดทางสังคมของตะวันตกคือปรัชญาสารธรรมทางสังคม สะท้อนถึงทัศนะทางจักรวาลวิทยาที่ต่างไปจากเดิม กล่าวคือวางอยู่บนพื้นฐานของความรู้ทางวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ (ดูเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดในสังคมไทย ตั้งแต่ช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นในบทที่ ๒)

๔๒. "ความเป็นอนิจจังของสังคม", อ้างแล้ว, น. ๑๔๔.

๔๓. เพ็ญอ้าง, น. ๑๔๕.

มีข้อสังเกตที่สำคัญคือ นี่เป็นการมองเงื่อนไขทางสังคมโดยอ้างอิงกับหลัก "กฎธรรมชาติที่เป็นแบบศีลธรรม" อันเป็นลักษณะอย่างหนึ่งของทฤษฎีจักรวาลวิทยาในความคิดทางการเมืองไทยโบราณ ซึ่งได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ (ดูเปรียบเทียบในบทที่ ๑) ทัศนะต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างมีจุดหมายเช่นนี้ (คือ "สังคมพระศรีอารีย์" หรือสังคมที่มี "ธรรมะ") ย่อมต่างไปจากทัศนะต่อการเปลี่ยนแปลงแบบกลไกของปรัชญาวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ ซึ่งปราศจากจุดหมายในตัวเอง เมื่อเปรียบเทียบกันตามนัยนี้ เราก็พบปัญหาอีกประการหนึ่งในความคิดของท่านปรีดี ซึ่งเสนอปรัชญาสารธรรมของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติเป็นพื้นฐานและก็คิดถึงจุดหมายของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในขณะเดียวกัน ซึ่งในเรื่องหลังนี้ ท่านใช้ความคิดทางศีลธรรมมาอธิบาย.

๔๔. "ความเป็นอนิจจังของสังคม", น. ๒๔๐.

๔๕. เพ็ญอ้าง, น. ๑๔๘-๑๕๐.

๔๖. ดูหลักพุทธปรัชญาใน พระราชาวรมณี, พุทธธรรม, (กรุงเทพฯ : คณะระคมธรรมจัดพิมพ์, ๒๕๒๕).

๔๗. ใน ไมตรี เต็มอุดม (แปล), อ้างแล้ว, น. ๒๓๘.

๔๘. ดูเปรียบเทียบ Saneh Chamarik, Buddhism and Human Rights, Thai Khadi Research Institute, 1982; ส.ศิริรักษ์, พุทธทัศนะเพื่อการสร้างสรรค์สังคมใหม่, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เทียนวรรณ, ๒๕๒๖); ทัศนะเรื่อง "เศรษฐศาสตร์แบบพุทธ" ของ ชูเมกเกอร์ ใน อี.เอฟ.ชูเมกเกอร์, จีวแต่แจว, แปลโดย สมบูรณ์ สุขศิลป์, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๔); และ เจลิมเกียรติ ผิวานวล, ความคิดทางจริยศาสตร์ของชูเมกเกอร์, (สำนักพิมพ์เทียนวรรณ, ๒๕๒๖)。

บทที่ ๗ : ปรีดี พนมยงค์ กับสังคมไทย : ฐานะของแนวความคิดและบทเรียนจากการปฏิบัติ

การศึกษาของเราได้พยายามสร้างภาพความคิดทางการเมืองของท่านปรีดี โดยส่วนรวม และทำความเข้าใจกับประเด็นหลักอันเป็นแก่นของความคิด นอกจากนี้ เรายังเกี่ยวข้องกับแนวความคิดและเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ทั้งในแง่ที่เป็นภูมิหลังของหัวข้อศึกษา และแง่ที่เป็นการกระทำทางการเมืองของท่านปรีดี ซึ่งสอดคล้องกับสภาพการณ์ต่าง ๆ เช่น การก่อตั้งกลุ่ม "คณะราษฎร" ที่ผลักดันการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ และการทำงานในตำแหน่งทางการเมืองระดับสูงต่าง ๆ ของท่าน ผลจากการศึกษา เราได้พบว่า ความคิดทางการเมืองของท่านปรีดีทั้งสองระยะ ซึ่งแบ่งด้วยเกณฑ์แง่เวลา และแง่ที่ท่านปฏิบัติการณ์อยู่ในตำแหน่งทางการเมืองโดยตรงนั้น มีความสอดคล้องกันในหลักใหญ่ ๆ นอกจากนี้ การกระทำทางการเมืองของท่านก็พิจารณาได้ว่าสอดคล้องกับความคิดด้วย ซึ่งมีทั้งแง่ที่เป็นผลสำเร็จและไม่สำเร็จ

๗.๑ ว่าด้วยแนวความคิด

ความคิดทางการเมืองของท่านปรีดี มุ่งที่จะสนองต่อการสร้างสรรค์ประเทศไทย เป็นสำคัญ หลักความคิดที่ปรากฏอยู่เสมอ และแสดงออกมาในการกระทำ (และความพยายามที่จะกระทำ) ด้วย สามารถสรุปได้ด้วยหลัก ๔ ประการของ "ปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ ประชาธิปไตย" ของท่านเอง คือ การถือเอกราช อธิปไตยของชาติ สันติภาพ ความเป็นกลาง และ ความไพหลย์พร้อมด้วยประชาธิปไตยของประชาชน ในขณะที่อาจพิจารณาได้ว่าหลักสี่ประการแรก เกี่ยวกับกิจการระหว่างประเทศ หลักประการสุดท้ายก็เป็นเรื่องภายในประเทศเอง ซึ่งทั้งสองส่วนนี้เกี่ยวข้องกันอยู่ใกล้ชิด แม้ว่าหลักทั้งห้าประการนี้ จะปรากฏและได้รับการยืนยันเป็นหลักการสำคัญของความคิดทางการเมือง โดยตัวท่านปรีดีเองในความคิดระยะหลัง แต่เราก็พบความคิดและการกระทำมาตั้งแต่ในช่วงความคิดระยะแรก ตัวอย่างที่ชัดเจนคือ ใน คำประกาศของคณะราษฎร การแก้ไขสนธิสัญญาที่เสียเปรียบกับต่างประเทศ วัตถุประสงค์และการดำเนินงานของขบวนการเสรีไทย ตลอดจนแนวความคิดและความพยายามที่จะกระทำตาม เค้าโครงการเศรษฐกิจ

อย่างไรก็ดี ในขณะที่ความคิดระยะแรกมุ่งสู่การปฏิบัติในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะความคิดระยะหลังแสดงถึงการพยายามสร้างระบบความคิดอันมีรากฐานที่หนักแน่นขึ้นมา ความคิดแบบสังคมนิยมและประชาธิปไตยถูกวางไว้บนพื้นฐานที่เป็นวิทยาศาสตร์ ท่านได้พิจารณาถึงรากฐานทางปรัชญาของวิทยาศาสตร์คือปรัชญาสารัตถธรรม และขยายออกมาสู่ความเข้าใจทางสังคมโดยมุ่งดู "สสารทางสังคม" อันหมายถึงด้านการผลิตชีวปัจจัย ซึ่งเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจของทุกระบบสังคม เศรษฐกิจเป็นฐานของโครงสร้างส่วนบนของสังคม คือ การเมืองและทรนณะ (วัฒนธรรม) ลักษณะของระบบเศรษฐกิจแบบที่ท่านเห็นว่าเหมาะสมกับประเทศไทยและได้เสนอไว้คือ แบบสังคมนิยม ที่เน้นการเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตร่วมกันของชุมชน และการกระจายรายได้ได้อย่างเป็นธรรม นี่เป็นลักษณะประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ ซึ่งย่อมสอดคล้องกับประชาธิปไตยทางการเมืองและทรนณะของสมาชิกสังคม ทั้งสามด้านนี้รวมกันเรียกว่า ระบบประชาธิปไตยสมบูรณ์

ปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย ยังเสนอทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงของสังคมตามแนวสารัตถธรรมทางประวัติศาสตร์ ซึ่งสามารถเปรียบได้กับทฤษฎีมากซ์สม์ แน่แน่นอนว่าท่านปรารถนาได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีดังกล่าว ซึ่งอาจเริ่มตั้งแต่ครั้งไปศึกษาที่ประเทศฝรั่งเศส และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การอาศัยอยู่ในประเทศจีนคอมมิวนิสต์หลังจากลี้ภัยการเมือง อย่างไรก็ตาม กิติ เราได้เห็นข้อแตกต่างของความคิดทั้งสองแบบแล้ว ที่สำคัญคือ การที่ท่านปรารถนาปรัชญาของท่านบนหลักสารัตถธรรมของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ ซึ่งมากซ์ไม่ได้คิดเช่นนั้น และนี่เป็นจุดอ่อนทางทฤษฎีอย่างหนึ่งของความคิดท่านปรินดีเอง ประการต่อมาคือขณะที่ทฤษฎีมากซ์สม์มองความเชื่อทางศาสนาในแง่ลบว่าเป็น "ยาเสพติดของประชาชน" ซึ่งก่อความสำนึกที่ผิดพลาด ท่านปรินดีได้พยายามผสมผสานปรัชญาสารัตถธรรมเข้ากับพุทธธรรม ซึ่งนี่ก็เป็นปัญหาอีกประการหนึ่งในปรัชญาของท่าน และอุปมาสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ที่เป็นจุดหมายของการเปลี่ยนแปลงตามหลักประการเปรียบกับสังคมนิยมพระศรีอารียตามความเชื่อดั้งเดิมทางพุทธศาสนา มีผู้เรียกลักษณะเช่นนี้ว่าเป็นการทำให้ลัทธิมากซ์เป็นแบบไทย ๆ^๑ เราจะพิจารณากระแสความคิด "วิทยาศาสตร์สังคม" ในสังคมไทยในตอนต่อไป

ข้อนำพิจารณาอีกประการหนึ่งก็คือ เมื่อเปรียบปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชา
ธิปไตย กับ เค้าโครงการเศรษฐกิจ ของความคิดระยะแรกนั้น เค้าโครงการเศรษฐกิจ มี
ลักษณะเป็นแบบ "สังคมนิยมเพื่อฝัน" (ยูโธเปีย) หรือไม่ การตอบคำถามนี้มีแนวการมองได้
สองทางที่น่าสนใจคือ ประการแรกข้อเสนอนี้ใน เค้าโครง เป็นสิ่งที่ทำได้จริง ๆ หรือไม่ หาก
ทำไม่ได้ก็เป็นการวาดภาพถึงสังคมในอุดมคติ (สังคมพระศรีอารีย์ -ตามที่ท่านปรีดีกล่าวถึง
เปรียบกับยูโธเปีย) อย่างเพื่อฝัน นี่เป็นเรื่องที่เราได้พิจารณากันมาแล้วว่า เค้าโครง เป็น
เพียงฉบับร่าง มิใช่เป็นตัวแผนที่จะนำไปปฏิบัติได้ทันที การจะตัดสินใจจากฉบับร่างว่าจะนำไปปฏิบัติ
ได้หรือไม่ จึงเป็นการไม่เพียงพอและไม่ยุติธรรมสำหรับผู้เสนอ ประการที่สอง ข้อเสนอ
เค้าโครง ที่จะนำสังคมสู่รูปแบบสังคมนิยมนั้น วางอยู่บนพื้นฐานของสสารธรรมประติการหรือ
ไม่ กล่าวคือ ความขัดแย้งระหว่าง "เจ้าสมบัติ" กับ "ผู้ไร้สมบัติ" (ตามศัพท์ของท่านปรีดี)
ในสังคมทุนค่าตอบที่นำพิจารณาจากการศึกษาความคิดของท่านปรีดีก็คือ ถึงแม้ในสังคมไทยจะยังไม่
ปรากฏความขัดแย้งระหว่างชนชั้นทั้งสองอย่างรุนแรง และสภาพสังคมก็ยังไม่เป็นสังคมทุนอย่าง
เต็มขั้น แต่เมื่อท่านปรีดีมองว่าการเปลี่ยนแปลงปี ๒๔๗๕ ได้ส่งผลนำสังคมเข้าสู่ระบบทุนแล้ว
และการเปลี่ยนแปลงสู่สังคมนิยมก็ไม่จำเป็นต้องเกิดขึ้นหลังจากการพัฒนาของระบบทุนอย่าง
เต็มที่ (ตามแนวทฤษฎีสายเดี่ยว) การเปลี่ยนแปลงอาจเกิดเร็วขึ้นหรือช้าขึ้นตอนก็ได้ ดังกล่าว
แล้วข้างต้น นอกจากนี้ ผู้นำการเปลี่ยนแปลงก็ไม่จำเป็นต้องมาจากชนชั้นกรมาชีพหรือ "ผู้ไร้
สมบัติ" เท่านั้น อาจมาจากชนชั้นอื่น ๆ ได้เช่นที่ท่านปรีดียกตัวอย่างถึง เลนิน และ
เหมาเจ๋อตง อยู่เสมอ ตามนัยนี้ เราก็อาจพิจารณาได้ว่าท่านเป็นเช่นเดียวกับบุคคลเหล่านี้
ที่จะพยายามผลักดันสังคมสู่ระบบสังคมนิยม เพียงแต่ต่างวิธีการกัน กล่าวคือ ท่านเสนอการ
เปลี่ยนแปลงโดยวิธีสันติตามระบบรัฐสภาด้วยร่าง เค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งท่านก็หวังและ
พยายามสร้างสรรค์ความร่วมมือร่วมใจของประชาชนทั่วไป ด้วยเหตุผลต่าง ๆ จากความคิด
ของท่านปรีดีเองเช่นนี้ จึงสามารถพิจารณา เค้าโครงการเศรษฐกิจ ตามแนวทฤษฎีสสารธรรม
ประติการได้ อย่างไรก็ดี เราต้องตระหนักด้วยว่าท่านปรีดีพยายามสร้างแนวความคิดของตน
เองอย่างอิสระ และการประเมินความคิดของท่านก็ควรให้ความสำคัญกับกรอบความคิดของท่าน
เอง ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเช่น การที่ท่านเน้นผลประโยชน์ของชนชั้นน้อยกว่าการเห็นแก่ส่วนรวม
ซึ่งเราได้พิจารณากันมาแล้ว

พื้นฐานทางปรัชญาของ "สังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" เป็นเรื่องที่น่าพิจารณาในเชิงประวัติศาสตร์ พื้นฐานนี้คือ ปรัชญาสสารธรรมวิทยาศาสตร์ เราได้เห็นมาแล้วในบทที่ ๒ ถึงร่องรอยของการเปลี่ยนแปลงทางโลกทัศน์บางอย่างในสังคมไทย กล่าวคือการปฏิเสธคำอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติของ ไตรภูมิพระร่วง โดย หนังสือแสดงกัจจานุกิจ ตลอดจนการปฏิเสธความเชื่อทางโหราศาสตร์ โดยเทียนวรรณ และ กสร.กุหลาบ ยังมีตัวอย่างอื่น ๆ ในสมัยเดิมที่แสดงแนวความคิดของการเปลี่ยนแปลงทำนองเดียวกัน เช่น ในแบบเรียนวิชา "วิทยาศาสตร์" ของกรมศึกษาธิการ ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) มีคำนำว่า "ในกาลโบราณชาวเราตายมีละมาก ๆ ทั้งนี้ยอมเป็นค้ายังมิได้มีความรู้ในกฎธรรมชาติพอ"^๒ "กฎธรรมชาติ" นี้หมายถึงการเข้าใจภาพของโลกวัตถุต่างจากเดิม เริ่มเห็นว่าธรรมชาติมีกฎเกณฑ์ที่รู้ได้ด้วยวิทยาศาสตร์

แนวความคิดแบบใหม่นี้ ได้เริ่มในหมู่นักชนชั้นนำกลุ่มเล็ก ๆ แล้วจึงค่อย ๆ แพร่ขยายออกไป โดยเฉพาะในหมู่ผู้มีการศึกษา ในการเสนอความเห็นที่จะจัดการศึกษา (พ.ศ. ๒๔๔๕) เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ได้ตั้งคำถามว่า ขณะนี้บ้านเมืองต้องการอะไร คำตอบก็คือว่า บ้านเมืองกำลังต้องการ "สิวิลอินยิเนียร์" มิใช่ "ไฟนอาร์ต"^๓ นี่เป็นตัวอย่างที่แสดงบรรยากาศของสมัยนั้นว่า กำลังชื่นชมกับผลงานของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และถ้าพิจารณาวรรณกรรมในยุคนี้ก็จะพบว่า สวรรค์ นรก และโลกหน้าไม่อยู่ในความสนใจอีกต่อไปแล้ว การสอนศีลธรรมก็เป็นคติทางโลกมากขึ้น เริ่มมีเรื่องประโลมโลก เรื่องราวชีวิตของคนทั่วไป มีการแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับคุณธรรม ความรัก ความไม่ยุติธรรมในสังคมขึ้นแล้ว ผู้ที่จะให้ความหวังในชีวิตแก่คนยุคใหม่ มิใช่พระสงฆ์และผู้คงแก่เรียน อันเป็นปัญญาชนของโลกเก่าแล้ว แต่เป็นแพทย์ วิศวกร นักธุรกิจ นักปกครอง และนักวิจารณ์สังคมอันเป็นปัญญาชนรุ่นใหม่

นี่เป็นแนวโน้มแสดงถึงโลกทัศน์ที่แตกต่างจากเดิม โลกของวัตถุนิยมและการดำรงอยู่ทางกายภาพได้รับความสนใจมากขึ้น แทนที่จะเน้นหนักแต่โลกของจิตตตร ที่จะทำให้อมนุษย์เป็นสิ่งประเสริฐเหนือเดรัจฉาน อันเป็นแนวคิดแบบเดิม อย่างไรก็ตาม ไม่ได้หมายความว่าทัศนคติแบบสสารธรรมได้เข้ามาแทนที่ความคิดเก่าในทุกเรื่องอย่างสิ้นเชิง ขนชั้นนำของสยาม

รับเอาวิทยาศาสตร์ในฐานะที่เป็นคำตอบสำหรับโลกของวัตถุ แต่ความเชื่อเรื่องกฎธรรมชาติแบบศีลธรรม ก็ยังคงอยู่โดยพยายามเข้าใจในเชิงพุทธธรรมมากกว่าจะผสมกับโหราศาสตร์ เราได้เห็นตัวอย่างนี้มาแล้ว ทั้งจาก หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, ทัศนะของเทียนวรณ เป็นต้น ในพระราชนิพนธ์เสื่อป่า (๒๔๔๗) ของรัชกาลที่ ๖ นั้น ขณะที่ด้านหนึ่งทรงแสดงทัศนะแบบวิทยาศาสตร์ และปฏิเสธเรื่องปาฏิหาริย์ แต่อีกด้านหนึ่งก็ทรงยึดมั่นในหลักแห่งธรรมะว่าเป็นสิ่งเที่ยงแท้อย่างเดียวในโลก^๕

การผสมผสานระหว่างแนวคิดทางพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ได้ปรากฏร่องรอยอันต่อเนื่องในสังคมไทย นักคิดอีกท่านหนึ่งในช่วงสมัยใหม่ ซึ่งพอใจกับปรัชญาสสารธรรมและวิทยาศาสตร์ โดยไม่ละเลยแนวคิดทางพุทธศาสนาด้วย คือ สมเด็จพระญาณสังวร ใน วิทยาศาสตร์ใหม่และพระศรีอารย (๒๔๕๗) ซึ่งมุ่งเสนอการค้นพบสิ่งใหม่ ๆ เช่น เรื่อง "อิเล็กทรอนิกส์", "นิวเคลียสและนิวเคลียสฟิสิกส์" ตลอดจน "ปัญญาใหม่ทางชีววิทยา", "วิทยาศาสตร์แห่งประวัติศาสตร์", "ปัญญาใหม่ทางจิตวิทยา" เป็นต้น เขาได้เปรียบเทียบว่าวิทยาศาสตร์สมัยใหม่จะทำให้ความปรารถนาเรื่องยุคพระศรีอารย ปรากฏเป็นจริง ดังข้อความตอนหนึ่งว่า :

บัดนี้เป็นของแน่แล้วว่า ศรีอารยสมัยจะเกิดขึ้นจริง ๆ หลังกึ่งพุทธกาลไป ถ้าคุณมาเห็นชีวิตในอเมริกา คุณจะยอมรับทีเดียวว่า ความไพเราะและความสะดวกสบาย บัดนี้ได้มีอยู่แล้ว... อนาคตย่อมกำลังงอกอยู่ในปัจจุบัน ฉะนั้นเราอาจล่วงรู้อนาคตได้โดยศึกษาภาวะในปัจจุบัน ภาวะอันไพเราะในศรีอารยสมัย ได้กำลังถูกสร้างขึ้นในโลกแล้ว....^๕

ปรัชญาสสารธรรม (หรือ "สสารนิยม" ตามที่เขาใช้) คือพื้นฐานของการค้นพบทางวิทยาศาสตร์ในบทว่าด้วยจิตวิทยา เขาได้กล่าวถึง "จิต" ว่า "เป็นสิ่งที่จะหยั่งได้ด้วยการมองดูวัตถุภายนอกอันเกี่ยวข้องอยู่กับมัน"^๖ และกล่าวถึงการสำรวจมันสมองด้วยไฟฟ้า ข้อพิจารณาของเขายังไปไกลขึ้นอีก เมื่อเขาย้ำไว้ในตอนสุดท้ายของหนังสือว่า ความอยู่ดีกินดีอันเนื่องมาจากเทคนิควิทยา จะนำไปสู่การมีศีลธรรมอันดี

ประชาชนส่วนใหญ่ที่สุดจะสะท้อนความเป็นอยู่ที่คือออกมาเป็นศีลธรรมที่ดี เขาจะพากันเข้าใจคำสอนของบรมศาสดาต่าง ๆ ของศาสนา... เขาจะนับถือศาสนา ลากล... คราวนี้ นิพพานจะไม่ใช่สิ่งจำกัด สำหรับศาสดาองค์ใดองค์เดียว แล้ว หากจะเป็นสมบัติของประชาชนโดยทั่วไปทีเดียว. และด้วยประการฉะนี้ โลกจึงก้าวเข้าสู่ศรีอารย และสมบูรณ์ด้วยศรีอารยธรรม"^๗

วิทยาศาสตร์บนพื้นฐานของปรัชญาสารธรรม จะนำมาซึ่งความเป็นอยู่ที่ดี อันเป็นเงื่อนไขของการอยู่ในศีลธรรม เราจะไม่ตั้งคำถามกับเขาในที่นี่ จุดสำคัญก็คือ นี่เป็นตัวอย่างหนึ่งในกระแสความคิดแบบใหม่ของสังคมไทย

แน่นอนว่า เมื่อพิจารณาความคิดของท่านปรีดี ในกระแสความคิดของสังคม ก็สามารถจัดอยู่ในแนวนี้ กล่าวคือ มองกฎธรรมชาตินี้เป็นสองแง่คือ ด้านสสารวัตถุที่เข้าใจได้ด้วยวิทยาศาสตร์ กับด้านศีลธรรมที่อาศัยพุทธศาสนาเป็นคำตอบ เราได้เห็นมาแล้วด้วยถึงการผสมผสานระหว่างวิทยาศาสตร์สังคมกับจริยธรรม เช่นการใช้ถ้อยคำว่า "ปุณฺณแห่งวรมะเบียดเบียน ได้ทำให้ศีลธรรมของสังคมเสื่อมโทรม" หรือการเปรียบ "วรมะเบียดเบียน" กับ "พญามาร" ตามตำนานศาสนา เป็นต้น เราจะพิจารณาถึงกระแสแนวความคิดวิทยาศาสตร์สังคม หรือปรัชญามากซิสม์ ในสังคมไทยในตอนต่อไป

แนวความคิดที่เปลี่ยนแปลงไปดังกล่าวได้ส่งผลถึงด้านการเมืองการปกครอง ด้วยประเด็นสำคัญที่ควรระบุนี้คือ เรื่องที่มาของอำนาจหรือความชอบธรรมในการปกครอง ขณะที่ตามทฤษฎีรัฐแบบองค์การของคอปพของความคิดทางการเมืองโบราณ เห็นว่าคนเราต่างกันโดยกำเนิด และผู้ปกครองคือ บุคคล "พิเศษ" ที่มีสิทธิอันเหมาะสมที่จะปกครอง ในนามของ "เทวภาพ" หรือ "พุทธภาพ" และยังเป็น "ผู้มีบุญ" มาแต่ปางก่อน แนวความคิดใหม่กลับเน้นความสำคัญของประชาชน ร่องรอยได้ปรากฏมาตั้งแต่สมัย ร.ศ. ๑๐๓, ในทัศนะของเทียนวรมณ เป็นต้นดังกล่าวแล้ว กระแสข้อเรียกร้องได้สูงมากขึ้นเรื่อย ๆ เช่น ที่ปรากฏเป็นบทความในหนังสือพิมพ์ (เช่น เรื่อง "ราษฎรตื่นแล้ว", สยามปริวิ, ๒๔๗๐; "พุทธพระศรีอารย", ราษฎร, ๒๔๗๑) อย่างไรก็ตาม ความคิดอันชัดเจนและการกระทำที่บังเกิดผล เป็นครั้งแรกอยู่ที่

ปรีดี พนมยงค์ ทักษะต่าง ๆ ใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง, เค้าโครงการเศรษฐกิจ เป็นตัวอย่างที่เด่นชัด อำนาจอันชอบธรรมในการปกครองต้องมาจากปวงชน และการบริหารประเทศต้องเป็นไปตามหลักนิติธรรม ไม่ใช่เรื่องแปลกที่นักกฎหมายเช่นท่านปรีดี จะมุ่งดูกฎหมายมหาชนและโครงสร้างอันเป็นทางการต่าง ๆ ของสังคม ตลอดจนพยายามใช้กฎหมายเป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลง ถึงแม้ว่าตั้งแต่ปี ๒๔๙๐ เป็นต้นมา จะมีการอ้าง "ประชาชน" และใช้กฎหมายไปในทางที่ไม่เป็น "ประชาธิปไตย" อยู่บ่อยครั้ง โดยคณะปฏิวัติ-รัฐประหาร แต่เราก็ต้องถือว่า การเปลี่ยนแปลงปี ๒๔๗๕ เป็นกรณีอันชัดเจนของการเปลี่ยนแปลงหลักการของความชอบธรรมในการปกครอง

ขื่อนำพิจารณาอีกประการหนึ่งของ "ปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" อยู่ในกระแสความคิดวิทยาศาสตร์สังคม ถึงแม้ว่าท่านปรีดีจะปฏิเสธการเป็นมากซิสต์โดยตรง แต่ท่านคงได้รับอิทธิพลของปรัชญามากซิสต์อย่างแน่นอน ซึ่งเราพิจารณามาแล้วในบทก่อน แนวความคิดสังคมนิยมแบบมากซิสต์ ได้เผยแพร่อยู่ในหมู่นักศึกษาของสยามตั้งแต่ก่อนปี ๒๔๗๕.^๕ และสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน ซึ่งในช่วงหลังนี้เป็นที่ทราบกันดีว่ามีการเผยแพร่ในรูปเอกสารหนังสือจำนวนมากในระยะปี ๒๔๑๖-๒๔๑๘ อย่างไรก็ตาม แนวความคิดแบบนี้ได้ถูกตอบโต้อย่างรุนแรงโดยรัฐบาลบางสมัย ด้วยกฎหมายป้องกันการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ และอื่น ๆ บุคคลหนึ่งที่ถูกกล่าวหาว่าเป็น "คอมมิวนิสต์" ก็คือ ท่านปรีดีเอง

กล่าวได้ว่า ท่านปรีดีเป็นหนึ่งในบุคคลรุ่นแรก ๆ ที่ใช้ปรัชญาและวิธีการแบบมากซิสต์ ในการมองโลกและสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เป็นส่วนสำคัญในการเข้าใจสังคมไทย ข้อเขียนที่ชัดเจนคือ ความเป็นอนิจจังของสังคม นักคิดของไทยที่มีข้อเขียนในกระแสนี้มีอยู่จำนวนมากไม่น้อย ตั้งแต่ในอดีตจวบจนปัจจุบัน เช่น กุหลาบ สายประดิษฐ์, เปลื้อง วรรณศรี, อิศรา อมันตกุล, อัศนี พลจันทร, อำนาจ ยุทธวิวัฒน์, จิตร ภูมิศักดิ์ ตลอดจนมากซิสต์รุ่นใหม่อย่าง ชลธิรา สัตยารัตนา, บุญเย็น วอทอง, เสกสรรค์ ประเสริฐกุล และกลุ่มนักทฤษฎีในปัจจุบันคือ กลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง เป็นต้น ลักษณะเด่นที่คล้ายถึงกันทางความคิดของบุคคลเหล่านี้คือการเสนอความคิดแบบมากซิสต์และนำมาใช้ศึกษาสังคมไทย ในนามของทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคม

โดยมีจุดหมายที่จะแก้ปัญหาพื้นฐานของสังคมคือ การกระจายรายได้อันไม่เป็นธรรมสำหรับชนส่วนใหญ่ ทำให้ขาดความเสมอภาค และไม่สามารถดำรงอยู่ได้อย่างสมศักดิ์ศรีของมนุษย์ ซึ่งก็เป็นความมุ่งหวังของท่านปรีดีเช่นกัน แนวความคิดที่นำมาใช้บ่อย ๆ คือ สสารธรรมประวัติศาสตร์, สสารธรรมประติการ, การต่อสู้ทางชนชั้น และการแก้ไข "จิตสำนึกอันผิดพลาด" ที่เกิดจากการถูกมอมเมาทางศิลปวัฒนธรรม อย่างไรก็ตามบางคนมีจุดเน้นแตกต่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านยุทธวิธีในการเปลี่ยนแปลงสังคม และบางคนก็ไม่ยินดีเข้าร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย

การศึกษาถึงกระแสแนวความคิดมากชีงมีในสังคมไทยอย่างละเอียด นอกเหนือขอบเขตของงานวิจัยชิ้นนี้ จุดประสงค์ของเราคือการพิจารณาตำแหน่งของ "ปรัชญาสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ประชาธิปไตย" ในกระแสความคิดของสังคมไทย โดยเปรียบกับแนวความคิดมากชีงมีดังกล่าว อย่างไรก็ตาม เพื่อให้ชัดเจนขึ้น เราจะดูรายละเอียดบางอย่างโดยพิจารณานักคิดบางคนคือ กุหลาบ สายประดิษฐ์ และ จิตร ภูมิศักดิ์ เหตุผลก็คือ กุหลาบเป็นคนที่คุ้นเคยกับท่านปรีดี และเขาก็เป็นนักคิดนักเขียนที่มีผลงานหลายชิ้นอันเป็นที่กล่าวถึงจวบจนปัจจุบัน เช่นเดียวกับ จิตร ภูมิศักดิ์

กุหลาบ สายประดิษฐ์ (๒๔๔๘-๒๕๑๗) เกิดในช่วงปลายสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในวัยเด็ก เขาใช้ชีวิตคลุกคลีอยู่กับวัดและพระ และอิทธิพลของพุทธศาสนาก็ปรากฏอย่างชัดเจนในงานเขียนของเขา หลังจากที่เรียนวิชากฎหมายจากมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เขาก็หันไปทำงานหนังสือพิมพ์ ในปี ๒๔๘๓ หลังจากที่กลับจากประเทศออสเตรเลีย เขาก็พิมพ์หนังสือชื่อ ปรัชญาของลัทธิมาร์กซิสม์ และมีหนังสือและบทความอื่น ๆ ตามมาอีกอย่างรวดเร็ว แต่เขาก็สร้างสรรค์งานด้านนี้ไม่ได้ไม่นาน เนื่องจากถูกจับกุมในปี ๒๔๘๕ ด้วยข้อหานิยมลัทธิคอมมิวนิสต์ ระหว่างอยู่ในคุก กุหลาบได้ศึกษาและปฏิบัติสมาธิแบบพุทธ เขาได้รับการปลดปล่อยราวห้าปีต่อมา และเมื่อได้รับเชิญไปเยือนประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีน โดยที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ยึดอำนาจรัฐบาลในช่วงเดียวกัน กุหลาบก็ตัดสินใจที่ไม่กลับ เขาพำนักอยู่ที่ประเทศจีนจวบจนอสัญกรรม

ฐานะของกุหลาบ แตกต่างจากท่านปรีดี เขาไม่เคยดำรงตำแหน่งทางการเมือง แม้ว่าจะเคยได้รับเชิญ อย่างไรก็ดี เขาเป็นบุคคลหนึ่งที่มีอิทธิพลทางความคิดต่อชนสมัยหลัง โดยมีได้จำกัดแต่หม่หนังสือพิมพ์ งานเขียนของเขามีทั้งในรูปนวนิยาย เรื่องสั้น สารคดี บทวิจารณ์สังคม-การเมือง ตลอดจนงานเชิงวิชาการที่มุ่งเสนอความรู้ เช่น ระเบียบสังคมของมนุษย์, กำเนิดครอบครัว และ ปรัชญาของลัทธิมาร์กซิสม์ นอกเหนือจากเรื่องทางพุทธศาสนา เช่น อุดมธรรม (เขียนในปี ๒๔๔๘ ขณะถูกจองจำในข้อหาขบถภายในและภายนอกราชอาณาจักร) และบทความต่าง ๆ ในช่วงปี ๒๔๔๕ - ๒๕๐๐ ซึ่งต่อมาารวมพิมพ์ในชื่อ สนทนาเรื่องพุทธศาสนา (ธันวาคม, ๒๕๐๐)

ใน ปรัชญาของลัทธิมาร์กซิสม์ กุหลาบได้เรียบเรียงมาจากคำบรรยายของ Emile Burns ที่เน้นความเข้าใจทางทฤษฎี หนังสือประกอบด้วย ๖ บทอันว่าด้วย กฎแห่งความคลี่คลายทางสังคม, สังคมนายทุน, การต่อสู้ระหว่างชนชั้น, สังคมโซเชลลิสต์ ตลอดจนปรัชญาธรรมชาติ เป็นต้น ทิศนะของเขาต่อปรัชญาแบบนี้ คงพอจะพิจารณาได้จากบางส่วนของ "คำชี้แจง" ของหนังสือ

ลัทธิมาร์กซิสม์ได้นำนามนี้มาจาก Karl Marx (ค.ศ. ๑๘๑๘-๑๘๘๓) ซึ่งได้ทำงานร่วมมือกับ Freidrich Engels (ค.ศ. ๑๘๒๐-๑๘๙๕) ในการคิดค้นและตั้งทฤษฎีขึ้น ในตอนกลางและสืบต่อมาจนถึงตอนปลายของศตวรรษที่แล้ว ศาสตราทั้งสองได้สืบเสาะค้นคว้ามูลเหตุที่ว่า เหตุใดสังคมนมนุษย์จึงเป็นมาและเป็นอยู่เช่นนั้น เหตุใดจึงได้มีการเปลี่ยนแปลงมาเป็นลำดับ และการเปลี่ยนแปลงที่รอคอยมนุษยชาติอยู่ในอนาคตนั้นจะเป็นฉันทิใด ความบากบั่นศึกษาค้นคว้าของมาร์กซ์และเ็งเกลส์ ได้นำท่านทั้งสองไปสู่ข้อยุติที่ว่า การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ เช่นเดียวกับการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติภายนอก, หากใช่เป็นการเปลี่ยนแปลงในรูปอุบัติเหตุไม่ หากเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ดำเนินไปตามบังคับของกฎอันใดอันหนึ่งที่มีอยู่ ข้อเท็จจริงอันนี้ แสดงว่าเป็นการอยู่ในวิสัยที่จะค้นคว้า และกำหนดทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์เกี่ยวกับสังคมนมนุษย์ขึ้นไว้ การค้นคว้าที่ศาสตราทั้งสองได้กระทำนั้น เป็นการค้นคว้าที่กระทำโดยการศึกษาความประพฤติและความจัด

แจ่มที่มนุษย์ได้ประสบมาตามความเป็นจริงมิใช่เป็นการตั้งรูปความคิดเห็นอย่างเลื่อนกลางเกี่ยวกับสังคมขึ้นมาเท่านั้น ดังที่ได้เคยมีผู้เสนอกันมาในอดีต ในรูปความคิดเห็นเกี่ยวกับศรัทธาที่มีต่อศาสนาบ้าง เกี่ยวกับเชื้อชาติและการบูชาวิรบุรุษบ้าง เกี่ยวกับความโน้มเอียงในทางส่วนตัว รวมทั้งเกี่ยวกับเป็นเรื่องอื่น ๆ ที่ไม่ได้แสดงแนวทางที่จะบรรลุลงไว้ ส่วนการศึกษาค้นคว้าของมาร์กซ์และเิ่งเกลสนั้น ได้แสดงผลการค้นพบลงไว้อย่างมีระเบียบและแน่นอน ศาสตราทั้งสองจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เสนอทฤษฎีของโซซลิสမ်แบบวิทยาศาสตร์ ซึ่งแตกต่างจากการเสนออย่างรว ๆ ของเจ้าสำนักโซซลิสမ်แบบอุดมคติ.

เนื้อหาส่วนรวมของ ปรัชญาของลัทธิมาร์กซิสม์ มุ่งเสนอแนวความคิด โดยมีให้นำเอามาใช้เป็นวิธีการศึกษาสังคมไทยโดยตรง เช่นเดียวกับเนื้อหาของบทความวิจารณ์สังคม-การเมืองไทย กุหลาบไม่ได้นำวิธีแบบมากซิสม์มาใช้อย่างเป็นระบบ โดยมากจะเป็นการกล่าวถึงบางเรื่องบางแง่เท่านั้น ซึ่งอย่างน้อยกว่าที่ปรากฏใน ความเป็นอนิจจังของสังคม ของท่านปรีดี อย่างไรก็ตาม กุหลาบพอใจกับทฤษฎี "วิทยาศาสตร์สังคม" แบบนี้ ซึ่งเขาเชื่อว่าจะให้ภาพความเป็นจริงของสังคมได้

สำหรับกุหลาบ วิทยาศาสตร์สังคมสามารถและสมควรที่จะประกอบเข้ากับหลักพุทธธรรม ด้วยเหตุผลทั้งในแง่ของการตระหนักถึงความ เป็นจริงของสังคมและของชีวิตแต่ละคน และการหาทางแก้ไขปัญหานั้น ๆ ใน สนทนาเรื่องพุทธศาสนา ที่เขาเขียนเป็นบทความลงหนังสือพิมพ์ในนามของ "ศรีบูรพา" เขาได้ระบุไว้ว่า

...การพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ให้ถูกต้องกับความเป็นจริง และการรับรู้ความเป็นจริงนั้น ย่อมมีคุณค่าสำคัญต่อชีวิต ไม่ว่าจะจะเป็นชีวิตของแต่ละคน หรือชีวิตของชุมชนชนก็ตาม

...เมื่อเราได้ทราบตามเป็นจริงว่า อะไรเป็นอะไรแล้ว เราควรจะจัดการกับความ เป็นจริงนั้นอย่างไรต่อไป ควรจะหาทางแก้ทางออกจากสิ่งที่เป็นทุกข์ เป็นโทษ เป็นภัยแก่ชีวิตนั้นอย่างไร ทั้งในส่วนที่เกี่ยวกับชีวิตแต่ละคน และชีวิตของส่วนรวม ในส่วนที่เกี่ยวกับชีวิตของคนส่วนรวม หรือชีวิตของสังคมนั้น เป็น

เรื่องของวิทยาศาสตร์สังคม ที่ศึกษาค้นคว้าในปัญหาสังคมจะตอบ ... ส่วน
พุทธศาสนานั้น ตอบปัญหาสำหรับให้แต่ละคนนำไปแก้ไขด้วยตนเอง...^{๑๐}

ความพยายามชี้ถึงปัญหาและทางแก้ไขในเรื่องของบุคคลและสังคม ได้ปรากฏอยู่โดยตลอด
ในตอนที่ เมื่อเขายกตัวอย่างประวัติศาสตร์ของสังคมมนุษย์ โดยอาศัยทฤษฎีมากซิสม์
ก็ได้เปรียบเทียบกับหลักใน อัครคัมภีร์ ของพุทธศาสนา และได้มาถึงข้อสรุปว่า

...หากเราศึกษาเรื่องราวของมวลมนุษย์ตามแนวทางการพัฒนาการของสังคมแล้ว
เราก็จะเห็นได้อย่างแจ่มแจ้งว่า ชีวิตของมวลมนุษย์ได้ดำเนินมาบนเส้นทาง
ของความทุกข์ทรมานอันยืดเยื้อยาวนาน... พระพุทธองค์ได้ประกาศการค้นพบ
ของพระองค์ไว้ว่าความเปลี่ยนแปลงหรือนิจจัง และความทุกข์ เป็นสามัญลักษณะ
ของชีวิตทั้งมวล และความเปลี่ยนแปลง ซึ่งหมายถึงความไม่มีอะไรแน่นอนยั่งยืน
ในชีวิตนั่นเอง คือ เครื่องหมายที่เด่นของความทุกข์ ...มติของมาร์กซ์ เจ้า
ลัทธิผู้เลื่องลือนามมีว่า ประวัติศาสตร์ทั้งปวงคือ "ประวัติศาสตร์แห่งการต่อสู้
ของชนชั้น" การต่อสู้ของชนชั้นหมายถึงการต่อสู้ของชนชั้นที่ถูกกดขี่ขูดรีด
เพื่อขจัดเสียซึ่งการกดขี่ขูดรีดทั้งมวล ที่มนุษย์ได้กระทำต่อมนุษย์ การต่อสู้ของ
ชนชั้นก็คือการต่อสู้เพื่อที่จะขจัดความทุกข์ ในรูปการกดขี่ขูดรีดที่สมอบุ่นชีวิตของ
มวลมนุษย์ให้หมดสิ้นไปนั่นเอง

ดังนั้น คำสอนของพุทธศาสนาที่ว่า ชีวิตคือกองทุกข์ จึงนับว่าสอดคล้อง
กับข้อความจริงในประวัติศาสตร์ที่เกี่ยว ทั้งยังสอดคล้องกับมติของปวง เมธี
ที่ถอดมติหรือข้อยุติของเขาออกมาจากประวัติศาสตร์ด้วย^{๑๑}

เห็นได้ชัดว่า วิทยาศาสตร์สังคมแบบมากซิสม์ได้ถูกผสมผสานเข้ากับหลักพุทธศาสนา อันเป็น
ของวัฒนธรรมไทยที่กุหลาบประทับใจ "ประวัติศาสตร์ของการต่อสู้ของชนชั้น" คือ เส้นทาง
ของความทุกข์ อย่างไรก็ตาม กุหลาบเห็นข้อแตกต่างของวิธีศึกษาทั้งสอง แม้จะมีจุดประสงค์
เช่นเดียวกัน

ข้อแตกต่างระหว่างคำสอนที่เป็นสังขธรรมของทางโลกและคำสอนที่เป็นปรมัตถธรรม
ของทางธรรมก็คือ คำสอนของทางโลก เล็งเห็นความทุกข์ของมนุษย์ในขอบเขตอันหนึ่ง และเสนอ

วิธีการบำบัดภายในขอบเขตนั้น ส่วนคำสอนของทางธรรม เล็งเห็นความทุกข์
ของมนุษย์ ในขอบเขตที่ไกลากว่านั้น คำสอนทั้งสองทางจึงมีขอบเขตแห่ง
ภาวะหน้าที่แตกต่างกัน และดังนั้นจึงมีทางดำเนินที่จะนำมนุษย์ไปสู่ความพ้นทุกข์
แตกต่างกัน แต่ทั้งสองทางก็ปฏิบัติภาระหน้าที่เพื่อขจัดทุกข์ของมนุษย์ด้วยกัน
ทั้งสองทางต่างก็บำเพ็ญประโยชน์ต่อมนุษย์ร่วมกัน ผู้ที่ศึกษาเข้าใจคำสอนของ
ทางทั้งสองนี้อย่างถูกต้อง และหากว่าเขาปรารถนา เขาก็ย่อมถือเอาคุณค่า
อันประเสริฐที่มีอยู่ในคำสอนทั้งสองทางไปปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ต่อชีวิตของ
ตนเองและต่อชีวิตของสังคม ได้ตามอุปนิสัย^{๑๒}

ข้อพิจารณาเช่นนี้ แฝงอยู่ในความหมายของข้อเขียนของท่านปรีดี โดยมีได้ระบุดังเช่นกฤษดา
อย่างไรก็ตาม เราเห็นได้ชัดว่า นักคิดทั้งสองมีวัตถุประสงค์ ตลอดจนใช้หลักของแนวความคิด
ทั้งสองเหมือน ๆ กัน ทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคมที่พัฒนาขึ้นมาจากต่างวัฒนธรรม ได้ถูกตีความ
ผสมเข้ากับหลักธรรมอันเป็นบรรยาภาวของไทย

การใช้ทฤษฎีวิทยาศาสตร์สังคมแบบมากซิสม์มาศึกษาสังคมไทยอย่างเต็มที่ชัดเจนว่า
นักคิดทั้งสอง และวิพากษ์วิจารณ์สถาบันพุทธศาสนาในสังคมไทยอย่างรุนแรงกว่า
ปรากฏในงานของ จิตร ภูมิศักดิ์ (๒๔๗๓-๒๕๐๔) กล่าวได้ว่า จิตรเป็นนักคิดมากซิสม์ที่มีผู้
กล่าวอ้างถึงมากที่สุดคนหนึ่งในยุคปัจจุบัน เขาเรียนจบชั้นเตรียมฯ ที่โรงเรียนเตรียมอุดม
ศึกษา และได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่รักและเชี่ยวชาญวิชาภาษาไทยและดนตรีไทย ภายหลังจากสำเร็จ
การศึกษา (ปี ๒๕๐๐) จากคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ใช้เวลาอันยาวนาน
เนื่องจากถูกให้พักการเรียนและได้รับประสบการณ์อันเจ็บปวด จิตรได้เข้าทำงานเป็นครูที่
วิทยาลัยครูแห่งหนึ่ง และเขียนหนังสือ บทความ กวีนิพนธ์ต่าง ๆ จำนวนมาก ในปี ๒๕๐๐
ซึ่ง ความเป็นอนิจจังของสังคม ของท่านปรีดี ตีพิมพ์เป็นครั้งแรก หนังสือ นิติศาสตร์
(ฉบับรับศตวรรษใหม่) ก็พิมพ์บทความอันสำคัญยิ่งชื่อ "โฉมหน้าศักดินาไทย" ของสมสมัย
ศรีสุทธรธรรม อันเป็นนามแฝงของจิตร แต่ชีวิตการทำงานก็ต้องสะดุดหยุดลง และประสบกับ
ชะตากรรมที่คล้ายคลึงกับนักคิดหัวก้าวหน้าคนอื่น ๆ ในยุคนั้น เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์
สั่งกวาดล้างบุคคลอาชัพต่าง ๆ ในข้อหากระทำผิดต่อความมั่นคงของรัฐและกระทำการ

เป็นคอมมิวนิสต์ จิตรก็เป็นคนหนึ่งที่ถูกจับกุมในปี ๒๕๐๑ ตลอดหกปีในที่คุมขัง เขาได้ใช้เวลาอยู่กับการอ่าน ศึกษาและเขียน โดยมีได้เสื่อมคลายอุดมการณ์เลย ผลงานสำคัญคือ ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ ซึ่งแม้จะยังไม่เสร็จสมบูรณ์ แต่ก็แสดงถึงความเป็นนักคิดผู้ใฝ่ใจและมานะพยายามอย่างยิ่ง จิตรได้รับการปลดปล่อยในปี ๒๕๐๗ และต้นปีต่อมา เขาก็จากเมืองสุป่าเข้าร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์ ในเดือนพฤษภาคม ๒๕๐๙ เขาถูกยิงสิ้นชีวิตในเขตเทือกเขาภูพาน เมื่ออายุราว ๓๖ ปี งานเขียนของเขาได้รับการตีพิมพ์หลายครั้งจนปัจจุบัน และมีลักษณะครอบคลุมแขนงวิชาอันกว้างขวาง ตั้งแต่ด้านภาษา ศิลปะ วรรณคดี ศาสนา ประวัติศาสตร์ จนถึงอุดมการณ์ทางการเมือง

ใน โฉมหน้าศักดินาไทย จิตรได้พยายามใช้หลักการของมากซิสม์มาศึกษาประวัติศาสตร์ไทย โดยพิจารณาพัฒนาการตามขั้นตอนของระบบสังคม ที่ใช้ความสัมพันธ์ทางการผลิตเป็นฐานการวิเคราะห์ ข้อเขียนตอนหนึ่งเป็นตัวอย่างของแนวความคิดเช่นนี้ คือระบบศักดินาไม่ใช่ระบบที่โผล่ผลัะออกมาได้เอง โดยไม่มีปีไม่มีขลุ่ย ระบบศักดินามีใช้ระบบที่กษัตริย์องค์ใดองค์หนึ่งมักสนุกตั้งขึ้นโดยเห็นว่าเป็นของดี หากระบบศักดินาเกิดขึ้นโดยผ่านการพัฒนาเป็นระดับขั้นของการผลิต นี้เป็น กฎทางทฤษฎีอันตายตัว^{๑๓}

การใช้ทฤษฎีมากซิสม์ของจิตร เป็นเรื่องที่ไม่เห็นได้ไม่ยาก และผู้ศึกษาหลายคนก็เห็นพ้องกัน^{๑๔} การวิเคราะห์ที่ใช้หลักฐานข้อมูลที่เป็นรูปธรรมอย่างหนักแน่นมากกว่า ความเป็นอนิจจังของสังคม แม้จะมีข้อวิจารณ์ว่าลักษณะโครงสร้างทางทฤษฎีแข็งกระด้างและตายตัวเกินไป

วิธีการอย่างเดียวกัน ได้ปรากฏออกมาในลักษณะที่ละเอียดอ่อนมากขึ้นใน ความเป็นมาของคำสยามฯ จิตรได้กล่าวถึงหลักการพื้นฐานของเขาว่า

สมมติฐานของข้าพเจ้า เป็นเพียงการเสนอแนวทางศึกษาประวัติศาสตร์และภาษาชั้นใหม่อีกแนวทางหนึ่ง โดยยึดถือความสัมพันธ์ทางสังคมหรือความสัมพันธ์ที่มนุษย์ฐานะต่างกันมีต่อกันในการผลิตแต่ละยุค เป็นแนวทางขึ้นำในการวิเคราะห์ปัญหา^{๑๕}

นอกจากนี้ วิธีการได้ผสมผสานกับสปีริตของ "นักมนุษยธรรม" โดยมีไคมุงใช้หลักพุทธธรรม ในภาคสองของ ความเป็นมาของคำสยามฯ ซึ่งว่าด้วย "ชื่อชนชาติและฐานะทางสังคม" ผู้อ่านจะได้ความรู้สึกและคาดถึงวัตถุประสงค์ของผู้เขียนได้ โดยเพียงแต่ดูจากชื่อบทต่าง ๆ เช่น "มืรักชะ - กิราต - นิษาท - ทาส และนาถ ผู้ยืนหยัดประกาศความเป็นคน", "วิญญานมนุษย์", "ข้าและปรัชญาแห่งความเป็นทาส", หรือ "ไท-โต ชื่อที่ยืนยันความเป็นคน" เป็นต้น ขอให้พิจารณาตอนหนึ่งในบท "ข้ากับปรัชญาแห่งความเป็นทาส" ภายใต้อาณัติภาพสังคม ในระบบการผลิตแบบศักดินาของราชอาณาจักรลาวโบราณ ซึ่งแบ่งชนชั้นเป็นชนชาติข้า คือกำลังผลิตสำคัญที่ทำงานผลิตเลี้ยงสังคม และพวกเจ้านายชนชั้นปกครองซึ่งเป็นลาว จิตรเสนอว่า

เพราะความเป็นจริงของชีวิตทางการผลิตที่ขาดข้าเสียมิไคมีเอง ทำให้ชนชั้นปกครองลาวและนักคิดของลาวสมัยโบราณ ถือเป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งที่จะต้องหาวิธีรักษาความสัมพันธ์ระหว่าง เจ้า กับ ข้า หรือ เจ้าอาชญา (ชนชั้นปกครอง) กับข้า (ข้าทาส) ไว้ พวกนักแต่งคำสอนปลอบประโลมใจของลาว จึงพยายามแต่งเรื่องปรัมปราขึ้นมาหลายเรื่อง เพื่อพิสูจน์ว่าการที่ข้าต้องเป็นทาสนั้นเป็นเรื่องชอบธรรมแล้ว หรือเป็นชะตากรรมที่โลกกำหนดมาแน่นอนแล้วเช่นนั้น... แต่พงศาวดารและนิยายหลอกลวงเหล่านี้ หาสามารถทำให้ข้าหลงเชื่อและยอมรับฐานะความเป็นข้าทาสของตนไปทั้งหมดไม่ ชีวิตที่เป็นจริงแห่งการเป็นข้าทาสบอกแก่เขาดียิ่งกว่านิยายเหล่านี้ว่า ผู้เป็นข้าทาสคือผู้ถูกกดขี่ และผู้เป็นนายคือผู้กดขี่ ประวัติศาสตร์ของชนชาติข้าในลาวตลอดเวลาที่ผ่านมา จึงเป็นประวัติศาสตร์แห่งการต่อสู้เพื่อถอนฐานะแห่งความเป็นคน หรือ เสรีชน^{๑๖}

ความสัมพันธ์ทางการผลิตเกี่ยวข้องกับเชื้อชาติ แต่เหนือสิ่งอื่นใดคือ การดำรงอยู่อย่างสมศักดิ์ศรีของมนุษย์

คงไม่มีความจำเป็นต้องเข้าสู่รายละเอียดในทัศนะของจิตร วัตถุประสงค์ของเราในที่นี้คือ การดูร่องรอยแนวความคิด "วิทยาศาสตร์สังคม" จากที่ท่านปริทัศน์มาอย่างสมัยหลัง

ถึงแม้จะไม่มีหลักฐานว่า นักคิดทั้งสามคือ ท่านปรีดี, กุหลาบ, และจิตร จะเคยพบกันหรืออ่าน
ข้อเขียนของกัน แต่ทั้งสามก็มีข้อคล้ายคลึงกันหลายประการ ทั้งปรีดี พนมยงค์ นักการเมือง
รัฐบุรุษอาวุโส, กุหลาบ สายประดิษฐ์ นักหนังสือพิมพ์ และ จิตร ภูมิศักดิ์ นักปฏิวัติ ต่างยึดมั่น
ในอุดมคติของความเป็นธรรมทางสังคม พวกเขาเสนอวิธีการมองสังคมด้วยหลัก "วิทยาศาสตร์
สังคม" แบบมากซ์นิยม, เรียกร้องการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ที่เป็นการช่วยเหลือชนส่วนใหญ่
ที่ยากไร้ขัดสน, มีสิทธิของมนุษยธรรม แม้ว่าสำหรับท่านปรีดีและกุหลาบจะเห็นได้ว่าเป็น
แบบพุทธ ขณะที่ไม่พบการเน้นของจิตร และอีกประการหนึ่ง ทั้งสามต่างได้รับประสบการณ์
อันเข้มข้นจากผู้มีอำนาจฝ่ายตรงข้าม ดูเหมือนว่าภาพของสังคมไทยในหัวใจของทั้งสาม จะ
เป็นภาพของปัญหาที่ชีวิตผู้คนตกอยู่ในความมืด บรรยากาศของสังคมไทยในช่วงสมัยของทั้งสาม
ไม่มีข้อแตกต่างมากนักในประเด็นสำคัญ และก็ไม่น่าแปลกที่เรายังคงอ่านงานของนักคิดทั้งสาม
กันอยู่ในปัจจุบัน

แนวทางการพิจารณาปัญหาต่าง ๆ ทางทฤษฎีของท่านปรีดี มีส่วนสัมพันธ์กับ
"สไตล" การเสนอแบบนักกฎหมายที่เห็นได้ชัด สำหรับนักกฎหมายเช่นท่านปรีดี การปกครอง
ที่เหมาะสมอยู่ในลักษณะของการปกครองด้วยกฎหมาย ตามหลักนิติธรรม มิใช่การใช้บุคคลเดียว
หรือกลุ่มบุคคลมีอำนาจปกครองโดยพลการ ท่านได้พยายามใช้กฎหมายเป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลง
ตั้งแต่การกำหนดอำนาจและวิธีทางแบบใหม่ เพื่อแก้ไขปัญหาดัง ๆ ของประเทศสยาม
เช่น การจัดระเบียบอำนาจปกครองใหม่ด้วยกฎหมายรัฐธรรมนูญ กฎหมายเทศบาล การแก้ไข
สนธิสัญญาระหว่างประเทศที่ไม่เป็นธรรมและการใช้วิธีทางกฎหมายระหว่างประเทศในฐานะ
ผู้นำเสรีไทย ตลอดจนการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจของราชอาณาจักรสยามเอง แนวการมองปัญหาของ
ท่านในระยะหลังก็ยังคงเน้นเรื่องนี้ ท่านมุ่งพิจารณาโครงสร้างที่เป็นทางการของสังคม โดย
เฉพาะสถาบันต่าง ๆ ทางการเมือง (เช่น รัฐธรรมนูญ รูปแบบของรัฐบาล กฎหมายต่าง ๆ
เป็นต้น) โดยหวังว่าจะเข้าใจระบบการเมืองทั้งหมดได้ เนื่องจากการเน้นข้อมูลที่เป็นทางการ
ขององค์กรทางการเมืองการปกครองเช่นนี้ ซึ่งสอดคล้องกับการพิจารณาตามแบบแผนของกฎหมาย
ประเด็นที่สำคัญบางอย่างจึงถูกมองข้ามไปหรือไม่ได้รับความสำคัญมากนัก เช่น ตัวบุคคลภายใน
สถาบัน หรือ กลุ่มที่ไม่เป็นทางการ หรือระบบค่านิยม/วัฒนธรรม (เช่นทางการเมือง) เป็นต้น

อย่างไรก็ดี ส่วนประกอบอื่น ๆ ในแนวคิดของท่านก็ทำให้ความคิดปรากฏออกมาอย่างกว้างขวาง มีทั้งการอาศัยหลักฐานทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประวัติศาสตร์ของสถาบันฯ, การเข้าพิจารณาประเด็นปัญหาทางการเมือง เช่น เรื่องรัฐ อำนาจอธิปไตย การดำเนินงานของรัฐบาล เป็นต้น บางทีลักษณะเด่นของแนวทางการมองปัญหาตามรูปแบบกฎหมาย-สถาบัน อาจมีส่วนสำคัญในการเกื้อหนุนการสร้างชาติใหม่ตามระบอบรัฐธรรมนูญหลังการเปลี่ยนแปลงปี ๒๔๗๕ ด้วย นอกจากนี้ แนวความคิดแบบนี้ยังเปิดโอกาสสำหรับการผลานประเด็นทางการเมืองเข้ากับหลักจริยธรรม อันจะเป็นบรรทัดฐานของการเปลี่ยนแปลงได้เป็นอย่างดี

๗.๒ บทเรียนจากการปฏิบัติ

แนวความคิดของท่านได้ปรากฏออกมา เป็นผลงานทางปฏิบัติมากมาย ซึ่งมีทั้งความสำเร็จและไม่สำเร็จตามที่มุ่งหวังไว้ เราได้เห็น เรื่องนี้มาแล้วในการศึกษา "ชีวิตและงานทางการเมือง" ของท่าน ซึ่งท่านได้ระบุจุดสิ้นสุดของบทบาททางการเมืองของตัวเอง และของคณะราษฎรที่ท่านเป็นส่วนสำคัญในการก่อตั้งขึ้นมาว่าจบลง เมื่อเกิดการรัฐประหาร ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๐ สำหรับในตอนสรุปนี้ ขอให้เรารู้ถึงความสำเร็จและความล้มเหลวของงาน ด้วยคำพูดของท่านเอง

ในการให้สัมภาษณ์ผู้สื่อข่าวต่างประเทศ ที่บ้านพักชานกรุงปารีส ในปี ค.ศ. ๑๙๗๔ ท่านปริทัศน์ได้ตอบถึงผลงานที่เป็นความภูมิใจของท่านว่า^{๑๗}

"ถาม เตี่ยวันนี้ท่านได้มีเวลามากหลายปีที่จะไตร่ตรองถึงระยะเวลาระหว่างปี ค.ศ. ๑๙๒๐ ถึง ค.ศ. ๑๙๔๐ ขณะที่ท่านมีส่วนร่วมในการเมืองของไทยอย่างเอาการเอางาน คุณูปการอันไหนของท่านที่มีต่อประเทศไทยในระหว่างปีเหล่านั้น ที่ยังความพอใจแก่ท่านมากที่สุดในช่วงนี้

ตอบ การเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบกษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญประชาธิปไตย เมื่อปี ค.ศ. ๑๙๓๒ และการรับใช้ชาติร่วมกับสหായ "เสรีไทย" ของข้าพเจ้าระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง เพื่อสู้รบกับญี่ปุ่นผู้รุกราน และได้ฟื้นคืนเอกราชและอธิปไตยของชาติกลับมาได้อย่างสมบูรณ์หลังสงคราม"

นั่นคือความพากทุมใจของนักประชาธิปไตยผู้รักชาติ นอกจากนี้ ท่านยังได้ไตร่ตรองถึงผลงานตามหลัก ๖ ประการของคณะราษฎรเอาไว้ ซึ่งยิ่งแสดงถึงการที่คณะราษฎร ผู้สถาปนาระบอบรัฐธรรมนูญย่อมมิใช่ผู้ที่ต้องรับผิดชอบต่อคำกล่าวที่ว่า "ระบอบประชาธิปไตยของประเทศไทยยังไม่เกิดขึ้นอย่างแท้จริงจนทุกวันนี้" ด้วย :

เหตุที่ทำให้ระบอบประชาธิปไตยของประเทศไทยยังไม่เกิดขึ้นอย่างแท้จริงจนทุกวันนี้ แม้ว่าคณะราษฎรมีจุดอ่อนหลายประการ... แต่จุดอ่อนดังกล่าวได้ทำให้ระบอบประชาธิปไตยได้ล้ำเข้าไปถึงวันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ เท่านั้นที่ผมตอบหึ่งนี้มิใช่เป็นการแก้ตัว แต่ได้กล่าวตามหลักฐานแท้จริงซึ่งผมขอให้ท่านผู้อ่านคำตอบของผม โปรดพิจารณาหลักฐานดังต่อไปนี้

(ก) คณะราษฎรได้ต่อสู้ความขัดแย้งภายในขณะ และการต่อสู้กับวิรณจากภายในคณะและจากภายนอกคณะมาหลายครั้งหลายหน แต่คณะราษฎรก็ได้ปฏิบัติตามหลัก ๖ ประการของคณะราษฎรให้สำเร็จไปก่อนวันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ (อันเป็นวันที่ได้ประกาศใช้รัฐธรรมนูญประชาธิปไตยสมบูรณ์) คือ

หลักประการที่ ๑ จะต้องรักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราชในทางการเมือง ในทางศาล ในทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศไทยไว้ให้มั่นคง

ผมหวังว่าท่านที่มีใจเป็นธรรมก็อาจพิจารณาได้จากหลักฐานว่า คณะราษฎรได้แก้ไขสนธิสัญญาไม่เสมอภาคกับนานาประเทศได้สำเร็จ อันเป็นผลให้ประเทศไทยได้เอกราชสมบูรณ์ในทางการเมือง ในทางศาล และในทางเศรษฐกิจ

ต่อมาในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ ซึ่งประเทศไทยถูกกองทัพญี่ปุ่นรุกราน และรัฐบาลไทยสมัยนั้นได้ประกาศสงครามและก่อตั้งสถานะสงครามแก่หลายประเทศสัมพันธมิตร ขบวนการเสรีไทยก็ได้ร่วมมือกับสัมพันธมิตรในการต่อสู้ญี่ปุ่นผู้รุกรานอัน เป็นผลให้สัมพันธมิตรรับรองความเป็นเอกราชของชาติไทยดังปรากฏเอกสารหลักฐานต่าง ๆ ซึ่งผมได้แนบพิมพ์ไว้ในหนังสือของผมว่าด้วย

"จดหมายของนายปรีดี พนมยงค์ ถึงพระพิศาลสุขุมวิท เรื่องหนังสือจดหมายเหตุ
ของเสรีไทยเกี่ยวกับปฏิบัติการในแคนดี นิวเดลี และสหรัฐอเมริกา"

หลักประการที่ ๒ จะต้องรักษาความปลอดภัยในประเทศให้การประทุษร้าย
ต่อกันลดน้อยลงให้มาก

ผมหวังว่าท่านผู้มีใจเป็นธรรมสามารถเปรียบเทียบสถิติการประทุษร้ายต่อ
กันสมัยก่อนวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ กับภายหลัง ๒๔ มิถุนายน ปีนั้นว่า
จำนวนการประทุษร้ายภายหลัง ๒๔ มิถุนายน นั้น ได้ลดน้อยลงมากเพียงใด และขอ
ให้ท่านผู้มีใจเป็นธรรมเปรียบเทียบสถิติการประทุษร้ายภายหลังวันที่ ๘ พฤศจิกายน
ซึ่งเป็นวันล้มระบบประชาธิปไตยตามรัฐธรรมนูญ ๘ พฤษภาคม ๒๔๘๘ เป็นต้นมา
นั้นว่า การประทุษร้ายต่อกันได้เพิ่มขึ้นมากขนาดไหน

หลักประการที่ ๓ จะต้องบำรุงความสุขของราษฎรในทางเศรษฐกิจ
โดยรัฐบาลใหม่จะหางานให้ราษฎรทุก ๆ คนทำ จะวางโครงการการเศรษฐกิจ
แห่งชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอคอย

ผมหวังว่าท่านผู้มีใจเป็นธรรมก็ทราบแล้วว่าผมในนามของสมาชิกคณะ
ราษฎรส่วนมากได้เสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติตามหลักประการที่ ๓
นั้น แต่ก็เกิดอุปสรรคขัดขวางที่ไม่อาจวางโครงการตามเค้าโครงการที่ผมได้เสนอนั้น
ได้ แม้กระนั้นคณะราษฎรก็ได้พยายามที่จะบำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรใน
ทางเศรษฐกิจโดยหางานให้ราษฎรจำนวนมากได้ทำจึงไม่ปล่อยให้ราษฎรอคอย
ขอให้ท่านที่มีความปรารถนาดีโปรดพิจารณาสถิติถึงการโจรกรรมอันเนื่องจาก
ความอดอยากของราษฎรนั้นในสมัยก่อน ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ กับภายหลัง ๒๔
มิถุนายน ๒๔๗๕ และภายหลัง ๘ พฤศจิกายน ๒๔๘๐ เป็นต้นมา ตามที่ปรากฏ
ชัดแจ้งอยู่ในเวลานี้

หลักประการที่ ๔ จะต้องให้ราษฎรได้สิทธิเสมอภาคกัน ท่านที่มีใจเป็น
ธรรมซึ่งศึกษาประวัติศาสตร์แห่งความไม่เสมอภาคก็ย่อมทราบแล้วว่าก่อน ๒๔
มิถุนายน ๒๔๗๕ นั้น พระบรมวงศานุวงศ์ตั้งแต่ชั้นหม่อมเจ้าขึ้นไป มีสิทธิพิเศษกว่า

สามัญชนหลายประการ อาทิในทางการศาลที่ท่านเหล่านั้นต้องหาเป็นจำเลยในคดีอาญาก็ไม่ต้องขึ้นต่อศาลอาญา หากพระองค์ทรงขึ้นต่อศาลกระทรวงวังเป็นพิเศษ ฯลฯ ธรรมนูญการปกครองแผ่นดินชั่วคราวฉบับ ๒๗ มิถุนายน ๒๔๗๕ ก็ได้สถาปนาสิทธิเสมอภาคกันของราษฎรไทยทั้งหลายอันเป็นแบบฉบับของรัฐธรรมนูญฉบับต่อมา

หลักประการที่ ๕ จะต้องให้ราษฎรได้มีเสรีภาพ มีความเป็นอิสระ เมื่อเสรีภาพนี้ไม่ขัดต่อหลัก ๔ ประการดังกล่าวข้างต้น

ท่านผู้มีใจเป็นธรรมก็ย่อมเปรียบเทียบได้ว่าเมื่อก่อน ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ นั้นราษฎรมีเสรีภาพสมบูรณ์อย่างใดบ้างเมื่อเทียบกับภายหลัง ๒๔ มิถุนายนนั้น และเทียบกับภายหลังรัฐประหาร ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๐ อันเป็นวันล้มระบบประชาธิปไตยตามรัฐธรรมนูญฉบับ ๒๔๘๕ นั้นว่า แม้แต่จะได้มีการเขียนเรื่องสิทธิเสรีภาพของราษฎรไว้ แต่ในทางปฏิบัติได้มีการหลีกเลี่ยงโดยวิธีประกาศภาวะฉุกเฉิน และประกาศกฎอัยการศึกเกินกว่าความจำเป็นเพียงใดบ้าง

หลักประการที่ ๖ จะต้องให้การศึกษอย่างเต็มที่แก่ราษฎร

ท่านผู้มีใจเป็นธรรมก็ย่อมเห็นได้โดยเปรียบเทียบว่าเมื่อก่อน ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ นั้น การศึกษาได้ถูกจำกัดอย่างใดและภายหลัง ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ ราษฎรมีสิทธิศึกษาอย่างเต็มที่เพียงใด และภายหลัง ๘ พฤศจิกายน ๒๔๙๐ เป็นต้นจนถึงปัจจุบันนี้ ราษฎรต้องถูกจำกัดการศึกษาอย่างใดบ้าง

(ข) คณะราษฎรได้ดำเนินการเป็นขั้น ๆ ไปเพื่อสถาปนาระบบประชาธิปไตยของประเทศไทย ซึ่งผมหวังว่าท่านผู้มีใจเป็นธรรมย่อมพิจารณาได้จากรัฐธรรมนูญ ดังต่อไปนี้

ฉบับที่ ๑ ธรรมนูญการปกครองแผ่นดินฉบับชั่วคราว ฉบับ ๒๗ มิถุนายน ๒๔๗๕ เป็นฉบับที่ถูกต้องสมบูรณ์ทั้งทางนิติบัญญัติและพฤตินัย เพราะธรรมนูญฉบับนี้

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ลงพระปรมาภิไธยพระราชทานในขณะที่ยังทรงดำรงเป็นพระมหากษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งทรงเป็นตัวแทนโดยสมบูรณ์ของปวงชนชาวไทยที่จะทรงปฏิบัติกิจการอย่างใด ๆ ได้ โดยไม่ต้องมีบุคคลที่มีตำแหน่งโดยชอบด้วยกฎหมายลงนามรับสนองพระบรมราชโองการ

ฉบับที่ ๒ รัฐธรรมนูญฉบับ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๗๕ ได้บัญญัติขึ้นตามวิธีการที่บัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญ ฉบับ ๒๗ มิถุนายน ๒๔๗๕ รัฐธรรมนูญฉบับ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๗๕ จึงถูกต้องสมบูรณ์ทั้งทางนิติบัญญัติและพฤตินัย ส่วนบทเฉพาะกาลนั้นเป็นเรื่องของระยะหัวเลี้ยวหัวต่อที่มีการเปลี่ยนระบบสังคมที่สำคัญเมื่อพ้นระยะหัวต่อในระยะ ๑๐ ปี (ต่อมาก็เป็น ๒๐ ปี แต่เมื่อใช้มาเพียง ๑๔ ปี ก็ยกเลิกบทเฉพาะกาล) แล้วก็จะเหลือแต่ตัวบทที่เป็นประชาธิปไตยอย่างครบถ้วน

ฉบับที่ ๓ รัฐธรรมนูญฉบับ ๙ พฤษภาคม ๒๔๘๙ ได้บัญญัติขึ้นตามวิธีการที่บัญญัติไว้โดยรัฐธรรมนูญฉบับ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๗๕ ซึ่งเป็นแม่บท รัฐธรรมนูญฉบับ ๒๔๘๙ จึงถูกต้องสมบูรณ์และในสาระก็เป็นประชาธิปไตยสมบูรณ์เพราะได้ยกเลิกบทเฉพาะกาลที่มีสมาชิกประเภทที่ ๒ นั้น

สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและสมาชิกพฤฒิสภาเป็นผู้ที่ได้รับเลือกตั้งจากราษฎร มิใช่โดยการแต่งตั้งจึงเป็นระบบปกครองประชาธิปไตยสมบูรณ์ แม้ว่าจะได้มีบทเฉพาะกาลกำหนดไว้เฉพาะวาระเริ่มแรกให้มีการเลือกตั้งสมาชิกพฤฒิสภาโดยองค์การเลือกตั้ง แต่องค์การเลือกตั้งนี้ก็ประกอบด้วยผู้ที่เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรอยู่ในวันสุดท้ายก่อนใช้รัฐธรรมนูญฉบับนี้ เมื่อครบวาระแรกแล้วผู้ที่ราษฎรเลือกตั้งก็เป็นสมาชิกพฤฒิสภาตามวิธีที่นิยมกันในประเทศประชาธิปไตย

(ค) ท่านที่มีใจเป็นธรรมโปรดพิจารณาหลักฐานประวัติศาสตร์ระบบ

รัฐธรรมนูญ ท่านก็ทราบได้ไม่ยากเลยว่าคณะรัฐประหาร ๘ พฤศจิกายน ๒๔๙๐ ล้มระบบรัฐธรรมนูญประชาธิปไตยดังกล่าวแล้วในข้อ (ข) ข้างบนนั้นแล้วได้สถาปนาระบบรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยฉบับชั่วคราว ลงวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๔๙๐ ท่านจะเห็นได้จากราชกิจจานุเบกษาฉบับพิเศษ ลงวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๔๙๐ ว่า

ระบบรัฐธรรมนูญอันเป็นแม่บทใหม่ที่คณะรัฐประหารสถาปนาขึ้นนั้นไม่สมบูรณ์ในทาง
นิติบัญญัติ เพราะเหตุดังต่อไปนี้

ประการที่ ๑ หัวเรื่องของรัฐธรรมนูญนั้นได้กล่าวถึงผู้ลงนามให้ใช้
รัฐธรรมนูญไว้ดังต่อไปนี้

"ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช

คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

รังสิต กรมขุนชัยนาทนเรนทร

ให้ไว้ ณ วันที่ ๙ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๕๐

เป็นปีที่ ๒ ในรัชกาลปัจจุบัน"

ท่านผู้มีใจเป็นธรรมก็สังเกตเห็นได้ไม่ยากว่า คำว่า "คณะผู้สำเร็จราชการ
แทนพระองค์" นั้นหมายถึง "บุคคลตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป" ซึ่งมีใช้ "บุคคลคนเดียว"
เป็นคณะ อันที่จริงขณะนั้น คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ประกอบด้วย ๒ ท่าน
คือ (๑) กรมขุนชัยนาทนเรนทร และ (๒) พระยามานวราชเสวี รัฐสภาได้แต่งตั้งท่าน
ทั้ง ๒ นี้เป็นคณะฯ โดยมีข้อกำหนดว่าต้องให้ท่านทั้งสองลงนามในเอกสารทางราชการ
ใด ๆ จึงจะถูกต้องตามกฎหมาย ฉะนั้นการที่กรมขุนชัยนาทนเรนทร พระองค์เดียวลง
พระนามอ้างว่าเป็นคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์นั้นจึงเป็นโมฆะ

ประการที่ ๒ ผู้ลงนามรับสนองพระบรมราชโองการนั้น ปรากฏตามราชกิจจานุ
เบกษาฉบับที่อ้างถึงดังต่อไปนี้

"จอมพล ป.พิบูลสงคราม

ผู้บัญชาการทหารแห่งประเทศไทย

๙ พฤศจิกายน ๒๕๕๐"

ท่านผู้มีใจเป็นธรรมก็ย่อมทราบแล้วว่าตามระบบประชาธิปไตยนั้น ผู้รับสนอง
พระบรมราชโองการต้องเป็น "รัฐมนตรี" ซึ่งเป็นผู้ที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง
ขึ้นโดยได้รับความไว้วางใจของรัฐสภาผู้แทนราษฎร ส่วนตำแหน่งผู้บัญชาการทหาร
แห่งประเทศไทยนั้นเป็นผู้ที่คณะรัฐประหาร ๘ พ.ย. ๒๕๕๐ แต่งตั้งให้ ฉะนั้น

รัฐธรรมนูญชั่วคราวฉบับ ๘ พ.ย. ๒๕๕๐ ที่เป็นแม่บทของระบบการเมืองใหม่
แห่งประเทศไทยนั้นจึงเป็นโมฆะมาตั้งแต่ต้น

(ง) รัฐธรรมนูญที่มีฉายาว่า "รัฐธรรมนูญใต้ร่ม" นั้น ได้จัดตั้ง "วุฒิสภา"
ซึ่งรัฐบาลเป็นผู้เลือกคัดแล้ว เสนอพระมหากษัตริย์ให้ทรงแต่งตั้ง ดังนั้น ระบบ
ประชาธิปไตยของประเทศไทยจึงต้องชะงักงันโดยระบบสังคมที่คณะรัฐประหาร
๘ พ.ย. ได้สถาปนาขึ้นนั้น และเป็นแม่บทกับตัวอย่างให้แก่ระบบรัฐธรรมนูญ
อีกมากมายหลายฉบับจนถึงปัจจุบันนี้ปรากฏว่านับตั้งแต่ ๘ พ.ย. ๒๕๕๐ เป็นต้น
มานั้น ประเทศไทยมิได้เข้าสู่ประชาธิปไตยสมบูรณ์ หากบางครั้งวุฒิสมาชิกสภา
เป็นผู้ได้รับการแต่งตั้ง และบางครั้งสมาชิกสภาผู้แทนอื่น ๆ เป็นผู้ที่ได้รับการ
แต่งตั้ง ดังที่นี้เคยสารหนังสือพิมพ์หลายฉบับ เรีกกันว่า "ประชาธิปไตยครึ่งใบ"
ขอให้ท่านผู้มีใจเป็นธรรมโปรดพิจารณาว่า ผู้ใดคณะใดบ้างที่ทำให้ระบอบประชาธิปไตย
ของประเทศไทยยังไม่เกิดขึ้นอย่างแท้จริงจนทุกวันนี้

นั่นคือ การไต่ตรองของท่านปรีดีแสดงผลงานของคณะราษฎร ตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้
และในมุมมองก็เป็นเหตุผลของการที่คณะราษฎร ย่อมไม่มีส่วนเกี่ยวข้องหรือพ้นจากความรับผิดชอบ
ขอต่อระบอบการปกครองภายหลังการรัฐประหารปี ๒๕๕๐ จนกระทั่งถึงปัจจุบัน คำถามอาจ
เกิดขึ้นมาตอนนี้ว่า นี่เป็นการปิดความรับผิดชอบของท่านปรีดีเองและคณะราษฎรหรือไม่ แนว
คำตอบคงจะอยู่ที่ว่า เราได้เห็นผลงานต่าง ๆ ที่ท่านได้ทำไว้ขณะอยู่ในตำแหน่งทางการเมือง
แล้ว และท่านได้ถูกบีบให้ออกนอกประเทศในปี ๒๕๕๐ อีกประการหนึ่งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับคณะ
ราษฎร ท่านปรีดีมิใช่บุคคลเดียวในคณะราษฎร และย่อมแน่นอนว่าท่านไม่สามารถผลักดันผลงาน
ต่าง ๆ ออกมาด้วยตัวคนเดียวได้ คณะราษฎรซึ่งประกอบด้วยบุคคลต่าง ๆ ก็มีจุดอ่อนในตัวเอง
ขอให้พิจารณาการไต่ตรองของท่านปรีดีเกี่ยวกับจุดอ่อนของการอภิวัฒน์ประชาธิปไตย ปี ๒๕๗๕
ซึ่งก็คือ จุดอ่อนของคณะราษฎรเอง :๑๘

ปรีดี : (๑) จุดอ่อนของการอภิวัฒน์ประชาธิปไตยปี พ.ศ. ๒๕๗๕

มี ๒ ประเภทคือ

(ก) จุดอ่อนที่เหมือนกันกับทุกขบวนการ เมืองคือความขัดแย้งภายใน ขบวนการฯ

ทุกคณะพรรคการเมืองที่ต่อสู้ระหว่างกันตามวิถีทางรัฐสภานั้น ก็มีความขัดแย้งภายในพรรคนั้น ๆ แม้ว่าคณะพรรคใดได้อำนาจรัฐแล้วก็ดี แต่ความขัดแย้งภายในคณะพรรคนั้นก็ยังคงมีอยู่ ดังนั้นจึงปรากฏว่าคณะพรรคมากมายได้มีการแตกแยกออกเป็นหลายส่วนหรือสลายไปทั้งคณะพรรค

ส่วนคณะพรรคหรือขบวนการที่ใช้วิธีต่อสู้ทางอาวุธนั้น ก็ปรากฏความขัดแย้งและการแตกแยกทำนองเดียวกัน ดังกล่าวข้างบนนั้น

ประวัติศาสตร์แห่งสมัยระบบศักดินาแห่งมนุษยชาตินั้น เคยมีตัวอย่างที่คณะบุคคลหนึ่งใช้วิธีต่อสู้ทางอาวุธต่อสู้ผู้ครองอำนาจรัฐได้สำเร็จแล้ว ภายในคณะพรรคนั้นเองก็มีบุคคลที่มีความโลภและความริษยาซึ่งเกิดจากรากฐานแห่งความเห็นแก่ตัว (Egoism) ขนาดหนักนั้น ใช้วิธีทำลายคนในคณะเดียวกันเพื่อตนคนเดียว เป็นศูนย์กลางแห่งกิจการทั้งหลาย (Egocentrism)

ประวัติศาสตร์แสดงตัวอย่างด้วยว่า คณะพรรคหรือขบวนการเปลี่ยนระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบบประชาธิปไตยแบบเจ้าสมบัติ (Bourgeois Democracy) โดยการอภิวัฒน์ใหญ่ฝรั่งเศสเมื่อ ค.ศ. ๑๗๘๙ (พ.ศ. ๒๓๓๒) นั้น ภายหลังที่ขบวนการนั้นได้ชัยชนะต่อระบบเก่าแล้ว ภายในขบวนการนั้นก็เกิดความขัดแย้งระหว่างส่วนที่ก้าวหน้ากับส่วนที่ถอยหลังเข้าคลอง

ในประเทศจีน ขบวนการ "ไท่ผิง" ได้จัดตั้งขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๐ (พ.ศ. ๒๓๙๓) แล้วสามารถต่อสู้ได้ชัยชนะต่อราชวงศ์แมนจูในดินแดนส่วนใต้ของจีน จึงได้ตั้งเมืองหลวงขึ้นที่เมืองนานกิง แล้วในไม่ช้า "ซุงเซียวววน" หัวหน้าขบวนการไท่ผิง ได้ตั้งตนเป็นจักรพรรดิองค์ใหม่ของจีนและตั้งหัวหน้ารอง ๆ เป็นเจ้าตามลำดับ ครั้นแล้วในขบวนการไท่ผิงก็เกิดขัดแย้งกันเองในที่สุดราชวงศ์แมนจูกลับมีชัยชนะต่อขบวนการไท่ผิง ต่อมาขบวนการอภิวัฒน์ภายใต้การนำของ "ซุนยัตเซ็น" ได้ชัยชนะล้มระบบ

สมบูรณาญาสิทธิราชย์ของจีนสำเร็จใน ค.ศ. ๑๙๑๒ (พ.ศ. ๒๔๕๕) ภายใน
ขบวนการปฏิวัตินั้นก็เกิดขัดแย้งกันและแตกแยกออกเป็นหลายส่วน ต่อมาขบวนการ
ปลดแอกของประชาชนจีนภายใต้การนำของพรรคคอมมิวนิสต์ได้ชัยชนะฝ่ายก๊กมินตั๋ง
บนผืนแผ่นดินใหญ่จีน และได้สถาปนาสาธารณรัฐประชาชนจีนขึ้นใน ค.ศ. ๑๙๔๙
(พ.ศ. ๒๔๙๒) ภายในขบวนการประชาชนจีนและภายในพรรคคอมมิวนิสต์จีนก็
เกิดความขัดแย้ง เป็นเหตุให้มีการกวาดล้างบุคคลในพรรคที่เดินตามแนวทางทุน
นิยม และกวาดล้างพวกที่เดินนอกแนวทางพรรคคอมมิวนิสต์จีน ส่วนในสหภาพโซเวียต
และประเทศสังคมนิยมในยุโรปตะวันออกก็มีปรากฏการณ์ที่แสดงความขัดแย้งภายใน
ในพรรคอย่างรุนแรงถึงขนาดมีการกวาดล้างบุคคลที่ดำเนินตามแนวทางขวาจัดกับ
ซ้ายจัด

ส่วนคณะหรือขบวนการซึ่งทำการ "โต้ปฏิวัติ" (COUNTER-REVOLUTION)
ที่ได้ชัยชนะต่อการปฏิวัติแล้ว ภายในคณะหรือขบวนการนั้น ๆ เกิดขัดแย้งกันขึ้น
เช่น ฝ่ายนิยมราชาธิปไตยในฝรั่งเศสทำการโต้ปฏิวัติได้ชัยชนะแล้ว ภายในขบวนการ
นั้นก็เกิดขัดแย้งระหว่างกันเองในการแย่งชิงการสืบราชสันตติวงศ์ ขบวนการ
ฟาสซิสต์อิตาลีและขบวนการนาซีเยอรมันซึ่งได้ชัยชนะต่อการปฏิวัติประชาธิปไตย
ในประเทศของตนแล้ว ขบวนการดังกล่าวก็เกิดขัดแย้งภายในซึ่งได้มีการ
กวาดล้างบุคคลที่มีทัศนคติต่างกับผู้นำของประเทศนั้น ๆ

ทุก ๆ คณะพรรคทุก ๆ ขบวนการก็มีคำขวัญเรียกร้องให้สมาชิกของตน
มีความสามัคคีกลมเกลียวกัน แต่ก็ไม่ปรากฏว่าภายในขบวนการใดสมาชิกจะมีความ
สามัคคีกลมเกลียวกันได้ตลอด ทั้งนี้ย่อมเป็นไปตามกฎธรรมชาติแห่งความขัด
แย้งที่มีอยู่ภายในกลุ่มและสังคมของมนุษย์ ซึ่งเป็นเรื่องยืดยาวลึกซึ้งควรแก่การ
ศึกษา

การที่มีความขัดแย้งภายในคณะพรรคหรือขบวนการซึ่งมีวัตถุประสงค์
เปลี่ยนระบบสังคมเก่ามาเป็นระบบสังคมใหม่ที่ก้าวหน้าขึ้น ก็เพราะเหตุสำคัญ ๆ
ดังต่อไปนี้

(ก ๑.) คณะพรรคหรือขบวนการดังกล่าวย่อมปฏิสนธิขึ้นในสังคมเท่านั้น
เอง เพราะเมื่อยังไม่มีระบบสังคมใหม่ก็จะมี การปฏิสนธิคณะพรรคหรือขบวนการ
อภิวัดนั้นในสังคมใหม่ที่ยังมีได้เกิดขึ้นได้อย่างไร เมื่อนั้นหนึ่งได้เปรียบเทียบ
เป็นใจความว่า "การปฏิสนธิของอภิวัดนั้นเปรียบเหมือนมนุษย์ก่อน จะเป็น
ตัวตนก็ต้องเริ่มปฏิสนธิขึ้นจาก "มดลูก" (Womb) ของ "มารดา" หมายความว่า
สังคม เก่า นั้นเอง เป็นที่ปฏิสนธิของการอภิวัด เพื่อสังคมใหม่

(ก ๒.) ดังนั้นคณะพรรคหรือขบวนการอภิวัด เพื่อสถาปนาระบบสังคมใหม่
นั้น จึงประกอบด้วยบุคคลที่กำเนิดในสังคม เก่า นั้นเอง แต่เป็นบุคคลส่วนที่ก้าวหน้า
ซึ่งสละจุดยืนหลักในระบบ เก่า มาพลีชีพ เพื่อสถาปนาระบบสังคมใหม่ที่ก้าวหน้า

แต่โดยที่บุคคลส่วนที่ก้าวหน้า นั้น เกิดมาและ เคยมีความ เป็นอยู่ในสังคม
เก่า จึงย่อมมีซากหัตถะและความ เคยชินของสังคม เก่า ติดตัวอยู่ ซึ่งสละซากเก่า ๆ
ได้ต่าง ๆ กันคือ

ประเภทที่ ๑ สละหัตถะและความ เคยชินของสังคม เก่า ได้มากตลอดไป
เพื่อรับใช้สังคมใหม่ ที่สถาปนาขึ้นนั้น ใจพัฒนาก้าวหน้า เพื่อ เข้าสู่ระบบประชาธิปไตย
สมบูรณ์ยิ่ง ๆ ขึ้น

ประเภทที่ ๒ สละสิ่งดังกล่าวเพียงเท่าที่ ได้สถาปนาระบบสังคมใหม่ขึ้น
แล้วก็พอใจเพียงแค่นั้น

ประเภทที่ ๓ สละสิ่งดังกล่าวจนถึงสถาปนาระบบสังคมใหม่ ครั้นแล้วก็
ฟื้นซากหัตถะ เผด็จการทาสหรือทาส-ศักดินา ขึ้นมาจนกลายเป็น "ได้อภิวัด" ต่อ
การ "อภิวัด" ซึ่งตนเองได้เคยพลีชีพร่วมกับคณะพรรคหรือขบวนการได้กระทำ
มาบุคคลดังกล่าวนี้จึงขัดแย้งกับส่วนเป็น "อภิวัด" ภายในคณะพรรคหรือขบวน
การนั้น

(ข) จุดอ่อนของคณะราษฎรโดยเฉพาะ

ประการที่ ๑ ขาดการศึกษาถึงกฎแห่งความขัดแย้งในขบวนการเมือง
และตัวอย่างในประวัติศาสตร์ดังกล่าวใน (ก) นั้น จึงทำให้สมาชิกส่วนมากขาด

พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ซึ่งเป็นการที่สมาชิกจำนวนหนึ่งหนีจากที่คณะเผด็จการทหาร-ศักดินา
ซึ่งเป็นการที่ "การโต้ปฏิวัติ" ต่อการปฏิวัติซึ่งตนเองได้เคยพลีชีพร่วมกับคณะ
ประการที่ ๒ คิดแต่เพียงเอาชนะทาง "ยุทธวิธี" ในการยึดอำนาจรัฐ
เป็นสิ่งสำคัญ โดยมีได้คิดให้รอบคอบว่าจะรักษาชัยชนะไว้ได้อย่างไรจึงจะไม่ถูก
"การโต้ปฏิวัติ" (Counter-revolution) ซึ่งจะทำให้ชาติต้องเดินถอยหลัง
เข้าคลอง

ประการที่ ๓ นอกจากท่านหัวหน้าคณะราษฎร ๓ ท่าน คือ พระยาพหล
พลพยุหเสนา, พระยาทรงสุรเดช, พระยาฤทธิอัคเนย์, มีความรู้ความชำนาญ
การทหารสามารถนำคณะยึดอำนาจรัฐได้สำเร็จแล้ว ส่วนสมาชิกหลายคนแม้มี
ความรู้ทางทฤษฎีวิชาการเกี่ยวกับการสถาปนาประเทศ แต่ก็ขาดความชำนาญในการ
ปฏิบัติ และขาดความชำนาญในการติดต่อกับราษฎรอย่างกว้างขวาง

ประการที่ ๔ การเชิญท่านข้าราชการเก่ามาร่วมบริหารประเทศนั้น
ผมหวังให้ท่านเหล่านั้นก้าวหน้ามากเกินไปกว่าที่ท่านจะทำได้ จึงเป็นเหตุให้เกิด
ความขัดแย้งรุนแรงในขบวนการปฏิวัติถึงกับมีการปิดสภาและงดใช้รัฐธรรมนูญ
ถาวร ฉบับ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

นี่คือการไตร่ตรองบทเรียนของกลุ่มคณะราษฎร ในการให้สัมภาษณ์ปี ๒๕๒๕ ท่านปรีดีได้ย้ำ
ถึงจุดอ่อนเหล่านี้อีก และท่านได้กล่าวเสริมว่า ๒๐

"คือว่าเราเร็วไป ความจริงพวกท่านผู้ใหญ่ที่เข้ามาที่ต้องการร่วมมือ แต่เรา
เร็วเกินไปที่ท่านจะรับได้... ตัวอย่างเรื่องของการเศรษฐกิจ ความจริงก่อน
เปลี่ยนแปลงการปกครอง เจ้าคุณมโนฯ ท่านก็แสดงว่าท่านก็ช้ามากอยู่เหมือนกัน
ก็เรื่องเป็นอย่างนั้น แต่ในหมู่ด้วยกันก็มีบางคนนิยมไปทางฮาร์ดเลอร์ ความแตกแยก
ในขบวนการว่าเกิดขึ้นหลายแขนงคือ ในระหว่างผู้ก่อการฯ และผู้ที่มีผู้ก่อการฯ
แต่พระยามโนฯ ให้เข้าใจผิด"

นอกจากจะทบทวนถึงจุดอ่อนหรือความผิดพลาดของคณะราษฎรแล้ว นักคิดเช่น
ท่านปรีดียังทำการวิพากษ์ตัวเองด้วย เมื่อท่านให้สัมภาษณ์ครั้งหนึ่งว่า ๒๑

ถาม ท่านคิดว่าอะไรที่น่าจะเป็นความผิดพลาดใหญ่หลวงของท่าน ถ้าท่านมีอำนาจ
กลับไปและแก้ไขเพียงส่วนหนึ่งของชีวิตของท่าน การตกลงใจหรือการกระทำ
อันไหนที่ท่านอยากเปลี่ยนมากที่สุด?

ตอบ ถ้าท่านถามถึงว่าอะไรที่ข้าพเจ้าจะทำ ถ้าข้าพเจ้ากลับไปเป็นนายกรัฐมนตรี
...เออละ ข้าพเจ้าขอตอบว่า ข้าพเจ้าไม่สนใจที่จะกลับสู่การเมืองอีกหรือก
แต่ยวันนี้ข้าพเจ้าแก่มากแล้ว แต่ข้าพเจ้าตอบท่านได้ถึงความคิดในอดีตของ
ข้าพเจ้า

ในปี ค.ศ. ๑๙๒๕ เมื่อเราเริ่มจัดตั้งกลุ่มแกนกลางของพรรคอภิวัฒน์
ในปารีส ข้าพเจ้ามีอายุเพียง ๒๕ ปี เท่านั้น หนุ่มมาก หนุ่มที่เดียว ขาด
ความชัดเจน แม้ว่าข้าพเจ้าได้รับปริญญาแล้วและได้คะแนนสูงสุด แต่ก็ไม่มี
มีอะไรมากไปกว่าทางทฤษฎี (ของกฎหมายเปรียบเทียบ) ข้าพเจ้าไม่มี
ความเจนจัด และโดยปราศจากความเจนจัด บางครั้งข้าพเจ้าประยุกต์
ทฤษฎีอย่างนักคำร่า ข้าพเจ้าไม่ได้นำเอาความเป็นจริงในประเทศของ
ข้าพเจ้ามาคำนึงด้วย ข้าพเจ้าติดต่อกับประชาชนไม่พอ ความรู้ทั้งหมด
ของข้าพเจ้าเป็นความรู้ตามหนังสือ ข้าพเจ้าไม่ได้เอาสาระสำคัญของมนุษย์
มาคำนึงด้วยให้มากเท่าที่ข้าพเจ้าควรจะมี ในปี ค.ศ. ๑๙๓๒ ข้าพเจ้าอายุ
๓๒ ปี พวกเราได้ทำการอภิวัฒน์ แต่ข้าพเจ้าก็ขาดความชัดเจน และครั้ง
ข้าพเจ้ามีความชัดเจนมากขึ้น ข้าพเจ้าก็ไม่มีอำนาจ.

ถาม ความผิดพลาดอย่างอื่นมีอีกบ้างไหม?

ตอบ มี, คือวิธีการเสนอแผนเศรษฐกิจของข้าพเจ้าอย่างไม่ถูกต้อง ข้าพเจ้า
เสนอแผนเศรษฐกิจ แต่ข้าพเจ้าควรใช้เวลาให้มากกว่านั้นอธิบายแก่
ประชาชน เวลานั้นมีบุคคลไม่กี่คน ที่จะเข้าใจแผนเศรษฐกิจของข้าพเจ้า
แม้ในระหว่างคนรุ่นก่อน คือสมาชิกในคณะรัฐบาลก่อนซึ่งเราเชิญเข้ามา

ส่วนร่วมในการบริหารประเทศ พวกเขาคิดความแตกต่างกันไป พวกเขา
ไม่เข้าใจ ข้าพเจ้าควรพยายามให้หนักขึ้น ที่จะอธิบายกับพวกเขาว่าทั้ง
หมดมันหมายถึงอะไร

แต่ที่ว่ามันก็เป็นแผน เศรษฐกิจที่ไม่เหมาะสมด้วยเหมือนกัน ข้าพเจ้า
เสนอไม่ใช่ว่าเป็นแผน เศรษฐกิจขั้นสุดท้าย มันค่อนข้างจะเป็นโครงการ
ขั้นเตรียมการมากกว่า หลายคนเหมาเอาว่าเป็นแผนเลยทีเดียว ไม่ใช่เป็น
แนวทางหรือเป็นข้อเสนอพอเป็นพื้นฐานสำหรับการวางแผนต่อไป ในสังคม
นั้นย่อมมีการขัดแย้งกันระหว่างคนรุ่นเก่ากับคนรุ่นใหม่ คุณต้องเข้าใจ และ
พวกคนเก่ามีความกลัวมากทีเดียวในบางอย่างที่เป็นสังคมนิยม พวกเขาไม่
เข้าใจว่าอะไรเป็นสังคมนิยม อะไรเป็นคอมมิวนิสต์ พวกเขาเอาทุกอย่าง
ที่ตรงข้ามกับวิสาหกิจเอกชนเป็นคอมมิวนิสต์ไปหมด.

การวิพากษ์ตนเองเช่นนี้ มีแต่ผู้ที่เคารพสิ่งจะเท่านั้นที่จะทำและสามารถทำได้ ข้อวิจารณ์ไม่
เพียงแต่สะท้อนความผิดพลาดของท่านเท่านั้น แต่ยังแสดงถึงความมุ่งมั่นที่จะกระทำตามที่ตั้งใจ
เอาไว้ด้วย และในแง่ที่สำคัญที่สุดอีกแง่หนึ่ง นั่นเป็นบทเรียนสำหรับคนรุ่นหลัง เช่น เมื่อพิจารณา
ถึงการที่คณะราษฎรได้เชิญขุนนางเก่ามาร่วมประกอบ เป็นรัฐบาล โดยมีพระยามโนฯ เป็น
หัวหน้า ซึ่งเกิดปัญหาตามมาดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ท่านปรีดีได้กล่าวเตือนถึงความผิดพลาดนี้
สำหรับนิสิตนักศึกษาในบทความเรื่อง "จงพิทักษ์เจตนารมณ์ประชาธิปไตยสมบูรณ์ของวีรชน
๑๔ ตุลาคม" ว่า ^{๒๒} :

"ความผิดพลาดของข้าพเจ้าดังกล่าวนี้ ย่อมเป็นบทเรียนของศูนย์นิสิตนักศึกษา
และนักเรียนและชนรุ่นใหม่ในปัจจุบันที่จะไม่ทำผิดซ้ำอีก โดยต้องวิจารณ์ลักษณะ
อันเป็นธาตุแท้ของบุคคล ที่จะร่วมมือหรือมอบหมายในการรักษาและพัฒนาชัยชนะ
ก้าวแรกของวีรชน คือ บางคนอาจแสดงความเป็นประชาธิปไตยชั่วขณะหนึ่ง
แต่เมื่อถึงระยะที่จะพัฒนาชัยชนะต่อไปแล้ว ก็อาจจะดำเนินไปตามทัศนะอันเป็น
ซากแห่งความคิดเก่าของตนที่ตกทอดมา อันเป็นการบั่นทอนไปถึงรากฐานแห่งการ
ที่จะรักษาชัยชนะที่ได้มาในก้าวแรกนั้นด้วย"

ท่านปรีดีได้ฝากทั้งบทเรียนของความผิดพลาดในทางปฏิบัติ และแนวความคิดในการพัฒนาประเทศ เพื่อสร้างระบบสังคมใหม่ ไว้ให้กับชนรุ่นหลังได้ศึกษาอย่างพินิจพิเคราะห์ ซึ่งอาจนำไปสู่การปฏิบัติอย่างได้ผลในอนาคต ระบบสังคมใหม่มีหมายถึงระบบที่ "จะช่วยความเป็นอยู่ของพลเมืองส่วนข้างมากให้ดีขึ้น คือมีระบบการเมืองที่สอดคล้องสมานกับพลังการผลิตทางเศรษฐกิจของสังคม เพื่อให้การเบียดเบียนหมดไป หรือลดน้อยลงไปมากที่สุดเท่าที่จะเป็นได้"^{๒๓} สิ่งที่อยู่ในใจของท่านเสมอก็คือ ความปรารถนาต่อความเป็นประชาธิปไตย และความเป็นธรรมของสังคม ภาพของชีวิตทั้งชีวิตของท่านแสดงถึงการต่อสู้ ทั้งด้วยความคิดและการปฏิบัติ เพื่อที่จะให้ความปรารถนานั้น เป็นจริงขึ้นมา และก็เป็นดังที่มีผู้กล่าวว่า "ท่านสู้เพราะท่านเชื่อว่าทำในสิ่งที่ถูก"

สิ่งที่ท่านฝากไว้ให้กับชนรุ่นหลังกำลังได้รับการสนองตอบ ขณะนี้ได้มีการศึกษาผลงานด้านต่าง ๆ ของท่านอย่างกว้างขวาง ด้วยสปีริตที่ว่า

"เราจะทำสัจจะของปรีดี พนมยงค์ ให้ปรากฏ" ^{๒๔}

เชิงอรรถที่ ๗

๑. Yuangrat (Pattanapongse) Wedel, Modern Thai Radical Thought : The Siamization of Marxism and Its Theoretical Problems, A Research Paper, (Thai Khadi Research Institute, Thammasat University, 1981)

งานชิ้นนี้ได้แสดงด้วยว่า ท่านปรีดีเป็นหนึ่งในนักคิด "ฝ่ายก้าวหน้า" ของไทยรุ่นแรก ๆ ที่ใช้ทฤษฎีมากซ์ผสมผสานกับหลักพุทธศาสนาของวัฒนธรรมไทย ดังปรากฏใน ความเป็นอนิจจังของสังคม (๒๕๐๐) ส่วนคนอื่น ๆ ก็มี เช่น กุหลาบ สายประดิษฐ์, สายไท เทอดธรรม, อำนาจ ยุทธวิวัฒน์, อนุช อภาภิรมย์ เป็นต้น ในปัจจุบันมีกลุ่มความคิดที่ใช้ทฤษฎีมากซ์ผสมเป็นแนวทางในการศึกษาสังคมไทย ที่สำคัญคือกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง อันประกอบด้วยบุคคลเช่น ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, สุธี ประศาสน์เศรษฐ์, ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ เป็นต้น.

๒. อ้างใน วิทย์ วิศทเวทย์, ปรัชญาการศึกษาไทย ๒๔๑๑-๒๔๗๕, โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๖, น. ๘๗.

๓. ใน เพ็ງอ้าง, น. ๕๕.

๔. ใน เพ็ງอ้าง, น. ๕๒.

๕. สมัค บุราวาศ, วิทยาศาสตร์ใหม่และพระศรีอารย, (พระนคร สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๔๕๗), น. ๓-๕.

๖. เพ็ງอ้าง, น. ๕๖๓.

๗. เพ็ງอ้าง, น. ๖๔๓-๕.

๘. สุวดี เจริญพงศ์, ปฏิกริยาของรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการเคลื่อนไหวความคิดประชาธิปไตยและสังคมนิยม ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕, วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๕.

๙. กุหลาบ สายประดิษฐ์, ปรัชญาของลัทธิมาร์กซิสม์, ชมรมหนังสือบัวแดง, พิมพ์ครั้งที่ ๓, ๒๕๑๙, น. ๒-๓.
๑๐. ศรีบูรพา, สนทนาเรื่องพุทธศาสนา, ชมรมพุทธรักษา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, ๒๕๒๒, น. ๗๒-๔.
๑๑. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๘๔-๘.
๑๒. เฟิ่งอ้าง, น. ๑๘๙-๙๐.
๑๓. สมสมัย ศรีสุทรพรรณ, โฉมหน้าศักดินาไทย, (กรุงเทพฯ จักรานุกูลการพิมพ์, ๒๕๑๗), น. ๙๙.
๑๔. สุชาติ สวัสดิ์ศรี บรรณาธิการ, จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมศาสตร์ปริทัศน์, ๒๕๑๗.
๑๕. จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ, มูลนิธิโครงการตำราฯ, ๒๕๑๙, น. ๖๑๓.
๑๖. เฟิ่งอ้าง, น. ๔๘๖-๙๐.
๑๗. ท่านปรีดีให้สัมภาษณ์นายแอนโทนี พอล ผู้สื่อข่าวนิตยสารเอเชียวีก ประจำกรุงปารีส ตีพิมพ์ในนิตยสารเอเชียวีก ฉบับวันที่ ๒๘ ธันวาคม ค.ศ. ๑๙๗๙ - ๔ มกราคม ๑๙๘๐ รวมพิมพ์ใน รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ ชี้นำรอดของไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๑๔) น. ๗๘.
๑๘. ท่านปรีดีให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ตะวันใหม่ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๓ ที่บ้านพักปารีส รวมพิมพ์ใน รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ ชี้นำรอดของไทย, เฟิ่งอ้าง, น. ๓๑-๔๐.
๑๙. เฟิ่งอ้าง, น. ๒๕-๓๑.

๒๐. ท่านปรีดีให้สัมภาษณ์นิตยสารชีพิตักษัย นานาสภาและคณะ เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๔
ตีพิมพ์ในชื่อ ประสบการณ์และความเห็นบางประการของรัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์,
(กรุงเทพฯ : บริษัทการพิมพ์, ๒๕๒๖) น. ๕๐.

ในบทความเรื่อง "จงพิทักษ์เจตนารมณ์ประชาธิปไตยสมบูรณ์ของวีรชน ๑๔ ตุลาคม"
(พ.ศ. ๒๕๑๖) ท่านปรีดีก็ได้ย้ำถึงความผิดพลาดของคณะราษฎร เพื่อเป็นบทเรียนของชนรุ่นใหม่
ท่านกล่าวว่า "คณะราษฎรมีความผิดพลาดหลายประการอันเป็นผลประจักษ์อย่างหนึ่งก็คือเห็นว่า
มีความแตกแยกกันภายในคณะราษฎร ปัญหาที่จะต้องพิจารณาคือ เหตุใดคณะราษฎรจึงมีความ
แยกแยกกัน ความแตกแยกกันนั้นเกิดขึ้นเพราะความแตกต่างกันในระดับจิตสำนึกแห่งความเสีย
สละ การเห็นแก่ตัวภายหลังที่ได้ชัยชนะก้าวแรกแล้ว และแตกต่างกันในทัศนะทางสังคม ที่แต่
ละคนและกลุ่มบุคคลที่มีซากทัศนคติเก่าค้างอยู่น้อยบ้างมากบ้าง สมาชิกทุกคนมีทัศนะตรงกันและ
ยอมพลีชีพร่วมกัน เฉพาะการล้มระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชเท่านั้น เมื่อได้ชัยชนะก้าวแรกแล้ว
ได้แตกแยกกันตามทัศนะคงที่ ถอยหลัง ก้าวหน้าที่แต่ละคนแต่ละกลุ่มมีอยู่ ฝ่ายทัศนะคงที่ก็พอใจ
ที่ล้มระบอบสมบูรณาแล้ว ฝ่ายก้าวหน้าต้องการพัฒนาประเทศให้เป็นประชาธิปไตยสมบูรณ์ยิ่งขึ้น
ฝ่ายถอยหลังต้องการปกครองประเทศตามระบบเผด็จการ..." รวมพิมพ์ใน วารสาร อ.ม.ธ.
ฉบับ ๑๐ ธันวาคม, (กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๑๖), น. ๑๓-๑๔.

๒๑. ท่านปรีดีให้สัมภาษณ์นิตยสารเอเชียวิค ใน รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ ชี้อาทิของ
ไทย, อ่างแล้ว, น. ๗๙-๘๒.

๒๒. รวมพิมพ์ใน วารสาร อ.ม.ธ. ฉบับ ๑๐ ธันวาคม, อ่างแล้ว, น. ๒๓-๒๔.

ในบทความเดียวกันนี้ ท่านปรีดีได้กล่าวไว้ว่าอีกตอนหนึ่งว่า "สิ่งที่จะช่วยให้พรรค
หรือศูนย์ดำรงอยู่ได้ แม้มีข้อขัดแย้งภายในอันเป็นไปตามกฎธรรมชาตินั้น คือ การยึดมั่นใน
ทัศนคติประชาธิปไตยสมบูรณ์ เป็นหลักนำในการบรรลุถึงซึ่งเจตนารมณ์ประชาธิปไตยสมบูรณ์
อันเป็นสัมมาชีพิตักษัย และการหมั่นสำรวจตนเองอยู่เนืองนิตย์ เพื่อแก้ไขความผิดพลาดและหลงผิด
ของตนเอง และช่วยเพื่อนให้แก้ไข" (น. ๑๖).

๒๓. ปาฐกถาของ นายปรีดี พนมยงค์ เรื่อง "อนาคตของประเทศไทยควรดำเนินไปในรูปใด" (พ.ศ. ๒๔๑๖) รวมพิมพ์ใน วารสาร อ.ม.ธ. ฉบับ ๑๐ ธันวาคม, อังแล้ว, น. ๑๔๔.

๒๔. ชื่อบทความของ วรพจน์ โอสภา ภริณี (นายกองค์การนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) พิมพ์ในหนังสือพิมพ์มติชน ๑๓ พฤษภาคม ๒๔๒๖.

ข้อความนี้ปรากฏในคืนผ้าและแผ่นป้ายทั่วไปในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ภายหลังจาก
อสังกรรมของท่านปรีดี .